

ОДИЛ ЁКУБОВ

Кўхна дунё

Сайланма

УЧ ЖИЛДЛИК

Биринчи жилд

Роман

Қисса, ҳикоялар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1986

КУҲНА ДУНЁ

Роман

Биринчи боб

Шоирнинг асли исми — Қутлуғқадам. Аммо ҳеч ким бунни билмайди. Ғазнада у Малик аш-шароб, авомчасига эса Маликул шароб, яъники, ғариб майхўрлар султони деган ном билан маълум ва машҳур.

Ғариб кулбаси эса, гарчи султон Маҳмуд Ғазнавий қасрлари билан тенглаша олмаса ҳам, доврўғи бутун доруссалтанатга¹ кетган. Шоирнинг кулбаи вайронаси шаҳарнинг энг чеккасида, Боғи Фируз ва Боғи Маҳмуд каби кўркам боғлар, Осмон маликаси каби мармар қасрлар, Кўшки давлат ва Кўшки маъмур каби тиллакори саройлар, ложувард гумбазли муҳташам маҷит ва миңоралар, сершовқин бозорлар, карвонсаройлар, бир-бирига тутшиб кетган обод расталар, қумуш фавворалар ўрнатилган гулзор ва майдонлардан йироқда, гадолар ва йўқсиллар макони бўлмиш Афшон шол² даҳасининг хилват бир бурчагида жойлашган. Лекин бу қашшоқ кулбанинг ўзига хос оҳанрабоси бор — у мулла мирқуруқ шоирлар, «чиқитга чиққан» хонанда ва созандалар, саройлардан қувилган мунажжимлар, амирлар қаҳрига йўлиққан сарбозлар, қочқин гуломларнинг суюкли маконига айланган.

Кечалари бу маконга оқиб келадиган фақир-ҳақирлар гарчи чўнтагида сариқ чақаси бўлмаса ҳам, ўз доврўғи, ўз гурурига эга. Машшоқлар даврасидаги ситорчи, шунчаки ситорчи эмас, балки Бобо Сеторий деб чақирилади, ғижжакчиси оддий ғижжакчи эмас. Пири Ғижжакий, ҳофиз шунчаки ҳофиз эмас, Бобо Ҳофиз Булбулий, шоир бўлса назм аҳлининг султони ёхуд маликул калом, деб аталади. Ҳатто най бобида устаси фаранг, гурганжлик³ букри аттор ҳам оддий букри эмас, балки «Пири Букрий» номи билан донг чиқарган.

Бу ғариб кулба Маликул шаробга отасидан, фотиҳи

¹ Доруссалтанат — пойтахт.

² Афшон шол — қадимий Ғазна маҳаллаларидан бири.

³ Гурганж — қадимий Хоразм пойтахти.

музаффар амир Сабуктегиннинг содиқ надими Қорағулумдан қолган.

Маликул шаробнинг ўзи ҳам ёшлигида султоннинг суюкли надими бўлган, ammo ўн тўрт яшар бир малак важдан ўсмирлик чоғларидаёқ оралари бузилган. Агар ўша офатижон санам бўлмаганида, ҳозир, эҳтимол, султоннинг суйанган тоғи ёхуд энг яқин лашкарбошиси бўлармиди? Хўш, шунда нима ютарди? Боши осмонга стармиди? Ё бу порасо дунёнинг устуни бўлармиди? Ундан кўра ҳозиргидай майини ичиб, кўнглини хушлаб юргани миш чандон яхши эмасми?

Маликул шароб шарбат ва май қилиш ҳунарини ҳиротлик кекса бир боғбондан ўрганган. Йиллар ўтиб, бу ишда шундай устаси фаранг бўлдики, унинг шарбатини ичгани нафақат юпун шоирлар ва йўқсиллар келишди, баъзан манман деган бек ва бекзодалар, ҳатто Абу Райҳон Беруний каби алломалар, гоҳи-гоҳи эса султоннинг суюкли мадҳиябози, шоир Унсурий ҳам қадам ранжида қилади, ҳатто амирал мўъминининг эркатой вазир, майпарастлик ва фоҳишабозликда ягона бўлмиш Абул Ҳасанакнинг ўзи ҳам унинг майнга пинҳона одам юборди...

Рост, баъзан бозор мутасаддилари, айниқса, Мозори калон шайхлари уни шаккокликда айблаб, Ҳазнадан қувмоқчи ҳам бўлишди, бироқ Қутлугқадамнинг бахтига бундан қирқ беш йил муқаддам, ўша, ўн тўрт яшар соҳибжамол сабаб, ёш Маҳмуд содиқ ғулomini саройдан ҳайдаганида, унга «бошқа жазо берилмасин», деб амру фармон қилган. Шу фармон сабаб, собиқ қулбачча Маликул шароб ҳар сафар жон сақлаб қолади.

Маликул шаробнинг кулбасидаги суҳбатлар, одатда, шони ғарибонда бошланади.

Бугун майхўрлар барвақт оқиб кела бошлашди. Пойгак жойларни, одатга кўра, нашаванд гадолар, жулдурвоқи майиб-мажруҳлар, сержаҳл дарвешлар эгаллашди. Улардан юқориқда назм шайдолари бўлмиш бир гуруҳ толиби илмлар жойлашишди. Тўрга эса қайси бир шаҳардан келган икки сайёҳ таклиф қилинди. Сайёҳларнинг бири ёши элликларга бориб қолган, мошгуруч соқол-мўйлови ўзига хўп ярашган, эгнидаги кўк мовут тўни устидан оқ ридо кийиб, бошидаги мўрисимон кўк қалпоқчаси устидан оппоқ симобий салла ўраб олган алломанамо бир кимса, иккинчиси эса, дарвеш қиёфасидаги хушсурат йигитча эди.

Кўп ўтмай, майхонанинг содиқ майхўрлари — ғиж-

жак ва сеторларини қўлтиқлаб олган Бобо Сеторий билан Пири Гижжакий пайдо бўлишди. Улардан кейин, қариб қолган бўлса ҳам, соқол-мўйловларини бўяб юрадиган Бобо Ҳофиз Булбулий билан Пири Букрий деган, ўзи паканагина бўлса ҳам, боши хумдай, нимаси биландир катта қора ўргимчакка ўхшаб кетадиган кекса найчи кириб келишди.

Овлоқ Хоразмдан, Абу Райҳон Беруний юртидан келган Пири Букрий Ҳазнада атторлик қилади. Афшон шол бозоридаги атторлик растасида унинг ўз дўкони бор. Бу мажруҳ найчи тўғрисида шаҳарда ҳар хил мишмишлар юради. Гўё у ўғрилиқ моллар, олтин ва жавоҳирларни сотиб олар эмиш, ўзиям беҳисоб бойликлар соҳибни эмиш, деган гаплар бор. Бу мишмишларнинг қайсиси чин, қайсиси ёлғон — ёлғиз оллога аён. Ҳар қалай, Маликул шароб бу мишмишларнинг ҳеч бирига ишонмайди, билъакс, уни «худо урган, пайғамбар эса асо билан туртган» бир бандан ногирон, деб билади ва унга раҳм қилади. Пири Букрий ҳам унинг бу меҳри саховатини яхши қадрлайди. Ҳар қалай, тақдир тақозоси билан Гурганждан келибдики, Маликул шароб билан биродарлик қилади, салкам ўн беш йилдан бери ҳар оқшом унинг майхонасига келиб, най чалади, шундай чаладики, баъзан ўзи ҳам йиғлаб, бошқаларни ҳам йиғлатади. Шундай пайтларда кекса атторнинг қалби аллақандай тизгинсиз дардларга тўла экани аён бўлади-ю, одамлар у тўғридаги мудҳиш мишмишларни унутишадди...

Бундан яқин бир ой аввал Пири Букрий Маликул шаробга нозик бир илтимос билан мурожаат қилган, Маликул шароб эса, илтимоснинг нозиклиги сабаб, унга рад жавобини беришдан бошқа чора топмаган эди. Шундан бери Пири Букрий майхонадан оёғини тортиб қолган, Маликул шароб бўлса, эски қадрдонини ранжитиб қўйганидан пинҳона эзилиб юрарди. Бугун унинг Ҳофиз Булбулий билан бирга кириб келганини кўриб, шундай қувониб кетдики, ертўладан ўн йиллик шарбат солинган катта бир хумни кўтариб чиқишларини шогирдларига буюрди. Бу гапни эшитган фақирлар:

— Омад ёр бўлсин Маликул шаробга!

— Бири ўн бўлсин Маликул шаробнинг!— деган хитоблар билан ғира-шира мусофирхонани бошларига кўтаришди.

Бир маҳаллар май ичишда ҳеч ким Маликул шаробга бас келолмас эди. Бироқ сўнгги йилларда, ёши олт-

мишдан ошиб, кўздан нури, белдан қуввати кета бошлагандан бери, Маликул шароб кам ичар, у кўпроқ бошқаларни меҳмон қилиб, гулгун суҳбатлар қуришдан завқ оларди. Яхши ғазал ўқиган, яхши куй чалган ёки қизиқ ҳангома сўзлаб берган кимса бир коса текин шарбат билан тақдирланар, бу эса мушоирани завқ-шавққа тўлдириб юборарди. Лекин бугун нима ҳам бўлди-ю, Маликул шаробнинг ўзи ҳам бир ҳўплам, ярим ҳўпламдан олиб ўтириб, ширакайф бўлганини сезмай қолди. Авваламбор, бир ойдан бери аразлаб юрган эски қадрдони Пири Букрий ўз оёғи билан кириб келди, келди-ю, Пири Ғижжакийга жўр бўлиб, найда шундай-бир куй чалдики, шарбатхонада йиғламаган бир кимса қолмади. Қолаверса, меҳмон бўлиб келган икки сайёҳ Хуросонда, назм аҳлининг султони Абулқосим Фирдавсий юртидан экан, гап айланиб «Шоҳнома»га бориб тақалди. «Шоҳнома»дан Маҳмуд Ғазнавийга, ундан шоирнинг султони ҳақидаги машҳур ҳажвига ўтди-ю, суҳбат гўё шабада теккан гулхандай ловиллаб кетди. Биров шоирга ҳамду санолар ўқиб, «Шоҳнома»ни кўкларга кўтариб мақтаса, биров аксинча: «Агар Абулқосим Фирдавсий доно бўлса, нечун ижодининг гултожи бўлмиш «Шоҳнома»ни ўзи суймаган султонга инъом этди?» деб таъна қилди. Яна биров эса, шаккок гаплардан чўчиб, ўзини четга олди, ҳатто секин тисарилиб, кулбани шарпасизгина тарк этганлар ҳам бўлди.

Маликул шароб, бошида кулоҳсимон эски қалпоқ, эгнида эски бўлса ҳам, гард юқмаган тоза бўз яқтак, шоирона тўзгиган соқол-мўйловларини тутамлаб, майхона аҳлининг бетартиб баҳс-мунозараларига жимгина кулоқ солиб ўтираркан, кўз олдига лоп этиб устод Абулқосим Фирдавсий келди.

Ёдида бор: Абулқосим Фирдавсий,— олло ундан рози бўлғай!— Ғазнани тарк этишдан аввал унинг кулбаи вайронасига ташриф буюрган эдилар. Ташриф буюришларидан бир кун аввал эса, шаҳарда ажиб бир гап тарқалган эди. Биров султон Маҳмуд ул назм султони-га катта лутфу эҳсон кўрсатиб, «Шоҳнома»нинг ҳар мисрасига бир тилладан ҳақ тўлабди, деса, бошқа бировлар, билъакс, султон буюк шоирнинг қадрига етмабди, ҳатто эгнига сарупо ҳам ёпмабди, деган гапларни тэшиб келган эди. Устод эса, гўё султон берган пулни чўнтагига солиб, тўғри ҳаммомга борган эмишлар, ҳаммомдан чиққач, бор ақчасини гадоларга улашиб, ўзлари султонга ҳажв битган эмишлар!

Маликул шароб бу мипминиларни ҳақиқат қилиб улгурмасданоқ устод ўзлари уни йўқлаб келиб қолдилар. Устод кекса бўлсалар ҳам, бўй-бастлари келишган, опноқ соқоллари кўксига тушган, тийрак кўзлари-ю, ўткир сўзларига ҳеч ким дош беролмайдиган, тили аччиқ, қайсар одам эдилар. У киши гоҳо-гоҳо май истаб келганларида кайфлари чоғ бўлса «Шоҳнома»дан ҳикоятлар ўқиб берар, донолар бисотидан ривоятлар айтиб, ҳамманн хушнуд қилар, мабодо кайфлари бузуқ бўлса, қаланғи-қасанғи майхўрлар билан ўтиришни истамай, тикка турганларича бир пиёла май ичардилар-да, ўз йўлларига равона бўлардилар.

Ўшанда, сўнгги марта келганида, устод, худди бесабаб қамчи еган асов тулпордай бетоқат эдилар. Сочсоқоллари тўзғинган, юзлари бўғриққан, оппоқ қошлари тагидаги тийрак кўзлари аллақандай ички бир аламдан ёнар, ўзлариям одатдаги кимхоб тўн ўрнига одмигина қора чакмон кийиб, бошларига эски қалпоқни қўндириб олган, қўлларида асо, елкаларида хуржун, тарки дунё қилган бир зоҳидга ўхшар эдилар.

— Маликул шароб!— дедилар устод ўшанда, пойгакда тўхтаб.— Фақир у ҳақир сен билган назм султони Абулқосим Фирдавсий эмас, чўнтагида ҳеч вақоси йўқ бир гадомен. Олло йўлига бир пиёла шарбат тутсанг, дилимда сенга ҳамду сано ўқиб ичамен, бермасанг... лабимда кулгу, ичимда дуойи бад қилиб, майхонангни тарк этамен!..

Устод Маликул шароб турган бир коса шарбатни бир сипқаришда бўшатиб, косани қайтариб берарканлар:

— Йўқ!— деб хитоб қилдилар.— Йўқ, Маликул шароб! Фақир қорнимга эмас, қадримга йиғлаймен!.. Шу боисдан, бу гумроҳ султон Ғазнавий берган барча инъомларни гадолар ва йўқсилларга улашдим! Бир мирини қолдирмай улашдим у мана энди, фариштадай маъсум, гўдакдай қип-яланғоч, ўз юртимга отландим!.. Э воҳ! Бу гумроҳ шоҳлар олдида биздай фақир шоирлар қисмати шу экан! Не чора? Айб ўзимда! Билъакс, инсоф ва адолатни куйлаб, одил шоҳлар тарихини битган шоир, келиб-келиб шу мустабид султондан ҳақиқат қидириб келурменми? О, гумроҳлар, гумроҳлар! Камини гўёким Эрон билан Туронни бир-бирига қарши қўйган эмишмен! Гўёким форсий шоҳларни улуғлаб, туркийларни камситибмен!.. Йўқ!— дедилар у киши тўсатдан кулоҳли бошларини баланд кўтариб,— бир элни бошқа бир элга қарши қўймоқ — донолар иши эмас! Бу —

шоҳлар ва султонлар иши! Қаминна ўз асаримда фақат ҳақиқатни ёздим! Улим ҳақ! Вақтики келиб фақир ҳам бу оламни тарк этурмен. Аммо, иншоолло, «Шоҳнома» тоабад қолур! Ким ҳақ, ким ноҳақ, ҳар ким ўзи уқиб олур, ўзи билиб олур, Маликул шароб!

Устод шундай дедилар-да, иккинчи косани ичишдан бош тортиб, мусофирхонани тарк этдилар.

...Маликул шаробнинг хаёлини шарбатхўрларнинг жўр қийқириғи бўлиб юборди.

Унинг рўпарасида кир-чир соқоли кўксига тушган жулдурвоқи бир мўйсафид бўш косани чўзиб турар, кулбага йиғилган ғарибу ғурабо мўйсафидни қуршаб олган, ҳамманинг кўзи Маликул шаробда эди.

Маликул шароб бу мўйсафидни яхши танирди. Кўп-лар унинг насл-насабини билмаса ҳам, ўзини ҳамма танир, бировлар уни Бобо Хурмо деб чақирса, бироз-лар Бобо Савдойи дейишади.

Одамларнинг айтишича, бир маҳаллар ҳозирги Боғи Фируз ўрнида мўйсафиднинг катта хурмозори бўлган. Бундан йигирма йил муқаддам, султон Маҳмуд Боғи Фируз учун жой танлаганда мўйсафиднинг хурмозори маъқул тушиб, уни ўз мулкига қўшиб олгану, суюкли боғидан айрилган кекса боғбон хиёл савдойи бўлиб қолган. Шу-шу, кўчама-кўча юриб тиламчилик қилади.

Бобо Хурмонинг кечмишини билган одамлар унга раҳм қилишар, Афшон шол даҳасининг чурвақалари эса уни жонларидан ҳам яхши кўришар, доим:

Бобо Хурмо!

Қилгил дуо,

Бергил хурмо!—

дея чуғур-чуғур қилишиб, чолнинг орқасидан эргашиб юришарди.

Ҳозир ана шу Бобо Хурмо Маликул шаробнинг олдида нечундир кулимсираб, тавозе билан қўл қовуштириб турарди.

— Афв эт, Маликул шароб! Бу суҳбати гулгунда яхши шоҳу ёмон шоҳлар ҳақида баҳс кетди. Ижозат этсанг, каминна шу тўғрида бир ривоят сўзласам!

— Сўзла, Бобо Хурмо!

— Сўзлайман, аммо сўзим ҳақини ким тўлайди, Маликул шароб?

Кулба гадо ва йўқсилларнинг жўр қийқириғидан ларзага келди:

— Сўзлайбер, Бобо Хурмо! Бир пиёла эмас, ўн пиёла шарбат десанг ҳам йўқ демайди Маликул шароб!
— Оғзингни оч, хуми билан қуяди!

Маликул шароб кулимсираб, Пири Букрийга юзланди:

— Қуйиб бер, тўйгунча ичсин!

Бобо Хурмо, киприксиз кўзларини маскона ўйнатиб, бир эмас, икки коса шарбатни уст-устига сипқарди-да, гала-говур босилишини кутиб, ҳикоясини бошлади:

— Шундайким, қадим замонларда икки хеш, икки биродар сафарга чиқмиш. Йўл юрса ҳам мўл юриб, саҳрода ўсган бир сада тагига бориб қўнмиш. Топган-тутганларини баҳам кўриб, суҳбат қурмиш. Шунда бир дўст иккинчисидан: агар сенга саодат ёр бўлиб, пошшо бўлсанг нима қилар эдинг, деб сўрамиш.

— Агарчанд,— демиш биринчи сайёҳ,— саодат ёр бўлиб, пошшо бўлсам, юртимда инсофу адолат ўрнатар эдим. Одамлар нимаики орзу қилса, ҳаммасини рўёбга чиқарар эдим!

— Камина пошшо бўлсам,— демиш иккинчи сайёҳ.— Бани одам аталмиш бу нодонларни тавбасига таянтирар эдим. Қашлашга тирноқ ҳам қолдирмай, кафангадо қилардим буларни!

— Сабаб?

— Сабаби — на яхшилиқни биледи бу гумроҳлар, на ёмонлиқни!

Эртасига икки сайёҳ йўлларида давом этмиш. Йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, бир шаҳри азимга етиб бормиш. Қарасалар, арк олдидаги майдонда одам тирбанд, ҳамманинг қўлида бир парча гўшт, осмондаги қушга тикилар эмиш. Маълум бўлишича, бир кун аввал шаҳар ҳокими оламдан ўтган, ҳоким бефарзанд бўлиб, тахт вориси йўқ эмиш. Шу бонсдан, шаҳар донишлари йиғилиб, пошшонинг қари бургутини учирмоққа аҳд қилмиш, токи бургут кимнинг бошига қўнса, ўша одам пошшо бўлсин! Бургут эса, фалакнинг гардиши билан бемехр сайёҳнинг бошига келиб қўнмиш.

Шаҳар донишлари сайёҳнинг мусофир эканини эшитиб, бургутни қайта учирмиш. Бургут майдон узра учиб юриб, яна ўша сайёҳнинг бошига қўнмиш. Шу йўсин уч маротаба учирилиб, уч маротаба сайёҳнинг бошига қўнгандан сўнг, шаҳар аҳли уни тахтга ўтқазмиш. Сайёҳ эса тахтга ўлтирган ҳамон, ўз айтганини қилмиш: мамлакат аҳлини зир титратмиш, беҳисоб божу хирож солиб, ҳаммани кафангадо қилмиш. Шунда одамлар

пошшо бўлган сайёҳнинг дўстлиги қидириб топмиш, пошшо устидан арз қилиб, ундан нажот сўради. Фақир сайёҳ пошшо бўлган дўстининг ҳузурига бормиш. Пошшо уни шод-хуррамлик билан кутиб олмиш, аммо сўзини эшитиб: «Сен бу ишга аралашма,— деб танбеҳ бермиш.— Агар мен бу одамларга зулм қилган бўлсам, гумроҳлиги ва нодонлиги учун шундай қилдим. Агар булар нодон бўлмаса, худонинг ақлсиз бир махлуқига инониб, каминани тахтга кўтаришмас эди! Беақл махлуққа инониб мени пошшо қилишган экан, раҳм-шафқат не даркор буларга? Доно пошшо доноларга лойиқдур! Нодонларга нодон пошшо ярашур!»

Кулба жўр кулгу ва қийқириқлардан ларзага келди.

— Бу ривоятдан мақсаднинг не, Бобо Хурмо?

— Мақсади аён! Сендай нодонларга султон Маҳмуддай золим пошшо ярашур, демоқчи Бобо Савдойи!

— Уз сўзи эмас, султоннинг ғаними имом Исмоил сўзи бу!

— Офарин! Бетавфиқ исёнчилар маконига айланмиш бу макон!

— Оғзингни юм! Султон эшитсин бу сўзларни, оёғингдан дорга осиб, остингдан ўт қўяди, аҳмоқ!

— Во ажабо! Султоннинг айғоқчилари қайда?

— Кўрсат менга ўшал айғоқчингни! Ўзим дорга тортамен уни!

Маликул шароб қўлини кўтариб, ғала-ғовурни аранг босди-ю, Бобо Хурмога яна бир пиёла шарбат тутишни буюрди.

Шундан кейин нима бўлди, суҳбат давом этдими, ё навбат машшоқларга келдими, Маликул шароб яхши билолмай қолди. Бир маҳал кўзини очса... ичкарида, Наргизабонунинг торгина хонасида, тўғрироғи, хонани иккига бўлган парданинг бу томонида ётибди. Тепасида қўлида милтираган шам, Пири Букрий турибди.

Хонанинг ғира-шира қоронғилигида эгнига қора чакмон, бошига хоразмча чўғирма телпак кийган букри чиндан ҳам баҳайбат қора ўргамчига ўхшаб кўринди-ю, Маликул шароб сесканиб кетди, хаёлидан эса: «Тагин эски ғалми?» деган фикр ўтди.

Бундан уч ой муқаддам Маликул шароб қул бозоридан ўн беш-ўн олти яшар бир жория сотиб олган эди. Жориянинг исми Садаф бўлиб, ўзи Хоразмдан, кўп йиллик қадрдони Беруний юртидан эди.

Садафбиби қўл-оёғи чақонгина, ёқимтойгина қиз

экан, бйрпласда ҳаммага ёқиб қолди. кўп йиллардан бери дард чекиб, тўшак ёзиб ётган ногирон кампири Наргизабонуга ҳам жуда қўл келди. Лекин бундан бир ой муқаддам, Садафбибини кўриб, у билан суҳбатлашиб қолган биродари Абу Райҳон: «Жориянгни менга бер, менинг уйимда хизмат қилсин, жуда пок қиз экан, бу шилқим майхўрлар орасида унга жабр бўлибди», деб қолди.

Маликул шароб бошда Абу Райҳонга ҳам рад жавоб берди, бироқ кейин ўйлаб кўриб, унинг ҳақ эканига иқрор бўлди-ю, Садафбибини унга беришга рози бўлди. Аксига олиб, худди ўша кунлари бу букри ҳам Садафбибини сўраб келди. Маликул шароб Абу Райҳонга ваъда бериб қўйганини айтса ҳам, ялиниб-ёлвориб туриб олди, катта пул, ўз нархидан ўн баравар катта пул ваъда қилиб, оёғига йиқилди...

Абу Райҳон Садафбибини сўраб келганида бир нарсани рўқач қилган, яъни, уни бибининг хоразмча чучук тили ром қилганини айтган эди. Ажабо: бу букрини ҳам худди шу нарса мафтун этган эмиш! Бироқ мафтун бўлсин-бўлмасин, Садафбибини қайтаришининг иложи йўқ, у Абу Райҳоннинг ихтиёрига ўтган эди. Шундан бери Пири Букрий Маликул шаробдан аразлаб юарди. Наҳот бугун тагин ўша илтимос билан келган бўлса?..

— Хўш, хизмат, азизим?

— Маликул шароб,— деди Пири Букрий шивирлаб.— Бояги икки сайёҳнинг бири ғавго кўтариб, тўполон қиладур.

— Тўполон қилса, тўрт томони қибла! Не деб тўполон қилади?

— Жой сўрайдур, шоҳона жой!

— Шоҳона жой тиласа менинг кулбаи вайронамда не қилади? Айт: султон Маҳмудга борсин! Шояд Осмон маликасидан жой берса?

Пири Букрий қўлидаги шамни баландроқ кўтариб, бурчакка тутилган парда томон ўғринча бир қараб қўйди.

— Сўзимга қулоқ солинг, пирим! Ёш сайёҳ айтадики, ёнидаги кекса сайёҳ ўшал... ҳакими даврон... ҳазрат Абу Али ибн Сино эмиш! Ул зоти шарифнинг ҳурматини бажо келтирмоқ даркор эмиш!..

— Не дединг? Ҳазрат ибн Сино?

— Шундай, пирим. Ўшал, донғи оламга кетган ҳакими даврон Абу Али ибн Сино ҳазратлари эмиш!

Маликул шароб қизарган кўзларини катта очиб, бир зум анграйиб қолди, сўнг, патак соқолини силаб мастона кулди:

— Ибн Сино ҳазратлари бўлса... султон Маҳмудга борсин! Мана, йигирма йилдирки, султон уни тополмай доғда юрмиш!

Пири Букрий негадир яна бурчакдаги парда томон кўз ташлаб:

— Пирим,— деб шивирлади.— Ёш сайёҳ бир сурат кўрсатдиким, мавлоно Беруний кўрсатган суратнинг баайни ўзи! Бу сайёҳ билан ўшал суратдаги ибн Синони ажратиб бўлмас, пирим. Бамисоли бир томчи сув!

Маликул шаробнинг юмуқ кўзлари ярқ этиб очилиб кетди. У олача тўнини эгнига ташлаб, ўрнидан тура бошлади. Бироқ шу пайт парда ичидан аёл кишининг «мирзам», деган заиф овози эшитилди. Маликул шароб букрига «сен боравер», деб имо қилди-да, пардани кўтариб гўшага кирди.

Парда орқасидаги тўшакда... сочлари қордай оппоқ, кўзлари катта-катта, нимжонгина бир аёл ўтирар, унинг пешонасидаги мошдеккина қизил холи аёлнинг ҳинд юртидан эканини кўрсатиб турарди.

Маликул шароб тўшак четига тизза букаркан, ўзгача бир мулойимлик билан:

— Нечун ухламайсиз?— деб сўради.— Яна оғриқ бошландими, бону?

Наргизабону, икки бармоғи кесилган майиб қўли билан тўзғиган сочларини тузатаркан, катта-катта тимқора кўзлари аллақандай чарақлаб:

— Бу сўз ростми, мирзам?— деб сўради.— Ҳазрат ибн Сино...

— Шояд рост бўлса!— Маликул шароб аёлнинг бармоқлари ярмидан кесилган тўмтоқ кафтини қўлига олиб, лабларига босди, босаркан, одатдагидек, яна ўша йироқ, аммо ҳар эслаганда худди кечагина рўй бергандек вужудига титроқ уйғотувчи унутилмас бир манзара кўз олдига келди.

Ғазна чеккасидаги ҳиндлар даҳаси. Даҳанинг энг хилват жойидаги пинҳоний базмхона. Гўзал раққосалар, хонанда ва созандалар базмхонаси. Амир Сабуктегиннинг эрка фарзанди, ёш Маҳмуд ўзининг энг яқин ғуломи, болаликдан бирга ўсган тенгдоши Қутлуғқадам билан ҳар кеча шу хуфия базмхонага равона бўлишди. Тақводор отадан яширинча, гўзал раққосалар базмини кўргани боришади. Йўқ, амма раққосалар эмас,

офатижон раққосалар орасидаги энг офатижон Наргизабонунинг рақсларини томоша қилгани боришади. Наргизабону энди ўн учга тўлиб, ўн тўртга қадам қўйган, бироқ унинг ҳусни, тилла маъбудадек нозик бўйбасти, пешонасидаги мошдек қизил холи, айниқса доим кулиб тургувчи катта-катта тимқора кўзларини бир кўрган йигит тоабат унутмайди. Рақслари эса... унинг рақслари ҳам гўдак кулгисидай маъсум, ҳам бамисоли олов! Худди ловиллаб ёнган олов янглиғ бу рақс тирик жон борки ёндиради, ўликларга эса жон ато қилади...

Уша оқшом ҳам, икки пўлат қилич қинидан чиққан ўша машъум оқшом ҳам Наргизабону эғнида ҳарир ипак сари, бежирим оёқчаларида қўш-қўш тилла хол-хол, қўлларида ёқут қадалган қўш-қўш тилла узук, нозиккина ярим яланғоч танасини минг муқом билан қилпиллатиб шундай хиромон қилдики, амир Маҳмуд билан унинг содиқ ғуломи Қутлуғқадам раққоса олди-да баробар тиз чўкиб, унга чиний пиёлаларда баробар шарбат тутишди.

Тимқора кўзлари юлдуздай чақнаган ёш малак, лабларида маъсум табассум, серсоқол созандалар сози-га мос хиромон қилганича, икки машҳур меҳмонга яқинлашиб борди, сўнг таманно билан эгилиб таъзим қилди-да, тирноқларига хина қўйилган нозик қўллари билан амир Маҳмуднинг... йўқ, Маҳмуд эмас, унинг ғуломи Қутлуғқадамнинг пиёласини олди. Олишга олди-ю, пиёлага лаб теккизишга улгурмади. Ёш амир, қўлидаги шароб тўла косани шифтга қараб қулочкаш-лаб отди-да, ўрнидан сапчиб туриб, шартта қиличини қинидан суғурди. Ундан у ёғи бир зумда, кўз очиб-юм-гунча содир бўлди: Наргизабону қўлини боши узра кўтарганича фарёд чекиб, ўзини созандалар даврасига урди. Бироқ ғазабдан жазаваси тутган ёш амир икки ҳатлашда малакка етиб, унинг боши узра кўтарган нозик қўлларига қилич солди. Қўш бармоғи учиб кетган раққосанинг зорли фарёди базмхонани зир титратди. Бу фарёддан ўзига келган Қутлуғқадам ҳам сакраб туриб амирга ташланди. У жонҳолатда қилич тифини чангаллаб олган экан, унинг қўлидан ҳам тирқираб қон оқди. Лекин у оғриқни сезмади. Қўлидан тирқираб оққан қонни ҳам кўрмади. Унинг кўзи кесилган бармоқларда эди. Раққосанинг хина қўйилган нафис қорам-тир бармоқлари, худди жони бордай, ерда дик-дик сак-рар, боши узилган митти қушчалардай питирларди!..

...Эртасига уларни амир Сабуктегин ўз кўшига ча-

қиртирди. Кекса амир, бир ёнида бош вазир, бир ёнида қадрдон сарбози Қорағулом оятин тахтда қовоғини уйиб ўтирарди. У ўзига ярашган қалин кетмон соқолини тутамлаб, икки оғизгина ваъз айтди:

— Фақир сенларни ака-укадай иноқ, икки дўст, икки биродар бўлиб кетар, деб ўйлаган эдим. Надоматлар бўлғайким, ораларингда рақобат пайдо бўлибди. Рақобат бор жойда садоқат бўлмас! Шу бугундан бошлаб саройда сенинг қорангни кўрмайин, Қутлуғқадам! Сени ҳам, Қорағулом!.. Биламен; сен менга сал кам йигирма йил ҳалол хизмат қилдинг. Аммо букун мен сени фарзандингга қўшиб даргоҳимдан ҳайдамоқдан бошқа чорам йўқ.. Айб менда эмас, Қорағулом, айб такаббур зурриётингда! Берган тузимга розимен, Қорағулом!..

Валинеъмат падари Қорағулом,— олло унинг руҳини шод этгай,— чўяндай қоп-қора, алпқомат одам эди. Кекса амирнинг бу сўзларидан баттар қорайиб кетди. Бироқ лом-мим демади. Уғлига зимдан кўз қирини ташлаб: «Юр!» деб ишора қилди-да, индамай эшик томон йўналди.

...Маликул шаробнинг халелини Наргизабонунинг:

— Сизга не бўлди, мирзам?— деган овози бўлди.— Кўзингизда ёш...

Маликул шароб чандиқ қўли билан нам киприклари-ни силаб, истеҳзоли кулимсиради:

— Кечиргайсиз, бону, кайфим ошиб қолибди...

— Наргизабону, худди гўдакни койган онадай маъюс кулимсираб:

— О, мирзам, мирзам!— деб оппоқ бошини сарак-сарак қилди.— Қўйинг шу маю шарбатхонангизни! Пайгамбар ёшига бордингиз мана!..

— Афв этасиз, бону, фақир ўзи қариса ҳам, кўнгли қаригани йўқ. Май эса..

Май мен учун оҳу кўзли малакдур,
Бўса унинг жуфти, жонпарваридур,
Оҳу кўзлар порлар, нечун ўпмайин,
Олтин шарбат чорлар, нечун ичмайин.
Санам янгли... ул хаста дил ороми...

Наргизабону майиб кафтини юрагига босиб аста пи-чирлади:

— Боринг, ибн Сино ҳазратлари кутиб қолмиш!

— Шояд сизнинг бахтингизга бу гап рост бўлса!—
Маликуя шароб тоқчадаги шамни қўлига олиб, турти-ниб-суртиниб гўшадан чиқди.

..Майхона ҳамон боятгидай гира-шира эди. Икки сайёҳдан бошқа майхўрлар тарқаб кетган, фақат пойгакдаги бўйра устида ноталиш бир девона йиртиқ кулоҳини бошига қўйиб, гужанак бўлиб ухлаб ётарди.

Икки сайёҳнинг бири, соқол-мўйловлари ўзига хўп ярашган алломанамо кекса сайёҳ тўрдаги кўрпачада, қўш болишга суюнганича пинакка кетган, унинг шогирди эса, берироқдаги хонтахта олдида шокосанинг юзидеккина суратни Пири Букрийга кўрсатиб, гап уқтириб ўтирарди.

Маликул шароб пойгакда тўхтаб, бир қўш болишга суюниб пинакка кетган кекса сайёҳга, бир шогирдининг қўлидаги суратга кўз ташлади... Во дариг! Бу ўша, азиз биродари Абу Райҳоннинг уйида кўрган ҳазрат ибн Синонинг сурати эди! Чиройли мош-гуруч соқолини кўксига босиб пинакка кетган тўрдаги хушсурат сайёҳ эса... суратдаги ибн Синонинг ўзи, баайни ўзи эди!..

Ёш сайёҳ эшикда пайдо бўлган Маликул шаробни кўриб, мастона чайқалиб, ўрнидан турди.

— Жумлаи жаҳон дарвешларининг пири муршиди Маликул шароб ҳазратлари саломат бўлсинлар!

— Ташаккур, азизим!— Маликул шароб маст-аласт майхўрларни сира хушламас эди, бироқ бу ёш сайёҳнинг сармаст қилиқлари ёш боланинг эркаланишларидай самимий ва ёқимтой эди.

— Кечиргайсиз, пирим! Биз ҳақирлар сиздай пиримнинг шуҳратини эшитиб, шаҳри Тусдан чиқиб келган эдик. Минг афсуским, бу ерда камина у ёқда турсин, ҳақими даврон... устод Абу Али ибн Сино ҳазратлари ҳам ўз ҳурматига муносиб иззат-икром топмадилар!

«Шаҳри Тус? Абу Райҳоннинг айтишича, ибн Сино ҳазратлари Бухорои шарифда дунёга келган эди чоги?»

— Кечиргайсиз, азизим. Бу ҳақими замон ҳазрат ибн Сино... шаҳри Тусда таваллуд топганларми?

— Йўқ, тақсири олам! Ибн Сино ҳазратлари Бухорои шарифда таваллуд топганлар. Аммо Бухорои шариф илк хонлар тасарруфига тушибдики, улар хизматида бўлишдан бош тортиб, шаҳарма-шаҳар, элма-эл дарбадар кезиб юрадурлар! Аммо қаерга бормасинлар, аҳли мўъмин бу зоти муборакни бошларига кўтариб иззатладилар. Сиз Ғазна аҳли эса, ҳақими ҳозининг қадрини билмадингиз!— шогирдининг овози тўсат-

дан қандайдир таҳдид билан янграб кетди-ю, кекса сайёҳ чўчиб бошини ёстиқдан кўтарди. У бир мастона чайқалиб турган шогирдига, бир ҳайратда қотиб қолган Пири Букрийга, бир Маликул шаробга қаради, сўнг, ҳамма гапга тушунди чамаси:

— О, тентак, тентак!— деди куйишиб.— Қамина сенга неча марта айтдим, номимни сотма, кимлигимни ошкор қилма, деб! Неча марта айтдим...

Кекса сайёҳнинг аллақандай ички дард билан айтган бу сўзларида, хушсурат чеҳрасида, сервиқор нигоҳида кишини ўзига ром қилувчи шундай зўр бир иқтидор бор эдики, Маликул шароб бсихтиёр қўлини кўксига қўйиб, унга таъзим қилди.

— Узр, устод. Осий банда ғариб кулбамга сиздай табаррук зотнинг қадам раишида қилганларидан беҳабар қолибмен! Ҳой, ким бор? Дарҳол ичкарига жой қилинлар! Дарҳол!

Иккинчи боб

«Мен сенга султон Маҳмуд Ғазнавий қирғинлари тўғрисида гапирган эдим. Бироқ мен Маҳмуд даврининг бошқа бир буюк вакили тўғрисида ҳали гапирмадим. Бу — ал-Берунийдир. Чексиз қирғинбарот ва шафқатсизликлар даврида у ҳаётга чуқур разм солиб, ҳақиқатнинг тагига етишга интилган улуғ олим сифатида ажралиб туради...»

Жавоҳарлал Неру

«Жаҳон тарихига бир назар».

1 жилд, 300- бет.

1

Бир ҳафтадан бери безгак хуруж қилиб, нохуш ётган Беруний бир лаҳза кўзи илинган экан, «Устод! Устод!» деган мулоҳим овоз қулоғига чалингандай бўлиб, уйғониб кетди. Бу — ёш жория Садафбибининг овози эди. Вақт хуфтондан ошган бўлса керак, токчалардаги шамлар ёқилган, деворларига китоб жавонлари ўрнатилган торгина чорбурчак хона кундузгидай ёруғ эди. Садафбиби, чамаси, уни уйқуда деб ўйлаб, жавондаги китобларнинг чангини артмоқда эди.

Эғнида йўл-йўл кўк бахмал кўйлак, бошида қизил шойи дурра, оёғида учи эгик кўк сахтиён кавуш, қиз эшитилар-эшитилмас товушда қандайдир бир куйни

хиргойи қилиб, завқ билан ишлар, дам жавон чанглари-
рини артар, дам қизил, кўк, сариқ жилдли оғир китоб-
лардан бирини олиб, ҳайрат билан варақлашга тутинар
эди. Китоб варақлаганда хиргойи қилишдан тўхтар,
кулчадеккина юмалоқ юзида таажжуб ва ҳайрат акс
этар, китобни жойига қўйиши билан яна аста хиргойи-
сини бошлар эди.

Ҳар сафар Садафбибининг мана шу мулоим овози-
ни, хиргойисининг нозик оҳангларини, айниқса, сал чу-
чук, ёқимтой тилда сўзлашларини эшитганда Беруний
ғалати бўлаб кетар, негадир болалик ва ўспиринлик
чоғлари ёдига тушар, лоп этиб, Жайхун¹ соҳиллари кўз
олдига келарди. Бу оҳанг, бу қўшиқ, бу чучук ва ёқим-
той тилни бир эшитишни орзу қилиб, соғиниб юрганла-
рига неча замонлар ўтди?

Бундан бир-икки ой муқаддам Садафбибини Мали-
кул шароб деган кўп йиллик биродарининг майхонаси-
да кўриб қолганида Берунийни қизнинг ҳуснидан ҳам
бурун мана шу майин овози, сал чучук, ёқимтой тили,
она сутн билан бирга қонига сингиб кетган Хоразм
лаҳжасида гапиришлари мафтун этган эди. Кейин су-
риштирса, Садафбиби чиндан ҳам унинг юртидан, Гур-
ганж билан Қиёт² ўртасидаги кичик қишлоқдан
экан. Қайси бир қулжаллоб уни ўша томонлардан олиб
келиб, Афшон шол бозорида сотган экан!.. Беруний бу
гапни эшитди-ю, қадрдони Маликул шаробга қаттиқ
ёпишди.

Садафбиби келгунча Беруний бу уйда ҳиндистонлик
шогирди Сабҳу билан бирга турарди, Сабҳу ҳам уй-
рўзғор ишларининг кўзини биладиган, қўл-оёғи чаққон
йигит, бироқ Садафбиби остонани ҳатлаб ўтган ҳамон
ҳамма нарса ўзгарди, гўё бу уйга ёш жория эмас, ма-
йин баҳор офтоби мўралади-ю, ҳаммаёқ аллақандай
илиқ нурга чўмилиб, чарақлаб кетди!..

Ажабо, ўша кундан бери аллақачон йигитлик даври-
дан ўтиб, кексалик манзилига қадам қўйган Беруний-
нинг кўнглида ҳам баҳор. У умрида фақат бир марта,
ўн олти-ўн етти яшар маҳалида мана шундай ёруғ кун-
ларни бошидан ўтказган эди. Баҳордай тез келиб, тез
кетган, лекин қалбида тоабд сўнмас нур қолдирган у
кунлар Райҳонабону билан боғлиқ эди.

Ўйқ, Садафбиби Райҳонабонуга ўхшамайди. Насро-

¹ Ж ай х у н — Амударё.

² Қ и ё т (К о т) — Беруний туғилган қадимий шаҳар.

ний¹ динига мансуб машхур Қиёт савдогарининг қизи Райҳонанинг кўалари баҳор осмонидай кўм-кўк, чўзинчоқ юзлари сундай оппоқ, елкасида тўлқиндай мавж урган сочлари эса, бир жом чўғдай қизғиш эди. Садафбиби эса қорамағиздан келган, юзлари юм-юмалоқ, қош-кўалари қоп-қора. Лекин бари бир, нимаси биландир Райҳонабонуга ўхшаб кетади. Нимаси билан?.. Буни Берунийнинг ўзи ҳам айтиб беролмайди, бироқ Садафбибини кўриши билан, унинг овозини эшитиши билан эсига Райҳонабону тушади-ю, кўнгли сув ичгандай ёришиб кетади... Мана, ҳозир ҳам...

Садафбиби, гўё унинг тикилиб қолганини сезгандай, «ялт» этиб қаради, кўзлари жавдираб, бир зум тикилиб турди, сўнг, аста юриб, хонтахта ёнига келди.

— Буюрган дорунгизни олиб келдим, устод.

Хонтахтадаги шарбат тўла кўзача ёнида илак тасма билан боғланган ўроғлик қоғоз турарди.

— Доруга ким борди? Сабҳуми?

— Йўқ, Сабҳу овқат бошлаган эди, ўзим бордим.— Садафбиби қизил шойи дуррасининг учи билан юзини ярим тўсиб, хонтахта олдига чўнқайди, чўнқаяркан, бирдан овози ўзгариб:

— Устод!— деди аллақандай синиқ товушда.— Агар ижозат берсангиз... энди атторлик растасига бормай-мен!

— Нечун?

— Анов букри... тўнкага ўхшаган букри аттор йўлимни тўсди.

— Не дейди?

— Ёмон сўзлар. Сиз сўраманг, мен айтмайин, устод...

Берунийнинг катта, қорамтир бармоқлари беихтиёр мушт бўлиб тугилди.

Кеча эрталаб у дори буюриш учун атторлик растасига ўзи борган эди. Таниш атторга учраб, уйга қайтаётган эди, муюлишдаги дўкондан, Садафбиби айтганидек, тўнкага ўхшаш бир кимса отилиб чиқди-да, пилдираб келиб, йўлини тўсди.

Бу ўша, Маликул шаробнинг майхонасида кечалари най чалғувчи, майхўрлар орасида «Пири Букрий» лақаби билан допг чиқарган букри аттор эди. Ҳаёт Беруний билан бу букрини бундан салкам қирқ йил муқаддам Қиётда, Райҳонабонулар хонадонида тўқнаштир-

¹ Пасроний дини — христиан дини.

ган эди. У маҳалда букри ҳам Беруний каби Қиётда яшар, Райҳонанинг отасига шогирд туттиган савдогар эди. Лекин устози ҳаёт вақтида инакдай мулойим, итдай садоқатли бўлган бу букри савдогар жон таслим қилган куни кечаси унинг қизига, эри ўлиб тул қолган қизи Райҳонабонуга тажовуз қилган, улар шу важдан қаттиқ тўқнашган эди. Шундан кейин Беруний уни кўрмаган эди. Тақдирнинг ғалати ўйинини қарангки, бу машъум воқеадан салкам қирқ йил ўтгач, ҳаёт уларни Ғазнада, тўғрироғи, Маликул шаробнинг майхонасида яна бир-бирига дуч қилди. Маълум бўлишича, букри ҳам фалакнинг гардиши билан дунё кезиб юриб, охир-пировардида Ғазнага келиб қолган экан. Бу ерда у атторлик дўкони очган, кечалари эса Маликул шаробнинг майхонасида машшоқлик қилар, Бобо Сеторий ва Пири Гижакийларга кўшилиб най чалар, шундай чалар эмишкки, ҳар сафар мажлис аҳлини сел қилар эмиш. Рост, орадан қирқ йил ўтган бўлса ҳам, Қиётдаги машъум воқеа ҳамон эсида тургани учун бўлса керак, Пири Букрийнинг ўзи ҳам, нодир санъати ҳам Берунийнинг кўнглига кўп ўтирмади. У кеча эрталаб атторлик растасида учрашганларида ҳам гаплашишга тоқати йўқ эди, бироқ қайдандир пайдо бўлган Пири Букрий пилдираб келиб, йўлини тўсди-да:

— Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, мавлоно!— деб хитоб қилди.— Эслик одам эскини эсламас дерлар. Эски низоларни кўнгилдан чиқарайлик, мавлоно! Эшитишимча, сиз подир тошлар борасида пири комилсиз. Фалакнинг гардиши билан фақирнинг қўлига бир ноёб тош тушган эди, шуни бир кўриб баҳосини айтиб берсангиз, мавлоно!

Е тавба! Пири Букрий билибми, билмайми — Берунийни энг нозик жойидан ушлаган эди. У кўп йиллардан бери нодир тошлар ҳақида катта бир асар ёзишни орзу қилиб, жуда кўп илмий маълумотлар ва ҳатто ҳар хил ривоятлар йиғиб юарди!

Беруний индамай букрининг орқасидан эргашди. Улар торгина, пасқамгина, кўримсизгина дўконга киришди, ундан тагига бўйра ташланган хужранамо бир хонага, хонадан сичқон ҳиди анқиган нимқоронғи ертўлага тушишди. Токчасига биттаю битта шам қадалган ғира-шира ертўла ҳар хил катта-кичик сапдиқлар, алланаймалар солинган хум ва хумчалар, қути ва қутичаларга тўла эди.

Пири Букрий ертўланинг энг қоронғи бурчагига ўтиб, отнинг калласидай қулф осилган оғир темир сандиқни очди, унинг қопқоғини кўтариб, узоқ тимирскилангач, тошбақадай юм-юмалоқ бир темир қутичани олиб, Берунийнинг олдига келди.

— Бу қутичадаги тошни камина бағдодлик бир савдогардан харид қилдим, мавлоно. Қатта пулга харид қилдим... Аммо... олишга олдимۇ ҳануз иштибоҳдамен¹.

Пири Букрий шундай деб, қутичанинг тагидаги тугмани брсди. Босиши билан қугича даранг-даранг овоз чиқариб очилди-ю, ғира-шира ертўла гўё тўсатдан ўнларча шам ёнгандай чарақлаб кетди. Қутичанинг тагида.. каптарнинг тухумидек келадиган ва камалак рангида нафис товланган ажиб бир жавоҳир ярқираб ётарди!..

Беруний ўз кўзларига ишонмай қолди. У нафис рангларда жилоланиб, нимқоронғи ертўлани ёритиб юборган бу нодир жавоҳирни бир кўришдаёқ таниса ҳам, анчагача ўз кўзларига ишонолмади. Во ажабо? Бу ўша, бир маҳаллар Бағдод халифаси Хорун ар-Рашид хазинасида сақланган, сўнг қаёққадир йўқолиб, кўп низо ва қатлу қирғинларга сабаб бўлган, тарихий китобларда таъриф ва тавсиф қилинган машҳур жавоҳир эди!..

Беруний жавоҳирни қутичадан аста олиб, кафтига қўйди. Ёнғоқдеккина нодир жавоҳир унинг кафтида яна ҳам нафисроқ товланиб, гўё янги ранглар касб этгандек, ярқираб кетди.

«Ё тавба! Бу иблис букри шоҳлар хазинасини безаб тургувчи бу нодир зийнатни қайдан олди? Бундан чиқди, бу маккор тўғрисида юрган мудҳиш миш-мишлар тўғри экан-да?»

— Бу жавоҳирнинг баҳоси шундайким, ярим Ғазнани сотиб олишга қудратингиз етади!

Пири Букрий, гўё Абу Райҳоннинг бу сўзидан қўрқиб кетгандай, унинг кафтидаги жавоҳирни «шاپ» этиб юлиб олди-да, шоша-пиша юмалоқ қутичасига яширди.

Беруний индамай орқасига бурилди, бироқ ҳужрага ўхшаш ўртагича хонага чиққанида Пири Букрий уни қувиб етди:

— Мавлоно Абу Райҳон! Камина сизга бир илтимосим бор!.. Ўз кўзингиз билан кўрдингиз: фақир кўчада

¹ Иштибоҳ — шубҳа.

қолган бир гадо эмасмен. Қанча десангиз... хоҳ олтин, хоҳ жавоҳир... қанча десангиз олинг! Сиздан ёлғиз илтимосим бор!..— Букрининг аллақандай маъсум кўм-кўк кўзлари телбанинг кўзларидай чарақлар, иягидаги сийрак малла соқоли дир-дир титрар эди.— Бирдан-бир илтимосим... анов жориянгизни, Маликул шаробдан олган анов жориянгизни каминага инъом этсангиз, мавлоно!..

Беруний шартта бурилиб кетмоқчи эди, букри оғир ҳансираб унинг қўлига ёпишди.

— Мавлоно! Истасангиз анов жавоҳирни, баҳоси ярим Ғазнага тенг анов нодир жавоҳирни олинг!

Пири Букрий телбаларча ҳаракат қилар, тирқираб оққан кўз ёшлари юзини ювиб, сийрак малларанг соқолига қуйиларди.

— Фақирга раҳм қилнинг, мавлоно, раҳм!

Ё тавба! Салкам қирқ йил аввал ҳам ораларида худди шундай бир гап бўлиб ўтган эди. Ҳозир ҳам!

— Қўлингни ол, Пири Букрий! Мен қулжаллоб эмасменки, бир шўрликни сенга олтинга сотсам!— Беруний шундай деб, букрининг темир исканжадай қаттиқ, ёнишқоқ қўлидан қўлини базўр тортиб олди-да, ташқарига отилди.

Тақдирнинг ажаб савдоси: унда, Қиётда, Райҳонбонуга ёпишган эди бу иблис, энди Садафбибига!..

Беруний хаёл оғушидан базўр қутулиб, рўпарасида мунғайиб ўтирган Садафбибига қаради.

— Тўғри сўзладинг, бибим, кўча юмушларини Сабҳу қилсин...

Берунийнинг сўзи оғзида қолди. Тўсатдан ташқарида гурс-гурс қадам товушлари эшитилиб, хонага Сабҳу кирди. У нимадандир ҳаяжонланган, бошидаги оқ қалпоқчаси бир томонга оғиб кетган: қўлидаги жапкири дир-дир титрар эди.

— Устод! Сизни саройдан бир бека сўроқлаб келди!

— Саройдан? Бека?

— Ҳа, соябон аравада келди. Ёнида бир қанча суворилари ҳам бор!

Ажаб ҳол: кундуз саройдан чопар келганди. Чопар эртага саройда ўтадиган машваратда ҳозир нозир бўлиши тўғрисида амру фармон келтирган эди. Энди эса...

Беруний бир нарса дейишга улгурмади, эшик шитоб билан очилиб хонага беканинг ўзи кириб келди.

Эгнида... тириклар ва ғолиблар либоси: узун қора ипак кўйлак ва кўйлак устидан кийилган хипча бел қора кимхоб камзул, юзида зар сочилган узун қора дурра, оёқларида учларига дурра қадалган бежирим қора кавуш, хина қўйилган бармоқларида ёқут кўзли йирик олтин узук, бека пойгакда тўхтаб, назокат билан бош эгди.

— Бевақт келганим учун маъзур тутасиз, мавлоно!..

«Хатлибегим! Султоннинг эрка синглиси Хатлибегим!»— Беруний шитоб билан қаддини ростлади, овози беихтиёр титраб:

— Қадамларига ҳасанот, бегим!— деди.— Каминани кечиргайсиз, сабаби хасталик, истиқболингизга чиқолмадим.

— Ташаккур!— Хатлибегим аста юриб хонтахтага яқинлашди-да, хонани нафис мушк-анбар бўйига тўлдириб, назокат билан кўрпачага тизза букди, букаркан, кескин ҳаракат билан юзидаги ҳарир қора пардани кўтариб, елкасига отди.

Беруний чеккада ҳайкалдай қотиб турган Садафбигига юзланди:

— Сен бора бер, бибим. Сабҳуга қарашиб юбор...

Садафбиги ҳуркак кийикдай чопқиллаб чиқиб кетди, Хатлибегим эшик ёпилгунча унинг орқасидан қараб турди, сўнг:

— Аёл зотини афв этасиз, мавлоно,— деди.— Бу санам ким?

— Бу санам... фақирнинг жорияси, бегим.

Хатлибегимнинг юпқа лабларига билинар-билинемас кулгу югурди.

— Офарин! Жория танлашни билар экансиз, мавлоно!

«О, аёл зоти, аёл зоти! Занфа деб бежиз айтмаганлар!»

Беруний кўнглидаги ғалаёни босиш учун мўрисимон қалпоқчасини тўғрилаб, бошини хам қилди. У рўпарасида ўтирган бу аёл султоннинг суюкли синглиси Хатлибегим эканига ҳам ишонгиси келар, ҳам ишонгиси келмас эди. Бироқ бу ўша, бундан ўн йил муқаддам Ҳиндистон йўлида, тўғрироғи, Синд вилоятидаги гўзал бир кўл соҳилида пинҳона учрашган Хатлибегимнинг ўзгинаси эди! Йўқ, ўзгинаси эмас, унда султон ҳарамига раҳнамолик қилгувчи бу шаддод, ўктам аёл хийла

ёш, хийла кўхлик эди. Ун йил ичида ўзини анча олдириб қўйибди. Чакка суяклари туртиб чиққан юмалоқ қорамтир юзида, ҳатто у па аралаш нозик бўёқ суртилган ёноқларида билинар-билинимас ажин нишонлари кўзга чалинади, бироқ сурма тортилган қийғоч кўзларида, қаттиқ қисилган юпқа лабларида ўша шиддат, ораси амирал муъмининга хос ўша совуқ бир ўктамлик бор. Еки бу ифода, қийғоч кўзларидаги бу совуқ шуъла ясамами? Ахир ўшанда, бундан ўн йил муқаддам, гўзал кўл соҳилига тикилган саропардада ўтган пинҳоний кечада ҳозир совуқ чақнаган бу кўзлар тамом бошқача порлаган эмасмиди?..

Беруний тўсатдан тошқиндай тошиб келган ғалаённи босиш умидида шоша-пиша қўлини чиний кўзага чўзди. Бир зум унинг кўз олдига қимматбаҳо шерозий гиламлар тўшалган ипак саропарда келди. Саропарданинг тўрида, қат-қат шойи тўшакда бетоқат тўлганиб ётган яримьяланғоч санам нигоҳи олдида намоён бўлди, унинг иссиқ бўсалари, бетоқат ҳаракатлари эсига тушиб, ҳорғин танасидан ўт чиқиб кетди. Уша маҳалларда сарой аҳли орасида бу тантиқ ва шаддоод беканинг номи ибрат маъносида тилга олинар, гўё у эркак юзини кўрмасликка қасам ичиб, гўшанишинликни ихтиёр этган, деган гаплар юрарди. Бу гаплар ростми, ёлғонми — бунинг ёлғиз олло билди ва лекин бу ўктам, эркатой бека ўшанда, кўл соҳилидаги кўкаламзор қирларга тикилган қоронғи саропарда ичида унга — ёш тилмоч Абу Райҳон Берунийга унутилмас гўзал бир оқшомнинг ном этган эди!..

Беруний шарбат тўла пиёлани таъзим билан бекага узатди, узатаркан, унинг юпқа лабларида ҳамон ўша билинар-билинимас кулгу аломатини кўрди. «Ё раб, у ҳам эслади!»

— Марҳамат, бекам!

— Ташаккур! — Хатлибегим пиёлани олиш ўрнига қора кимхоб камзулининг чўнтагидан оғир қахраб тасбеҳ олиб, битта-битта ўгиришга тутинди. Беруний ичида бир кулиб қўйди: «Хайрият, ёшлик чоғларини эслагани келмапти, эслагани келганида не қилардинг, шўрлик Абу Райҳон?»

Хатлибегим қўлидаги тасбеҳини хонтахтага қўйиб, пиёладаги шарбатдан бир ҳўплади.

— Мавлоно! Мен шўрлик сизни йўқлаб келишдан муродим, хабарингиз бор, ул валинеъмат давлатпаноҳ, — илоё умри узоқ бўлғай! — оғир дардга чалинмиш. Са-

рой тўла аллома, маликул калом, доврўғи жаҳон ҳа-
кимлар, бироқ шўрлик оғам ўз ўтида ўзи қовурилиб ёт-
миш! Дардига даво, кўнглига ором бергувчи на бир ҳа-
биби бор, на бир табиби.— Хатлибегим ҳарир дурраси-
нинг учини кўзига босиб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.—
Олампаноҳнинг дардига даво қидириш ўрнига саройда
иғво, фисқи фасод! Инонган тоғлари Али Ғариб билан
Абул Ҳасанак бўлса мартаба талашишдан бошқани
билмас. Давлатпаноҳ оламдан ўтса,— илоё бичган ка-
фанлари ўзларига буюрғай!— тахтга ким ўлтиради?
Шундан бошқа ташвишлари йўқ уларнинг! Тўнғич ўғил
амир Масъуд қолиб, кичик ўғил, ақли норасо Муҳам-
мадни тахтга кўтармоқ режасини тузадурлар!

«Ҳаммасидан бохабар! Ер тагида илон қимирласа
билади бу хотин! Аммо... бу машъум сир-асрорни ай-
тишдан муроди не? Бу иғво, бу фисқи фасод ишларга
дахлим не менинг?»

Хатлибегим тўсатдан дуррасининг учини жаҳл би-
лан елкасига отиб, Берунийга тик қаради, сурма тор-
тилган кўзлари аллақандай совуқ чақнаб:

— Наҳот бу дарднинг давоси бўлмаса, мавлоно?—
деб сўради.— Кеча саройда назм аҳлининг султони жа-
ноб Унсурий бир сўз айтмиш. Ҳиндистон томонда, қайси
бир наҳр ўртасидаги оролда «неъмат илоҳий» деган
ғаройиб бир дарахт ўсар эмиш. Бу дарахтнинг мевасини
тановул қилган хастаи нотавон танасидаги барча дард-
ларидан фориг бўлур, чол бўлса қирчиллама йигит,
кампир бўлса... ёш малакка айланур эмиш. Жаноб Ун-
сурий бу сўзни эски китобларда ўз кўзи билан ўқиган
эмиш. Сиз ўша юртларда бўлгансиз, мавлоно, айтинг,
маслаҳат беринг, қайдан топса бўлур бу «неъмат ило-
ҳий»ни?

Беруний Хатлибегимнинг илтижо билан жавдираган
ғамгин кўзларидан нигоҳини узиб, ерга қаради, қараши
билан Ҳиндистонда шаҳарма-шаҳар дарбадар кезиб юр-
ган чоғларида кекса қоҳинлардан эшитган ғалати бир
ривоят эсига тушди...

«Ҳиндистон музофотларининг бирида донғи оламга
кетган бир пошшо бўлган эмиш. Унинг гўзал бир тўти-
си бўлиб, пошшойи олам унга чексиз меҳр қўйган эмиш.
Кунлардан бир кун ўша тўти қафасда туриб, пошшойи
олам билан сўзлашар экан. Ногаҳон осмонда яна бир
тўти пайдо бўлибди-ю, икки тўти сўзлаша кетибди.
Аммо сал ўтмай қафас ичидаги тўти бетоқат бўлиб қал-
тирай бошлабди, сўнг йиқилиб жон таслим қилибди.

Пошшойи олам кўп қайғу ва ҳасрат чекиб, тўтининг жасадини боққа олиб чиқиб ташлабди. Тўти эса қафасдан қутулган ҳамон учиб, дарахт шохига бориб қўнибди. Пошшойи олам ҳайрон бўлиб:

— Эй, қушларнинг сарвари!— дебди.— Мендан не ёмонлик кўрдингки, суҳбатимдан қочасен?

Тўти шакаргуфторлик қилиб:

— Шоҳим,— дебди.— Хизматинг ҳақини унутмаймен. Аммо... мен ҳам тўтилар пошшоси эдим. Тақдир мени сенга гирифтор қилиб, қафасингга солгандан буён тобеларим менинг фироқимда мотам тутмишлар. Ёнимга келган бу тўти менинг инимдир, иним айтдики: «Э, оғам, пошшойи оламдан бир неча кунга рухсат ол, ёру биродарларинг ёнига бориб ул мажруҳларни ҳижрон азобидан қутқаз, сўнг яна қайтиб келиб валинеъматинг хизматини қил». Мен унга: «Пошшойи олам сўзимга кўнмайди», дедим. Иним айтдики: «Сен ўзингни ўликка сол, зеро, ўлмайин қутулмайсен!» Алқисса, мен шу тадбир билан ўзимни халос қилдим!— Тўти шу сўзни айтиб, иниси билан бирга учиб кетди.

Пошшойи олам кечаю кундуз йиғида бўлди. Бир неча кундан сўнг унинг висолидан умид узиб ўлтирган эди, қараса, ўша тўти қайта парвоз қилиб келди. Тумшуғида бир дарахт ниҳолчаси бор эди. Пошшо ниҳоятда хушвақт бўлиб деди: «Эй, тўти! Мени фироқ балосига ташлаб кетгани қандай журъат этдинг?»

Тўти айтдики: «Бир қошиқ қонимдан кечинг, пошшойи слам, зероким, кўп муддатдан бери хешу ақраболаримдан жудо бўлиб, кўнглим вайрон эди. Бордим, уларнинг дийдорини кўрдим ва мана қайтиб, даргоҳингизга келдим».

Пошшойи олам тўтини кўп эъозлади. Сўнг: «Бу олиб келганинг қандай ниҳол», деб сўради. Тўти айтди: «Шоҳим, мен сиздан кетиб ўз маконимга борганимда дўстлардан ҳазратимга муносиб туҳфа тайёрлашларини илтимос қилдим. Улардан бири: «Мен фалон оролда бир дарахт кўрганмен. Мевасининг хосияти шулки, агар қари еса дарҳол йигит бўлур, хастаи нотавон еса, шу замон сиҳат топадур», деди. Мен: «Оламда мундан яхши туҳфа йўқдир», деб мазкур дарахтдан бир ниҳолча олиб, даргоҳингизга келтирдим.

Бу сўздан мамнун бўлган пошшойи олам боғбонини чақириб: «Бу меваси навжувонлик ато қилгувчи мўъжиза дарахт ниҳолидур, уни яхшироқ парвариш қил!»— деди.

Боғбон ниҳолни боққа элтиб ўтқазди, меҳр билан парвариш қилди. Ниҳол тез фурсатда камолга етиб, бир неча йилдан сўнг мева қилди. Иттифоқо, унинг мевасидан ерга тушганини бир илон оғзига олиб, заҳар солди. Бундан беҳабар бўлган боғбон мевани товоққа қўйиб, пошшойи оламнинг олдига келтирди. Пошшо мевани емоқчи бўлди. Унинг бир вазири бор эди, деди: «Шоҳим, сиздай пошшойи олам учун бундай нарсаларни синаб кўрмай тановул қилмоқ жонз эмас!»

Алқисса бу мевани мулозимларидан бирига едирдилар. У одам мевани еган замон жон таслим қилди, Пошшойи олам ажаб ҳолатда қолиб, тўтига деди: «Эй, бадбахт! Сен менга душманлик азмида жонимга қасд қилдингми?»

Тўти ҳарчанд: «Шоҳим, бу ишни текшириб ҳақиқат қилгил. Бу ишда бир сир-асрор бор», демасин, пошшо унинг сўзига қулоқ солмади. Тўтини ўлдирдилар. Пошшо дарахтни ҳам йиқитиб, ўтин қилишни буюрди. Вазир айтди: «Шоҳим, бундай меваи бадҳазм сиздай пошшойи олам хазинасида бўлмоғи лозим. Душманни йўқотмоқ учун бундан аъло дору йўқ».

Иттифоқо, боғбоннинг бир ошнаси бор эди. Қарилик юки қоматини камондек эгиб қўйган эди. У боғбонни кўргани келиб, боғни сайр қилар эди. Боғбон йўқ эди. Ногоҳ ўша дарахт олдига келиб қараса, меваси фарқ пишган. Ундан бир дона тановул қилган эди, дарҳол навжувон йигит бўлди. Боғбон келиб қараса, бир ёш йигит хиёбонда юрибди. Дарғазаб бўлиб сўради:

— Сени бу боққа ким киргизди?

— Э, биродар, мен фалон дўстинг бўламан.

— Номаъкул гапни қўй, у кекса эди, сен қирчиллама йигитсен!

— Эй, биродар! Боғингда бир турлик мева кўрдим, ундан тановул қилдим, шу сифатга кирдим, ўзим ҳам ҳайронмен.

Алқисса, боғбон ўша мевадан бир товоқ олиб, ўз биродари билан пошшойи олам ҳузурига равона бўлди. Келиб бўлган воқеани арз қилди. Пошшо синаб кўриб амин бўлдики, тўти рост айтган экан. Шунда пошшо боғбондан: «Сен олдинги мевани дарахтдан олибмидинг ёки ердан?»— деб сўради. Боғбон ердан олганини айтди. Маълум бўлдики, унга илон заҳар солган. Пошшо тўтини ўлдирганига пушаймон чекиб, бутун умри қайғу билан ўтди...»

«Ғаройиб ривоят! Жоҳил ҳокимларни сабр-тоқат ва адолатга торловчи ибратли ривоят!»

Беруний бу ривоятни эшитган заҳотиёқ уни кўп йиллардан бери йнғиб юрган афсоналар ва ривоятлар дафтарига ёзиб қўйган, бир кун ўзининг «Ал-Осор ал-Боқия» деган тарихий асарига киритиш орзусида эди. Лекин ҳозир... ҳозир бу ҳикоят, ҳар қандай хастага сиҳат келтирувчи «неъмат илоҳий» тўғрисидаги бу ҳангома шунчаки бир чўпчак эканини, абадийлик орзусида ожиз банда яратган шунчаки бир ривоят эканини қандай айтади? Яхши бўлсин, ёмон бўлсин, бир маҳаллар унга бир неча тотли дақиқа бағишлаган, ҳозир эса мудҳиш ҳақиқат олдида ундан нажот сўраб келган бу заифага не дейди? Юз амри иссиқ, унинг кўнглини қандай огритади?

— Бегим,— деди Беруний, кўзини ердан узмай,— минг йилларки, бани башар сиз айтган бу «неъмат илоҳий»ни қидиради, минг йилларки, уни топишни орзу қилади. Аммо уни топмоқ ҳеч бир кимсага насиб этган эмас, бегим!

Берунийнинг сўзини Хатлибегимнинг:

— Ё парвардигор!— деган фарёди бўлди.— Наҳот ҳеч бир нажот бўлмаса? Етти иқлимни забт этган фотиҳи музаффар, донғи оламга кетган пошшойи олам букун... жисмида уқубат, кўнглида таваҳҳум¹ нажотсиз тўлғаниб ётса? Наҳот суронли жангларга чек қўйиб, энди фарогат гулшанига етдим деганида... ногаҳон ёпишган бу дарди бедаво сабаб... шами шабистонни сўлса². Бечора оғам. Энди унинг бор умиди ҳазрат ибн Синода!

— Ҳазрат ибн Сино?

— Ҳа,— деди Хатлибегим.— Мана уч ойдирки, давлатпаноҳ ибн Сино ҳазратларига элчи йўлламиш! Минг таассуфким, ҳануз дарак йўқ! Яна бир умидимиз сиз билан амир Масъудда! Ул шаҳзодан валиаҳд Исфаҳонга юриш қилиб, уни забт этгандур. Бироқ, нечундир ундан ҳам дарак йўқ.

«Ибн Сино!..»

Бу икки сўз Абу Райҳоннинг дилига бамисоли илиқ бир нур бўлиб қуйилди-ю, кўнгли ёришиб кетди. Ё раб! Сўнг бор Гурганж сарҳадида, кўзларида ёш, қучоқлашиб видолашганларига неча йил бўлди? Ун саккиз, йўқ,

¹ Таваҳҳум — ваҳима.

² Шами шабистон — бу ерда умр шами маъносида.

салкам ўн тўққиз йил бўлибди! Ўн тўққиз йилдирки, бир-бирининг дийдорига зор! Гурганжда, Маъмун ибн Маъмун саройида ўтган қизгин баҳс-мунозаралар, дилрабо мушоиралар, тонготар суҳбатлар қайда қолди? Фақат кўнгилда! Улар худди тушдаги рўёдай ўтдикетди! Гоҳо-гоҳо келадиган узуқ-юлуқ хабарлар, ондасонда бўладиган ёзишмалардан бошқа алоқа йўқ... Ҳатто ёзган китобларини ўқишга ҳам зор! Абу Райҳон унинг донғи оламга кетган «ал-Қонун» асарининг фақат бир жилдини ўқишга муяссар бўлди, ибн Сино эса унинг «Ҳиндистон»ини ҳали кўрмади ҳам!

— Ҳа,— деди Беруний ҳушига келиб,— ибн Сино ҳазратлари келса кўп яхши бўлур. Ул ҳақими давронинг билмаган доруси, даволамаган дарди йўқ.

Хатлибегим тасдиқ ишорасида бошини ирғадида:

— Хабарим бор,— деди қовоғини уйиб.— Ул такаббур ҳақим бир маҳаллар Ғазнага келишдан бош тортиб, Журжонга қочган. Билишимча, сиз ул алломан даврон билан кўп мулоқотда бўлгансиз, мавлоно. Банияти шифо, яхши ният қилиб, ҳақим ҳазратларига бир мактуб ёзиб берсангиз. Тағин бир чопар йўлласак. Ул алломан даврон Ғазна саройида хизмат қилишни тиламас тиламас, бироқ бир банди ожиз дардга чалинган да уни даволамоқ ҳақим учун ҳам фарз, ҳам қарз эмасму, мавлоно?— деди Хатлибегим, лаблари титраб.— Бечора оғам! На кўзида уйқу бор, на кўнглида таскин, ҳар оқшом саройда соя янглиғ танҳо кезиб чиқади!..

Хатлибегим, гўё ўз гапидан ўзи қўрқиб кетгандай, бирдан ҳушига келиб, юзига қора дуррасини тортди. Хатти-ҳаракатларида бояги шиддат, гап-сўзларида бояги қатъият зоҳир бўлиб, шитоб билан ўрнидан турди.

— Бу сирни мен сизга инониб айтдим, мавлоно!— деди у, чамаси, ортиқча гапирганидан пушаймон бўлиб.— Бу сўзларни тирик бир жон билмаслиги даркор! Офтоби оламга улуг мартабалар инъом этган худованди карим, иншоолло, ундан ўз меҳри шафоатини дариг тутмагай! Мактубни ёзиб қўйсангиз эрта-бурускун одам юборамен! Қўзғалманг, мавлоно, сиз ҳам бетоб экансиз, мен ўз дардим билан бўлиб, билмабмен. Хайр, оллога топширдим сизни!— Хатлибегим бошини баланд кўтарганича, виқор билан юриб, ҳужрадан чиқди. Беруний ҳолсизланиб, жойига чўзилди.

Ҳақиқатан ажаб ҳол: кундуз фармони олий келтирган чопарлар! Оқшом эса... султон бўлмаса ҳам, ўктамликда султондан қолишмайдиган бу ўктам бегимнинг пинҳоний ташрифи!..

Беруний учлари жингалак, қалин мош-гуруч соқолини тутамлаганича ўйга толди. Токчадаги шамлар шуъласида унинг бир-бирига туташган ўсиқ қошлари, чўзинчоқ қорамтир юзи, чамбарак қалпоқчаси тагидан бўртиб чиққан дўнг пешонаси, узун қийғир бурни — бутун қиёфаси қандайдир жуда шиддатли кўринар, зотан, донғи оламга кетган алломалардан кўра суронли жангарда тобланган лашкарбошига ўхшаб кетарди.

Мана, бир неча ойдирки, доруссалтанат Ғазна, наинки Ғазна, бутун мамлакат нотинч. Амирал мўъминин аталмиш султон Маҳмуд Ғазнавий тўғрисидаги совуқ мишмишларнинг чеки йўқ. Биров уни аллақандай давосиз дардга йўлиққан деса, биров таваҳҳум касалига гирифтор бўлиб, васвас бўлиб қолган дейди. Бу мишмишларнинг қайси бири чин, қайси бири ёлғон — ёлғиз оллога аён. Фақат шуниси ростки, ҳамма таҳликада, айниқса, ҳакимлар ва алломаларнинг аҳволи оғир.

Султон бундан икки ой муқаддам Берунийни чақиртириб, зойича¹ тузиб беришни буюрган эди. Беруний ўшандаёқ султонни кўриб, қўрқиб кетганди. Азалдан новча, бўйдор одам, у худди ичини қурт еб, қуриб қолган улкан теракни эслатарди. Фақат кўзлари... ўймоқ тагидаги симобдай милтираган қисик кўзлари яраланган қушнинг кўзларидай мунгли эди. Султоннинг кўзларидаги бу тизгинсиз мунг сабаб, Беруний, гарчи умрида ҳеч қачон илми нужум² билан шуғулланмаса ҳам, султоннинг илтимосини қайтармади.

Саройдан қайтгач, мунажжимлар йўл-йўриғидан фойдаланиб, зойича тузди, ҳатто унга жиңдай тузатишлар киритиб, султоннинг кўнглига тасалли берувчи сўзлар ёзиб юборди. Қим билсин, эҳтимол, эртага машварат вақтида султон уни шу хусусда сўроққа тутар, эҳтимол, тузган зойичасидан бирор хато топиб, интиқом олар!.. Ҳайҳот, Беруний умрида бир марта, унда ҳам бир хастан нотавоннинг кўнгли учун, ўз эътиқодидан

¹ Зойича — гороскоп.

² Илми нужум — астрология.

хийёл чекинган эди, мана энди бу гуноҳи учун интиқом хавфи туғилди...

Эсида бор, ўша учрашув чоғида Берунийнинг сўзларидан тасалли топган султон бирдан чеҳраси ёришиб, ундай ўз ишларини, хусусан, Ҳиндистон тўғрисидаги асарини сўраб-суриштирган эди.

Беруний яхши билар: султон унинг бу асаридан кўп нарса кутар, бу китоб унинг Ҳиндистонда қилган жангу жадаллари тўғрисида, мажусий шоҳлар устидан қозонган улуғ зафарлари ҳақида битилган зўр қасида бўлишига ишонар эди. Беруний эса... Беруний буни ўйласа уйқуси қочади. Ҳар сафар ўн йилдан бери ёзаётган бу китобга нуқта қўйишни ўйлаганда, негадир Синд музофотида бўлган бир мудҳиш қирғин эсига тушади. Тушадигу, бутун фикр-хаёли ағдар-тўнтар бўлиб кетади...

Ушанда, Инд дарёси соҳилдаги кўркем қалъа ичидagi муҳташам ибодатхонага ўг қўйиш тўғрисида амру фармон берилганида, Беруний асир олинган ҳинд лашкарбошилари билан бирга султон олдига тиз чўкиб, ундан шафқат сўраган, маҳбусларнинг кўз ёши аралаш қилган илтижоларини таржима қилаётганида эса, ўзи ям кўз ёшини тиёлмаган эди! Лекин султон шафқат қилмади. Муаззам қалъанинг тўрт тарафидан ўт қўйишни буюрди. Қалъага яширинган эллик минг одам, баробар тиз чўкиб ибодат қилганча йўқ, ибодат эмас, юракларни тилка-пора қилгувчи мунгли бир қўшиқни айтганича, аланга ичида куйиб кул бўлди... Улимга маҳкум этилган эллик минг маҳбуснинг баробар тиз чўкиб айтган ва гўё мунгли қўшиқдай янграган бу ибодати ҳануз қулоғи остида турипти, эсласа ҳануз ларзага солади уни, гўё бу бешафқат қирғин султон Маҳмуд Газнавийнинг амри билан эмас, унинг амри билан бўлгандай, аъзойи бадани қақшаб кетади. Уни Ҳиндистонда қолишга даъват этган нарса ҳам мана ру гуноҳкорлик туйғуси бўлди. Ҳиндлар юртига жиндак хизмат қилиб бўлса ҳам, кўнглидаги бу ғуборини ювиш истаги бўлди.

Қўлида асо, елкасида хуржун, Абу Райҳон аввал бир ўзи, кейинроқ эса Лоҳур кўчаларидан топиб олган етимча Сабҳу билан бирга ярим Ҳиндистонни айланиб чиқди. Шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ яёв юриб, авваламбор бу халқнинг тилини, сўнг ёзувини, кейин кўҳна ибодатхоналари каби кўҳна тарихини ўрганди. Бозорларда, ибодатхоналар бўсағасида ўтириб кекса

ведачи қоҳинлардан қадим афсоналар ва ривоятларни эшитди, илми риёзиёт¹ ва ҳандаса ҳақидаги китоблари ва тақвимлари² билан танишди, «Маҳабҳарата» ва «Рамаяна» каби дostonлари, эртаклари, ҳикоятлари, қўшиқлари, ҳайитлари, улуғ айёмлари, ой ва йиллар ҳақидаги тушунчалари ҳатто кўҳна вайроналарга битилган кўҳна ёзувларигача ёд олди. Сўнгги бир неча йилни эса расадхоналарда ўтказиб, ҳинд алломаларининг фалакиёт бобидаги тасаввурларини, сайёралар ҳаракати тўғрисида тузган жадвалларини тўплади... Мана энди, ҳиндлар юртида тўпланган бу илмларнинг ҳаммасини жамлаб, «Китобу фи таҳқиқи мо лил ҳинд ми маъқулатин мақбулатин фил ақли ав марзулатин», яъники, «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби» деган улкан асар ёзди. Узиача эса уни қисқача қилиб «Ҳиндистон» деб атади.

Беруний суюкли асарининг ҳар бир бобини тугатганида шогирди Сабҳуга кўчиришга беради. Абу Райҳон уни топиб олганида Сабҳу етти-саккиз яшар бир норасида эди. Мана энди ниҳоятда зийрак бир муллавачча бўлиб етишди. Қариган чоғида унга ҳам дўст, ҳам шогирд, ҳам ёрдамчи бўлди... Бундан бир ҳафта муқаддам Беруний унга «Ҳиндистон»нинг сўнгги бобини кўчиришга берган, ўзи эса, кўп йиллардан буён ёзишга жазм қилиб юрган «ал-Ҳазиний» деган маъданлар тўғрисидаги китобини битишга тутинган эди. Лекин бирдан хурж қилиб қолган хасталик ўйлаган ишининг белига тепди. Боз устига, бир-биридан совуқ бу мишмишлар, телба султоннинг телба-тескари фармонлари!.. Ким билсин, васвас дардига дучор бўлган бу қаҳри қаттиқ ҳоким эрта машваратда не дейди? Уни не савдолар кутади?

Улим ҳақ! Беруний султоннинг қаҳри ғазабдан қўрқмайди. У фақат бир нарсдан — ниёт қилган ишларининг чала қолишидан, ёза бошлаган асарларининг ниҳоясига етмай қолишидан қўрқади, холос!..

Беруний, хонтахтадаги сопол кўзачадан бир ҳўллам шарбат қуйиб ичди-да, ёстиғи тагидан шақилдоғини олиб шақиллатди. Дарҳол эшик очилиб, Сабҳу кирди. Унинг катта-катта қоп-қора кўзлари болаларча бир самимият билан порлаб турарди.

— Кел, ўғлим, ўтир!

¹ И л м и р и ё з и ё т — математика.

² Т а қ в и м — календарь.

Сабху кавушини пойгакка ечди, ерга тўшалган қалин жун наMATни товушсизгина одимлаб, устозиннинг рўпарасига келиб чўккалади. Шундагина Беруний шогирдининг аллақандай ички бир ҳаяжон ичида тўяғанаётганини сезиб қолди.

— Сенга не бўлди, Сабху! Қим сени ранжитди, болам?

— Ранжитди? Нечун?— Сабху кўз ёши аралаш жилмайди, жилмайганда оппоқ тишлари «ярқ» этиб, озғин қорача юзи нур тушгандай ёришиб кетди.— Мен ҳозир... устозимнинг китобини кўчириб бўлдим,— деди у ва «қулт» этиб ютинди.— Буюк китоб! Менинг юртимни бутун оламга машҳур қилғусидир бу китоб! Уни тезроқ кўчирмоқ лозим, ҳуснихат хаттотларга бериб, кўп нусхада кўчирмоқ даркор, устод!

Беруний индамай бошини ҳам қилди. У умрида жуда кўп дўсту биродар, жуда кўп шогирд орттирди, уларнинг яхшиларини ҳам, ёмонларини ҳам, омад кулиб боққанда атрофида гиргиттон бўлиб, омад кетганида хойнларча юз ўгирганларини ҳам — ҳар хилини кўрди. Лекин Лоҳур кўчасидан топиб олган бу етимчадай садоқатли шогирдини кўрмади... Бўй-баста келишган, мўйлови эндигина сабза ура бошлаган, тол чивикдай нозик бу йигитчада ўз элининг ҳамма фазилатлари — мулоимлиги, меҳнатсеварлиги, камтарлиги юз фоиз мужассам. Беруний у билан бир лаҳза суҳбат қурса гўё Ҳиндистонга қайтиб боргандай, босиб ўтган йўлларию, кезган шаҳарларида қайта кезиб юргандай бўлади, шунда юрагининг бир бурдаси ўша улуг маконда қолганини, бу маконнинг заҳматкаш, мўмин-мулоим халқи эса худди ўз элдошларидай қадрдон бўлиб қолганини ҳис этади. Ажабо! Нечун гоҳо бир эл иккинчи эл билан ошно бўлмасдан туриб ётсирайди, фақат ўз тилим, ўз куйларим ва ўз қўшиқларим яхши деб ўйлайди! Ўйлайди-ю, қатлу ом қилиб бўлса ҳам, ўз урф-одатларини бошқа юртларга ёймоқчи бўлади!.. Шоҳлар-ку майли! Унинг ўзи ҳам, оқу қорани таниган Абу Райҳон Берунийнинг ўзи ҳам бир маҳаллар шундай деб ўйлаган эмасмиди? Ўзи туғилиб ўсган Жайҳун заминидан яхши замин, туркий урф-одатлардан яхши урф-одатлар, туркий қўшиқ ва туркий куйлардан яхши куй ва қўшиқ йўқ, деб ўйламаганмиди?.. Хайриятким, бирда Журжон, бирда Ҳиндистондай буюк ва гаройиб юртларни кўриб кўзи очилди, ҳар бир мамлакат, ҳар бир эл ноёб ва гўзал бир олам эканини билди, билиб «Ҳин-

дистон»ни ёзди! Фақат... минг афсуски, бу асарини, ўн йил умри кетган бу суюкли китобини ҳозирча пинҳон тутишга мажбур.

— Раҳмат, азизим,— деди Беруний чуқур хўрсиниб.— Ҳозир бу китобни хаттотларга топшириб, алло-маларга тарқатиб бўлмас, ўғлим.

— Сабаб, устод?

— Сабаби... камина уни, авваламбор, султон Маҳмуд Ғазнавийга тортиқ қилмоғим лозим!

— Тортиқ қилинг! Кўп инъомлар оласиз, устод!

Беруний шогирдининг ҳайрат билан порлаган кўзларига тикилиб, мийғида бир кулиб қўйди: «Йўқ, илмда зукко бу йигит бу дунё юмушлари бобида ҳануз гўдак, она сути оғзидан кетмаган маъсум гўдак!»

— О, болам! Кўп инъомлар олмоқ учун бу китобда ул амирал мўъмининга ҳамду санолар ўқимоғим, сенинг юртингда қилган қатлу қирғинларни мадҳламоғим даркор эмасму, ўғлим?

Сабҳу гуноҳ иш устида тутилган ёш боладай қизариб:

— Буни ўйламабмен, афв этинг, устод!— деди бошини эгиб.

Беруний кўзачадаги шарбатдан яна бир қултум ичди-да, кўзини юмди. Назарида, мияси чўғдек қизиб, хаёли чувалашиб кетаётгандек эди, лекин шундай бўлса ҳам, кўнглининг бир четида енгиб бўлмас бир истак — қалбининг энг тупқарисида ётган дардларини айтмоқ истаги тобора авж олиб борарди. Ким билсин, бу телба шоҳнинг телба машваратидан соғ-саломат қайтадимми, йўқми? Васвас дардига йўлиққан ҳокимдан ҳар нарсани кутмоқ мумкин!

— Болам, Сабҳу,— деди Беруний, бошини ёстиқдан кўтариб.— Камина эртанги машварат не мақсадда чақирилган — буни айтолмаймен. Шу сабабдан бир нарсани сенга изҳор этмоқни лозим кўрамен... Ёдингда бўлсин! Фақир бу китобни... сен меҳр билан оққа кўчирган бу асаримни ёзишдан муродим — сенинг юртинг... Ҳиндистон олдидаги гуноҳларимни ювмоқ эди!..

Сабҳу бутун вужуди билан олдинга талпиниб:

— Сиз? Гуноҳкор?— деб сўради.— Сўзингизни англамадим. Ҳиндистонни топтаган сиз эмас, устод, сиз эмас!..

— Ҳа, камина ҳеч бир кимсанинг бурнини қонатганим йўқ!— деди Беруний. Унинг иситмадан бўғилган овози тўсатдан аллақандай оччилик, торгина чор бурчак

ҳужрани янградиб юборди.— Қон тўкса... амирал мўъминини аталмиш султон Ғазнавий тўқди, унинг лашкарлари тўқди! Шаҳарларни талаб, ибодатхоналарга ўт қўйди! Ҳаммаси тўғри! Ва лекин... бари бир, сенинг юртингда менинг элим тўғрисида ёмон таассурот қолди, болам. Йўқ, ул қатлу қирғинлар учун менинг элим гуноҳкор эмас! Асло! Аммо султон Маҳмуд янглиғ жаҳонгирлар, лашкарбошилар, мустабид шоҳларнинг разолати ҳам шундадурки, улар фақат ўз номлари эмас, балки ўз эли помига ҳам доғ туширишга қодирдурлар! Биз каби маърифатли зотлар эса лоақал эзгу ният ва яхши хизматларимиз билан бўлса ҳам, мазлум эллар юрагидаги бу ёмон асоратни йўқотмоғимиз даркор. Фақир сенинг юртинг ҳақида, Ҳиндистон ҳақидаги китобимни шу ниятда ёзганмен! Билиб қўй, болам!

Беруний бунинг ҳаммасини аллақандай ёниб, илҳом ва ҳаяжон билан гапирди-ю, бирдан ҳолсизланиб бошини ёстиққа ташлади, ташларкан, деҳқоннинг кафтидай катта, қорамтир кафтларида шогирдининг титроқ лабларини ҳис қилди.

Беруний кўнгли «шиғ» этиб, шогирдининг елкасини аста силди, хаёлидан эса негадир: «Кўзим тиригида бу шўрликни уйлантириб қўймоғим лозим», деган фикр ўтди. Ҳа, Садафбиби иккисини қовуштириб қўйса узукнинг кўзига солинган ёқутдай ярашмайдими? Ярашади! Бир фарзанди икки бўлади, у эса тинчиб, бус-бутун мутолаа ва мушоҳада дарёсига шўнғийди!

Беруний кўнглига келган бу гапни шогирдига айтмоқчи бўлди-ю, бироқ бир зум ўйланиб қолди. Қизиқ: у энди, бу икки ёшни қовуштириш фикри кўнглига келгандагина сизди: Садафбиби, юриш-туришларидан, сўзлари, ҳатто олган нафасидан ҳам Жайҳун нафаси уфуриб турган бу ёқимтой қиз унга жуда азиз бўлиб қолган эди! Йўқ, йигитлик давридан ўтиб, кексалик манзилига қадам қўйганида кўнглига эрк бермоқ гуноҳи кабирдур! Беруний ўз туйғуларини жиловлай олади. Юрагига эрк бериш вақтидан ўтган! Албатта жиловлай олади! Фақат... бу гапни қўзғашдан олдин Садафбидан сўз олмоқ, унинг кўнглини билмоқ лозим эмасму?

Беруний шу қарорга келди-да, Сабҳудан Садафбидани чақириб беришни илтимос қилди.

Зум ўтмай, эшик товушсизгина очилиб, Садафбиби кириб келди. Маъюс қуралай кўзларида аллақандай ҳадик, қиз ҳарир ипак дурраси билан юзининг бир томонини хиёл яширганича Берунийнинг ёнига келиб

ўтирди... Беруний юрагидаги ҳаяжонни босиш учун яна шарбат тўла кўзага қўл чўзди.

— Бибим, камина бир нарсани ният қилган эдим, шу ниятимни айтгани чақиртирдим сени!

Садафбидан садо чиқмади. У гўё совуқ хабар эшитишдан кўрққандай ранги ўчиб, ўтирган жойида ҳайкалдай қотиб қолди.

— Бибим. Сен қизим бўлсанг, Сабҳу менинг ўғлим. Мана ўн йилдирки, Сабҳу фақирга хизмат қилади. Кўп олижаноб яхши йигит ул...

Берунийнинг сўзи бўғзида қолди. Садафбиби тўсатдан юзини кафтлари билан яшириб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

— Сенга не бўлди? Нечун йиғлайсен, бибим?

— Устод!— деди Садафбиби йнги аралаш.— Мен... мен шўрликка раҳм қилинг! Дийдорингизни кўрмоқ бахтидан жудо қилманг мени, жудо қилманг!

Садафбиби шундай деб, бошини эгди-ю, юзини Берунийнинг кафтларига яширди.

Беруний қизнинг бошини силамоқчи бўлиб, қўлини кўтарди, бироқ бунга кучи етмагандай қўли «шилқ» этиб тушди-ю, бирдан ҳолсизланиб ўзини ёстиққа ташлади.

Учинчи боб

Амирал мўъминин султон Маҳмуд ибн Сабуктегин Ғазнавий кўкраги тилла тасмалар билан зийнатланган жанговар фил елкасида, тепасига ипак соябон тутилган олтин тахтда ўтирибди. Фил атрофини арғумоқ ўйнатган лашкарбошилар, амирлар, вазиру вузаро қуршаб олган.

Қалин чакалакзор билан қопланган қир этагидан кенг ўзан ўтар, ўзаннинг у юзидаги тепаликда атрофи баланд девор билан қуршалган муаззам қалъа кўринарди. Қалъа ичида эса, юксак пештоқлари фалакка қадалган, учлик қуббалари соф тилла билан нақшланган гаройиб бир ибодатхона ял-ял ёниб, кўзни олар, йўқ, бу ибодатхона эмас, арши аълога бўй чўзган бир мўъжиза эди!..

Султон турган қир ҳам, пастдаги сой ҳам, сойнинг у юзидаги тепалик ҳам — ҳаммаёқ ҳисобсиз лашкарга тўлган, у ёқдан-бу ёққа от сурган суворилар ҳайқириви, қурол-яроғларнинг шарақ-шуруғи, отлар дупури, жанговар филлар наъраси еру кўкни ларзага солган. Лекин

султоннинг қонини жўштирган бу ёқимли суропни ҳазин қўшиққа ўхшаш бир овоз бузиб турар, бу — қалъадаги муҳташам ибодатхонага беркиниб, ибодат қилаётган маҳбуслар овози эди. Юракни зир титратгувчи бу ҳазин қўшиқ тобора авжга чиқиб, султоннинг юрагига гулув солмоқда эди...

Ё тавба! Узаннинг бу юзидаги улкан шаҳар кеча бир ҳамла биланоқ таслим бўлган. Ана, қароргоҳ тева-рагидаги қалин чакалакзорларда қўлларига кишан урилган ҳинд сарбозлари тўп-тўп бўлиб ётибди. Уларнинг қурол-яроғлари тоғ-тоғ бўлиб уюлган, жанговар филлари эса султон қўшинларига хизмат қилмоқда, лекин бу муаззам қалъа ҳамон таслимдан бош тортмоқда. Бу юриш чоғида ўнларча шаҳарларни бир ҳамла билан забт этган султоннинг музаффар қўшинлари эса бу қалъа рўпарасида ожизлик қилмоқда, не-не қалъа деворларига етган нарвонлар бу қалъанинг осмонўпар деворларига етмаяпти, бошқа қалъаларни қозғоғдай тешган арродалар бу қалъанинг метин деворларига «тиши» ўтмай турипти. Улардан отилган тошлар, қалъа деворларига тегиб, бамисоли коптокдай қопчийди... Бу не ҳол? Наҳот не-не шаҳарларни бир ҳамла билан тиз чўктирган султони мунтасирнинг¹ музаффар қўшини бу қалъа учун тагин бир неча кун жанг қилса?

Султон Маҳмуд эрка вазири Абул Ҳасанак тутган тилла қадаҳни бир кўтаришда сипқариб, елкаси оша осмонга отди. Олтин қадаҳ ҳавода мўъжаз қушчадай ярқираб, ерга тушди-ю, мусаффо жаранглаб, ўсиқ майсалар орасига юмалаб кетди. Султон новча бўй-бастини ростлаб, ҳаммаси бир хил қора арғумоқларини ўйнатиб турган лашкарбошиларга юзланди, қаҳрли қи-сиқ кўзлари ўтдай чақнаб:

— Амир Нуштегин! — деб наъра тортди.

Сурмаранг салласига амирлик нишони қадалган йў-ғон, чорпаҳил лашкарбоши остида ёр депсинган қора арғумоғини ниқтади. Ўргатилган арғумоқ қасир-қусур бостириб келиб, фил рўпарасида чўккалади. Амир Нуштегин эса, эгардан тушмай, қўлини кўксига қўйди:

— Офтоби оламнинг хизматига мунтазирмен!

— Мунтазирсен! — деди султон аччиқ киноя билан. — Икки кундирки, кичик бир қалъани забт этолмай оворасен! Шаҳар таслим бўлмаса не қилмоқ даркор, амир Нуштегин?

¹ Султон мунтасир — енгилмас султон.

— Ут қўймоқ, офтоби олам!

— Ут қўймоқ бўлса нечун қўймайсен? Нечун?

«Ут» сўзини эшитганда яқиндаги чакалакзорда ғуж бўлиб ётган, ҳаммаси бир хил сариқ кўйлак, бир хил сариқ ипак шалвар кийган қора танли ҳинд зодагонлари орасида гала-ғовур кўтарилди. Сўнг, чеҳрасидан аллақандай шуур ёғилиб турган алломанамо бир кимса даврадан отилиб чиқди-да, оппоқ бошини эгиб, бир нималар деб илтижо қилди. Султон атрофига олазарақ боқиб:

— Бу мажусий не дейди? Абу Райҳон қайда?— деб сўради. Чакалакзор орасидаги ҳаворанг чодирдан кўк банорас тўн кийиб, бошига оқ салла ўраган, калтагина учбўрчак соқоли узунчоқ қорамтир юзига ярашиб тушган новча бир аллома чиқиб, сиполик билан бош эгди.

— Яқинроқ кел, Абу Райҳон! Бу ғайридиннинг сўзини эшит! Арзи не — сенга сўзласин, сен бизга сўзла!

Беруний от туёқлари остида эзилган қалин майсаларни шип-шип босиб, нуроний чолнинг ёнига келди, бошини осилтирганича мўйсафиднинг ҳаяжонли, палапартиш сўзларини эшитди.

— Бу бандан ожиз сиздай амирал мўъмининдан меҳри шафқат тилайди! Дейдиким, бу қасрда эллик минг ғарибу ғурабо йиғилган!

— Ғарибу ғурабо!— деди султон овози момақалдироқдай қалдираб.— Ғарибу ғурабо бўлса... нечун лашкари музаффарга қаршилиқ қилади? Нечун таслим бўлмайди?

— Офтоби олам! Қалъа аҳлининг аксари ожизалар эмиш, бегуноҳ порасидалар эмиш, чоллар эмиш, давлатпаноҳ!

Беруний сўзини тугатмаган ҳам эдики, бояги нуроний чол юзтубан йиқилиб, қўллари билан ер тирнашга киришди. Беруний «ялт» этиб юқорига, фил елкасида оёқ кериб турган султонга қаради, беихтиёр олдинга талпиниб:

— Олампаноҳ!— деб хитоб қилди.— Шафқат қилинг, олампаноҳ!

Унинг сўзларини амирал мўъмининнинг:

— Амир Нуштегин!— деган бетоқат ҳайқирғи босиб кетди.— Таслимдан бош тортган қасрга ўт қўйгил, ўт!

Чакалакзорда бир-биринга суяниб, ғуж бўлиб ётган ҳинд маҳбуслари қорамтир қўлларини кўкка чўзиб, уввос тортиб йиғлашди, лекин пастга қараб от сурган

Пуштегин навкарларининг голибона қийқириғи маҳбуслар ноласини кўмиб юборди. Зум ўтмай, тўрт томондан кўтарилган аланганинг қизғиш тиллари муаззам ибодатхонани аждаҳо янглиғ ялаб, офтобдай чарақлаган олтин қуббаларини ямлаб ютди...

Аланганинг мудҳиш тиллари шундай шафқатсиз, олов ичида қолган муаззам ибодатхонанинг ярқираши шундай... гўзал эдики, қир ёнбағридаги беҳисоб лашкар, гўё бу манзарадан сеҳрлангандай қотиб қолди. Бу совуқ ва улуғвор гўзалликка фақат бир нарса халақит берар, у ҳам бўлса қалъа ичидан, ёнғинда қолган ибодатхона туйнукларидан эшитилаётган бояги ҳазин куй, юракларни тиндаловчи бояги мунгли қўшиқ эди! Узоқдан келаётган бу ҳазин қўшиққа энди қаандайдир ёмон, кўнгилни оздирувчи қўланса ҳид ҳам қўшилган эди. Ажабо: қўланса ҳид кучайган сайин кўнгилни вайрон қилғувчи бу қўшиқ ҳам авжга чиқмоқда, гўё ер қаъридан келаётган ўликлар фарёдидай тизгинсиз мунг билан янграмоқда эди.

— Эй, яратган эгам!— деди султон юраги увишиб.— Наҳот бу мажусийлар тириклайин ўтда куйиб кетадики, аммо тиз чўкмайди? Қўшиқ айтиб тириклайин ёнғувчи элни биринчи кўришим бу!

Султоннинг хаёлини Берунийнинг ғамгин овози бўлди.

— Йўқ, бу қўшиқ эмас, амирал мўъминини! Эллик минг бегуноҳ бандаларнинг ноласи бу! Улар тоат-ибодат ила парвардигори оламга нола қилмиш! Гуноҳимиз не, деб йиғламиш улар!

— Бекор айтасен, Абу Райҳон! Бегуноҳлар эмас, ғайридинийлар ноласи бу! Ғайридинийлар ноласи эса худованди каримга бориб етмас!

— Ғайридинийми, мажусийми — булар ҳам оллонинг бандасидур, олампаноҳ!

— Бас, Абу Райҳон! Такаббурлик сабаб, тағин мубоҳасага жазм этдингми? Мен сени ул мутакаббир ҳақим... ибн Синони топиб кел, деб йўллаган эдим. Сен бўлса уни топиб келмоқ ўрнига... ғанимларим ёнини олиб, мендай амирал мўъмининга сўз қайтарасен!— Султон шундай деб, қиличини шартта қинидан суғурдида, боши узра кўтарди, бироқ ногаҳон биқинига қадалган санчиқдан инграб юборди-ю... уйғониб кетди.

Шифтдаги олтин қандилларга терилган шамларнинг кўпчилиги сўниб қолган, деворларига сарғиш ипак пардалар тутилган катта танобий хона ғира-шира, ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит эди.

Султон, гўё ўз хобхонасида эмас, совуқ гўрда ётгандай бўлиб, жисмидан совуқ тер чиқиб кетди. Юраги қоқсуяк кўкрагини ёриб чиққудек гурс-гурс урар, кўз олдида ҳануз аланга олган муаззам ибодатхона турар. қулоқлари остида ўт ичида қолган эллик минг маҳбуснинг мунгли қўшиғи янграрди...

Ё тавба! Унга не бўлди? Не сабабдан бундан кўп йиллар муқаддам ўтган бу жангу жадал тушига кирди? Аллақачон ёдидан кўтарилган бу воқеалар нечун қайта ёдига тушди? Наҳот амирал мўъмининдай фотиҳи музаффар лашкарига бўйсуннишдан бош тортган ғайридинийларни қирон қилмоқ гуноҳ бўлса?..

Султон безиллаб оғриган биқинини силаганича, узоқ хаёлга толди. Мана, бу дардибедавога гирифтор бўлганига бир неча ой бўлди, шундан бери кўнгли нотинч, жони беҳаловат, кечалари ёмон тушлар кўриб, ваҳима босади. Нечундир эзгу ишлари, қурган қасрлари, яратган боғлари, барпо қилган мачит ва мақбаралари эмас, жанглар суронию отлар дупури, кесилган бошлар, дорда чайқалган мурдалар, ёнғинда қолган шаҳарлар ёдига тушади. Миясида илгари ҳеч қачон ўйламаган ёмон ўйлар чарх уради...

Ҳа, бунинг ҳаммасига мана шу дард, уч-тўрт ойдан бери ёпишиб олган мана шу давосиз дард сабаб. Рост, сўнги кунларда Чин¹ ва Ҳинд мамлакатларидан келтирилган икки ҳақимнинг қилган муолажаси ёқиб, биқинидаги оғриқ хиёл босилган, ҳар оқшом юрагини чулғаб олгувчи совуқ таваҳҳум сал кўтарилган эди. Кеча ҳатто содиқ вазири Абул Ҳасанакка айтиб, сарой мутрибларини чақиртирган ва озгина кўнгилхушлик ҳам қилган эди. Базмдан кейин эса эркатой вазири Абул Ҳасанак ёшлик пайтларини эслаб, султоннинг юрагини қитиқловчи бир гапни кўзгаб қолди. Гўё Бухоро ҳокими Алитегиннинг суюкли кенжа хотини султоннинг висолини кўриш ишқида ёниб, туну кун мотамда эмиш!

Султон Алитегиннинг бу кенжа хотинини бундан уч-тўрт йил муқаддам, Бухорога юриш қилганида асир тушириб олиб кетган, бироқ ўзини кўрмаган, кўришга ҳуши ҳам йўқ, уни тутқунда сақлашдан мақсад эса — бетавфиқ Алитегинни чўғдай қовуриш эди, холос. Лекин кечаси Абул Ҳасанак султоннинг ишқида ёнган бу хотинини шундай таъриф у тавсиф қилдики, султон ҳам

¹ Чин — Хитой.

поғахон қитиги құзиб, аввал май буюрди, сўнг, ишқ
ўтида ёнган малакни кўриш истагини билдирди.

Осмон маликаси қасрининг энг хилват бурчагида султоннинг махфий гўшаси бўлар, гўша деворлари «Алфия-шалфия»² достонидан кўчирилган ҳаёсиз суратлар, яланғоч аёл ва эркак севгисини тасвирловчи рангдор расмлар ва ҳинд пошшолари қасрларидан олиб чиқилган яланғоч санамларнинг олтин ҳайкалчалари билан безатилган эди. Одатда, ҳарам бекалари инъомга келган ёш маъсумаларни ҳаммомга солишиб, пардоз-андозларини жойига қўйгач, шу гўшага олиб киришар, бу ҳаёсиз суратлар ёш гўзалларда шахвоний ҳирс уйғотиб, уларни султоннинг зиносига «шай қилиб» қўярди. Рост, сўнгги йилларда, пайғамбар ёшидан ўтиб, тақводорликни ихтиёр этган султон махфий гўшани тақа-тақ беркитган эди. Бироқ кеча унинг кутилмаган истагидан қувониб кетган ҳарам бекалари махфий гўшани ўзларича очтириб, Бухоро малагини шу ерга олиб келишибди.

Қисқаси, султон елкасида енгил банорас тўн, белига олтин камар, беҳолгина одимлаб, махфий гўшага кирганида... Бухоро санами, оппоқ дуркун танасини ҳаёсизларча очиб, қат-қат ипак тўшак устида чалқанча тушиб ётарди. Унинг кўзлари юмуқ, ҳарир гулдор рўмоли орасидан тошиб чиққан майин қўнғир сочлари ердаги қирмизи гиламда бетартиб сочилган, ўзи эса, худди оташ ичида қовурилаётгандай тўлғанар эди.

Султон остонани ҳатлаб ўтиши билан санам сапчиб турди, гиламга тиз чўкиб, унинг оёқларини қучди-да, тиззаларини, сонларини силашга тутинди. Султон ҳам суюлган қони бирдан кўпириб, санам томон эгилди. Бироқ худди шу пайт, Бухоро малагининг чўғдай иссиқ танасига қўли теккан пайт, сўнгги кунларда тинчиб қолган қорнидаги «типратикон» гўё тўсатдан «уйғониб» кетди-ю, оғриқнинг зўридан бўкириб юборди.

Султоннинг наърасини эшитиб, аввал Абул Ҳасанак, унинг кетидан ранглари қув ўчган ҳарам бекалари югуриб киришди...

...Мана, шундан бери тўлғаниб ётибди, ёлғиз оғриқдан эмас, нотинч ўйлардан, кўрган тушларидан, юрагини чулғаб олган совуқ ваҳима ва адолатсизлик туйғусидан тўлғаниб ётибди.

Е парвардигори олам! Осий бандангни ўзинг кечиргайсен! Ва лекин... бу не кўргилик эканким, ожиз бан-

¹ «А л ф и я — ш а л ф и я» — Шарқнинг машҳур эротик достони.

данг султон Маҳмуд, ҳақ ва ҳидоят йўлида қирқ йил сурон солиб, машриқдан мағрибгача неки мажусийлар ва ғайридинийлар бор, барчасини қатли ом қилса, пойқадами етган эл борки, ҳамма ерда қуръони мажид сўзини ёйса, бу йўлда унга қирқ йил зафар устига зафар келтирсангу энди, роҳат-фароғатда кун кечирмоқ маприди келганда, уни бу бедаво дардга мубтало қилсанг? Ҳайҳот! Агар бу дард чиндан ҳам бедаво бўлса, унда амирал муслимин аталмиш гуноҳкор бандангнинг қирқ йиллик тоату ибодатидан не фойда? Наҳот у буткул рўйи заминни забт этиб, беҳисоб бойликлар орттирганида, ўз доруссалтанати Ғазнаи мунавварани жаҳонда энг кўркам шаҳарга айлантириб, унда масчити жоме янглиғ ўнлаб масчитлар, гўзалликда беназир жаннатмонанд боғлар яратганида, Осмон маликаси каби қасрлар қуриб, уларни ҳеч бир шоҳ кўрмаган зебу зийнатлар билан безатганида... наҳот охир-пировардида топгани бу бедаво дард бўлса? У ўз ҳарамига Чин ва Миср, Ҳиндистон ва Румдан ҳуснда ягона ҳурилиқоларни йигдирса, рақсда товусдек товлангувчи гўзал раққосалар, булбул янглиғ хушовоз хонанда ва созандалар, номи оламга кетган маликул калом ва воҳиди замон алломаларни тўпласа!.. Бу неъматларнинг ҳаммасини ўзинг инъом этсангу тагин ўзинг ҳаммасидан бенасиб қилсанг?

Йўқ, ноумид шайтон! Кеча назм аҳлининг султони, сарой шонри Унсурий яхши хабар топиб келди. Бу хабарни у мажусийлар тилида битилган эски бир рисолада ўқиган эмиш. Машриқ мамлакатларидан бирида, ҳудудсиз уммонлар орасидаги мўъжаз бир оролда, «неъмат илоҳий» аталмиш мўъжиза бир дарахт ўсар эмиш. Қимки бу дарахтнинг мевасини истеъмол қилса, ҳамма дардларидан фориғ бўлиб, чол бўлса навжувон йигитга, кампир бўлса бокира қизга айланар эмиш...

Рисоладаги сўз чинми, ёлғонми? Бу ёлғиз оллога аён. Аммо... чин бўлмоғи даркор! Зероким... наҳот буткул рўйи заминни зир титратган султон Маҳмуд янглиғ фотиҳи мунтасир... ногаҳон ёпишган бир дард сабаб, Афшон шол даҳасидаги ғарибу ғураболар янглиғ ўлиб кета берса? Йўқ, бунга инсониб бўлмас! Амирал мўъмининдай шоҳларни яратиб, уларни «ас салотин зуллаллоҳу фил арз», яъники, «шоҳлар менинг ердаги соямдур», деган ул сарвари коинот, улар учун Унсурий айтган неъмат илоҳий каби мўъжиза неъматлар ҳам

нратмоғи даркор! Фақат бу неъмат ўсган макон қайда? Шунн билмоқ ва топмоқ даркор, холос!

Султон рисолати эшитиб, дарҳол Чин ва Ҳинд табилларини чақиртирди. Лекин улардан кўнгил тўладиган бир жавоб ололмади. Бу янглиғ ривоятларни улар ҳам эшитганларини, демакким, бундай мўъжиза дарахт борлигига имонлари комил эканини баён қилишди, аммо ул неъмат илоҳий ўсган макон қайда? Бу жумбоққа жавоб беришга ожизлик қилишди. Султон, аввал даргазаб бўлди, кейин, хиёл ўйлаб кўриб, барча алломаларни эрталабки машваратга чақиртирди. Чақирилган алломалар орасида ҳозиргина тушига кирган Абу Райҳон Беруний ҳам бор. Ким билсин, Унсурий айтган неъмат илоҳий қайда ўсади, балки у билар. Ахир у кўп йиллар ҳиндлар юртида турган, шаҳарма-шаҳар кезган, уларнинг ҳамма илмларини ўрганган, ҳатто тилларини ўрганиб, қадимий китобларигача мутолаа қилган... Шояд ул неъмат илоҳий тўғрисида шу эски китобларда аниқ бир нарса зикр қилинган бўлса! Ҳар қалай, ҳеч ким билмаса ҳам, ҳақими даврон аталмиш апов такаббур ҳақим... ҳазрат ибн Сино билмоғи даркор! Не чора? Мана, уч ойдирки, султоннинг икки кўзи Хуросон йўлида, аммо юборган энг содиқ мушрифларидан¹ ҳануз дарак йўқ. Биров, ул ҳақими даврон йўлга чиққан, деса биров, Ғазнага келишни истамай бошини олиб қочган, дейди...

Аттанг, бундан уч ой аввал, султон ул бетавфиқ ҳақимга энг ишончли надими, ариз² Абулвафо Сариқни юбораркан, бу ишни ҳаммадан, ҳатто Хуросонга юриш қилиб, шу кунларда Исфаҳонда лашкар тортиб турган ўғли амир Масъуддан ҳам сир сақлашни илтимос қилган эди. Ким билсин, эҳтимол, элчиларни Ҳамадон ҳоқими Алоуддавлага эмас, ҳозир Исфаҳонда турган шаҳзода Масъудга йўллаганида... Йўқ... султон унга, ўз пуштикамаридан бўлган зурриётига инонмайди. Чунки билади: шаҳзода Масъуд, ўзи Исфаҳонда бўлса ҳам, икки қулоғи Ғазнада, падари бузрукворининг ўлими тўғрисидаги хабарни кутиб ётибди! Бу бемехр зурриёти ҳазрат ибн Синони бу йўлдан қайтарса қайтарадики, хаста падарига юбормайди, йўқ, зинҳор юбормайди!

Уғлини эслаши билан султоннинг кўкрагида алам аралаш исёнкор бир туйғу «лов» этиб ёнди-ю, қоқсуяк қўлларини гиламга тираб, аста ўрнидан турди.

¹ Мушриф — элчи, махсус давлат назоратчиси.

² Ариз — ҳарбий девон соҳиби, вазир.

— Астағфирулло, астағфирулло!..— Султон, қорнидаги «типратикон»ни уйғотиб юборишдан қўрқиб, кўзларини юмганича бир нафас қимир этмай ётди, сўнг, тоқчадаги шамлардан бирини олиб, йўлакка чиқди.

Шифтдаги биллур қандилларда милт-милт ёнган битта-яримта шам шуъласида ҳудудсиз йўлак бўм-бўш ва аллақандай сирли туюлди. Йўлакнинг охири кўринмас, икки томондаги тилла тасмалар билан қопланиб, дур ва забаржад қадалган беҳисоб эшикларнинг ҳаммаси берк, тик этган товуш эшитилмас эди. Во дариг! Сарой аҳли қайда? Унинг энг инонган надимлари, вазиру вузароси, садоқати зоҳир лашкарбошилари қайга гумдон бўлди? Бош вазири Али Ғариб, суюкли надими Абул Ҳасанак нечун кўринмайди? У, кимсан амирал мўъминин, бедаво бир дардга мубтало бўлиб, ўз ўтида ўзи қовурилиб ётса-ю, унинг саховати ила юксак мартабаларга эришган бу вазиру вузаро, унинг инонган тоғларни бўлмиш бу амиру умаро осойишта уйқуда ётса, ёхуд ёш канизлари билан ўз қарамларида ўйнашиб, кайфу сафо қуриб ўтиришса? Йўқ! Кайфу сафо қуриб ўтиришибдими ул иблислар ёхуд бирор хилватга яшириниб олиб, уни тожу тахтдан мосуво қилмоқ режаларини тузиб ётишибдими? Тириклигида унга кафан бичиб, бирор гўшада суятонга чоҳ қазмоқдами бу бетавфиқлар?

Амирал мўъмининнинг азалдан бир одати бор — йироқдан бўлса ҳам хатар шабадасини сезганда ғазабни шердай жўшиб, вужудида шер кучи уйғонади. Бу сафар ҳам шундай бўлди-ю, бир қўлида фил тишидан зеб берилган арғувоний асо, бир қўлида дир-дир титраган шам, нимқоронғи йўлак бўйлаб юриб кетди. У бир печа қадам босгач, асоси билан ўнг томондаги эшикни туртиб очди. Хона зим-зиё эди. Ундан қандайдир совуқ бир нафас келгандай, гўшанинг энг тупкарисида, зулмат ичида аллақандай бир нарса ғимирлагандай туюлди-ю, султон, юраги «шув» этиб, орқага тисарилди. Шуву, бошқа эшикларни очишга юраги дов бермай, бешўн қадам босди. Лекин ўнг қўлдаги дур ва садаф терилган икки тавақалли залварли эшикни кўрганида беихтиёр тўхтади ва бир зум иккиланиб тургач, уни асоси билан аста туртди. Бу — машваратхона эди!

Деворлари оқ мрамар билан қопланган ўрдадай кенг машваратхонанинг шифтдаги биллур қандилда бир неча шам ёнар, бу шамлар шуъласида тўрдаги суянчиқларига инжу қадалган олтин тахт ажиб жилю

сочиб ярқираб турарди... Қуббасимон ложувард шифти соф қизил тилла билан зийнатланган бу хонада энг муҳим машваратлар ўтар, давлат аҳамиятига молик масалалар ҳал қилинарди. Эртага бўладиган алломалар анжумани ҳам шу ерда ўтмоғи лозим.

Султон юраги алланечук бўлиб, ичкарига кирди. Жимжит. Тиқ этган товуш йўқ. Ана, тўрт томондаги меҳробсимон жойларда забт этилган юртларнинг кўк, сариқ, оқ туғлари турипти! Мағлуб туғлар! Мағлуб лашкарбошиларнинг олтин ва кумуш дубулгалари, тиллодан жило берилган совут ва қалқонлари осиб қўйилган. Уларнинг ёнида бандларига лаъл ва забаржад қадалган эгри қиличлар, ўқ терилган чарм садоқлар, суяк сопли ханжарлар, узун-қисқа тиғлар... Бу қуроллар, бу совгаларнинг ҳар бири бир дoston! Унинг, султон Маҳмуд Ғазнавийнинг беҳисоб юришлари, суронли сафарларидан ҳикоя қилувчи бебаҳо дostonлар... Султон бу ўлжаларнинг қайси бирини қўлига олса лоп этиб ўша музаффар жанг кўз олдига келади, забун бўлган не-не лашкарбошилар, ман-ман деган амирлар, калондимоғ ҳоқимлар, ҳатто шаҳаншоҳлар эсига тушади. Буткул рўйи заминдан, ҳатто Чин ва Румдан келган элчилар бу бебаҳо ўлжа, ранг-баранг товланган бу мағлуб туғларни кўрганда дамлари ичига тушиб кетади. Мана, соф тилладан ясалиб, ҳошияларига ёқут, лаъл ва жавоҳир қадалган улкан қалқон. Унинг ёнида нозик олтин ҳалқалардан ясалган катта совут... Қашмир пошшосидан олинган совға!.. Эсида бор: ҳарамида мингдан ортиқ канизи бўлган бу алп қомат, калондимоғ шоҳ майдонга қутурган жанговар фил миниб чиққан эди. У эса қутурган филдан тап тортмай, қора қашқа арғумоғини ўйнатиб, майдонга мардонавор кириб борганди. На қутурган филнинг мудҳиш наъраси қулоғига кирган, на ваҳимали важоҳати кўзига кўринган эди ўшанда! Султон, қўрқувдан осмонга сапчиган қора арғумоғини аччиқ қамчилаганича, жанговар фил устига бостириб борган, боргану оёқларини узангига тираб, бир зарб билан калондимоғ шоҳни фил елкасидан учуриб юборганди ўшанда!

Ҳа, султон Маҳмуд шундай мард, шундай танти эди! У ҳеч қачон пистирмада туриб жанг қилмаган, энг шафқатсиз қирғинларда ҳам ўзини лашкар панасига олмаган! У машриқдан мағрибга чўзилган бу ҳудудсиз салтанатини ўз салоҳияти, куч-қудрати ва шер юраги билан орттирган... Ҳайҳот! Бу чексиз давлат, бу шон-

шуҳрат, бу ҳисобсиз хазина, «амирал мўъминин» деган бу улуғ мартабалардан не фойдаки, агар қариган чоғида бу аянчли аҳволга тушиб қолса? Дардига даво тополмай, кечалари тўлганиб чиқса? Унинг, амирал муслиминнинг ҳаром тукига арзимайдиган ибн Сино аталмиш бир табибни йўқласа-ю, уч ойдан бери икки кўзи тўрт, унинг йўлига тикилиб ётса? Унинг саховати ва туз-намағи билан одам бўлган муқарриблари эса бошига мушкул тушган бу оғир онларда аҳволинг не деб сўрамаса? Билъакс, пана-панада иғво ва фисқу фасод билан банд бўлса!..

Султон, тўсатдан кўз олди қоронғилашиб, қўлидаги аргувоний асоғи қулочкашлаб осмонга отди. Фил суягидан жило берилган оғир асо олтин тахт тепасидан учиб ўтиб, тўрдаги қурол-аслаҳалар устига бориб тушди. Жойидан кўчган совут ва қалқонлар бир-бирига тегиб, ўрдадай кенг машваратхонани даранглатиб юборди. Қўнғироқдай тиниқ бу мусаффо овоз машваратхонанинг қуббасимон ложувард шифтида акс садо бериб, узоқ янгради-ю, аста тинди. Тинган заҳоти йўлакнинг икки ёнидаги беҳисоб эшиклар шарақ-шуруқ қилиб очилди, йўлакда ваҳимали шивир-шивирлару тап-тап оёқ тсеушлари эшитилди. Сўнг, ранги қув ўчган, қизил банорас тўни остидан оппоқ лозимлари кўриниб турган, хушқад, хушсурат вазир Абул Ҳасанак кўринди, унинг кетидан бош вазир Али Ғарибнинг қип-қизил юмалоқ юзи бир зум кўзга чалинди-да, яна ғойиб бўлди.

Абул Ҳасанак пойгакка тиз чўкиб, ер ўпди.

— Офтоби олам!..

— Офтоби олам!..— деди султон, негадир лаблари аянчли титраб.— Ажалимдан беш кун бурун менга кафан бичиб, иғво йўлига ўтдингми, баттол?

— Валинеъмат!

— Утмаган бўлсанг... қайга гумдон бўлдинг? Ул мешқорин Али Ғариб қайда? Нечун инонган мушрифларимдан ҳануз дарак йўқ? Қачон келади ул бетавфиқ ибн Сино?

— Келадур, пушти паноҳ!.. Яқин кунларда етиб келмоғи даркор!

— Шу ҳафта етиб келмаса... дорга тортамен! Барчангни дорга тортамен. Тузимни ичиб, тузлиғимга тулурган нобакорлар! Уқдингми, муртад? Шу ҳафта!..

— Уқдим, пошшойи олам!

— Уқсанг, чақир алломаларни! Машваратга чақир дарҳол!

Тўртинчи боб

Беруний устига янги кўк бахмал тўн кийиб, бошига учли олача тақия устидан симобий салласини ўраб, шоғирди ёрдамида отга минганида офтоб энди чиққан эди. Кечаси шивалаб ўтган ёмғирдан кейин ҳаво мусаффо, ариқ бўйларидаги гиёҳлар, пахса девор ва ҳатто уйларнинг томларини қоплаган майсалар ювиб қўйилгандай ям-яшил, тиниқ.

Тундаги иситма пасайган бўлса ҳам, Беруний ўзини ҳамон нохуш сезарди. У кўкрагини тўлдириб-тўлдириб нафас олди-да, отини аста йўрттириб, шаҳарни иккига бўлган Афшон сой соҳилига чиқиб олди. Соининг ўнг юзидаги кенг сайхонликни беқиёс, беҳудуд Боғи Фируза эгаллаган. Тунги ёмғирдан сўнг боғ ҳам аллақандай яшнаб кетган, ҳар жой-ҳар жойда тўп-тўп бўлиб гуллаган бодом ва шафтолилар эндигина куртак чиқара бошлаган ўрик, олма, нок ва беҳилар орасида худди оқ, қизил, нимпушти либослар ёпинган гўзал малакларни эслатади. Ҳудудсиз боғнинг машриқ томонида оппоқ мрамар қаср осмонга бўй чўзган. Нимаси биландир улкан оқ қушга ўхшаб кетадиган бу кўркам қасрнинг номи ўзига монанд — Осмон маликаси! Осмон маликасининг қуйроғида Қўшки давлат саройининг тиллакори гумбазлари ярқирайди, ундан нарироқда эса лашкар девони ва бошқа маъмурий бинолар саф тортган, лекин улар Боғи Фирузадан қуйида, соининг у юзида.

Бу ердан, соҳил бўйидан пастдаги шаҳар қафтдай кўринади. Сой бўйини бора-боргунча ям-яшил туташ боғлар эгаллаган. Бу боғлар ичида оқ, қизғиш, нафис ҳаворанг мрамардан қурилган кўркам бинолар, кўшклар, кичик-кичик саройлар кўзга чалинади. Бу ерда амирлар, лашкарбошилар, девон беклари, бой тижорат аҳли истиқомат қилади. Ундан йироқроқда карвонсаройлар, бозорлар, тимли расталар, ҳаммом гумбазлари кўринади, улардан авлороқда эса, бир-бирига туташиб кетган кулба ва кулбачалар кўзга чалинарди. Қандайдир бетартиб қурилган бу кулбаи вайроналар, дўкон ва дўкончалар Беруний келаётган дарё соҳилидан, худди «гардкам» деб сочиб юборилган ошиқларга ўхшайди.

Узоқ-узоқларга чўзилиб кетган бу беқиёс шаҳарнинг ҳамма даҳа, ҳамма бурчакларида беҳисоб мачитлар қад кўтарган, уларнинг ранг-баранг кошнлар билан безатилган юксак гумбазлари, тиллакори пештоқ-

лари офтобда ажиб товланиб, тоғлар билан қуршалган Ғазнаи мунавварага ўзгача бир зеб бериб турибди.

Олдинда икки қирғоқни туташтирган улкан кўприк кўринди. Кўприк рўпарасида узундан-узоқ отхона биниси бўлиб, бино олдида ҳаммаси бирдай қизил чакмон ва қизил этик кийган ёш ғуломлар саф тортган, улар ҳар томондан оқиб келаётган амирлар, аъён ва боёнларни отдан тушириб, тавозе билан хизмат қилишмоқда.

Беруний кўприкка яқинлашиб қолганида, ўнг қўлдаги боғ кўчадан хачир қўшилган икки ғилдиракли бир арава чиқди. Аравада эски кулоҳини бошига бостириб кийган бир кимса секин хиргойи қилиб келарди. Ажабо: бу кулоҳли дарвеш у ёқда турсин, унча-мунча асилзодалар ҳам юролмайдиган бу жойларда пачақ арава нечук адашиб юрипти?

— Э, э!— Беруний арава эгасини таниб, отининг жиловини тортди.— Э-ҳа, Ғазна фақирларининг султони Маликул шароб ҳазратлари! Қайси шамол учирди жанобларини?

Маликул шароб аравасини тўхтатди, рангини билиб бўлмайдиган патак соқолини силаб, ғалати ишшайди:

— Ўзларидан сўрасак, азизим? Фақир кулбамизга нечун қадам ранжида қилмай қўйдилар десак, эски қадрдонни тарк этиб, янгисини топибдилар-да, мавлонаи замон!— у кўзини қисиб, сарой томонга ишора қилди.— Янги дўст — султон Маҳмуд муборак бўлсин, мавлоно!

Беруний беихтиёр кулиб юборди.

— Маликул шароб аталмиш сиздай ғариблар султонини унутиб бўлурму? Гулгун шарбатхонангизга ташриф буюрмаган бўлсак, сабаби хасталик, азизим!

— Хаста бўлсалар... давоси бир қултум май!

— Офарин! Жаннатий шаробингдан жон-жон деб бир пиёла сипқарар эдим, аммо не чора, ҳозир саройда машварат бошланур!

Маликул шароб, бошидаги эски кулоҳини бир томонга қийшайтириб, калласини маъюс ликиллади.— О, мавлоно-мавлано! Наҳотки шу ақлу заковатинг билган шоҳлар ва шерлардан йироқ юрмоқ лозимлигини билмасанг?

— Не чора?

— Офарин! Бор, йўлингдан қолма, азизим, шояд шоир Унсурий каби улуғ мартабаларга мушарраф бўлсанг!

Маликул шароб хачирига қамчи урди-ю, негадир яна тўхтади.

— Ҳаҳ, эсим қурсин, сенга айтадурғон бир янгилик бор, мавлоно!.. Кеча оқшом кулбаи вайронамга ажиб бир мусофир аллома ташриф буюрдиларки, кўрсанг бошинг осмонга етади!

— Ажабо! Қим экан ул аллома!

— Бу ёғи шундай сир-асрорким, уни ўзимга айтишдан ҳам қўрқамен!— Маликул шароб шундай деди-да, хачирини қамчилаб узоқлашиб кетди.

«Сирли аллома? Уни айтишдан қўрқамен? Епирай. Бу дарвиш не дейди? Бу сўзи ростми ё унинг кўнглига ғулув солиш учун айтдимми?»

Одамлар ҳамон кўприк томон дарёдай оқиб борарди. Беруний кўприк олдида эгардан тушиб, отининг жилловини ҳозир у нозир турган ёш ғулумга тутқазди. Кўприкдан то Боғи Фирузнинг дарвозасигача, ҳатто боғ ичидаги Осмон маликаси қасрининг мармар зиналаригача қирмизранг ипак гиламлар тўшалган эди.

Беруний хиёбоннинг икки ёнида қилич ялангочлаб ғоз турган навкарлар орасидан ўтиб, саройга кириб борганида анжуман ҳали бошланмаган, бироқ ўрдадай кенг, сутдай оппоқ машваратхонада одам тирбанд эди.

Тўрда, нақшли суйанчиқларига дур ва жавоҳирлар қадалган олтин тахтнинг ўнг томонида вазири аъзам Али Ғариб бошлиқ сарой аъёнлари ва девон беклари, чап томонда амирлар ва саркардалар саф тортган, девон бекларининг оппоқ симобий саллаларига тигсимон тилла нишонлар қистирилган, кимхоб ва мовут тўнли амирларнинг қундуз телпак ва сувсар бўрқларига уч қиррали олтин жиғалар қадалган, белларидаги сербар камарларига кумуш ғилофли эгри қиличлар тақилган. Уларнинг кумуш тепки тақилган кўк ва қизил чарм этиклари юрганда жаранг-журунг овоз чиқаради. Тахт ёнидаги вазиру вазаро ва девон бекларидан қуйроқда Унсурий бошлиқ бир гуруҳ шоирлар кўринар, улардан нарироқда эса бошига чамбарак қора қалпоқча кийган, иягида тўрттагина тук ўсган Чин ҳакими ўз тилмочига алланималарни бидир-бидир қилар, унинг ёнида сариқ ипак кўйлак ва кенг сариқ шалвар кийган ҳинд табиби камтарона қўл қовуштириб турарди. Чап қўлдаги калондимоғ амир ва саркардалар билан бир қаторда бошларига сурмаранг салла ўраган бир гуруҳ дин пешволари саф тортган, улардан қуйроқда эса уч-тўрттагина таниш алломалар кўринар, уларнинг ичида кекса

мунажжим мавлоно Фаррухий билан ёш тарихчи Абул-фазл Байҳакий ҳам бор эди. Ҳамманинг кўзи тўрда, олтин тахтнинг ортидаги фил суягидан жило берилиб, нозик тилла тасмалар қоқилган икки тавақали ўймакор эшикда... Йиғилган раият пичирлаб гаплашар, ҳамманинг чеҳрасида қандайдир таҳлика ва тараддуд муҳрланган, гўё ҳозир ёмон, мудҳиш воқеа содир бўлгуси эди.

Беруний ҳорғин одимлаб алломалар ёнига ўтди, улар билан кўришаркан, бош девон соҳибини Абу Наср Мишкон жанобларини кўриб қолди. Соч-соқоли оппоқ, миттигина, лекин зуваласи пишиқ Абу Наср Мишкон жаноблари ҳам уни кўриб, яқинроқ келди.

— Тағин безгак хуруж қилдими? Бай-бай-бай!

Беруний бош девон соҳибини билан кўришаркан, нарироқда, бир гуруҳ назм аҳли қуршовида турган шоир Унсурийнинг унга қараб қандайдир сирли жилмайиб қўйганини пайқаб қолди. Унсурий ён-верига алланечук виқор билан боқар, бошқаларнинг юзида таҳлика ва ҳадик аломати муҳрланган бўлса, унинг нақш олмадай қип-қизил юзида вазиятга номуносиб бир мамнунлик барқ урарди. Шоир энг катта машваратларда киядиган зарбоф тўнини кийиб, сурмаранг салласига амирал мўъминининг бўлакча лутфи эҳсонини билдирувчи тилла нишонни қадаб олган, қўлида эса, зар қоғозга ўралган ёстиқдай китоб.

«Бу тилёғламачи нечун хушнуд? Нечун оғзи қулоғида?»— деди Беруний ичида, бироқ шу пайт, тўрдаги икки тавақали оғир ўймакор эшик аста гичирлаб очилди-ю, ҳамма бошлар баб-баравар ўша томонга ўгирилди. Бўсагада... эғнидаги кўк мовут тўн устидан қўш тасма осиб, салласига найзасимон олтин нишон қадалган саройбон кўринди. У эшикда қилич яланғочлаб турган икки сарбоз ёнидан ўтиб, тахт олдига келди-да, қўлидаги олтин шақилдоғини шақиллатди:

— Барча аҳли мўъминнинг пири бузруквори, салтанатимизнинг шони шуҳрати, тожу тахтимизнинг бахти саодати, фотиҳи музаффар, амирал муслимин султон Маҳмуд ибн Сабўқтегин Ғазнавий ҳазрат олийлари!..

Оқ мрамор машваратхонанинг қуббасимон шифтлари акс садо бериб, галати янграб кетди: «Султон... Ғазнавий ҳазрат олийлари...»

Машваратхонани тўлдирган оқ, кўк, сурмаранг саллалар, қундуз ва сувсар телпаклар эгилиб ерга тегди. Шу пайт... бир ёнида қоп-қора соқол-мўйлови ўзига

ярашган, хушқад, хушсурат Абул Ҳасанак, бир ёнида бири муршид, Қози имом Сайид ҳазратлари, султон Маҳмуд Ғазнавий пайдо бўлди.

Ҳамма билан баробар эгилиб таъзим қилган Беруний эшик томон ўғринча кўз ташлади, ташлади-ю, беихтиёр сссканиб кетди. Имом Сайид билан Абул Ҳасанак ўртасидаги султон... жонли одам эмас, гўё устига зарбоф тўн, бошига олтин тож кийдирилган бир кўлага, сариқ мумдан ясалган бир маъбуд эди! Азалдан жуда бўйдор, қора, қотмадан келган султон, гўё бурунгидан ҳам чўзилган, гўё яна сал чўзилса, тождор боши шифтга тегарди, кенг юзи худди сариқ чармдан ясалган ниқобга ўхшар, фақат кўзлари... мунг тўла қисиқ кўзлари аллақандай чарақлаб турарди. Бироқ, ажабо: йиғилган издиҳомни кўриши билан сариқ мумдан ясалган бу ҳайкал нечундир бир гижинди-ю, шитоб билан юриб тахт олдига ўтди, у ерда бир зум тўхтаб, эгилган бошларга, беҳисоб қабрлардай дўппайиб турган аёну боёнларнинг дўнг елкаларига қадалиб қаради, сўнг, оғир одимлаб, тахтга чиқди.

Тахтнинг ўнг томонидаги тиллакори курсига имом Сайид ҳазратлари ўтирди, чап томондаги худди шундай курсига собиқ суюкли надим, эндиликда эркатой вазир Абул Ҳасанак ўтириши лозим эди. Абул Ҳасанак ўтирмади. Элликдан ошган бўлса ҳам, ҳануз ёш кўринган хушқад, хушсурат Абул Ҳасанак, гўё рақс тушаётгандай, қилпиллаганича олдинга ўтиб, йиғилган рғиятга қарата ваъз айтди. Унинг овози худди сайроқи қушнинг овозидай ёқимли, сувдай тиниқ, бахмалдай майин эди. У парвардигори оламдан амирал мўъмининга сиҳат-саломатлик, салтанатга шону шавкат, тожу тахтга бахту саодат тилаб, ваъзини давом эттирмақчи эди, тўсатдан тахтда мунғайиб ўтирган султон вазирнинг сўзини кесиб:

— Ул маликул калом Унсурий қайда?— деб сўради. Унинг овози бўғиқ, ҳорғин, бироқ аллақандай пинҳоний таҳдидга тўла эди.

— Фақир офтоби оламнинг хизматларига мунтазирмен!— шоир Унсурий, ер супурган зарбоф тўнининг этагига ўралашиб бориб тахт олдида тизза букди.

Султоннинг сийрак мўйловли юпқа лабларига билли-нар-биллинмас кулгу югурди, таҳдидли овози хиёл юмшади.

— Биз салтанатимиз шон-шуҳратини мадҳ этгувчи ўз шуаромиздан миннатдормиз! Машварат аҳлига аён

бўлсин! Мана, подир салоҳият соҳиби, назм бўстонининг боғбони, жаноб Унсурий бизга изҳори ихлос этмоқ нстагида туну кун китоб кўриб, шундай бир жаннатий неъматдан дарак топмишким, ул неъмати илоҳийни тано-вул қилган осий банда ҳамма дардларга даво топғусидир! Бу сўз ҳақиқатми, маликул калом?

— Филҳақиқат, давлатпаноҳ!

— Олтин! Оғзига сиққунча олтин ошатилсин!

Дарҳол тўрдаги эшик очилиб, олтин динор тўла баркаш кўтарган таниш саройбон кўринди. Унсурий ҳаяжондан кўзлари чақнаб ён-верига қаради.

— Ол, назм бўстонининг боғбони, тўйгунингча оша Сеннинг хизматинг ҳалолдур!..

Унсурий, гўё олдида тилла эмас, энг лаззатли таом тургандай тамшаниб, оғзини катта очди-да, баркашдаги олтин динорларни ошашга киришди. Машваратхонани тўлдирган издиҳом «гур» этиб бир тебраниб олди.

Беруний бундай маросимларни, султоннинг лутфи карамига сазовор бўлган кишиларга олтин ошатиш маросимларини аввал ҳам кўрган, ҳатто олтинга тикилиб, ўлар ҳолатга тушганларнинг аянчли аҳволларига шохид ҳам бўлган. Аммо ҳозирги манзара... Ё тавба! Шоир Унсурий, ўймоқдеккина оғзини катта очиб, анжирдай-анжирдай юм-юмалоқ тилла динорларни худди энг лаззатли таомни ошаётган оч гадодай ошарди. Унинг юзлари бўғриқиб, лунжлари пуфакдай шишиб кетди, баркашга тикилган кўзларидан тирқираб ёш оқа бошлади, бироқ оғзи олтинга тўлса ҳам, ҳамон ошашдан тўхтамас эди. Машваратхонага йиғилган издиҳом ҳам негадир Унсурийга қўшилиб тамшанар, лабларини ялар, ҳамма кўзларда ҳасад учқуни чақнар эди...

Ана, баркашдаги олтин яримлаб қолди. Лекин шу пайт назм бўстонининг боғбонига нимадир бўлди. У лаблари билан яна бир олтинни ҳимариб, оғзига олмоқчи бўлди-ю, кўзлари косасидан чиққудай олайиб... қаттиқ ўқчиди. Уқчиганда бир нечта динор оғзидан отилиб чиқди-да, даранг-дурунг қилиб юмалаб кетди.

— Офарин, маликул камол! Олтин қусган шоирнинг қусуғи ҳам ўзига дору! Териб ол олтинларни!

Султон гилам устида эмаклаб юрган Унсурийдан юз ўгириб ўрнидан даст турди. Турши билан Берунийнинг эсига яна ичини қурт еб, қуриб қолган баҳайбат терак тушди. Бироқ бу теракнинг вазоҳатидан кўрққулик, унда кишини зир титратгувчи пинҳоний бир куч бор эди!

— Биз салтанатимиз шавкатига шавкат, доврўғига доврўғ қўшган, музаффар юришларимиз мадҳини оламга таратган ўз шоиримиздан мамнун ва миннатдоримиз... Маликул калом Унсурий!

— Лаббай, валинеъмат.

— Агар янглишмасам, сиз айтган неъмат илоҳий машриқ мамлакатларининг биридадур?

— Шундай, давлатпаноҳ! Эҳтимолким, Чин ёхуд Ҳинд мамлакатининг машриқ томонида, уммонлар қаъридаги ороллардан биридадур. Бу рисолаи муборакда шундай дейилган! Не чораким, биз назм аҳли илм ҳикматдан йироқдурмиз. Шояд, машваратга йиғилмиш алломалару уламои забардастлар аниқ жойини айтиб берсалар, давлатпаноҳ!

Тахтнинг чап томонида қўл қовуштириб турган юмюмалоқ вазири аъзам Али Ғариб пилдираб олдинга чиқди:

— Чин ҳақимидан сўрамоқ даркор, пушти паноҳ!— деди у, тавозе билан бош эгиб.— Яна бир маротаба сўрамоқ даркор!

Султон бу сўздан афти буришса ҳам:

— Чин-мочин!— деб чақирди.— Тилмочлар қайда?

Чин ҳақими қора чамбарак қалпоқча қўндирилган муштдеккина бошини ликиллатиб аввал султонга, кейин барча машварат аҳлига таъзим қилди-да, ширин илжайиб, бир нималар деди. Тилмоч дарҳол таржима қилди. У яна илгариги гапини таъкидлади, яъники, шоир Унсурий айтган жаннатий дарахтни Чин ҳақимлари ҳам эшитган. Аммо, надоматлар бўлғайким, бу саволга аниқ бир сўз айтишга ожизлик қиладилар.

Чин ҳақимидан кейин навбат яна ҳинд табибига келди. Бироқ у ҳам эски жавобини такрорлаб, қандайдир ривоятлардан сўз очган эди, султон тўсатдан бетоқат қўл силтаб:

— Бас!— деб хитоб қилди.— Тагин мужмал жавоб! Тагин сафсата! Аниғини айтадурғон ким бор?

Беқиёс машваратхонанинг юксак қуббасимон шифти яна акс садо бериб янгради: «Аниғини айтадурғон ким бор? Аниғини!»

Берунийнинг назарида, машаваратхонани янгротиб юборган бу акс садо султонга қандайдир куч ва илҳом бағишлади. Мунг тўла қийғоч кўзлари қаҳр билан чарақлаб:

— Ҳазар, алҳазар!— деб хитоб қилди.— Бу не шуа-

ро, не алломай даврон, не илми урфонким¹, қирқ йил тузимни ичиб, жўн бир жумбоқни ечиб беролмаса. Наҳот меним салтанатимда бу сир-асрорни ечадурғон бир донишманд бўлмаса?.. Абу Райҳон Беруний қайда?— тўсатдан сўради у. Ложувард гумбаз учинчи бор тантанали ва таҳдидли акс садо берди: «Абу Райҳон Беруний қайда?»

Қайта кўтарила бошлаган ҳароратдан карахт бўлиб турган Беруний бир сапчиб тушди-ю, тавозе билан бош эгди.

— Хизматингизга ҳозирмен, давлатпаноҳ!

— Ҳозир бўлсанг, нечун сукут сақлайсен? Қим сени ўн йил Ҳиндистон юртида умри ўтган алломай воҳид дейди? Хужрангда каламушдай яшириниб, ёстиқдай-ёстиқдай китоб битасен. Ва лекин бизга лозим бўлган сир-асрорни ечмоққа ақлинг етмайди?

Беруний юрагининг гурс-гурс уришига қулоқ солиб:

— Офтоби олам!..— деди секин.— Фақир... шоир Унсурийга бир саволим бор...

— Шоир эмас, маликул калом!

— Маликул калом жаноблари ул неъмат илоҳий тўғрисидаги сўзни қайси китобда ўқиганлар?

Унсурий, қандайдир бесаранжом питирлаб, ён-верига қаради.

— Барча паррандаю дарранда тилини билган... ул Сулаймон пайгамбар алайҳиссалом,— олло унинг покиза руҳини шод этгай!— Ул табаррук зот ҳақида битилган ушбу муборак китобда зикр этилгандур бу дарахт!— деди шоир ва оғир ҳансираб қўйнидаги китобини боши узра кўтарди.

— Ижозат этсалар, бу табаррук китобни камина ҳам ўқиб кўрсам!

Унсурий, лўппи юзида зўр ҳаяжон, бир ёнидаги шерикларига, бир қовоғини уйиб турган султонга қаради.

— Бер, ўқиб кўрсин!

Беруний, машваратхонага чўккан чуқур сукут ичидан, қўлма-қўл ўтиб келган чарм жилдли оғир китобни олиб очди. Бутун ранят, машваратхонага йиғилган барча аёну боёнлар, амиру умаро, девон беклари, дин пешволари-ю, илм аҳли, ҳатто аллақандай мунғайиб қолган султоннинг ўзи ҳам унга қадалиб қолган эди. Машваратхона жим, фақат қўл қовуштириб турган одамларнинг ҳансираб нафас олишлари эшитилади, холос.

¹ Илми урфон—илм аҳли. Олимлар.

...Йўқ, Беруний янглишмаган, бу ўша, кеча Хатлибегим келганидаёқ эсига тушган кўҳна ривоятнинг ўзгинаси! Уз пошшосига яхшилик қилиш ниятида унга мўъжиза ниҳол инъом этиб, бошидан жудо бўлган тўтиқуш тўғрисидаги ибратли чўпчакнинг ўзгинаси!

Ё тавба! Султон-ку, чўкаётган чўпга тармашар дегандек, сабаби бедаво дард, бу қадим эртакка инонса инонгандур! Аммо... назм аҳлининг султони аталмиш бу шоир, бу вазиру вазаро, бу амирул умаро!.. Наҳот булар ҳам бу чўпчакка инонсалар? Ё булар ақлдан озган, ё... сабаби безгак, унинг ўзи ақли ҳушидан айрилган!

— Нечун оғзингга талқон солдинг? Сўзла, Абу Райҳон!..

«Сўзла, Абу Райҳон!»

Беруний юксак шифтда янграган акс садодан сесканиб кетди-ю:

— Ҳайҳот!— деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.— Йўқ, бу алломалар битган китоб эмас, давлатпаноҳ, чўпчак бу! Чўпчак!

...Машваратхонани тўлдирган оломон бирдан ҳаракатга келиб, «гурр» этди-ю, дарҳол жим бўлди. Бу мудҳиш жимликдан султоннинг аллақандай аянчли, титроқ овози эшитилди:

— Чўпчак?

Беруний бирдан бўшашиб, деворга суянди.

— Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, офтоби олам! Ва лекин, таассуфлар бўлсинким, чиндан ҳам эски чўпчак бу!..

У сўзини тугатмасданоқ шоир Унсурий, зарбоф тўнининг этакларига ўралашиб, қоқилиб-сурилганича тахт рўпарасига бориб юзтубан йиқилди.

— Офтоби олам! Бу нобакор Абу Райҳон... пайғамбар алайҳиссалом... Сулаймон пайғамбар сўзини чўпчак деб ёлғонга чиқарди! Инчунин, шаккоклик қилди бу гумроҳ!

— Гумроҳ!— деди султон, аллақандай чексиз бир алам билан.— Ҳамманг гумроҳ, ҳамманг нобакор! Қирқ йил тузимни ичиб, тузлиғимга тупурган нонкўрлар! Бошимга мусибат тушганида нажот топа олмаган ақли кўтоҳ алломалар! О, ўлмаган ҳолим менинг!.. Вазири аъзам!..

Тахт олдида ҳайкалдай қотиб турган Али Ғариб, худди биров оёқларига болта ургандай, муккасидан тушиб, ер ўпди.

— Анов бетавфиқ... ҳазрат ибн Сино қайда?

— Давлатпаноҳ! Иншоолло, худованди карим ўз иноятини дариф тутмас! Ул нажот фариштаси ибн Сино йўлга чиқмиш!

— Йўлга чиқмиш!— Султон бир юлқинишда белидаги оятин бандли эгри қиличини қинидан суғуриб олди.— Қайда юрмиш ул ҳакими мутакаббир? Қайда? Ё дарҳол топасен уни, ё ҳаммангни чопамен! Ҳаммангни!

У ёғи нима бўлди — Беруний яхши англамай қолди. Машваратхонани тўлдирган издиҳом бирдан ҳаракатга келди-ю, бир-бирини босиб, янчиб, кўчага қараб ёпирилди... Бир зумда ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетди, кимдир йиқилган эди, бир неча одам унга қоқилиб ўмбалоқ ошди... Зум ўтмай машваратхонада фақат икки одам қолди — бири қилич яланғочлаганича ҳамон тахтда тебраниб турган султон, бири кўз олди қоронғиланиб, деворга суяниб қолган Беруний эди!..

Бешинчи боб

«Буқун, тўрт юз йигирма биринчи йил ҳижрий, раб-биул аввал ойининг учинчи куни¹ намозшом олдида шайхнинг улкан чорхари хонасига қирқ нафар ҳуснихат хаттот йиғилди.

Шайх² хаттотларни «Аш-Шифо» китобининг наботот фаслини кўчириш мақсадида лутфан таклиф қилган эди, бироқ намози асрда баногоҳ Ҳамадон ҳокими Алоуддавла ҳазратларидан қўш чопар келиб, шайхни саройга олиб кетдилар.

Шайх отга миња туриб, саройдан қайтгунча мажлис аҳлини меҳмон қилиб туришни каминнага топширди. Каминна дастурхон ёзиб, уларни меҳмон қилдим, сўнгра қоғоз-қаламларни шайлаб, шайхни кутдик.

Шайх, одатда, тўрда ўтириб, ўйлаган асарини ўзи ёддан айтиб турар, ҳуснихат хаттотлар эса сўзма-сўз ёзиб борар, шу йўсин, бир кечада ўттиз-қирқ нусха матн тайёр бўларди.

Шайх «Ал-Қонуи»ни ёзиб тугатгандан кейин ҳам шундай қилган, Исфаҳонда ҳуснихат хаттот борки, ҳаммасини йиғиб, ўзи айтиб турган, хаттотлар эса сўзма-

¹ 1030 йил февраль ойининг охирига тўғри келади.

² Ибн Синони шайх ур-ранс, яъни, аляомалар ранси, деб атагандар.

ёўз ёзиб борган эди. Сўнгра ҳар бир хаттот ўз ёнига яна йигирма-ўттиз нафар толиби илмлардан йиғиб шайхдан ёзиб олган матнни ўқиб берар, толиби илмлар эса бунини ёзиб олар ва шу йўсин бир йўла бир неча юз нусха китоб тайёр бўларди. «Ал-Қонун»нинг эл орасида тез тарқаб, тез шуҳрат топганининг боиси ҳам шундадур.

Шайх саройдан хуфтондан кейин қайтди. Устод қаттиқ ҳаяжонда эди. Хаттотлар йиғилган хонага кириб, мажлис аҳлидан узр сўради-да, хаттотларга ижозат берди. Биз ёлғиз қолдик. Шайх дарҳол кийим-кечак ва учтўрт кунлик озиқ-овқат ғамлашимни илтимос қилди. Маълум бўлишича, Ғазна ҳокими султон Маҳмуд Ғазнавийдан Ҳамадонга элчи келибди. Элчи шайхни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб, дарҳол Ғазнада ҳозир нозир қилиш тўғрисида султондан фармон келтирибди. Бу амру фармонни ўқиб, капалаги учган Алоуддавла аъло ҳазратлари шайх билан пинҳона учрашиб, унинг ўзига маслаҳат солибди. Шайх Ғазнага боришдан қатъий бош тортибди. Иттифоқо, элчи кетгунча шайхнинг бирор жойга яшириниб туришини маъқул топибдурлар.

Биз устимизга эски чакмон, бошимизга эски кулоҳ кийиб, хуржунларни кўтариб, тун ярмида уйдан чиқдик.

Шайх қаттиқ изтиробда эди. Бундан беш-олти ой муқаддам, амир Масъуд Исфаҳонни забт этганда шайх ундан қочиб, Ҳамадонга келган эди. Бундан бир ой муқаддам эса шайхнинг Исфаҳондаги ҳовлисига ўт тушгани тўғрисида кўнгилсиз хабар келганди. Айтишлари-ча, ёнғин чоғида шайхнинг нодир кутубхонаси ёниб кетган. Иниси Абу Маҳмуд эса, тирикми, йўқми, бу ёғи ҳам ҳануз қоронғи. Шайх бутун топган дунёсини шу кутубхонага сарф қилган, унда устоднинг кўп қўлёзмалари, «Ал-Қонун», «Аш-Шифо» каби китобларининг энг хушхат хаттотларга кўчиртирилган ноёб нусхалари сақланур эди. Ишқилиб, улар ҳам бошқа китоблар билан бирга ёниб кетмаган бўлсин!

Сўнгги йилларда шайх Исфаҳонда инсоф ва адолат ҳақида, одил ва ноодил шоҳлар тўғрисида «Китоб ал-Инсоф» деган бир асар ёзишга киришган эди. Исфаҳондан совуқ хабар келганда шайх бир инисини ўйлаб куюнса, бир кутубхонаси ва шу китобини ўйлаб эзилди, сабаби — бу асарнинг қўлёзмаси чала қолган эди. Энди эса Исфаҳондан қочган одам, Ҳамадонда ҳам ҳаммадан яшириниб, пинҳона кун кечирибдан бошқа чора қолма-

ди. Ё тавба! Кексайган чоғида бу не кўргулик! Устоднинг мутолаа ва мушоҳададан бошқа нияти йўқ. Шўрлик шайх қачон бу ниятга етади? Қачон осойишта кун кечиради?»

(Абу Убайд ал-Жузжоний хотираларидан.)¹

Олтинчи боб

Бош вазир Али Ғариб саройдан кўнгли ғаш бўлиб қайтди. Тунов кунги машъум машваратдан кейин султоннинг аҳволи яна ҳам оғирлашди, инжиқлашди, на оғзидан тузук бир гап чиқади, на унга гап уқтириб бўлади. Ушандан бери султон фақат бир нарса билан қизиқади, у ҳам бўлса ҳакими даврон ибн Сино! Ҳаз-

¹ Устоз ибн Синонинг содиқ шогирди, ажойиб инсон Абу Убайд ал-Жузжоний хотиралари биз учун бебаҳо бир меросдир. Лекин, афсуски, бу бебаҳо хотиралар ҳанузгача тўлалигича топилгани йўқ. Қишлоғимизда мадраса таҳсилни кўрган, янгичадан ҳам яхшигина хабардор бир домла бўлардилар. Эллигинчи йилларнинг бошларида, университетнинг биринчи курсини тамомлаб, ёзги таътилга борганимда, шу домла бир кун мени уйларига таклиф қилдилар.

— Ҳозир Тошкентда буюк ҳаким Абу Али ибн Сино асарларига қизиқиш катта эмиш,— дедилар у киши.— Асарлари арабчадан ўзбекчага таржима қилинаётган эмиш. Бу савоб ишдан хабарнинг борми, болам?

Еш студент, мен бу ишлардан беҳабар эдим, бироқ кекса домланинг олдида «нодон»лигимни ошкор қилмаслик учун:

— Хабарим бор, домла,— дедим,— жуда катта ишлар бўляпти.

— Балли,— дедилар домла қувониб,— буюк ҳакимнинг Абу Убайд ал-Жузжоний деган кўп зукко бир шогирди бўлган. Менда ўша одамнинг ҳазрат ибн Сино тўғрисида ёзилган хотира дафтари бор. Истасанг ўқиб бераман.

Домла шундай деб, тоқча тўла эски китоблар орасидан қора жилдли бир китобни олди. Домла арабча китобни ўқиб, сўзма-сўз таржима қилар, мен эшитар эдим. Ғаройиб қўлёзма ҳақидаги бу суҳбат бир неча кун давом этди. Мен бошда унча қизиқмасам ҳам, кейин жуда қизиқиб кетдим, охир-пировардида домладан китобни сўрадим, агар домла истаса, уни тошкентлик шарқшунос олимларга элиб беришни ваъда қилдим. Домла менинг бу таклифимни қатъий рад этдилар. «Ёшим ва соғлигим имкон берса, ўзим таржима қилиб, ўзим элиб бераман», деб жавоб бердилар. Минг афсуски, сал ўтмай домла оламдан ўтдилар. Мен навбатдаги таътиллاردан бирида, домланинг хонадонига бориб, бу нодир китобни суриштирдим. Бироқ китоб қаёққадир йўқолган эди. Кўп афсус чекдим. Ушбу асарга киришганимдан кейин ўйлаб қарасам, анча нарса хотирамда қолган экан. Хотира нозик нарса, унга кўп ишониб бўлмайди, албатта, ҳечдан кўра кеч бўлса ҳам дегандек, Абу Убайд ал-Жузжоний эсдаликларини ёнимда қолганча тиклашга уриниб кўрдим (муаллиф).

рат ибн Синодан дарак борми, йўқми— бир кунда ўн маротаба сўраб-суриштиради, бош вазир билан Абул Ҳасанак эса минг хил ёлғон-яшиқ гаплар билан кунни кеч қилишади, бироқ эртанги кунни ўйласалар, юрак ўйноғи тутиб, тонг отгунча тўлғаниб чиқишади.

Шу боисдан Али Ғариб гўзалликда беназир, лекин шу кунларда унинг кўзига жаҳаннам бўлиб кўринган Осмон маликаси саройидан қайтгач, «беш кунлик дунё», деб бор вужуди билан айш-ишратга шўнғийди.

Вазири аъзамнинг боғи Фируза боғи билан, саройи Осмон маликаси саройи билан рақобат қила олмаса ҳам, ўзига яраша файзи бор. Шу кунларда боғда шафтоли ва чиллаки ўриклар қийғос гуллаган, майин қизил қум сепилган хиёбонлар четидаги хушқад сарвлар нафис митти япроқчалар билан бурканган, ариқ бўйларидаги мажнунтоллар эса нозик сочлопуқлар ёзиб, гўё сув бўйида соч тараб ўтирган санамлардай очилиб кетган, айниқса шомдан кейин, гулзор ва хиёбонлардаги кумуш фавворалар ишга тушиб, тош фонуслар ёқилганда боғ яна ҳам яшнаб кетади, чиройига чирой, файзига файз қўшилади.

Бош вазир, одатда, кечқурунлари саройдан қайтгач, эғнидаги зарбоф тўнни ечиб, энгил либосга ўранди, бошидаги олтин нишон қадалган сурмаранг салласи ўрнига шафтоли гулли духоба такия, оёғига энгил кавуш кийиб, ҳудудсиз боғда ёлғиз сайр қилишни яхши кўради. Ҳар бири ўз латофати, ўз кўрки, бетакрор гўзаллиги билан ажралиб турган бодомзор ва шафтолизорлар, хурмозор ва анорзорларни аста кезиб, давлат ишлари ҳақида танҳо ўйлашни, ҳовуз бўйларига қурилган шинам шийпонлар, тўрт тарафи очик, гумбазли болохоналарда ўтириб, энг мураккаб муаммолар, сержумбоқ юмушларни ҳал қилишни, ечилмас тугунларни ечишни маъқул кўради. Серғалва ишлар, хатарли юмушлар, ечилмас тугунлар эса кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Бу жумбоқларнинг энг чигали табиий, тожу тахтнинг вориси ким бўлади, султоннинг ўзидай жангари, қайтмас, бир сўзли амир Масъудми ёхуд мўмин-қобилгина шахзода Муҳаммадми, деган жумбоқдир. Чунки бошқа ҳамма чигалликлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, вазиру вузаро, аъёну боёнлар орасидаги тарафкашликлар, низою нифоқлар, фисқу фужурлар — ҳаммаси шу чигал муаммога бориб тақалади. Чигал муаммолар эса ҳушёрлик ва эҳтиёткорликни тақозо этади, чунки вазири аъзам билади: давлат ишлари — бу

жанг майдонн эмас, бу ишда бор куч билан камондан ўқ узиб бўлмайди!

Дуруст, султоннинг ўзи аллақачон кенжа ўғли шаҳзода Муҳаммадни валиаҳд деб фатво берган. Лекин, авваламбор, бу фатво ҳали хутбага қўшиб ўқилган эмас, тор доирада, вазиру вузаро даврасидагина маълум, қолаверса, амирал мўъминининг бу қароридан кўплар норози. Улар орасида заифа бўлса ҳам давлат юмушларига бош суқиб, сарой аҳлини ёт деб ётқизиб, тур деб тургазиб ўрганган, султоннинг суюкли синглиси Хатлибегимдан тортиб, бўйи муштдеккина бўлса ҳам, калласи хумдек, девон соҳиби Абу Наср Мишкан жанобларигача бор. Бош вазир билади — уларнинг ҳаммаси амир Масъуд билан пинҳона алоқада, ҳар он, ҳар дақиқа саройдаги ишлардан кўз-қулоқ бўлиб, «тиқ» этган товушга қулоқ солиб туришибди. Агар амир Масъуд бу хатарли кунларда Исфаҳондай овлоқ жойларда жангу жадал қилиб юрмаганида саройдаги фисқу фасодлар бундан беш баттар авж оларди.

Бош вазир, хиёбон ва гулзорларни аста айланиб, ечилмас жумбоқларни танҳо ечаркан, юришдан чарчаган чоғларида ҳовуз бўйларига қурилган шийпонларда ўтириб ором олади. Шийпонларда эса ҳамма нарса — бежирим биллур идишларда нафис товланган шафақранг маю шарбатлардан тортиб, жизиллаб турган бедана кабобларгача, тандирлардан ҳозиргина узилган иссиқ патирлардан тортиб, писта-бодомларгача — ҳамма нарса муҳайё бўлади. Али Ғарибнинг истагига кўра, бир жойда ҳали мўйлови сабза урмаган ёш ғуломлар хизмат қилса, бир жойда ҳарир ипак кўйлаклари ичидан оппоқ сийналари кўриниб турган, ҳали оналари ўлмаган гўзал канизлар назокат билан бош эгиб туришадди, бу паканагина, юм-юмалоқ одамнинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ишорасини маҳлиё бўлиб кутишади...

Лекин бугун вазири аъзам саройдан юраги ғаш бўлиб қайтди-ю, сайр қилиш ҳам кўнглига сиғмай, дарвозадан тўғри икки ошёнали кўшкка ўтди.

Сўнгги пайтларда, айниқса амирал мўъминининг аҳволи оғирлашиб, васвас дардига дучор бўлганидан буён, бош вазир ўз кўшидаги барча қимматбаҳо буюмларни, Ҳиндистондан келтирилган олтин маъбудалар, биллур идишлар, ипак гиламлар, ноёб зеб-зийнатлар, қуйма тиллалар, хум-хум олтин қум ва беҳисоб динорлар, фил суягидан ясалган нодир қутичалар, ғаройиб ҳайвонлар ва қушларнинг мўъжаз ҳайкалчаларни — ҳам-

ма-ҳаммасини хуфия жойларга яширган, кошона хоналарида энг оддий жиҳозларгина қолган.

Бугун бош вазир кўшкнинг ҳувиллаб қолган хоналаридан бирига кириб, кўрпачага ёнбошлади. У бир он кўз илинтириб, оғир ташвишлардан ғовлаб кетган миясига жиндаккина ором бермоқчи, сўнг таъзимга келган тижорат аҳлини¹, тунги суҳбатга чақирилган хуфиялар, мушрифлар, амиру умарони қабул қилмоқчи эди. Вазир аъзам уйқуга кетишдан аввал этикларини ечиб, оёқларини уқалатишни яхши кўрар, тўғрироғи, бусиз кўзига уйқу келмас эди. Бироқ бугун тўшакка чўзилиб, энди оёқларини узатганида, кўшк оғаси кириб, Афшон шол даҳасидан бир хуфия келганини, хуфия бош вазир жанобларига дарҳол изҳори ихлос билдирмоқ азмида бетоқат бўлаётганини арз қилди. Бош вазир, одатда биринчи галда тижорат аҳлини қабул қилар, чунки улар ҳеч қачон қуруқ келмас, айниқса, хорижий юртлардан ташриф буюрган савдогарлар катта инъомлар, қимматбаҳо совға-саломлар билан келишарди. Бироқ Афшон шолдан хуфия келганини эшитгач, тижорат аҳлини ҳам иккинчи галга қўйди.

Афшон шол — шаҳарнинг энг камбағал, энг серғалва даҳаси. Ундаги хуфияларнинг хабарлари алоҳида аҳамиятга молик.

Али Ғариб оёғини уқалаш учун кирган эрка ғуломига рухсат берди-да, айғоқчини чақиртирди. Сал ўтмай, бўсағада устига эски қора чакмон, бошига қора ағдарма телпак кийган бир кимса пайдо бўлди, пайдо бўлди-ю, улкан қора қуртдай ғимирлаб келиб, гиламга тизза букди.

Вазир аъзам, негадир, эҳтимол ўзига ўхшаб пилдираб юргани учундир, бир қарашда улкан қора қуртни эслатувчи бу эски хуфияни кўп хушламас эди. Бироқ Пири Букрий деган бу кекса айғоқчи донм муҳим хабарлар келтирар, Маликул шароб аталмиш анов шаккок шоир майхонасида бўладиган ножўя юмушлар, салтанатга қарши қаратилган иғво гапларни оқизмай-томизмай етказиб туришда бебаҳо эди!

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Пири Букрий қармоққа ўхшаш қийшиқ қўлларини кўксига қўйганича, бошини букри елкасига суқиб, ғалати бир гапни айтиб берди. Гўёки, ўша бетавфиқ шоир Маликул шароб мусофирхонасида икки сирли сайёҳ пайдо бўлган эмиш.

¹ Тижорат аҳли — савдогарлар.

Бирн ёш, иккинчиси эса чеҳраси бағоят нуруний, гап-сўзлари бағоят маъноли бир аллома эмиш. Ёш сайёҳнинг маст-аластликда айтган сўзига қараганда, юзидан ақл-заковат ёғилиб турган бу аллома... ҳақими даврон ибн Сино ҳазратлари эмиш!..

Вазири аъзам икки букилиб ўтирган Пири Букрийнинг аллақандай маъсум кўзларига тикилиб, мийиғида кулди:

— Шу сўзга инондингми, Пири Букрий? Офарин сенга! Бундан чиқди, сен... ўзларини ҳазрат ибн Сино деб, авомин алдаб, пулини тўнаб юрган муғамбирларни эшитмабсен! Чин ибн Сино бўлса нечун ул бетавфиқ майхўрнинг ипринди майхонасида ивирсиб юрадур!

Пири Букрий кўзини юмиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Билмам, тақсири олам, бошда камина ҳам инонмадим ва лекин суратини кўрдим?

— Не сурат?

— Анов... сураткаш Абу Наср Арроқ¹ чизган ва қирқ нусха кўчиртирилиб, қирқ юртга юборилган ҳазрат ибн Сино сурати! Пинҳона келган бу сайёҳ ўшал суратдаги ҳазрат ибн Синонинг баайни ўзи, тақсири олам!

— Баайни ўзи?— Али Ғариб юм-юмалоқ бўй-бастига зид бир чаққонлик билан қаддини ростлаб ўтирди. У бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади, бироқ шу пайт яна кўшк оғоси кириб таъзим қилди:

— Тақсири олам маъзур тутсинлар. Тегинободдан² мушриф келди!

— Тегинободдан?

— Шундай, тақсири олам. Тегинободдан, ариз Абулвафо Сарикдан келмиш!

Вазири аъзам бир зум иккиланиб тургач, Пири Букрийга ташқарига чиқиб кутиб туришни буюрди.

— Чақир мушрифни!

Ё тавба! Ғалати ҳангома! Ҳангома устига ҳангома!

Бир ҳафта эгардан тушмай от суриб келган мушриф пойгакка тиз чўкди-да, белидаги носқовоғи ичидан вазири аъзамга нос ҳиди уфуриб турган бир мактуб олиб берди. Мактубдаги гаплар... во дариг! Пири Букрий топиб келган хабардан ҳам ғалатиноқ эди...

¹ Абу Наср Арроқ — ибн Синонинг замондоши, рассом ва тарихчи.

² Тегинобод — Сабуқтегин асос солган шаҳар.

Бош вазир билар: бундан уч ой муқаддам ибн Сино ҳазратларини ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келиш шарти билан узоқ Ҳамадонга юборилган ариз Абулвафо Сарик тарвузи қўлтиғидан тушиб, Ғазнага қуруқ қайтмоқда эди. Бош вазир бу хабарни бундан бир ҳафта муқаддам ўз хуфиялари орқали билган эди. Маълум бўлишича, Абулвафо Сарикнинг элчи бўлиб бораётганидан хабар топган ҳазрат ибн Сино Ҳамадонни тарк этиб, қаёққадир бош олиб қочган, уни ҳатто Ҳамадон ҳокими Алоуддавла ҳам топиб беролмаган. Исфаҳонни забт этиб, Ҳамадон яқинида лашкар тортиб турган амир Масъуд эса бу ишда Абулвафога ёрдам қилиш у ёқда турсин, аксинча, қаршилиқ кўрсатган. Хуллас, Ҳамадондан икки қўлни бурнига суқиб қайтган Абулвафо Сарик, амирал мўъмининга кўринишга юраги дов бермай, Тегинбодда туриб қолган!

Ғалати дунё экан бу дунё! Бундан уч-тўрт йил муқаддам Али Ғариб билан бош вазирликни талашган бу тўпори Абулвафо Сарик, мана энди боши деворга бориб «тақ» этиб урилгандан кейин, яна Али Ғарибга мурожаат қилган, бир парчагина мактубда унинг номига минг маротаба ҳамду санолар ўқиб, йўл-йўриқ сўраган эди!

Баттар бўлсин! Агар бу найнов аризнинг ақли бўлса, бундан уч ой муқаддам, амирал мўъминининг шарафли топшириғини олдим, деб ҳовлиқмасдан, йўлга чиқишдан олдин бош вазирга бир оғиз маслаҳат солса бўлмасмиди?

Ушанда, султон инъом этган аргумоқлар, энг довжурак навкарлар, олий ёрлиқлар, хуржун-хуржун олтинлардан маст бўлиб, бош вазирдан бир оғиз йўл-йўриқ сўрамаган бу бефаҳм ариз энди нечун уялмасдан ундан маслаҳат сўрайди? Нос ҳиди уфурган хатини кўз ёши билан ювиб, нечун изҳори ихлос қилади?

Абулвафонинг ўзидан ҳам бесўнақай дастхат билан ёзилган бу мактубнинг биринчи қисмидаги гаплар, шу ўйлар сабаб, вазирни аъзамнинг юрагидаги эски музни эрита олмади. Лекин хатнинг иккинчи қисми!.. Иккинчи қисмидаги гаплар... букри топиб келган бояги гаплардан ҳам ғалатироқ эди!..

Гўёким, Абулвафо Сарик, умидлари чил-чил синиб, узоқ Ҳамадондан Тегинбодга қуруқ қайтиб келган кунлари шаҳар бозорида ўзини ҳазрат ибн Сино деб, фуқарони даволаб юрган бир аллома пайдо бўлган эмиш. Табобат бобида ягона бўлмиш бу ҳакими давронни ўз

кўзлари билан кўрганлар, унинг дори-дармонларидан даво топган бедаво хасталар сон мингта эмиш!

Ариз Абулвафо Сарик бу хабарни эшитиб, ул ҳакими ҳозиққа дарҳол чопар юборган эмиш. Аммо чопардан хабар топган табиб дарҳол бор бисотини йиғиштириб, бир кечада қайгадир гумдон бўлган эмиш!..

Бурни тагидан шундай қуённи қочириб юборган ақли кўтоҳ ариз бу бемаъни хабарни етказар экан, кўз ёши тўкиб, бош вазирдан маслаҳат сўраган, маслаҳат орасида эса... Тегинободдан қочган бу ҳакими даврон мабодо Ғазна томон йўл олганмикин, деган мужмал бир гапни ҳам қистириб кетган эди.

Вазири аъзам бефаҳм аризнинг бемаъни мактубини ўқиб ниҳоясига етмаган ҳам эдики, тўсатдан, унинг миясида нимадир юлдуздай «ярқ» этиб ёнди-ю, ўрнидан туриб кетди.

Бош вазирнинг миясида «ярқ» этиб ёнган бу фикр... хатарли ва ғаройиб эди! Шундай ғаройиб ва шундай хатарли эдики, Али Ғариб, кўшк бўсағасида кутиб турган мушрифлар, музофотлардан келган дивсуворлар¹, изҳори ихлос маъносида ташриф буюрган савдогарлар у ёқда турсин, ҳатто мачит ва мадраса кавакларидан ўрмалаб чиққан шахсий айғоқчиларини ҳам қабул қилмади. Кўшк оғасига шароб келтиришни буюриб, уст-устига бир неча коса май сипқарди.

Йигирма йиллик қўлбола шароб ўз ишини қилди. Зум ўтмай ҳозиргина ғаройиб туюлган ғаройиб фикр жуда табиий, хатарли режа эса жуда дадил ва мардонавор режага айланди. Вазири аъзам, зеби зийнатлардан соқит бўлган хуфния гўшани аста айланиб, кўнглига келган бу фикр ва режаларни обдан пишириш ниятида эди, бироқ шу пайт эшик берухсат очилиб, шахсий қушчиси таъзим қилиб кириб келди.

— Афв этгайсиз, валинеъмат!.. Хешингиз Абул Ҳасанак жанобларидан элчи келди. Кеча болалаган она кийикни берар эмишсиз!

— Она кийик?

— Ҳа, она кийикни боласи билан бирга сўраб келди!

— Во ажабо, тун ярмида она кийикни не қилади у?

— Билмам, тақсири олам, элчининг айтишича, офтоби олам... овга отланмиш!

¹ Дивсуворлар — чопарлар.

— Офтоби олам овга отланмиш? Бир неча ойдан бери васвас босиб, оёғини базўр судраб юрган давлатпаноҳ овга чиқармиш! Ажаб жумбоқ!

Амирал мўъминини сўнгги йилларда ёмон бир одат чиқарган, вазири аъзам бир четда қолиб, энг махфий юмушларни шу ҳезалак вазири Абул Ҳасанак билан маслаҳатлашадиган бўлган. Афтидан, ов ҳам шундай махфий юмушлардан бири эди. Али Ғариб шуни ўйлаб, тирноқларигача зирқираб кетди-ю, лекин Пири Букрийнинг гапи ёдига тушиб, кўнгли хиёл таскин топди.

Майли, улар овда юрганида Али Ғариб бу ишни ўйлаб олади, обдан ўйлаб, обдан пишитиб олади. Шу қарорга келган бош вазир Пири Букрийни чақиртирди.

Еттинчи боб

1

Кечаси бир гуруҳ навкарлар ногаҳон бостириб киришганда ўзини ҳазрат ибн Сино деб атаган кекса сайёҳ маст уйқуда эди. У дод солишга ҳам улгурмади, навкарлар унинг салласини оғзига тиқиб, қўл-оёқларини боғлашди-да, эгарга ўнгариб, қасир-қусур от суриб жетишди.

Кекса сайёҳ эгарда қимиз солинган мездай чайқалиб бораркан, ич-ичидан куйиниб:

«Бу кунингдан беш баттар бўл, миясиз тентак!— деди ўзи-ўзига.— Қим сенга ўзингни ҳазрат ибн Сино деб, доврўқ сол, деди, нодон? Ажалингдан беш кун бурун ўлишни тилаган бўлсанг тилагингга етдинг, маъна!»

Кўкда, тариқдай сочилган етти қароқчи тагида янги ҳилол янги зарб қилинган олтин динор парчасидай ярқираб турар, у негадир янги туғилган чақалоқни бўслатар, чақалоқдай ожиз, чақалоқдай ногирон эди. Кексагина баҳор гиёҳларининг ўткир ва хушбўй атрини сўзга эсан илиқ шабада бугун ташани жунжиктирувчи саво шамолга айланган, бу шамол остида йўл бўйидаги рахтлар — азим чинорлар, қулоч етмас оқ тераклар, садалар, арғувонлар асов дарёдай шовуллар, гўё кўкка талпинган улкан қора қушлардай талпинар, юлқинлар эди!..

Шаҳар маст уйқуда, кўчалар, расталар, гузарлар сув куйгандай жимжит, ҳатто қоровулларнинг шаққил

доғи ҳам эшитилмас, гузарлардаги тошфонуслар ҳам ўчган, шаҳар зимистон эди!..

Қўл-оёқлари чандиб боғланган кекса сайёҳ от устида минг азоб билан тебраниб бораркан, негадир Бухоро ҳокими Алитегиннинг мудҳиш зиндонлари кўз олдига келиб, вужуди қора терга тушди.

«О, нодон шогирд! Тентак шогирд! Агар у ўша кун кечаси Маликул шаробнинг бир пиёла майидан маст бўлиб, ноэҳтиётлик билан валдираб қўймаганида, эҳтимол, бу мудҳиш воқеа рўй бермас эди! Шогирднинг маст-аласт сўзлари сабаб, мана энди унинг ҳамма ўйлари, бир неча ойдан бери тузиб келган барча режалари барбод бўлди! Барбод!»

Ғазнаи мунавваранинг кимсасиз кўчалари, гузар ва расталаридан дукур-дукур от чоптириб ўтган навкарлар шаҳар ўртасидаги қандайдир баланд қўрғон олдида эгардан тушишди. Навкарларни қарши олган кекса дарвозабон қўлидаги тошфонусни кўтариб, эгар устида бир кундадай кўндаланг ётган кекса сайёҳга кўз қирини ташлади-да, қўрғонга киришга ижозат берди.

Қўрғон ичи ҳудудсиз боғ бўлиб, унинг ўртасида икки қаватли мрамор қаср оппоқ оқариб турарди. Қасрнинг даричаларида «милт» этган чироқ кўринмас, ҳаммаёқ зим-зиё, фақат иккинчи ошёнанинг энг чеккасидаги биттаю битта даричаси осмондаги янги ҳилолдай тоғиронгина милтирарди.

Ховлига киргач, навкарлар кекса сайёҳни эгардан тўрага тушириб оёқ-қўлларини ечишди-да, бўшаган белбоғи билан кўзларини маҳкам боғлаб, қаёққадир судраб кетишди.

Кекса сайёҳ худди бошига гурзи тушган одамдай, бохт бўлиб қолди. У на қаёққа кетаётганини ўйлар, қанча юрганини биларди. Бир маҳал шарақ-шуруқ билан қулфлар овозидан ҳушига келди. Димоғига «...» этиб каламуш ҳиди урди. Уни қандайдир зах, қўрқуқ бир ертўлага судраб киришди. Кетма-кет эшик тирақлаб ёпилди-да, яна илинаётган қулфларнинг шаққ-шуруғи эшитилди.

Кекса сайёҳ кўзига боғланган қалин белбоғни юлиб қолди, бироқ каламуш ҳиди уфурган ертўла шундай зим-зиё эдики, ҳеч нарсани кўролмади. У оёқлари қалтираб, турган жойига тиз чўкди-ю, алам ва оғриқдан титимдалашга тутинди.

Унинг асли исми Абу Ҳалим эди, бироқ ёшлик — бошлик деганларидек, ёшликдаги шўхликлари сабаб, ёр-биродарлари унга Абу Шилқим ибн Шаҳвоний деган лақаб қўйишган эди.

Абу Ҳалим Бухорои шарифда, ўша, ҳазрат ибн Сино истиқомат қилган Жуйи Мўлиён¹ даҳасида, Бухоро ҳокими Нуҳ ибн Мансурнинг суюкли табиби Абу Файсал хонадонида таваллуд топди.

О, бу Абу Али ибн Сино! Ибн Сино!

Абу Шилқим эсини таниб, ёшлик тулпорига мнниб-дики, кўксини тизгинсиз бир ҳасад бамисоли очкўз каламушдай кемиради. Бу ҳасад, бу рақобат қачон бошланди — буни Абу Шилқимнинг ўзи ҳам билмайди. Бошда, ибн Синолар хонадони Бухорои шарифга кўчиб келганида, ҳеч ким уларни назарга илмаган эди. Гарчи, Абу Алининг отаси Абу Абдуллоҳ амир девонида мирзалик қилса ҳам, Жуйи Мўлиён даҳасининг казо-казолари уларни «келгинди», деб калака қилишарди. У маҳалда Абу Шилқимнинг отаси Абу Файсал Бухоро ҳокимининг бош табиби ҳисобланар, даҳада уларнинг қўш ошёнали кўркам кўрғони ва ҳудудсиз боғлари бўлар, бу боғлар Жуйи Мўлиён даҳасининг кўркига кўрк, савлатига савлат қўшиб турарди. Уларнинг боғлари ва муаззам қасрлари олдида Абу Алилар ҳовлиси шоҳона тўн ёнидаги дарвеш жандасидай ғариб кўринарди.

У маҳалда ўн бир-ўн икки ёшлардаги Абу Шилқим араб зодагонлари даҳасидаги мадрасаи калонда таҳсил олар, зарбоф либосларда юрадиган ёш муллавачча «келгинди» ҳамсояларининг «келгинди» ўғлини назарига ҳам илмас эди. Ҳатто бу озғин, қийғир бурун «келгинди» бола тўғрисида, унинг ақл бовар қилмас заковати тўғрисида ҳар хил миш-мишлар тарқалганда ҳам ёш Абу Шилқим пинагини бузмади. У пайтларда Абу Шилқим, бошида ўсмирликнинг хумо қуши, ёшлик гаштини сурар, Жуйи Мўлиён казо-казоларининг эркатой бийваччалари билан улфатчилик қилар, гулгун базми жамшидлардан боши чиқмас, боғларда яшириниб, мрамр ҳовузларда чўмилгувчи яланғоч санамларни пинҳона кузатиш, ёруғ, ойдин кечалари эса, хилват хиёбонларда уларнинг йўлларини тўсишдан қўли тегмас эди. Абу Али эса... Абу Алини у гоҳи-гоҳида бозорларда, ат-

¹ Жуйи Мўлиён — Бухорода ибн Сино яшаган маҳалла.

торчилик ва баққолчилик расталарида, фақир китобфурушларнинг ғариб дўконларида кўриб қоларди. Қаланғи-қасанғи атторлар растасида аллақандай гиёҳларни ҳидлаб, эски китобларни титиб юргувчи бу хаёлпараст ўспирин у пайтларда Абу Шилқимнинг кулгусини қистатарди, вассалом.

У маҳалда Абу Шилқим ва унинг дўстлари сахий Бухоро бозорларига фақат бир мақсадда боришар, у ҳам бўлса, донғи оламга кетган зеби зийнатлар растасига қатнайидиган малакларнинг чеҳраи шамсларини кўриб, орқаларидан гап отиш эди, холос.

Шаҳристон ичида жойлашган бу ҳашаматли дўконларда нодир зеб-зийнатлар, нафис тилла сирға ва биллагузуклар, соф қизил олтиндан ясалган нозик балдоқлар, шода-шюда маржонлар, бебаҳо садафлар, кимхоб ёстиқчаларга қадалиб, офтобда ажиб товланиб тургувчи ёқут ва инжулар, лаъл ва дурлар, қўйингики, етти иқлимнинг ҳамма ганжлари топилар эди. Бу зийнатларни кўргани Бухоро зодагонларининг эркатой санамлари келишарди. Нозик оёқчаларидаги нозик кавушчаларидан тортиб, пешоналаридаги тиллақошларигача дур ва инжулар билан безалган бу офатижон санамлар машҳур заргарлик растасига одатда соябон араваларда келишарди. Улар кўк, қизил, пуштиранг парда билан тўсилган аравачаларидан гўё ранг-баранг капалаклардай лип-лип учиб чиқишар ва юзларини ҳарир дурралари билан тўсишиб, дўкон томон шошилишар, гўё нодир зеб-зийнатлардан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмас эди уларни. Лекин Абу Шилқим ва унинг такасалтанг биродарлари бунинг ҳаммаси муғамбирона бир ўйин эканини яхши билишарди. Чунки соябон аравалардан митти қушчалардай «пар-пар» учиб чиққан бу малаклар уларнинг ёнидан чопқиллаб ўтишаркан, бирлари ҳарир дурраларини тўғрилаган бўлиб, чеҳраи моҳларини бир кўрсатиб олишса, бошқа бирлари кўз уриштириб ўтишар, бу кўз уриштириш ва имо-ишоралар гоҳо-гоҳо Жуйи Мўлиён боғларининг энг хилват бурчакларида пинҳона учрашувлар билан тугарди!..

Қунлари мана шундай пинҳоний учрашувлар ва тотли бўсалар билан ўтган Абу Шилқим ва унинг дўстларига «хаёлпараст келгинди»нинг китобфурушлар растасида китоб титиб, ивирсиб юришлари чиндан ҳам кулгили туюлар, гоҳо-гоҳо улар Абу Алининг йўлини тўсиб, гап қотишарди:

— Ҳей, биродар! Бу ипринди ишларингни қўйиб,

биз билан юр! Арк ёнидаги балхлик савдогарнинг кеп-жа хотини алача чопонингга кўзи тушиб, ошиқу беқарор бўлиб қолибди! Истасанг, кечаси гузарга чиқ. Секин олиб бориб қўйнига солиб қўямиз!..

Улар шундай деб, қаҳ-қаҳ отиб кулишар, Абу Али эса, ранги «қув» ўчганича, лом-мим демай ёнларидан ўтиб кетарди.

Бир кун тонг чоғи қайси бир базмдан қайтиб, донг қотиб ухлаётган Абу Шилқимни кимдир тепиб уйғотди. Кўзини очса, тепасида падари бузруквори,— олло унинг тупроғини юмшоқ қилғай!— қаққайиб турибди. Бошидаги ҳакимлар киядиган оқ тақяси бир томонга оғиб кетган, кўзлари чақчайган, кўксига тушган оппоқ соқоли жонли махлуқдай дир-дир титрайди!

— Бефаросат ҳўкиз! Ана, келгинди мирзонинг сен тенги фарзанди давлатпаноҳни даволаб, беҳисоб инъомларга сазовар бўлди. Сен ҳўкиз бўлсанг... ётибсен, ҳаром-хариш ишлардан бошинг чиқмай!

Абу Шилқим кейин билса, эскифурушлар растасида китоб титиб юргувчи бу хаёлпараст муллавачча табобат илмини шундай ўрганибдики, Бухоро ҳокими Нўҳ ибн Мансурнинг оғир дардига даво топиб, унинг катта эҳсонларига сазовор бўлибди!..

Ким билсин, Абу Шилқимнинг юрагини каламушдек кемирган ҳасад ва рақобат туйғуси ўшанда, ғазабдан соқоли дир-дир титраган падари бузрукворининг илк тепкисини еган кечаси туғилгандир? Ҳар қалай, хаёлпараст муллаваччанинг табобат бобидаги шўхрати ортган сайин, падари бузрукворигина эмас, Абу Шилқимнинг ҳам ичи туз ичгандай ачишадиган бўлди.

Сал ўтмай, кекса Нўҳ ибн Мансур оламдан ўтди, унинг калтабин зурриётлари бир-бирлари билан тожу тахт талашиб, кўҳна сомонийлар давлатини батамом барбод қилишди. Фақат Бухоро ва Самарқанд эмас, бутун Мовароуннаҳр саҳронишин қорахонийлар ҳукмига бош эгди. Кечагина саҳройиларни мазах қилиб, устларидан кулиб юрган Бухоро зодагонлари энди сервиқор туркий беклар билан қиз бериб, қиз олишишни ўзлари учун улў бахт ва катта шараф, деб биладиган бўлишди.

Кунлардан бир кунни падари бузруквори Абу Файсал Абу Шилқимни отга миндириб, саҳрога олиб чиқиб кетди. Улар Ҳурмитон¹ боғларидан ўтиб, Афшона то-

¹ Ҳурмитон — ҳозирги Ромитон.

монга равона бўлишди. Илк баҳор эди. Афшона ортидаги бепоён дашт уюр-уюр йилқига, сурув-сурув қўй-қўзиларга тўлиб кетган, ҳаммаёқда оқ, қизил, жигарранг ўтовлар дўппайиб турар, уларнинг атрофида от ўйнатган бўз болалар, бошларига укки патлари қадалган қизил қалпоқча кийиб, сочларига кумуш зийнатлар тақиб олган қиз-келинчаклар чопқиллаб юришарди.

Абу Файсал энг баланд қирдаги энг кўркам оқ ўтов олдида отдан тушди. Ота-болани бошига оқ қалпоқ, эгнига узун оқ чакмон кийиб, белини кумуш камар билан боғлаб олган, узун бўйли, кекса бек кутиб олди. У, Абу Файсални оқ ўтовга бошлади, Абу Шилқим эса ўтов ёнида хизмат қилиб юрган қиз-келинчакларни томоша қилиб, ташқарида қолди.

Қиз-келинчакларнинг аксари қизил гулдор кўйлак кийган, оёқларида қизил, кўк, сариқ сахтиён этикча, бошларида эса ўша, учига укки пати қадалган қизил чамбарак қалпоқчаларни қўндириб олишган. Уларнинг юм-юмалоқ, кулча юзлари очиқ, қуралай кўзлари шўх чақнаб турар, юрганда сочларидаги кумуш зийнатлари ажиб овоз чиқариб жаранглар, бунга мулойим кулгулари қўшилиб, Абу Шилқимнинг юрагига жаз-жаз тегарди.

Уша кун ичиге кечқурун Бухорога қайтиб кетаётганларида отаси унга бир гап айтди. Гўё бу туркий бекнинг давлати Бухоро ҳокимининг давлатидан кам эмас эмиш... Бекнинг ўн олти яшар бир қизи бўлиб, у бетоб эмиш. Бироқ, иншоолло, тузалиб кетар, деди отаси. Отасининг бу гапларини эшитаркан, Абу Шилқимнинг кўз олдида ҳозиргина кўрган қиз-келинчаклар, кулча юзларини яширмай, мулойим кулиб турган шўх саронишин малаклар келиб, юраги баттар жазиллаб кетди...

Бир неча ҳафта ўтди. Бир кун кечаси, Абу Шилқим ўз боғларида ёр-дўстлари билан чақчақлашиб ўтирган эди, кўчадан отаси кириб келди. Унинг вазоҳатидан одам қўрққулик, ранги девордай оқарган, оппоқ қошлари тагидаги кўкимтир кўзлари қон талашган. У сармаст одамдай чайқала-чайқала шийпонга чиқди-да, дўстлар даврасида май ичиб ўтирган эрка зурриетининг орқасига бир тепди. Тепкига бир-икки мушт ҳам қўшмоқчи эди, бироқ, осмонга кўтарган серҳашам асоси тўсатдан қўлидан тушиб кетди-ю, бир қоп гўштдай лорсиллаган одам, бор вужуди билан ерга гурсиллаб йиқилди...

Абу Шилқим кейин билса, отасининг йўлини тағин ўша келгинди ёш табиб кесиб ўтган экан. У бек қизининг давосиз дардига даво топиб, катта инъомлар олган, бек қизи эса ёш табибга ошиқу беқарор бўлиб қолган экан. Рост, бек бу ишдан хабар топиб, машъум ишга тўғаноқ солибди, қизини олиб, бир кечада Афшонадан кўчиб кетибди...

Ким билсин, Абу Шилқимнинг юрагини оч каламушдай кемирган рақобат туйғуси ўшанда уйғонгандир!

Ёш табибнинг шон-шуҳратига дош беролмай, ҳасад ўтида куйиб кетган падари бузруквори эрка зурриётига икки тепки инъом этиб, ўша ернинг ўзида жон таслим қилди. Шундан кейин нима бўлди — бунини Абу Шилқимнинг ўзи ҳам билмайди. Чунки, «Сулаймон ўлди, девлар қутулди» қабилида иш тутиб, падарининг жисмини тупроққа бериб келган куниёқ кўзини чирт юмиб айшга шўнғиган Абу Шилқим отаси йиққан давлатни батамом созуриб битиргандагина кўзини бир очди. Сўнгги сомонийлар ҳукмдорининг бош табиби Абу Файсал жанобларининг дунёси эса беҳисоб эди. Олдин чуқур ертўлалардаги пўлат сандиқлар очилди, улардаги ганжлар, нодир олтин буюмлар кетди, кейин зеби зийнатлар, ноёб уй жиҳозлари, ипак гиламлар, биллур идишлар, тилла ва кумуш қандиллар, шамдонлар, отаравалар бозорга чиқди, кейин икки ошёнали нилий қаср, қасрдан кейин хиёбонларига кумуш фавворалар ўрнатилган беҳудуд боғ, боғдан кейин қаср олдидаги отхоналар, отхоналардан кейин молхоналар!.. Қўлдан кетган бу беҳисоб бойлик билан бирга Абу Шилқим ҳам юқоридан пастга қараб юмалаб тушаверди: икки ошёнали нилий қасрдан хизматкорлар уйига кўчиб ўтди, ундан боғдаги шийпонга, шийпондан отхонага, отхонадан молхонага.. Ахийри бир кун кўзини очиб қараса... боғ этагидagi хароба бир кулбада ётибди? На ичишга май қолган, на ейишга бир бурда нон! Эғнида гадолар ҳам жирканадиган эски чопон, тагида увада наमत, қолган битта-яримта сандиқ ва қутичаларда ҳеч вақо йўқ, могорлаб кетган қандайдир гиёҳлар, майда-чуйда шишачаларга солинган аллақандай сассиқ суюқликлар! Ёнида на онаизори бор, на ҳамтовоқ ёр-биродарлари ва на ака-укалари. Бари уни тарк этган, тўғрироғи, Абу Шилқим ўзи ҳаммасини кафангадо қилиб тариқдай сочиб юборган эди!

Не чора? Бошга тушганни кўз кўрар экан. Тирикчилик — тирриқчилик экан! Абу Шилқим йиғлаб-сиқтаб,

ёр-биродарларидан эгнига битта тўн, бошига битта дастор, тагига қирчанғи бир эшак сўраб олди, отасидан қолган-қутган гиёҳларни, суюқликлар солниган шишачаларни хуржунга жойлаб, табиб Абу Ҳалим ибн Файсал номи билан саҳронишинлар овулларини кезиб кетди... Шу-шу, бирда оч бўлса, бирда тўқ, бирда шоҳу бирда гадо, йиллар ўтди. Юзига ажин, соч-соқолига оқ оралади. У тақдирга тан бериб, борига шукур қиладиган бўлди. Фақат бир нарса баъзи-баъзида тинчини бузиб, юрагини туз сепгандай ачитар, у ҳам бўлса, яна ўша эски рақибни Абу Али эди!

Абу Шилқим гоҳо-гоҳо бирор сабаб билан донгдор ҳакимлар ёхуд хорижий сайёҳлар мажлисига кириб қолгудек бўлса, аксар ҳолларда яна ўша, бир маҳаллар китобдорлар ва гиёҳвандлар дўконларида ивирсиб юргувчи ёш табибнинг номи тилга олинар, чексиз ҳурмат ва ифтихор билан тилга олинарди! Эмиш, гўё бу хаёлпараст табиб тиббиёт бобида тенгсиз аллома бўлган эмиш, ажалдан бошқа неки касал бўлса, ҳаммасига даво топар эмиш! Гўё «ал-Қонун» деган бир китоб битган эмишким, бу китобни олтинга ҳам топиб бўлмас эмиш!..

О, бу ибн Сино! Ёшлик чоғларидаёқ юрагида ҳасад ўтини ёқиб, ҳаловатини бузган, тинч, беғубор ҳаётини рақобат оғуси билан заҳарлаган ибн Сино!

...Абу Шилқим ибн Шаҳвоний пешонасини деворга гурс-гурс уриб, яна ер тирнашга киришди. Шу пайт тўсатдан Ғазнага келиб, бу зиндонга тушишга сабаб бўлган ғаройиб бир воқеа эсига тушди, тушди-ю, ўзи ҳам сезмаган ҳолда яна хаёл дарёсига шўнгиди.

...Бу ғаройиб воқеанинг содир бўлганига мана, ўн йилдан ошди. Худди ҳозиргидай илк баҳор эди. Абу Шилқим, тагида хачир, эгнида кўк мовут тўн, бошида янги симобий салла — бу маҳалда у Бухоро теварагидаги қишлоқларда анча-мунча ихлосмандлар орттириб, қорни тўйган, қирчанғи эшагини хачирга, эски чопонини кўк мовут тўнга алмаштирган эди! Ҳурмитон бозори қайдасен, деб йўлда йўртиб борарди.

Ҳурмитон — Бухоро асилзодалари, аркони давлат ва аркони ҳарб, вазиру вазаро, аъёну боёнларининг ёзги қароргоҳи. Айниқса, қафасдай тор шаҳар ҳовлиларига ўрганолмаган туркий беклар Ҳурмитон теварагидаги бепоён даштларни хуш кўришар, кўклам чиқиши билан мол-мулкларини туяларга ортиб, турнақатор бўлиб қир ва адирларга кўчиб чиқишар эди. Бу пайт Ҳурмитон бозорлари ҳам гуллаб кетар, Хуросону Шош,

Толос ва Олой томонлардан бой карвонлар азим дарёдай оқиб келарди!

Уша куни, туркий беклар овулида табиблик қилиб, хуржунининг икки кўзини инъомларга тўлдириб олган Абу Шилқим хушнуд кайфиятда Ҳурмитон анҳори бўйидаги бир карвонсаройга келиб тушди. Анҳор соҳили гавжум, ошхоналарда кабобпазлар кабоб пиширар, сомсапазлар сомса, новвойлар нон ёпишар, қовурилган пиёз ва гўшт, иссиқ нон ва қалампир ҳиди димоққа гуп-гуп урарди. Анҳор бўйидаги гилам тўшалган сўриларда зарбоф ва кимхоб тўнли асилзодалар, калонди-моғ тижорат аҳли ёнбошлаб ётар, йўқсиллар, дарвешлар, жулдур чопон гадолар эса қуйироқдаги кўм-кўк ўтлоқларда тўп-тўп бўлиб ўтиришар, ҳар ким топганини ўртага тўккан эди... Абу Шилқим хачирини бир четга тушовлаб, зодагонлардан настроқ, гадолардан юқорироқ бир сўридан жой олди-да, бир коса қимиз билан икки сих кабоб сўради.

У сопол косадаги қимизни бир кўтаришда бўшатиб, кабобга киришаркан, қуйироқда ўтирган, чап кўзи кўр бир дарвеш ёлғиз кўзини унга ўқдек қадаб, тикилиб-тикилиб қараётганини пайқаб қолди. У нечундир юраги «шув» этиб, кўзини кўр дарвешдан олиб қочди. Бироқ кўр дарвеш дарҳол ўридан турди-да, рўпарасига келиб, таъзим бажо келтирди:

— Ассалому алайкум, ҳакими даврон... Абу Али ибн Сино ҳазратлари!

Абу Шилқим оғзи очилганича дарвешнинг чўғдай ёнган ёлғиз кўзига ҳайрат билан тикилди.

— Ҳакими даврон... Ибн Сино? Сен фақирни бошқа бировга ўхшатдинг, дарвеш!

— Муборак номингизни яширмоқдан не фойда, тақсирим?— деди кўр дарвеш, негадир овозини пасайтириб.— Бундан бир йил муқаддам камина сизни Исфаҳонда, амир Алоуддавла даврасида кўрганмен. Исфаҳон аҳли сизга сажда қилиб, табаррук жуббангиз этакларини ўпганини ўз кўзим билан кўрганмен!.. Нечун ўз элдошларингизни бу саодатдан бенасиб қиласиз, тақсирим?

«Елирай! Бу телба дарвеш не дейди? Муроди не бунинг?»

— Ҳозир аҳли мўминни огоҳ қиламен, токи аҳли имон яхши дору дармонларингиздан баҳра олсин, хасталар даво топсин!

Юраги орқасига тортиб кетган Абу Шилқим, «ҳой-

ҳой», дегунча бўлмади. Кўр дарвеш кафтларини оғзига карнай қилиб:

— Ҳой аҳли имон, яхшилар!— деб хитоб қилди.— Эшитмадим деманглар, гафлат уйқусида қолманглар! Алломалар мукаммали ва ҳақимлар афзали ҳазрат ибн Сино таваллуд топган ўз юртига қадам ранжида қилмиш! Кимки бу ҳақими ҳозиқнинг юксақ камоли ва нурли жамолидан баҳра олиб, давосиз дардига даво томоқ истаса — марҳамат қилсин!

Анҳор соҳилини тўлдирган «аҳли имон» бирдан «гурр» этиб кўтарилди-ю, Абу Шилқим билан кўр дарвеш томон ёпирилди. Рост, чинор соясида сўриларда ёнбошлаб ётган сервиқор асилзодалар орасида масҳараомуз кулиб қўйганлар ҳам бўлди, бироқ уларнинг кулгуси бирдан «гурр» этиб кўтарилган оломоннинг шов-шуви остида кўмилиб кетди. Ногаҳон ёпирилиб келган «аҳли имон» бир-бирининг гапига қулоқ солмас, ҳамма тўсатдан «ҳазрат ибн Сино»га айланган Абу Шилқимни кўришга интилар, биров жулдур киймини шартта ечиб, ириган-чириган оёғини намойиш этар, биров ярасини, биров чақасини дегандек, биров ногирон боласини кўрсатар, биров онасини! Хуллас калом, бир зумда бўлди тўполон, бўлди тўполон!

Кўр дарвеш зудлик билан чопиб бориб, хачир устидаги хуржунни судраб келди. Шундан кейин Абу Шилқим ҳам лом-мим демай хасталарни «даволаш»га, яъники, хуржунидаги гиёҳларни улашишга тутинди. У оғзига келган гапни айтиб гиёҳ улашар, кўр дарвеш эса, ёмғирдай ёға бошлаган оқчани йиғар эди! Хуржуннинг икки кўзини тўлдирган гиёҳлар — туятовон, отқулоқ, ёввойи йўнғичқа, чўгиртиконлар талқони, райҳон ва кийвк ўти, бодом ва тоғ ялпизи, турфа гуллар аралашмаси, янтоқ ва шувоқ илдизлари, наша, кўкнори пояларининг қайнатмалари ва уларнинг уруғлари, қўйингки, Абу Шилқим кекса табиблардан ниманики эшитиб, тоғу тошлардан ниманики йиғиб олган бўлса, ҳаммаси кўз очиб-юмгунча кумуш ва ҳатто олтин тангаларга айланди... Шундан кейин кўр дарвеш «ҳақими даврон» чарчаганини рўқач қилиб, кимки чораси топилмас дард ва қутулиб бўлмас ажал балосидан қутулмоқни истаса, эртага Ҳурмитон бозорига марҳамат қилишларини тайинлади-да, йиғилган «аҳли имон»ни тарқатди... Лекин эртасига улар Ҳурмитон бозори эмас, сайқали рўйи замин Самарқанд қайдасен деб, Самарқанд томон равона бўлишди.

Шу-шу, фалакнинг гардиши билан ҳазрат «ибн Сино»га айланган Абу Шилқим ибн Шаҳвоний фириб бобида устаси фаранг кўр дарвеш билан бирга бутун Мовароуннаҳрни кезиб чиқди. Улар Самарқанд ва Шош, Утзор ва Ясси, Гурганж ва Сигноқ — қўйинг-чи, борманган шаҳри, кўрмаган юрти қолмади. Аста-секин оддий чопонлар кимхоб ва банорас тўнларга, отлар соябон араваларга алмаштирилди, майда чақа ва кумуш тангалар олтин динорларга айланди. Кўр дарвеш камлик қилиб, қўл-оёқлари чаққон, дасти беминнат ёш ғуломлар хизматга олинди. Улар энди йўлга чиқса энг бадавлат тижорат аҳли билан, катта карвонлар билан бирга чиқишар, шаҳарларга борганда энг бой карвонсаройларни танлашар, энг кўркам, энг зийнатли хоналарга тушишарди. Эртасига, эгнига ғаройиб жанда, бошига ғаройиб телпак кийиб, кашкулига исприқ солиб олган кўр дарвеш, икки ёнида икки ғулом, бозорга чиқарди:

Ҳой, аҳли мўмин, яхшилар,
Эшитмадик деманглар!
Луқмон ҳаким дуогўй,
Пирларидан бообрўй,
Ибн Сино номи бор,
Етти иқлим донғи бор!
Дард йўқдир ул билмаган,
Чорасини қилмаган!
Бағони даф этади,
Қазони даф қилади.
Аҳли имон, яхшилар,
Эшитмадик деманглар!..

Бу орада кўр дарвешдан сабоқ олган ёш ғуломлар ўзларини оломон орасига уришар, бир тўпдан иккинчи тўпга ўтиб, ҳазрат ибн Сино тўғрисида ҳар хил ҳикоят ва ривоятлар айтишарди:

— Худованди карим бу зоти муборакка шундай салоҳият ато қилганким, тиббиёт бобида билмаган илми йўқдир. Биргина томир уриш ҳолатига қараб, саккиз юз саксон саккиз дардни топади. Яқинда ҳазрат ибн Сино ҳузурига Нишопурдан бир навжувон йигитни олиб келдилар. Олиб келгунча эса, етти иқлим ҳакимларига кўрсатганлар, аммо ҳеч бир табиб, на Чин, на Хинд ва на Рум ҳакимлари шўрликнинг жонига оро кирганлар, дардига даво топганлар!

Шунда ҳазратим бу фоний дунёдан ул боқий оламга рихлат қилишга чоғланган бу мажруҳнинг томирини

ушлаб, туғилган шаҳрини сўрадилар. Айтдилар. Сўнгра ҳазратим йигит таваллуд топган шаҳарнинг барча даҳаларини номма-ном санаб чиқишларини сўрадилар. Санаб чиқдилар. Сўнгра ҳақими даврон номи зикр қилинган даҳадаги ҳар бир кўчани бир-бир айтиб ўтишларини сўрадилар. Айтдилар. Шунда ҳақими ҳозиқ бу кўчада истиқомат қилғувчи барча хонадонларни номма-ном атаб чиқишларини сўрадилар. Атаб чиқдилар. Шунда тақсирни олам бу хонадоннинг ҳамма аъзоларини бир-бир санаб ўтишларини сўрадилар. Санаб ўтдилар. Бас! Санаш чоғида бир соҳибжамол исми тилга олинган эди, шўрлик йигитнинг юзига қизиллик югуриб, юмуқ кўзлари «ярқ» этиб очилиб кетди. Шунда хастанинг томир уришига қулоқ солиб ўлтирган ҳақими даврон унинг қўлини қўйиб юбориб кулдиларким:

— Йигитнинг дарди ошиқликдур! Дарҳол туғилган шаҳрингизга қайтинг! Хаста фарзандингизга ўшал соҳибжамолни олиб бериб, тўй-томоша билан уларни қовуштиринг, илло, йигит дардининг давоси висолдур!

Иккинчи ғулом сершовқин бозорнинг бошқа бир жойида атрофига бир гуруҳ бекорчиларни йиғиб, олло онасининг қорнидаёқ тенгсиз салоҳият ва чексиз заковат ато қилган алломай замоннинг закийлиги тўғрисида ваъз айтарди:

Шундайким, ҳазрат ибн Сино ҳали тили чиқмаган чоғида уларнинг хонадонидида бир ёш чўри хизмат қилган. Чўри гўдакни, гўдак уни яхши кўрган. Бир кун чўри уй бекасининг ёқут кўзли нодир узугини олиб, гўдакка кўз-кўз қилиб ўйнаб ўтирган экан, узук бир қоп тариқ ичига тушиб кетган, чўри эса, буни билмай қолган. Чунки шу пайт уни уй бекаси чақириб қолган.

Бир маҳал уй бекаси чўрисидан узугини сўрайдурким, узук йўқ. У узукни қайга қўйганини билмайди. Бас, чўрини ўғрилиқда айблаб, уйдан ҳайдаб юборадилар. Чўри йиғлай-йиғлай хонадондан чиқиб кетади. Буни кўрган гўдак ҳам чирқираб йиғлайди. У икки кун тинимсиз йиғлайди, нечундир бир қоп тариққа талпиниб йиғлайди. Буни кўрган гўдакнинг отаси бу қопда бир сир-асрор бўлса керак деб, қопдаги тариқни ерга тўкиб, уни титиб кўради. Қарайдики, тилла узук тариқ ичиди! Ота-она гўдакнинг закийлигига лол қолиб, чўрини топиб келадилар ва ундан афв сўрайдилар!

Шаҳар бозорларининг энг гавжум жойларида, рас-

та ва гузарларда кўр дарвеш бошлиқ ғуломлар ҳазрат ибн Сино тўғрисидаги бундай ривоятларни тўқишда давом этар, Абу Шилқим эса, эғнида қимматбаҳо мовут тўн, бошида ҳақимлар киядиган кўк мовут қалпоқ, қўлида олтин баробарига сотиб олинган «ал-Қонун», серҳашам хонанинг тўрида савлат тўкиб ўтирар ва эшикда турнақатор тизилган хасталарни битта-битта қабул қиларди. У, кўзлари юмуқ, хушсурат, чўзинчоқ юзида виқорли табассум гоҳ хасталарнинг томир уришларига, гоҳ қорин ва кўкрак қафасларига қулоқ тутар, сўнг, гиёҳ тўла сандиқ олдида қўл қовуштириб ўтирган зийрак ғуломга мурожаат қиларди. Форсий кирса гиёҳлар номини туркий, туркий кирса форсча айтар, бу нарса нечундир хасталарни лол қолдирар, уларнинг қалбиди «ҳақими даврон»га нисбатан чексиз меҳр ва ихлос уйғотарди. Энг қизиғи, Абу Шилқим буюрган дорулар аксар ҳолларда бўлмаса ҳам, бот-бот хасталарга шифо келтирар, шунда басавлат ва бадавлат аъёнлар таъзимга келар, таъзим билан бирга лутфи эҳсон деганингиз ёмғирдай ёғилиб келаверарди. Бироқ, э воҳ! Пўлат сандиқларни тўлдириб юборган бу олтинлар охир-пировардида фақат яхшилик эмас, балои нафс аталмиш дарди бедавони ҳам етаклаб келди-ю, бир куни Абу Шилқим билан кўр дарвеш орасида ёмон ўт чиқди!

— Тўғри, тушган оқчаларда сенинг ҳам улушинг бор, шайтони басир!— деди Абу Шилқим.— Улушингни олиб турибсен, шукур қил! Бу эҳсонлар сенга келдими ё ҳақими даврон... яъники, каминагами?

Кўр дарвеш, ёлғиз кўзи совуқ чақнаб, заҳарханда қилди:

— Ҳақими даврон эмиш! Ҳали сен чин ибн Сино эканингга инониб ҳам қолгандурсен? Ёмон эшак ўз эгасини устига миндирмайди. Сени «ҳақими даврон» қилган ким экани ёдингдан чиқибди, хўкиз!

Лекин хўкиздан «ҳақими даврон» яратган кўр дарвеш нечоғлиқ янглишганини билмас, Ҳурмитон бозоридан топган бу «хўкиз» аллақачон қашқирга айланганидан беҳабар эди. Бу қашқир ўзи ёллаган катта карвон билан овлоқ Гурганждан Бухорога қайтаркан, бир кун кечаси жонига теккан «шайтони басир»ни содиқ ғуломларига ушлатиб, қўл-оёғини боғлатди-да, ҳадсиз қумликлар орасига ташлаб кетди. Қашқир қашқирлигини қилди. Унинг кўнглини на кўр дарвешнинг аччиқ фарёди эрита олди, на ёлғиз кўзидан тирқираб оққан обидийдаси!

Ким билсин, эҳтимол, Абу Шилқим ибн Шаҳвоний бу аёвсиз ишни қилмаганида бугун бошига бу савдолар тушмас эди. Зотан, кимсан ибн Сино номи билан шунча бойлик орттирганидан кейин бу қалтис ишни қўйиб, тинчгина кун кечирса бўлмасмиди? Шундай қилганида ҳозир, эҳтимол, бу совуқ қабрда ер тишлаб ётмас эди!

Ҳа, Абу Шилқим ўшанда она юрти Бухорога беҳисоб давлат билан қайтди. Ота мулкни совуриб, гадо кийимида чиқиб кетган Абу Шилқим ўн-ўн беш йилдан кейин бир карвон мол-дунё, ўнлаб ғуломлар, бир нечта гўзал канизлар ва хуржун-хуржун ганж билан қайтди. У нафақат Жуйи Мўлиён даҳасидаги боғу роғларини қайтариб олди, балки сарой табиблари даврасига киришга ҳам муяссар бўлди. Рост, Бухорои шарифда чин ибн Синони кўрганлар ва билганлар бўлгани учун ўзини ҳазрат ибн Сино деб аташга журъат этмади. Лекин бунга эҳтиёж ҳам йўқ эди. Бусиз ҳам сал ўтмасданоқ Бухоро ҳокими амир Алитегиннинг энг яқин ҳабиби ва табибига айланди. Падари бузруквори Абу Файсал сўнгги сомонийлар даврида қандай иззат-эътиборга эга бўлган бўлса, Абу Шилқим ҳам сомонийлар давлатини зер-забун қилган илкхонлар саройида шундай иззат-икромга эришди. Аммо... бахтга қарши, бундан уч-тўрт йил муқаддам мана шу мустабид султон Маҳмуд Ғазнавий ўн минг жанговар фил ва ҳисобсиз лашкар билан Бухоро сарҳадига бостириб кирди-ю, Абу Шилқимнинг инонган тоғи амир Алитегин Бухорони ташлаб қочди. Ун минг туялик мол-дунёси, сандиқ-сандиқ олтину кумушлари, машҳур ҳарамни, ҳарамдаги кенжа хотини билан суюкли қизини ташлаб қочди. Алитегиннинг бу беҳисоб кўчи орасида Абу Шилқимнинг ҳам ўттиз-қирқ туялик мол-мулки, бир неча сандиқ ганжи ва бир неча гўзал канизлари қолиб кетди.

Майли, бош омон бўлса телпак топилар, деган гаплар рост экан. Абу Шилқим сал ўтмай султон Маҳмуд суворилари қўлида кетган қирқ туя дунёсини қайта тиклаб олди. Алитегин ҳам ўн минг туя дунёсини юз минг туя қилиб қайтариб олди. Султондан эмас, йўқ, жафокаш фуқародан қайтариб олди. Аммо султоннинг қўлида кетган ҳарамини, тўғрироғни, ҳарамдаги суюкли кенжа хотини билан суюкли қизини қайтариб ололмади.

Алитегин неча марта Ғазнага элчи юборди, хотини билан қизи ўрнига улардан минг чандон сулувроқ канизлар ваъда қилди, лекин султон Маҳмуд нечундир бу икки асирани қайтаришни истамади.

Ҳар сафар Ғазнага юборилган элчилар қуруқ қайтиб келганда амир Алитегин қафасга тушган йўлбарсдай ўкириб, султон Маҳмудга қарши лашкар тортишга чоғланарди. Бироқ ғазабидан тушиб, сал ҳушига келгач, баробар қадам ташлаганда Бухоро тупроғини ларзон-ларзон қилган ўн минг жанговар фил кўз олдига келар, хартумларни баробар кўтариб, баробар ўкирган-да осмони фалакни зир титратган наъралари қулоқлари остида қайта янграгандай бўларди-ю, дами ичига тушиб кетарди...

Бундан беш-олти ой муқаддам кутилмаган бир воқеа содир бўлди-ю, Абу Шилқимга бир умр тинчлик бермаган ҳазрат ибн Сино яна унинг ҳаловатини бузди.

Вақт тун ярмидан ошган эди. Кечаси билан айш қилиб чарчаган Абу Шилқим маст уйқуда эди. Баногоҳ саройдан чопар келиб уни уйғотди.

Абу Шилқим саройга етиб борганида амир Алитегиннинг машваратхонасига Бухорои шарифдаги барча уламои забардастлар, машҳур алломалар, сарой табиблари ва шоирлари йиғилган эди. Амирнинг ўзи, одатдагидай, қовоғи солиқ, бир маҳаллар Нуҳ ибн Мансур ўтирган олтин тахтда бир тутам сийрак соқолини силаб, хаёлга чўмиб ўтирар, унинг ўнг томонидаги курсини нотаниш, қийғир бурун бир кимса эгаллаган эди. Маълум бўлишича, сурмаранг салласига элчилик нишони қадалган бу кимса амирал муслимин султон Маҳмуд Ғазнавийнинг махсус ва мухтор элчиси бўлиб, ҳазрат ибн Синони қидириб юрган экан. Элчининг қўлида шоҳкосанинг юзидеккина юмалоқ сурат бўлиб, бу ибн Сино ҳазратларининг суратлари эди. Амир Алитегин, элчининг қўлидан бу суратни олиб, машварат аҳлига намоён қилар экан, пучуқ бурнини жийириб кулди:

— Эҳтимолким, ораларингда яшириниб юргандур бу ҳакими даврон? Ана, Абу Ҳалим ибн Файсалга қаранглар! Суратдаги ҳазрат ибн Синонинг баайни ўзи? Во ажабо! Нечун яшириниб юрибсиз, тақсири олам? Яширинманг! Токи, амирал мўъминин ибн Сино ҳазратларига бўйи баробар олтин инъом этмоқ азмида эмиш!

Амир Алитегин шундай деб қаҳ-қаҳ отиб кулди. Лекин Абу Шилқимга ялт этиб қараган машварат аҳли орасида: «Е тавба, худди ўзи-я! Худди...»— деб шивир-шивир қилганлар ҳам бўлди... Султоннинг элчиси ҳам мушукнинг кўзларидай сарғиш кўзларини чақчайтириб, Абу Шилқимга қадалиб қолган эди. Бироқ Абу Шилқимни ҳар кунининг минг маротаба кўриб, у билан минг

Моротаба сўзлашиб юрган одамларнинг уни ҳазрат ибн Сино деб тан олишлари жезни олтин дейиш билан баробар эди!

Дарҳақиқат, машварат аҳлининг «Ё тавба! Худди ўзи-я! Худди!» деган шивир-шивирлари аввал кулгуга, кулгу пичинг ва кесатиқларга айланди-ю, Абу Шилқимнинг усиз ҳам ҳасад ва рақобат ўтида куйган юраги баттар куйди. У шундай ёниб кетдики, эртасига бор мулкини, канизлари ва ғуломларини Бухоро бозорига чиқариб пуллади, уй-жойини ишончли одамлар қўлига топширди, сўнг сарой мусаввирига элчи суратидан бир нусха кўчиртириб хуржунига жойлади-да, Балх томон отланган катта карвон билан бирга субҳи содиқ Бухоро дарвозасидан чиқди. Икки ҳафтадан кейин, кўр дарвеш билан бирга қилган ишнини Балхда такрорлади. Жарчи ёллаб жар солдирди. Бухоролик ёш шогирди эса ҳазрат ибн Сино тўғрисидаги ҳикоялардан сўзлади. Сино Абу Шилқим ибн Шаҳвоний кутгандан минг чандон яхши ўтди. Хаста борки, унга асалга ёпишган пашшадай ёпишди. Пул деганингиз ёмғирдай ёғилди. Шундан кейин улар Тегинободга, Тегинободдан Ғазнага йўл олишди...

Хўп, у ёғи-ку шундай бўлди, энди бу ёғи не бўлади? Тақдир не кечади? О, қариб қуюлмаган нодон! Бир оёғинг ерда бўлса, бир оёғинг гўрда турганида ҳазрат ибн Сино бўлишни орзу қилган миясиз эшшак!

Йўқ, нафсиламрини айтганда Абу Шилқим ибн Шаҳвоний ҳазрат ибн Сино бўлиш учун қилмади бу иш. У фақат... омади келиб, султоннинг қалбига йўл топа олса, амир Алитегиннинг кенжа хотини билан суюкли қизини қутқазиб олиш ниятида жазм қилган эди бу юмушга! Уларни қутқазиб, Алитегинга инъом қилиш ва бу билан Бухоро ҳокимининг чексиз муҳаббатига эришиш ниятида бел боғлаган эди бу ишга! Мана, ниятига ҳам етди! Етди-ю, йиқилди! Энди бу совуқ гўрдан чиқиши амримаҳол унинг! Улиги чиқади бу гўрдан! Йўқ, ўлиги ҳам чиқолмайди, каламушларга ем бўлади ўлиги, ем!..

Абу Шилқим ибн Шаҳвоний яна пешонасини ерга гурс-гурс уриб, ер тирнашга киришди.

Саккизинчи боб

Беруний гўё ёмон туш кўриб, босинқираган одамдай, юраги гурс-гурс уриб уйғониб кетди. У анчагача қаерга келиб қолганини англай олмай ётди, сўнг кўзи

шифтдаги дўппидеккина туйнукка, ғадур-будур девор тоқчасида милтираб турган мойчироққа тушиди, тушиди-ю, юраги орқасига тортиб кетди.

Субҳонлло! У таниш ҳибсхонада, буидан ўн уч йил муқаддам Ғазнага келган, тўғрироғи, мажбуран олиб келинган йили тушган зиндонда ётарди! Фақат унда бир ўзи эмас, ёнида кекса устод Абдусамад Аввал¹ ҳам бор эди.

Кеча Осмон маликаси қасрида бўлган машваратдан кейин Берунийнинг ҳарорати ошиб, аҳволи шундай оғирлашдики, бу совуқ тош қафасга қандай келганини бир эсласа, бир эслай олмайди.

У ҳамон ўз кўзларига ишонмас, назарида, ҳамон туш кўраётгандай эди. Йўқ, бу туш эмас, у чиндан ҳам ўн уч йил муқаддам тушган зиндонда ётарди. Ўн уч йил ичида зиндонда ҳеч нарса, ҳатто ерга тўшалган эски бўйралар ҳам ўзгармабди! Фақат устод Абдусамад Аввал йўқ, устод ётган жойда ҳозир қора қурум босган катта чўян қумғон турарди, холос.

Устод Абдусамад Аввал!..

Беруний аъзойи бадани зирқираб, аста кўзини юмди, юмган заҳоти нигоҳи олдига Кўшки давлат майдонига йиғилган беҳисоб оломон келди... Оломоннинг қоқ ўртасидаги очиқ жойга баланд сўри қурилиб, унга тўртта дор тикилган, дорлар тагида соқоллари кўксига тушган тўртта мўйсафид турар, улар орасида... устод Абдусамад Аввал ҳам бор эди.

Кўлларида оғир кишан, эгнида кафан янглиғ узун бўз яктак, яланг бош, яланг оёқ, осмонга тикилган кўзларида қўрқув эмас, йўқ, чексиз бир қаҳр, соқол босган шиддатли юзида мағрур сокинлик!

Ёнида бор, бу мудҳиш воқеадан бир ҳафта олдин уларни, яъни Гурганждан ҳайдаб келинган бир гуруҳ алломаларни Кўшки давлат саройига таклиф қилишган эди. Худди кечагидай ноёб зеби зийнатлар, ипак гиламлар, биллур қандиллар, фаройиб олтин маъбудалар билан безатилган машваратхонада уларни султон ўзи қабул қилган эди.

У маҳалда султон ҳали йигитдай навқирон эди, эгнида зарбоф тўн, бошида инжулар қадалган тож, сербар тилла камарида тилла шамшир, оёғида кумуш нағал қоқилган ғарч-ғурч этик, султон Маҳмуд ўшанда Хоразмдан келтирилган алломаларга, айниқса Абу Рай-

¹ Машҳур олим, Берунийнинг устозларидан бири.

ҳон билан устод Абдусамад Аввалга катта иззат-эҳтиром кўрсатган, уларни улуғлаб, олтин косаларда шароб сипқарган, зиёфатдан кейин эса, эгниларига кимхоб тўнлар ёпган, қимматбаҳо совға-саломлар инъом этган эди. Абу Райҳон зиёфат вақтидаёқ ғазналик шоирлар, хусусан, уламои забардастларнинг қовоқтумшуқлари осилиб қолганини пайқаб, кўнгли ғаш бўлган эди. Дарҳақиқат, уч-тўрт кун ўтмасданок, тун ярмидан ошганда унинг ҳужрасига бир гуруҳ навкарлар бостириб кириб, уни «Қалъаи қаҳр» деб донг чиқарган мапа шу тош қафасга олиб келиб тиқишган эди. Энг ёмони — уни олиб келишганда ҳозир қора қумғон турган жойдаги эски бўйрада... устод Абдусамад Аввал ётганди!

Кейин билса... машварат вақтида қовоқларидан қор ёққан Ғазна уламолари уларни даҳрийликда айблаган, бунга эса Берунийнинг қарматийлар¹ раҳнамоси имом Исмоил кечмишлари ҳақидаги бир рисола сабаб бўлган экан!..

Хоразмда, Маъмун ибн Маъмун саройида хизмат қилиб юрган чоғларида пинҳона ёзилган бу рисола дунёда фақат бир одам, у ҳам бўлса устод Абдусамад Аввал билар, тўғрироғи, рисола ўзи устоднинг илтимосига биноан ёзилган эди. Ешлик чоғларида бадавлат падарининг бадавлат хонадонини тарк этиб, табиблик билан кун кечирган устод Абдусамад Аввал ёлғиз имом Исмонлини тан олар, ҳақ йўлида эса тариқатдан бошқа ҳамма нарсани инкор этарди! У намозни бирда ўқиса, бирда ўқимас, рўзани ҳам бирда тутса, бирда тутмасаммо бир бурда нон топса йўқсиллар ва етим-есирлар билан баҳам кўрарди. У фақир ҳужрасида зоҳидлик қилиб, йўқлаб келган битта-яримта касалларни даволар экан, ҳеч кимдан тап тортмай:

— Худо недур?— деб хитоб қилар ва ўзи жавоб берарди:— Адлу ҳақиқатдур! Гуноҳи кабир недур? Зеби зийнат ва айши ишратдур! Савоби азим недур? Меҳри шафқатдур! Ўзинг янглиғ бандаларни суймоқдур! Балои нафси тиймоқдур!..

Устод Гурганжда, ўз кулбаи вайронасида ўтириб, келган-кетганларга ўз эътиқодини баён этаркан, бировлар унинг ваъзига қулоқ солса, биров қулоқ солмас:

¹ Урта асрларда диний ғоялар воситасида феодал зулмига қарши қаратилган курашчилар оқими.

кўплар уни таркидунё қилган бир девона деб ҳисоблар эди. Лекин бир қарашда ғариб кўринган бу чол фақат табобат эмас, бошқа илмлар бобида ҳам тенгсиз эди!

Тарки одат амримаҳол, деганларидек, устод Ғазнага келгандан кейин ҳам ўз одатини қўймади, ҳеч кимдан тап тортмай ўз сўзини сўзлайверди. У ҳатто ўша куни, Кўшки давлатда бўлган султон Ғазнавий машваратида иштирок этган куни ҳам, кетаётганларида, эгнига ёпилган кимхоб тўнини ечиб ташлаб кетган ва унинг зиндон қилинишига бу мислсиз «такабурлиги» ҳам сабаб бўлган эди!

Ушанда, мана шу зил-залвар эшик очилиб, Берунийни бу тор қафасга итариб юборишганларида, устод бўйрага тиз чўкиб, намоз ўқиб ўтирарди. Тоат-ибодатга бирда риоя қилиб, бирда риоя қилмайдиган устод эшикда Абу Райҳонни кўриб «ялт» этиб қаради. Осойишта серсоқол юзида кишини ром қилувчи бир шиддат, ўсиқ қошлари тагига яширинган синчков нигоҳида ўзгача бир қатъият.

— Ёдингда бўлсин, Абу Райҳон! Имом Муҳаммад Исмоил...— тангри унинг қабрини мунаввар этгай!— имом Исмоил тариқати тўғрисидаги рисолаи камина битганмен! Сен эмас, камина битганмен! Сўзимни англадингму, Абу Райҳон!

Беруний беихтиёр бошини ҳам қилиб:

— Бу сўзга ким инонади, устод?— деб сўради.— Ғисолага каминанинг номи битилган.

— Йўқ, фақир сенинг номингни ўчирганмен. Не чора? Гургаишдан келган мунофиқ бир ҳамюртимиз, сабаби бахиллик, иғво қилмиш! Ёдингда бўлсин— сен ёшсен, камина эсам, ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлганмен.

— Устод!

— Бас!— чол, тўсатдан олдидаги қора қумғонни олиб, ерга гурсиллатиб урди.— Агар бу тилагимни бажо келтирмасанг берган илминга рози бўлмасмен!

Беруний аранг бошини кўтариб, қора қумғондан бир қултум сув ичди, ҳамон кўз олдида турган тўртта дорни ҳайдамоқчи бўлиб, яна кўзини юмди, лекин бу воқеа гўё ўн уч йил аввал эмас, худди куни кеча бўлиб ўтгандай, сира нигоҳи олдидан кетмас эди.

Устод, эгнида оқ кафан каби узун бўз яктак, яланг бош, яланг оёқ баланд дор тагида турипти, тақир қирилган улкан бошини баланд кўтариб, кўкрак кериб

турипти, осойишта чехрасида, кўкка тикилган ўткир кўзларида на қўрқув бор, на изтироб!

Ана, осмони фалакни зир титратган ногоралар гумбурию карнай садолари остида дарвоза очилиб, саройдан... бир ёнида вазиру вазаро, бир ёнида қози имом Сайид, султон Маҳмуд кўринди. Қилич яланғочлаб, от ўйнатган юзларча сарбозлар қуршовида султон дор рўпарасидаги улкан мрамар супага чиқди, чиқиши билан Кўшки давлат майдонини зир титратган ногоралар гумбури, осмони фалакни ларзага келтирган карнай садолари тиниб, денгиздай гувиллаган оломон бирдан сув қуйгандай жим бўлди.

Ушанда ҳибсдан чиқиб, яна алломалар даврасига қўшилган Беруний икки кўзи устодда, карахт бўлиб турар, у бутун вужуди билан устод томон талпинар, у билан сўнг бор қучоқлашиб видолашгиси келар, аини замонда, қандайдир бир мўъжиза рўй бериб, дор тағида турган устоднинг афв этилишини кўкдан илтижо қиларди.

Иўқ, Беруний кутган мўъжиза рўй бермади. Карнай садолари ва ногоралар гумбури тўхтаб, йиғилган оломон сукутга чўмиши билан қози имом Сайид ўрнидан туриб, ваъз айтди. У адолат қиличини қўлида маҳкам ушлаб, барча ғайридинийлар ва даҳрийларни қатлу ом қилишга аҳду жаҳд этган, кулли мўъминлар мукаммали ва бани одамлар афзали амирал муслимин, султон Маҳмуд ибн Сабуқтегин аъло ҳазратларига ҳамду санолар ўқиди. Эғнида тириклар либòси бўлмиш қора либос, бошида офтобда ажиб товланган сурмаранг салла, имом Сайид ҳазратларининг овози тобора тиниқлашиб борар, йиғилган оломонни сеҳрловчи ажиб оҳанглар касб этиб, майдон узра бир текис оқарди. Лекин, баногоҳ, имом ҳазратлари энди илҳомга кириб, овози энди юқори пардаларга кўтарилганида дор тағида турган устод қўлини бетоқат силкитди-ю:

— Худо недур, эй бетавфиқ?— деб хитоб қилди.—
Худо — бу адлу ҳақиқатдур!

Кутилмаганда момақалдиरोқдай қалдираган бу овоз Кўшки давлат қасрининг юксак тиллакори пештоқларига урилиб, ўн баробар кучли акс садо берди:— Адлу ҳақиқатдур!.. Савоби азим недур?— Етим-есирлар бошини силамоқдур! Гуноҳи кабир недур?— Сен бетавфиқ янглиг айшу ишрат ва зеби зийнат ишқида инсофу диёнатни унутмоқдур!

Устод ҳар сафар овози момақалдиरोқдай қалдираб

хитоб қилганида сарой пештоқлари юз баробар кучли акс садо берар, бутун майдон — наинки майдон, ҳатто сойнинг у юзидаги шаҳар, беҳисоб кўчалар, кўчалардаги расталар, карвонсаройлар, гузарлар — бутун дорус-салтанат бу хитоб, бу акси садо сеҳрига маҳлиё бўлиб қолган эди. Гўё бу сўзлар тириклайин оқ кафанга ўралган яланг оёқ, яланг бош бир алломанинг ваъзи эмас, ғойибдан келаётган илоҳий нидо эди!

Бу нидо сеҳридан биринчи бўлиб султон қутулди:

— Сипоҳсолор қайда? Бу шаккок сўзларни эшитмоқ — гуноҳи кабир эмасму? Учир овозини бу даҳрийнинг! Учир!

«Учир! — садо берди тиллакори пештоқлар. — Учир!»

Дор тагида қандайдир кураш бошланди. Устоднинг бошига сиртмоқ ташланди, аммо шу пайт ҳамон денгиздай гувиллаган оломон узра яна ўша илоҳий овоз янгради.

— Ҳой, айшу ишрат азмида имону эътиқодини ёддан чиқарган бандаи ожиз Маҳмуд Ғазнавий! Сўнгги каломимни эшитгайсен!.. Худованди карим гуноҳларингни кечирмайди сенинг! Қиличидан қон томган сендай мустабидни...

— Чоп!

Султоннинг ҳайқириғидан ҳушларига келган сувори-лар оломон томон от сурди-ю, ҳаммаёқ ағдар-тўнтар бўлиб кетди...

...Мана, ўн уч йилдирки бу манзара, бу аламли туйғу Абу Райҳоннинг хаёлидан кетмайди, билъакс, ҳар эслаганида кўксига нина санчилгандай бўлади...

О, устод, устод!

Мана, Берунийнинг ўзи ҳам эсини танибдики, ҳақиқат излайди. Ҳақиқат йўлида кирмаган кўчаси, юрмаган йўли қолмади. Бирда уни кўкдан кутса, бирда илм ва ақлу идрокдан қидирди, яна бирда Қобус ибн Вушмагир, Маъмун ибн Маъмун ва султон Маҳмуд каби ҳокимларни йўлга солиб, ҳақиқатни қарор топтираман, деб ўйлади, бироқ, э воҳ, устоз айтган адлу ҳақиқат ҳамон ундан қочмоқда, шамол каби, ёввойи оҳу каби тутқич бермай қочмоқда. У бўлса умри бино бўптики, «ҳақиқат» деб аталмиш бу «оҳу»ни қувиб юрибди. Билъакс, тунов кунни Унсурий айтган «неъматин илоҳий»-ни инкор этмай, уни «бор» деб қутулиб кетса бўлмасмиди? Унсурий каби оғзи тўлгунча олтин ошаса бўл-

масмиди? У эса... ҳайҳот, ҳақиқатни айтаман деб, мана, совуқ гўрда ётибди!

Бундан уч-тўрт йил муқаддам, Ҳиндистондан энди қайтган маҳалларида, бир кун султон уни Кўшки давлат саройига чақиртирди. У пайтларда Абу Райҳон ўзи қурган расадхонадан чиқмас, кечалари сайёралар ҳаракатини кузатар, кундуз кунлари Ҳиндистондан олиб келган китоблари ва ёзган асарларини тартибга солиш билан банд бўларди.

Кўшки давлатга чақиришдан бир неча кун аввал Бухоро юришига ҳозирланаётган султон унга зойича тузиб, сафар учун саодатли онларни айтиб беришни топширган, Беруний эса, мунажжимлик илмига ишонмаслигини баҳона қилиб, бу ишдан бош тортган, шу сабабдан саройга отланаркан, кўнгли ғаш эди.

Беруний борганда, султон шоир Унсурий каби мадҳиябозлар даврасида ўтирар эди. Берунийни жуда совуқ қарши олди, ҳатто ўтиришни таклиф қилмай, дарҳол «мақсадга» ўтди.

— Мавлоно Абу Райҳон!— деди султон қовоғини уйиб.— Ер-биродарларинг сени воҳиди замон аллома деб, ҳамду сано ўқийдилар. Сен бўлсанг... осий банда неки топшириқ берса, ўзингни нодонликка олиб, илтимосимни рад этасен!..

Беруний қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди:

— Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, давлатпаноҳ. Ақли ожизим етгунча валинеъматимга хизмат қилмоққа бел боғлаганмен. Аммо ақлим етмаса.

Султон ўтирган жойида бетоқат тебраниб:

— Биз ҳам сенинг ақли заковатингни синамоқ азмида чақирдик!— деди заҳархандалик билан.— Бошингни кўтариб атрофингга назар сол, мавлоно. Бу машваратхонада қанча эшик бор?

— Тўрт эшик, олампаноҳ!

— Боракалло!— деди султон.— Ҳозир мен ўрнимдан туриб, шу эшикларнинг биридан ташқарига чиқамен. Сен эса... қайси эшикдан чиқишимни қоғозга битиб, ёстиғим остига қўясен. Топсанг, тўн киясен, топманг... эгнингдаги тўнингни ечиб берасен!— Султон шундай деб, Унсурийга юзланди:

— Қоғоз-қалам бер мавлонога!

Шоир Унсурий апил-тапил ўрнидан туриб, ҳамон ўртада қаққайиб турган Берунийга қоғоз-қалам тутди.

Беруний бир қовоғидан қор ёққан султонга, бир не-

гадир кинояли кулимсираб ўтирган давра аҳлига синовчан тикилди-ю, тўсатдан ҳамма нарсани англади: султон уни мот қилиш мақсадида чақиртирган! Қандай бўлмасин — мот қилиш мақсадида! Бас, шундай экан...

Беруний, гўё миясида аллақандай пинҳоний мурватлар ишга тушгандай, кўзлари ёниб, хонанинг тўрт эшик ва тўрт деворини кўздан ўтказаркан, хаёлига кутилмаган бир фикр келди-ю, шоирнинг қўлидаги қалам-қоғозни юлиб олди. У бир зум ҳам иккиланиб турмасдан жавобни тез ёзди-да, қоғозни тўрт буклаб, султонга узатди. Султон қоғозни олиб ёстиғи тагига яширди, бироқ ўрнидан туриб ташқарига чиқиш ўрнига:

— Усталар қайда? Чақиринг!— деб фармон берди.

Дарҳол бўсағада ойболта ва чўкич кўтарган бешолти одам пайдо бўлди.

— Анов қибла томондан туйнук очинглар! Дарҳол!

Усталар деворни тарақ-туруқ чопиб, бир зумда одам сиғадиган туйнук очишди. Султон мийиғида кулимсираганича ўрнидан туриб туйнукдан ташқарига чиқди-да, шу заҳотиёқ қайтиб кирди:

— Жавобни ўқи!— деди у Унсурийга қараб.

Унсурий ҳам кинояли кулимсираганича ёстиқ тагидан қоғозни олиб очди, очди-ю, ранги ўчиб, серрайиб қолди.

— Ўқи!

— Жа... жавоб тўғридур, олампаноҳ!

— Яъни?

— Яъни сиз валинеъмат тайёр эшиклардан чиқмай девордан туйнук очтирар эмишсиз ва шу туйнукдан ташқарига чиқар эмишсиз, давлатпаноҳ!

— Ё қудратингдан!— деб юборди даврадагилардан бири.

— Тўн ва шароб!— Султон шундай деб амр қилди-да, юзини тескари буриб:

— Истасанг... Ҳамма балога ақлинг етади, мавлоно!— деди ғижиниб.— Истамасанг... Зойича тузиб, саодатли онларни айтиб беришни ҳам хоҳламайсен!

— Олампаноҳ!

— Сенга ижозат, мавлоно!

Дарқоҳиқат, ўшанда ҳам Беруний қилмаган ишни шоир Унсурий қилди. Зойича тузиб, ғалаба келтиргувчи саодатли онларни айтиб берди. Сўнг, Бухорога бирга бориб, ҳисобсиз инъомлар, тиллик ва тилсиз бой-

ликлар орттириб қайтди. Беруний эса... анов мадҳия-
боз тўқиган чўпчакни ҳақиқат деб, оғзи тўла олтин
ошаш ўрнига уни инкор этиб юрипти! Ундан кўра ул
«неъмат илоҳий» Ҳиндистон ё Чин-мочин томонларда
ўсади, деб Унсурий каби улуг мартабаларга эришса
бўлмасмиди? Бўлар эди! Чунки... ул «неъмат ило-
ҳий»ни топиб келгунча ё султон ўларди, ё элчининг ўзи!..
Беруний бўлса... Майли, ҳамма инъом, ҳамма бойлик-
лар ўшал мадҳиябозларга буюрсин! У эса... унинг учун
битгаю битга тасалли қолди. У ҳам бўлса илм, битган
ва битмоқчи бўлган асарларини ниҳоясига етказмоқ.
Шундан бошқа орзуси йўқ унинг! Ёзишни ният қилган
бу китоблари орасида устод Абдусамад Аввалга бағиш-
ланган рисола ҳам бор. Аммо... наҳот унинг бу эзгу ор-
зулари рўёбга чиқмаса? Наҳот тақдири азал унга шун-
чалар бешафқат бўлса? Наҳот эътиқод ва ҳақиқат деб
бу совуқ қафасда тоабат қолиб кетса?

Тўққизинчи боб

1

Вазир Абул Ҳасанак кийик овига Гардиз қалъаси
яқинидаги тоғ оралиғини танлади. Бу ерда, атрофи қор-
ли чўққилар билан ўралган дараларда қоплонлар,
чиябўрилар, йўлбарслар макон қурган, юқорида, тоғу
тошлар устида ёввойи эчкилар, мугизлари қулоч-қулоч
архарлар гала-гала бўлиб изғиб юрар, тоғ этагидаги
қир ва сайхонликларда эса, ёш канизлардай ҳуркак,
гўзал оҳулар учрарди. Энг муҳими, султоннинг падари
бузруквори амир Сабуктегинга омад ва саодат келтир-
ган илоҳий кийик худди шу воҳада, Гардиз қалъаси
олдидаги сайхонликда учраган.

Амирнинг айтишича, ўшанда ҳам худди ҳозиргидай
бахор фасли экан. Қайси бир жангда мағлубиятга уч-
раган амир Сабуктегин,— олло руҳини шод этгай!—
кўнгли вайрон, юраги ғаш, отда Ғазнага ёлғиз қайтаёт-
ган экан.

Амир Гардиз қалъасидан чиқиб, кенг сайхонликдан
ўтаётганида унинг йўлини улоқчасини эргаштириб ол-
ган бир она кийик кесиб ўтибди. Амир дарҳол қўлига
камонини олиб, отишга чоғланибди, бироқ жажжи
улоқчага раҳми келиб, болалик кийикни тириклай уш-
лашга аҳд қилибди-да, отининг бошини қўйибди. Ле-
кин она кийик тутқич бермабди, тошдан-тошга сакраб,

Бир зумда кўздан ғойиб бўлибди, митти улоқча эса, қочолмапти, ингичка оёқчалари майишиб, ора йўлда тўхтаб қолибди. Шунда амир одан тушиб, дир-дир титраган улоқчани эгарга ўнгариб олибди-да, ўз йўлига равона бўлибди. Бироқ сал ўтмай, орқада худди она йиғисидай зорли бир нидо қулоғига чалинибди. Ўгирилиб қараса, бояги она кийик тошлар орасидан чиқиб, амирнинг орқасидан маъраб келаётган эмиш. Амир уни тутиб олиш азмида яна от солибди. Лекин она кийик яна тошдан-тошга сакраб, қирларга чиқиб кетибди. Бу ҳол бир неча бор такрорланибди. Шунда амир Сабуктегин она кийикка раҳми келиб, кўзига ёш олибди-ю, улоқчани қўйиб юборибди. Она кийик боласини эргаштириб чопқиллаганича тоғларга чиқиб кетибди...

Шу-шу, амирнинг бошида айланиб юрган қора булутлар тўзғиб, унга омад ва саодат ёр бўлибди...

Кеча оқшом султон бу ҳикояни гапириб бераркан, қилт-қилт ютиниб, кўзига ёш олди.

Улар султоннинг суюкли шабистонида ёлғиз суҳбат қуришар, шифт ва токчалардаги шамларнинг аксарияти ўчирилган, даричаларига шойи пардалар тутилган гира-шира хонада аллақандай сирли бир руҳ ҳоким эди.

Султон, қоқсуяк оёқларини Абул Ҳасанакка уқалатиб, тўрт қават шойи кўрпачада ёнбошлаб ётарди. Унинг чуқур ботган мунгли кўзлари бурчакдаги қорамтир сояларга тикилган, гўё бу соялар орасида падари бузрукворининг арвоҳи бор, гўё султон отасининг руҳи билан суҳбатлашар эди...

Абул Ҳасанак султоннинг аллақандай сирли ҳикоясига қулоқ солиб ўтираркан, аъзойи бадани гўё чумоли ўрмалагандай жимирлаб кетди. Кейин негадир яқинда бош вазирнинг боғида кўрган болалик кийик ёдига тушди-ю, бирдан кўнгли равшан тортиб:

— Офтоби олам!— деб хитоб қилди.— Ҳозир айни ов чоғи! Сиз валинеъмат ҳам кўпдан бери кўксингизга шамол тегмай, диққинафас бўлиб ётибсиз...

Султон, мунгли кўзларини бурчакдаги сирли соялардан узиб, содиқ надимига қаради:

— Ҳм... овга чиқсак... омадимиз келурми?

— Иншоолло, келур!— деди Абул Ҳасанак.— Айни баҳор, бир ўқ билан икки қушни урадурғон мерганлар бор...

— Бас! Қушчиларга фармон бер: суюкли қора ло-

чиним билан такатуркман қорабайиримни шайласинлар!
Абул Ҳасанак ўша кечасиёқ вазири аъзамнинг кўши-
кига одам юбориб, унинг болалик кийгини сўраб ол-
дирди. Рост, сўнгги пайтларда Гардиз қалъаси атрофи-
даги тоғларда имом Исмоил Ҳазрат деган бир бетавфиқ
макон қурган, деган мишмишлар тарқалганди. Қай-
дандир пайдо бўлган бу имонсиз имом Исмоил гўё дор-
дан қочган кулли қаламғи-қасанғиларни ёнига йиғиб,
султонга қарши ғазавот эълон қилган эмиш!

Аммо, бирламчи, қамчисини қадаб кетса не-не ҳо-
кимлар қирқ йил сажда қиладиган султони салотинга
қарши бир тўп жулдурвоқи гадоларнинг бош кўтариб
чиқишига инонмоқ қийин, иккиламчи, эҳтиёт чораларни
кўриб қўймоқ мумкин. Абул Ҳасанак шундай қилди
ҳам. Овга чиқишдан бир кун аввал Гардиз қалъаси
теварагига пинҳона икки юз нафар суворн юборди.
Султон билан овга чиқадиغانлар сонини эса ўн киши-
дан оширмади, улар орасида султоннинг энг яқин на-
димларидан фақат бир одам, шоир Унсурий бор эди,
холос.

Улар шаҳардан чиқиб Гардиз қалъаси этагидаги
кўм-кўк ясси қирларга етгунча султон соябон аравада
борди.

Бу қирлар тик қояларга, қоялар кўз илғамас баланд
тоғларга туташиб кетарди. Нилий осмон каби кўм-кўк
бу тоғлар тепасида, бургутлар макон қурган юксак-
ликларда Гардиз қалъаси элас-элас кўзга чали-
нарди.

Кун илиқ, терак бўйи кўтарилган офтоб пастдаги
заминга аллақандай илиқ бир меҳр билан нур сочар,
гўё ўзи ҳаёт берган олам гўзаллигидан завқланиб, унга
мулойим кулиб боқарди. Олам эса чиндан ҳам гўзал,
овлоқ тоғларгача чўзилган қир ва адирлар ям-яшил,
гуркираб ўсган ёвшан, шувоқ, кийик ўти ва ёввойи бе-
далар орасида митти-митти читиргуллар, нафармон
ранг нўхатаклар, бинафша ва чучмомалар ял-ял ёнар,
ўтлар орасида кўзга кўринмас қушлар сайрар, ҳавони
ялпиз, какра, шувоқ ва яна аллақандай гиёҳларнинг
сал тахир, хушбўй ҳиди тутган эди.

Султон ипак пардалар билан ўралган тепаси очиқ
аравада чалқанча ётар, ғир-ғир шабада унинг очиқ
кўксини, оқ оралаган сийрак соқол-мўйловларини си-
лаб-сийпар, бироқ султон буни сезмас эди. Унинг ғам-
гин нигоҳи артилган шишадай тиниқ осмон қаърида
кўз илғамас юксакликларда сокин сузиб юрган қора

бургутларда эди. Гўё бу майин офтоб, бу тиниқ нилий осмон, қорли тоғлар узра аста сузиб юрган бу бургутлар унинг қалбидаги аллақандай ҳасратли торларни чертиб, хаёлини қаёққадир олиб қочган, султоннинг ҳазин нигоҳида унга ёт бўлган тизгинсиз бир ғам муҳрланган эди.

Султоннинг қаршисида ўтирган Абул Ҳасанак унинг ҳолига юраги зирқираб, Унсурийга қаради: «Бир йўлини топиб, кўнглини кўтар давлатпаноҳинг!» деган маънода имо қилди.

Шоир Унсурий қизик қангомалар, кулгули воқеалар, аскиялар, кўнгил очгувчи нозик ривоятлар бобида устаси фаранг, шу боисдан амирал мўъминининг ҳамма сафарларида ҳамроҳ, ҳамма базми жамшидларида ҳозир у нозир. Лекин ҳозир, олампаноҳ унга ёт бўлган ғайритабний бир маъюсликка чўмиб ётганда...

Шоир Унсурий вазир жанобларининг чертса қоч сачрагудек қип-қизил, чиройли юзига ҳадикспраб қаради-да, ҳарам канизларининг қўлларидек нозик, оппоқ қўлларини кўксига қўйди:

— Офтоби олам афв этсинлар! Каминанинг ёдига гаройиб бир ривоят тушди...

Султон сўник нигоҳини нилий осмондан узиб, Унсурийга қаради. Унинг чуқур ботган кўзлари яраланган қушнинг кўзларидай унсиз бир алам билан жавдираб турарди.

— Тўхта, шоир... Дейдиларким, назм аҳли худованди каримга яқин эмиш. Шу боисдан назм аҳлини пайгамбар алайҳиссалом сийлаган эмиш...

— Шундай, олампаноҳ!..

— Шундай бўлса... айт-чи, назм боғининг боғбони! Олло таоло бу осмон, бу олам, бу паррандаю даррандани нечун яратмиш? Қим учун, не мақсадда яратмиш бу гўзалликни?

Шоир Унсурий «ялт» этиб Абул Ҳасанакка қаради. Аммо вазирнинг қип-қизил кўҳлик юзиде саросимадан бошқа ифода йўқ эди.

— Давлатпаноҳ!— деди Унсурий ҳаяжондан дудуқланиб.— Олло таоло бу осмон, бу қушлар, бу гўзалликни бани башар учун, яъники ўз бандаларининг кўзини қувонтириб, дилини шод этмоқ азмида яратгандир!

— Бандасининг кўзини қувонтирмоқ, дилини шод этмоқ азмида яратган бўлса... нечун унга ўлимни раво кўради?

Султоннинг мумдай сарғиш юзига қизиллик югуриб, мунгли кўзлари аллақандай ички бир исёндан чарақлаб кетди.

— Ҳукми олло шу эрур, бандаи ожиз уншиг ҳукмига итоат этмоқдан бошқа чорамиз йўқдир, олампа-ноҳ!..

— Ҳукми олло!— деди султон алам билан.— Узинг афв этгайсен, парвардигори олам! Ва лекин... Йўқ, шоир! Мен сендан бошқа бир жавоб кутган эдим, сен эсанг... қози имом Сайид сўзини сўзладинг!

Унсурий мадад тилаб Абул Ҳасанакка қаради, бироқ вазир ҳамон саросимада эди. Умри айши ишрат ва кайфи сафо билан ўтган Абул Ҳасанак бундай чигал, сержумбоқ гапларки биринчи эшитиши. Шу яқин кунларгача унга султон салотиннинг ҳамма гаплари, босган ҳар бир қадами, ҳатто ўйлаган ўйларигача — ҳаммаси равшан эди. Аммо бу давосиз дардга чалинибдики, султоннинг гап-сўзлари уни фақат чўчитади, юрагига аллақандай ноаниқ, совуқ ғулув солади, холос!

Боз устига бу ов, ўзи ўйлаб топган бу қалтис ов! Қим билсин, бу овчилар ҳамма ишни Абул Ҳасанак айтган тарзда қойилмақом қилиб бажо келтира оладиларми! Ёхуд «ов» чоғида қутилмаган бир ишқал чиқиб қоладими? Шайтонга устозлик қилгувчи бош вазирнинг қўлбола оҳуси-чи? Пистирмага қўйилган овчилар оҳуни мўлжаллаган пайтда пистирмадан ҳайдаб чиқара оладиларми ёки ҳайдаб чиқарамиз деб, ўзларини билдириб қўядиларми? Боринки, билдириб қўйишмаган тақдирда ҳам, бу қўлбола оҳу отлиқ султонни кўриб қочадими ёхуд одамга ўрганган, бефаҳм махлуқ қочмай, туриб оладими?

Гардиз қалъасига яқинлашган сайин бу ўйлар Абул Ҳасанакнинг миясида ғужғон ўйнаб, кўнглидаги таҳликага таҳлика қўшмоқда эди...

Мерганлар қуршовидаги соябон арава гоҳ кенг сайхонликлар, гоҳ кўм-кўк қирлар оша қалин арчазор тоғлар бағрига кириб борди.

Ҳалигина димоққа гуп-гуп урган ялпиз, кийик ўги ва ёввойи йўнғичқа атри энди биттаю битта шу хушбўй ҳид, арча ҳиди билан алмашди.

Ана, соябон аравага қўшилган йўрға отлар, аста йўртиб, тепасида бир туп сада ўсган баланд қирга чиқди. Қир ортида яна бир кўз илғамас кенг сайхонлик кўринди.

Машиқ томони қерли тоғларга бориб туташган бу

беҳудуд сайҳонликнинг ҳар жой-ҳар жойида тўп-тўп гу-
жумлар ўсар, овлоқда кумуш тасмалардек ярқираган
жилғалар кўзга чалинар, кеча пинҳона жўнатилган су-
ворилар кўринмас, улар, афтидан тоғу тошлар орасида
писиб ётишарди.

Тўсатдан султоннинг:

— Тўхта!— деган бўғиқ овози эшитилди.— Қораба-
йирим қани?— султон арава соябонига тирмашиб, ўр-
нидан даст турди. Туя жунидан тўқилган оқ чакмон
ичида унинг қуриган теракдай баланд бўй-баста яна
ҳам баландроқ кўринар, бирдан чарақлаб кетган қисик
кўзларида, бутун важоҳатида илгариги куч, илгариги
иқтидор барқ урар эди!

Елкасига қора лочин қўндириб олган бош қушчи
сийнаси қалдирғоч қанотидай ялтиллаган қорабайирни
етақлаб келди.

Пешонасига ипак попуқлар тақилган, ўмрови тилла
тасмалар билан зийнатланган қорабайир олтин сувли-
гини чайнаганича, бетоқат ер депсиниб ўйноқлаб ту-
рарди.

Султон узун, қоқсуяк қўлларини қуйма тилладан
ясалиб, устига ипак гиламча ташланган эгарга қўйди,
кўзларини юмиб, узоқ пичирлаб турди, сўнг, қўлтиғи-
дан олмоқчи бўлган Абул Ҳасанакнинг қўлини силтаб
ташлаб, шахт билан ўзини эгарга олди.

— Илоё омин!— шоир Унсурий кўзига ёш олиб, оп-
поқ нозик қўлларини дуога очди.— Худованди карим
сиздай дини ислом ҳомийсидан ўз иноятини дариг тут-
мағай! Ниятингиз мустажоб бўлиб, овингиз ўнгидан
келгай, бу ишда падари бузрукворингиз руҳи сиз олам-
паноҳга мадакдор бўлғай, омин!

— Илоҳи омин!— султон юзига фотиҳа тортиб, тў-
сатдан тирқираб оқа бошлаган кўз ёшларини сидириб
ташладн-да, қорабайирига қамчи босди. Усиз ҳам бето-
қат пишқириб турган қорабайир, осмонга сапчиди-ю,
қушдай учиб кетди.

Бир неча навкар султоннинг кетидан чопмоқчи бў-
либ, отларини ниқташди, бироқ Абул Ҳасанакнинг
«Тўхта!» деган ҳайқирғи билан отларининг жиловини
тортишди.

Султон тез узоқлашиб борарди. Эгнида туя жунидан
тўқилган оқ чакмон, бошида қора ҳошияли оқ қалпоқ,
султон, худди қорабайир устига қўниб олган катта оқ
қарғага ўхшар, узоқлашган сайин бу ўхшашлик ортиб
борарди... Ана, қорабайир йўл ёқасидаги бир тўп гу-

жумдан ўтиб, иккинчи гужумга яқинлаша бошлади. Ана, гужумга етиб ҳам борди. Шу пайт... Ё раб! Қорабайирга қўниб олган оқ қарғанинг олдида икки қора нуқта, бири каттароқ, бири кичикроқ икки қора нуқта пайдо бўлди-ю, тез узоқлаша бошлади.

— Оху!— деди Абул Ҳасанак, қувончдан энтикиб.— Оллога шукур! Амирал мўъминининг пок нияти мустажоб бўлди! Болалик оху!..

Шоир Унсурий тиз чўкиб, қиблага қараб ер ўпди.

— Файзи илоҳийнинг аломати бу! Худога шукур! Султон салотининг нидоси даргоҳи илоҳийга етиб бормиш!

Ана, қушдай учиб бораётган қорабайир олдинда липлип этган қора нуқталарнинг бирини қувиб етди. Отга қўниб олган «оқ қарға» пастга эгилиб, уни кўтариб олди, лекин сал ўтмай уни яна қўйиб юборди-да, аста орқага бурилди.

Абул Ҳасанак аравадан ирғиб ерга тушди, шатакда турган арғумоқлардан бирига сакраб минди-да, узоқдаги гужумлар томон от сурди.

«Э, яратган эгам! Наҳот унинг режалари рўёбга чиққан бўлса? У ўйлаганидан ҳам зиёдроқ, беками кўст, беҳатар тарзда рўёбга чиққан бўлса! Наҳот султон салотин бу ишлардан кейин ҳам Абул Ҳасанакни ул бетавфиқ Али Ғарибдан паст кўрса? Наҳот бундан кейин ҳам вазири аъзамлик лавозимини ул хомсемиз баттолдан унга олиб бермаса?»

Султон, отини аста йўрттириб, яқинлашиб келарди. Унинг кўзларидан тирқираб ёш оқар, бир-бирини қувиб оққан ёш томчилари кенг юзини селдай ювиб, оқ оралаган сийрак соқолига, соқолидан бўйнига томчиларди. Лекин султон буни сезмас, сезса ҳам яширмас эди. Султоннинг кўз ёшлари Абул Ҳасанакнинг дилида жўш урган қувончга қувонч, ҳайратга ҳайрат қўшди, шоир Унсурий эса, билъакс, амирал мўъмининни кўриб ҳўнграб юборди.

— Оллога шукур! Истиқболнинг хайрли фоли бу, офтоби олам! Хайрли фоли!

Султон қўлини кўтариб уни тўхтатди-да, томоғини бўғган йиғини «қулт» этиб ютди.

— Садоқати зоҳир вазирим! Дарҳол Али Ғарибга чопар йўлланг! Иншоолло, букунги файзи илоҳий сабаб яқин кунларда «Мозори калон»да ғарибу ғурабо ва етим-есирларга ош берилгай! Қирқ ҳўкиз, қирқ туя, қирқ бия, қирқ қўчқор сўйиб, қирқ ботмон гуруч

дамлангай!.. Ҳозир эса.. ҳозир барча мулозимларга!— султон яқинлашишга журъат этмай, узоқроқда тўхтаган қушчилар ва мерганларга имо қилди.— Барча мулозимларга чопон кийдиришг, қўй сўйиб зиёфат беринг!

«Садоқати зоҳир вазирим! Садоқати зоҳир!»— Абул Ҳасанак ҳамма билан баробар «илоҳи омин!» деб хитоб қиларкан, тўсатдан томоғи ёпп бўғилганини сезиб, бошини пастроқ эгди.

2

Пешнида бошланган зиёфат намози асрга яқин тугади. Қўй сўйилиб, ҳаммага чопон, шоир Унсурийга кимхоб тўн, Абул Ҳасанакка эса зарбоф тўн ёпилди.

Султон гужум тагига ўрнатилган тахтиравонда ёнбошлаб ётиб, бу шодиёнани жимгина кузатар, унинг билинар-билимас қизиллик югурган ялоқча юзида аллақандай сирли, илоҳий бир шуъла акс этарди. У гоҳогоҳ мизғигандай бўлиб, кўзларини юмар, шунда нигоҳи олдига дарҳол гужум ортидан югуриб чиққан онабола оҳулар келарди. Султоннинг кўнглини равшан қилган ички шуъла ҳам ўша дақиқада лоп этиб ёнган эди... Бошда, султон қорабайирини қамчилаб, бостириб борганида, она кийик гўё ундан қўрқмагандай улоқчаси атрофида гир айланиб қолди. Оёқчалари митти-митти, кўзлари катта-катта кулранг улоқча эса, от дупурини эшитгандаёқ пилдираб қочди-ю, онасидан ўзиб кетди. Она кийик аввал унинг кетидан аста чопқиллаб борди, бироқ от дупури кучайгач, шамолдай учиб, узоқлашиб кетди-да, улоқча орқада қолди...

Султон, дилида ажиб бир нур, қоқсуяк вужудида фавқулудда бир куч, ҳамон тасир-тусур от суриб борар, у билан улоқча ўртаси тобора қисқармоқда эди. Ниҳоят, улоқчани қувиб етди-да, дачиндай чанг солиб, кўтариб олди. Шу заҳотиёқ йироқлашиб қолган она кийик шартта тўхтади, бир зум жойида дир-дир титраб турди-да, аста-секин орқага қайта бошлади...

Ё раб! Худди падари бузруквори амир Сабуктегин айтган иш бўлди! Дарҳақиқат, истиқболнинг хайрли фоли бу! Хайрли фоли!

Султон ҳаяжон ичида аста эгилиб, дир-дир титраган улоқчани ерга қўйиб юборди, қўйиб юбориши билан дилида ажиб бир чироғ «лоп» этиб ёнди-да, вужудида ўзгача бир ҳолат, қандайдир сирли, илоҳий бир

ҳолат содир бўлди. Ҳатто ўнг биқинидаги оғриқ ҳам таппа тўхтаб, кўзига қоронғи кўринган олам бирдан ёришиб кетди. Шундан бери ўзини онадан қайта туғилган гўдакдай ҳис этмоқда. Тоғлар билан ўралган бу кенг сайҳонлик боягидан ҳам кенг, боягидан ҳам тиниқ, арчалар ҳиди боягидан ҳам хушбўй, қорли чўққилар боягидан ҳам юксак, одамлар эса бир-биридан яхши, бир-биридан меҳрибон кўриниб кетди султоннинг кўзига. Ҳатто пешиндан кейин севалаб ёға бошлаган ёмғир ҳам унинг кўнглини хира қила олмади, билъакс, бу илиқ, майин ёмғир ҳам бояги болалик оҳу каби истиқболнинг яхши аломати бўлиб туюлди. Ҳа, падари бузруквори Музаффар амир Сабуктегиннинг чеҳрасида валилик муҳри бор эди! Шошлик¹ лашкарбошининг ўғли Сабуктегин Сайхун² бўйларида бўлган бир жангда сомонийлар қўшинига асир тушиб, Бухоро бозорида сотилган. Уни сотиб олган қулжаллоб Бухородан Балхга яёв ҳайдаган. Савдогар шундай бераҳм-бешафқат эканки, отасининг оти йўл азобига дош беролмай йиқилиб қолганида, ўлган отининг эгар-жабдуқларини ҳам қулининг елкасига юклаган... Шунда, бу азоби уқубатлардан ҳолдан кетиб йиқилиб қолган падари бузруквори туш кўрган, тушида Хизр алайҳиссалом аён бўлиб, бу уқубатларга дош беришини, токи, охир-пировардида унга саодат ёр бўлишини айтиб, оқ фотиҳа берган. Хизр алайҳиссаломнинг бу фотиҳаси мустажоб бўлиб, Балх бозорида падари бузрукворини амир Алптегин сотиб олган. Алптегин,—олло унга ўз даргоҳидан жой ато қилғай!— ёш гуломи Сабуктегинга меҳри тушиб, уни ўзига маҳрам қилиб олган. Шу-шу падари бузрукворининг қора кунлари орқада қолиб, тақдир унга кулиб боққан. Ёш надимининг мардлиги ва салоҳиятига амин бўлган амир Алптегин бу бевафо дунёни етим қолдириб, у боқий дунёни мунаввар қилмоқ кунини келганда, уни, яъни суюкли лашкарбошиси Сабуктегинни ўз тахтига ворис қилиб қолдирган.

Агар амир Сабуктегин ўз хўжаси амир Алптегиннинг берган тузини оқлаган бўлса, султон Маҳмуд, ўз падари бузрукворининг тузини оқлади. Амир Сабуктегин тузган давлат сарҳадини ўн баробар кенгайтирди, мустаҳкамлади, унга мерос қолган Ғазнаи мунавварани бутун рўйи заминда гўзалликда тенгсиз бир шаҳрни

¹ Шош — Тошкентнинг қадимги номи.

² Сайхун — Сирдарё.

муаззамга айлантирди!.. Бас, падари бузрукворининг руҳини шод этгани учун, мана, бошига оғир кунлар тушганида, унинг арвоҳи султонни қўллади, оҳу тимсолида отасига аён бўлган файзи илоҳий унга ҳам аён бўлди. Шояд падари бузрукворининг тушида намоён бўлган Хизр пайғамбар унинг ҳам тушига кирса, унга ҳам оқ фотиҳа берса!..

Султон, ғоят хушвақт бир кайфиятда кўзи илинган эди, вужудига ором бериб, кўнглини мунаввар қилган бу эзгу ўйлар тушида ҳам давом этди. Ҳар қалай, аллақандай тиниқ куйлар, хушовоз хонадаларнинг дилрабо қўшиқлари қулоғига қуйилиб, кўнгли яна ҳам равшан тортди. Султон бу куй, бу дилрабо қўшиқларни тоабат эшитишга тайёр эди, бироқ тўсатдан уларга аллақандай дағал овозлар қўшилди, ўтирган тахтиравонни қаттиқ силкингандай бўлди-ю, афсус билан кўзини очди.

У тахтиравонда эмас, аравада ётар, арава ҳалиги бир туп гужум тагида эмас, баланд бир қир ёнбағридаги қўшалоқ чинор ёнида тўхтаб турарди. Ёмғир тинган, юксак қорли тоғлар устига ёнбошлаган офтоб чинор япроқларидаги биллур томчилар билан ўпишиб ўйнар, олам илиқ нур селига чўмилган эди!..

Султон ҳайрат билан ён-верига қаради. У соябон аравада ёлғиз ётар, ёнида Абул Ҳасанак ҳам, шоир Унсурий ҳам йўқ эди. Чинор тагидан эшитилаётган куй ва қўшиқ аста тинди, фақат танбур овози яна бир-икки марта диринг-диринг қилди-да, у ҳам ўчди:

— Ул зоти олий Маликул давлат бўлса, каминан камтарин Маликул шароб бўламен!

— Маликул шароб эмиш! Йўлдан даф бўл, тентак! Бўлмаса ҳозир навкарларга фармон берамен — оёқ-қўлингни боғлаб, чинор шохига осадилар!

— Офарин! Шу ақли фаросат билан султон Маҳмудга вазир бўлдиларми жаноблари? Маликул шаробни дорга осадурғон бўлса, ёлғиз Маликул давлат осадди.

«Қутлуғқадам!»

Ногаҳон султоннинг ёдига болалик ва ўсмирлик чоғлари тушди. Суюкли надими Қутлуғқадам билан Афшон сой соҳилида кураш тушиб, мерганлик ва чавандозлик бобида олишиб юрган онлари «лоп» этиб кўз олдига келди-ю, офтоб нуридай илиқ бир нарса юрагини ёқимли силаб ўтди. У бенхтиёр бошини ёстиқдан узиб, ипак парданинг четини кўтарди.

Арава олдида бошига эски қалпоқ, эгнига эски қо-
ра чакмон кийган, соч-соқоли ўсиб, патак бўлиб кетган
девонасифат бир кимса Абул Ҳасанак билан шоир Ун-
сурийнинг йўлини тўсиб турарди. Йўлдан нарироқда,
бир-бирига чирмашиб ўсган қўш чинор тагида эса бир
гуруҳ машшоқлар ўтиришарди. Уртага ёзилган дастур-
хонда иккита хум кўзга чалинади. Машшоқлар, би-
рининг қўлида ғижжак, бирининг қўлида сетор, бири-
нининг қўлида най, жулдур тўнли дарвеш билан Абул
Ҳасанак ўртасидаги «жангу жадал»ни жимгина куза-
тишар, бу даҳанакни жанг уларга катта завқ бераётган
бўлса керак, ҳаммаси тиржайган, ҳаммасининг оғзи
қулоғида.

Бу манзара султоннинг дилида ҳам фавқулодда бир
завқ уйғотди. У соябон араванинг ипак пардасини
шартта юлиб олди-да, аста ўрнидан турди:

— Ҳой, султони салотинга йўлтўсарлик қилишга
журъат этган ким? Қутлуғқадам? Ё тавба! Мен сени
аллақачон арши аёлода айш қилиб юрибди десам, ҳа-
нуз бу бевафо дунёда ивирсиб юрибсенму?

Ҳамма арава томон бурилиб қаради. Маликул ша-
роб беш панжаси билан соқол босган юзини ишқаб му-
ғамбирона ишшайди.

— Не чора, амирал мўъминин! Боғи Эрам ҳам биз-
дай ғарибу ғурабога эмас, сиздай султони салотинлар-
га аталган эмиш! Инчунин, у дунёга шошиб не қиламиз?
Ундан кўра фақирлар дунёси бўлмиш бу дунёда ивир-
сиб юрганамиз маъқул эмасми, амири калон? Букун
наврўзи олам! Қани, ғариб дастурхонимизга марҳамат
қилгайсиз, султони салотин!

Чинор тагидан «Наврўзи олам! Наврўзи олам!» де-
ган хушнуд хитоблар эшитилди.

«Наврўзи олам? Ё раб! Бундан чиқди ҳозир унга
аён бўлган илоҳий аломат бежиз эмас экан!»— Султон-
нинг мумдай сарғиш чеҳраси бирдан ёришди.

— Маликул шароб! Қани, ўшал донғи оламга кет-
ган шаробингдан бир коса келтир!

Маликул шароб дарҳол чинор тагига юзланиб:

— Ҳей, Бобо Сеторий!— деб чақирди-да, кўзини қи-
сиб, хушнуд кулди:

Қўлга олиб сеторинг, жон киргизгайсен,
Майи нобдин бу жомингни тўлғизгайсен!
Гулоб каби покдур гадоларнинг дили,
Сунгил султонимга, битсини, мушкулни!

Чинор тагидан кимдир ҳайрат билан:

— Тасанно, Маликул шароб! Тасанно!— деб хитоб қилди, кетма-кет най, сетор ва ғижжаклар баробар янграб, аллақандай шўх, ўйноқи куй бошланди.

Маликул шароб даврадагилар қўлидан май тўла косани олиб, ҳануз мийиғида кулимсираганича аравадан тушган султон томон юрди.

Гадо шоддир ҳар кун,
Жомдан узмас илкни,
Утар-кетар бу дунё,
Кетсин бадар у дунё!
Фурсат, умр ганимат,
Эртанг қилгунг азимат!
Беш кун даврон суриб қол,
Букуи ўйлаб-кулиб қол!

Шоир Унсурий тўсатдан оёқ остидаги хўл майсага тиз чўкиб, султоннинг этағини юзига суртди.

— Офтоби олам! Фаришталар омин деган шундай мунаввар кунда бу шаккокнинг сўзига кирманг!

Шоирнинг таваллосига Абул Ҳасанакнинг нидоси қўшилди:

— Ҳақ сўз бу, олампаноҳ!.. Бу тоғларда анов имонсиз имом Исмоил Ғозий макон қурган, олампаноҳ!

— Қайси имом Ғозий? Не деб валдирайсен?— Султон қўлини бир силтади-да, ногаҳон юрагини чулғаб олган аллақандай ёруғ туйғуга бўйсуниб, коса тўла шаробни бир кўтаришда бўшатди.

— Олло ўзи афв этгай! Олти ой бўлди, кўнглим қоронғи тундай зимистон эди, шу букуи бир чироғ ёнди!.. Абул Ҳасанак!— деди у, тўсатдан қийғоч кўзлари ҳайрат билан чарақлаб.— Ҳаммангга ижозат! От-арава билан икки навқар қолса бас! Фақир букуи шу дарвеш билан суҳбат қурамен!

— Дарвеш эмас, Маликул шароб!— деди Қутлуғқадам.— Аъло ҳазратлари Маликул давлат бўлсалар, камина Маликул шароб бўламен!

Шоир Унсурий «энди жазосини тортади бу шаккок» дегандек, умид билан султонга қаради. Бироқ султон ғалати кулимсираб тавозе билан бош эгди:

— Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, валинеъмат! Ижозат этсалар, фақир сиз ҳазратимнинг бир оний суҳбатларида бўлсам!..

— Марҳамат! Маликул шароб даврасида шоҳу гадо баробар!

Ҳануз тизза букиб турган Унсурий кўзлари мўлти-раб Абул Ҳасанакка қаради, бироқ султоннинг одатини яхши билган Абул Ҳасанак лом-мим демай олисроқда турган навкарлар томон йўналди.

Кекса машшоқлар сурилиб, султонга жой беришди. Султон, дилида ҳамон ажиб бир шуъла, эски наMATнинг четига аста ёнбошлади.

Ё тавба! Осмон боягидан ҳам тиниқ, ҳаво боягидан ҳам мусаффо, гнёҳлар ҳиди — қоқилар, чучмомалар, булоқ бўйидаги ялпизлар, ёввойи райҳон ва арчалар, қирлар сатҳини қоплаган ёвшан ва шувоқларнинг аралаш-қуралаш атри боягидан ҳам ўткир, боягидан ҳам хушбўй!

Бирн оқ туяга, бири бўталоққа ўхшаш икки оқ булут остида оқ елканларни эслатувчи улкан оққушлар жуфт-жуфт бўлиб сузиб юрар, улардан ҳам юқорида, нилий осмон тагида, улкан қора бургутлар кўзга чалинарди... Машшоқларнинг кечки офтобдай тиниқ ва ҳазин мусиқаси султоннинг ташна дилига сувдай ёқар, эшитган сайин эшитгиси келарди. Во дариг! Нечун у шу букунгача бу мислсиз гўзалликдан бебахра экан? Ажабо, салкам қирқ йил салтанат тебратиб, бундай гўзалликни кўрган эмас, бундай мусиқани эшитган эмас, бундай саодатли дамларни бошидан кечирган эмас!.. Ҳатто унга энг катта завқ берган онлар, Ҳиндистон ва Хуросон, Хоразм ва Бухоро тождорларини бир ҳамла билан забун қилиб, олдига тиз чўктирган чоғларида ҳам бундай завқланган эмас у! Ҳа, у ҳиндлар юртидаги муаззам қалъаларни бир зарб билан забт этганида, таслимдан бош тортган шаҳарларга ўт қўйиб, тоғ-тоғ елтин ва жавоҳирларни ўлжага олган дамларида ёхуд Жайҳун бўйларига саропарда қурдириб, карнай ва сурнайлар садоси остида юз минглаган сувориларни битта-битта санаб ўтказган онларида мислсиз ифтихор туйғуси уни ўз қанотларига ўтқазиб, гўё осмонни фалакка олиб чиқиб кетарди! Уша дамларда унга дунёда энг ёқимли садо—жанговар филлар наъраси-ю, отлар дупури бўлиб туюлар, ғолиб қўшинининг «ур-ҳа, ур, сур-ҳа, сур!» деган суронли қийқириғи билан ноғоралар гумбуридан ёқимли садо йўқ деб ўйлар, оламда энг гўзал нарса эса қилнч-қалқонлару музаффар лашкарнинг ғолиб туғлари бўлиб кўринарди! Энди билса... у билган гўзалликдан аъло гўзаллик, у ўйлаган

бахтдан ўн чандон улуғ бахт, ғариб бўлса ҳам, қандайдир беғалва, беташвиш бир ҳаёт бор экан. Бундай тиниқ осмон, бири туя, бири жажжи бўталоққа ўхшаш оқ булутлар, бундай гиёҳлар, киши қараб тўймайдиган юксак нилий тоғлар бор экан!.. Ана, рўпарасида болалик ва ўспиринлик йилларининг шоҳиди бўлган бир шоир ўтирибди. Бошида эски телпак, эғнида эски тўн... Бироқ иккисининг қайси бири бахтлироқ? Бутун рўйи заминни тиз чўктирган султон Маҳмуд Ғазнавийми ёхуд ўзи янглиғ фақиру ҳақирлар даврасида дилхушлик билан умр ўтказган бу дарвешми?

Чашмадай тиниқ, дилрабо куй тобора авжига чиқмоқда, Бобо Сеторий бошлиқ хонандалар бошларини эғиб, гўё ўз куйларидан ўзларни эриб кетаётгандай кўзларини юмиб, тебраниб чалишар, кекса букри найчининг эса кўм-кўк маъсум кўзларидан тирқираб ёш оқарди.

Ана, ниҳоят, куй ҳам тугади, тугаши билан султон қорни очганини сезиб, қаддини ростлаб ўтирди.

Дастурхонда бирида май, бирида шарбат тўла икки хум, хумларнинг ёнида устига ёввойи пиёз тўғралган бир товоқ сузма, бир даста арпа нон ва бир лаган ялпиз сомсадан бошқа егулик нарса йўқ эди. Лекин ялпиз солинган тандир сомса асалдан ҳам ширин, сузма оғизда эриб кетар, ҳатто арпа нонни ҳам еган сайин егиси келарди киши.

Машшоқлар бир пиёладан шарбат ичишиб, яна асбобларини қўлларига олишди, бироқ шарбат ўрнига бир коса май ичган султон тўсатдан дилида суҳбатга мойиллик сезиб, Маликул шаробга юзланди.

— Агар тақсирим ижозат этсалар, мутрибларга ташаккур айтиб, бир он дам берсак!

Маликул шароб бароқ қошларини силаб, тавозе билан бош эғди.

— Олампаҳоқ букун бизга азиз меҳмондурлар. Амри меҳмон вожибдур биз учун!

Бу гапдан кейин машшоқлар асбобларини чинорга суяб, ўринларидан туришди.

Султон ҳақиқатан ҳам юрагида жўш урган туйғуларига эрк бериш истагида эди. Букун унинг кўнгли нечундир эзгу тилаклар билан тўлиб-тошган, шу топда у фақат яхши гаплар айтиб, эзгу ишлар қилгиси келар, ҳатто қилган гуноҳлари учун афв сўрашга ҳам тайёр эди.

Тўсатдан, ўсмирлик пайтларида ҳиндлар базмхона-

сида бўлган машъум жанжал султоннинг ёдига тушди, тушди-ю, нечундир юраги «шиғ» этди. Ким билсин, эҳтимол ҳинд малаги сабаб, ўша машъум жанжал бўлмаганда, ҳозир рўпарасида хаёлга толиб ўтирган бу дарвеш букун унинг қўли ёхуд энг салоҳиятли лашкарбошиси бўлармиди?

— Биродарим Қутлуғқадам!— деди султон, ногаҳон овози самимий қалтираб.— Сабаби ёшлик, камина сенга ўринсиз озор берганим ёдимдан чиқмайди...

Маликул шаробнинг серажин, серсоқол юзида ҳайратга ўхшаш бир ифода зоҳир бўлди. У султоннинг аллақандай васвас дардига мубтало бўлиб, ғалати одатлар чиқарганини эшитган эди. Бироқ... бу сўзи, бу қилиғи! Энг яқин надимларини ҳайдаб юбориб, у билан май ичиб ўтириши! Бу телба-тескари гаплари!..

— Майли, давлатпаноҳ, ўтган ишга салавот! Эски ярани тирнамоқдан фойда йўқ...

— Фойда борми, йўқми, ўшал иш учун узр сўраймен сендан. Бенуқсон парвардигор, дейдилар. Афв эт, биродар!

Маликул шаробдан садо чиқмади. Султон чиндан ҳам унинг юрагидаги битмас ярани қайта тирнади. Қўнгли кенг одам, у юрагида кек сақламас эди, бироқ бу яра, ҳануз жизиллаб турган бу эски яра!..

— Ажаб ҳол!— деди Маликул шароб, мийнгида кулимсираб,— камина бир нарсага сира фаросатим етмайди, амирим!

— Яъни?

— Яъни... олло таоло ўз бандасига шундай ақлзаковат ато қилибди. Бандаси эса... нечун ҳамиша ақлга зид ишлар қилади? Нечун фақат бошига мусибат тушган чоғларидагина яхшилик ва эзуликни ўйлайди? Нечун ўзи чоҳ ёқасига бориб қолгандагина қилган гуноҳларини, бошқаларга ўтказган жабр-ситамларини эслайди? Нечун!

Султоннинг шароб тапти уриб бўғриққан юзидан қони қочиб, ялпоқ бурнининг кенг парраклари асабий ширпиради.

— Мени чоҳ ёқасига борди деб, ким айтди сенга?

— Ҳеч ким! Телба шоир, хаёлимга келган телба гапини айтдим, холос. Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, пошшойи олам!

Амирал мўъминин чуқур тин олиб, болишга ҳолсизгина ёнбошлади, ёнбошларкан, яна артилган шиша-

дай тиниқ осмонга кўзи тушиб, кўнгли ёришиб кетди.

— Сен ҳам кечир, Қутлуғқадам. Букун фақир ғаройиб бир ҳодисанинг шоҳиди бўлдим... Гардиз қалъаси томон овга чиққан эдим... Ногаҳон йўлимни болалик бир оҳу кесиб ўтди. Камина она-бола оҳуга от солдим. Онаси шамолдай учиб, тутқич бермади. Уни қувиб отиб олсам бўлур эди, раҳмим келди. Боласи эса... қочолмади, уни тутиб олиб ортимга қайтдим. Бир маҳал орқамга бурилиб қарасам...— султон тўсатдан томоғи ғип бўғилиб, дағал кафти билан қуйилиб келган кўз ёшларини артди.— Бурилиб қарасам, она кийик фарёд чекиб, орқамдан эргашиб келур! Кўнглим вайрон бўлиб, улоқчани қўйиб юбордим у ўз йўлимга равона бўлдим...

Маликул шароб нима дейишини билмай талмовсираб қолди. Ажабо: не-не шаҳарларни зер-забар қилиб, сон-саноксиз маҳбусларни дор сиртмоғига осганда қўли қалтирамаган, не-не қалъаларга ўт қўйиб, норасида гўдаклар, бегуноҳ аёллар ва кексаларнинг кулни кўкка совурганда раҳм-шафқат нелигини билмаган бу фотиҳи музаффар битта оҳунинг зорли индосига кўнгли вайрон бўлиб, юм-юм йиғлайди!

Султон мунгли кўзларни юмди, гўё олдида собиқ кули Қутлуғқадам эмас, қўл бериб юкинган пири муршиди ўтиргандай, сирли овозда давом этди:

— Йўқ, бу она-бола оҳунинг фақирга дуч келиши бежиз эмас! Парвардигори оламнинг иноятдан аломат бу! Зероким, падари бузрукворим ҳам бошига мушкул тушган кунларда шундай бир оҳуга дуч келиб, уни қўйиб юборган экан. Шу сабаб, омад ёр бўлиб саодат офтоби кулиб боққан экан!

«Э воҳ! Нечун бу мустабид шоҳ бунчалар адли инсофга келиб қолди, десам, бўрк остида тақя бор эканда!»

Маликул шаробнинг хиёл юмшаган кўнгли қайта музлаб, бошини пастроқ эгди.

«Йўқ, агар бу дунёда инсоф ва адолат бўлса, сен тўккан дарё-дарё қонлар бир оҳу учун кечирилмас, сен етим қилган гўдакларнинг фарёдлари бир улоқ учун нутилмас, амирал мўъминин!»

— Насиб қилса, эрта-бурускун «Мозори калон» қабристонидан ис чиқарамен. Қирқ ҳўкиз, қирқ туя, қирқ бия, қирқ қўчқор сўйиб, қирқ ботмон гуруч дамлаб, юртга ош берамен. Барча бева-бечоралар, етим-есир-

лар, гадолар ва йўқсилларга оқча улашиб, валилар руҳини шод қиламен. Бегуноҳ парвардигор, Қутлуғқадам! Агар, осий банда ёшликда бировларнинг кўнглига озор берган бўлсам, эндиликда, иншооллоҳ, савоб ишлар ила ,олло йўлига хайр-эҳсон ила гуноҳларимни ювмоқ ниятидамен!

Маликул шароб тўсатдан қўллари қалтирай бошлаганини сезиб, ичда ўзидан бир кулиб қўйди:

«Ҳа, нечун плонга рўбарў бўлган бақадай қалтирайсен, Маликул шароб? Қариганда жонинг ширин бўлди-ми? Қўрқма, биродар! Қирқ йил кўнглингни кемриб ётган аламларни тўкмоқ мавриди келди. Тўк бу аламларни! Ё бошинг кетар, ё устингдаги увада тўнинг!»

Маликул шароб коса тўла шаробни олиб, бир кўтаришда бўшатди-да, ширакайф кўзларини сузиб султонга қийғир қараш қилди. Унинг илҳоми келиб жазаваси тута бошлаган эди.

— Камина бир нарсадан қўрқаман, амир! Амирим қилган гуноҳларини ювмоқ учун қирқ туя, қирқ бия эмас, қирқ минг туя, қирқ минг бия сўйсалар ҳам етмас, пошшойи олам!

— Қирқ минг туя, қирқ минг бия?— султон лом-мим демай қўлидаги косани тўлдириб май қуйди-да, гўё Маликул шаробга тақлид қилгандай, уни бир сипқаришда бўшатиб, дастурхонга отиб юборди.

— Лозим бўлса, қирқ минг эмас, юз минг туя ва юз минг бия сўямен, Қутлуғқадам!

— Йўқ, офтоби олам! Юз минг бия, юз минг туя сўймоқ тугул, бор давлатлари, Осмон маликаси янгли саройлари, Боғи Фируза янгли бўстонлари, хазиналари тўла ганжлари, ҳарамлари тўла канизлари ва ҳаттоки бутун салтанатини совурсалар ҳам гуноҳларини ювмоққа етмас, амирим! Илло, сиз кесган бошлар, жабру ситамларидан қон йиғлаган мўминлар манов қўш чинор япроғидан ҳам кўпдир!

Маликул шароб жаҳл устида бу гапларни айтмишга айтди-ю, бирдан ҳушёр тортиб, султонга ўғринча назар ташлади. Амирал мўъминин эса, ажабо, дарғазаб бўлиш ўрнига жимгина бош эгиб ўтирар, гўё собиқ қулининг сўзлари унинг дилида исён эмас, йўқ, чуқур афсуснадомат уйготган эди.

— Осий банда,— деди султон, хиёл овози титраб.— Мен сени тенгқурим деб, ёшлик чоғларимнинг шоҳиди бўлган азиз биродарим деб, яхши ниятларимни изҳори

ихлос қилсам, сен... тагин дилозорлик қилдинг, тагин густоҳлигинга бориб, дилимни оғритдинг, Қутлуғқадам!

Маликул шароб бир зум айтган сўзларидан пушаймон қилиб, довдираб қолди.

— Офтоби олам! Камина... сиз валинеъмат амиримнинг хазинаи давлати беҳуда исроф бўлмасин, деб қайғурдим, холос.

Султон, кўзлари ўт чақнаб, Қутлуғқадамга тикилди:

— Заҳарханда қилма, бетавфиқ! Жаҳонгирлик қилган бўлсам... дини ислом йўлида қилдим! Бошқа юртлар зер-забар бўлса, ўз юртим обод бўлди! Ҳа, бани одамда инсоф йўқ экан, инсоф! Ҳамма менинг қатлу қирғинларимни сўзлайди. Ва лекин... бу доруссалтанатни доруссалтанат қилган ким? Осмон маликаси янглиғ саройлар, Кўшки давлат ва Кўшки маъмур каби қасрлар қурган, Боғи Фируза янглиғ жаннатмонанд боғлар яратган ким? Бу кўшк, бу боғу бўстонларни ким учун қурдим мен?

— Ким учун? Фуқаро учун, ғарибу ғурабо учун қурганлар, валинеъмат!— Маликул шароб қўлини бигиз қилиб, тепадаги гужумни кўрсатди.— Анов гужум остида турган олача тўнлик гадога бир қарасинлар, амирим!

Султон кутилмаган бир нтоаткорлик билан Маликул шароб кўрсатган томонга қаради. У ерда, бир туп райхондай бежирим гужум тагида, бир нечта машшоқлар давра қуриб ўтиришар, давранинг ўртасида олача тўнлик кекса бир дарвеш қийшанглаб рақс тушарди.

— Бобо Хурмо Савдойи дейдилар бу гадони!

— Бобо Хурмо?

— Ҳа, Бобо Хурмо Савдойи! Пошшойи оламнинг Боғи Фирузи ўрнида бу гадонинг кўркама хурмозори бўлғуси эди. Амирим уни тортиб олиб, ўрнига ўшал жаннатмонанд боғларини қурдилар! Маконсиз қолган бу шўрлик эса, мана, йиғирма йилдирки, бемакон тентираб юрибди! Амирим эса... бу боғу роғларни ким учун яратдим, деб гердайдилар!

Султон бошини хам қилганича яна бир дақиқа жим қолди. Сўнг, гўё кимгадир арз қилгандай:

— Тилинг заҳар сенинг, заҳар!— деб ингради-да, бесаранжом бўлиб:

— Қайдасен, Абул Ҳасанак? Сарбозлар!— деб қичқирди.

Соябон арава ёнида қаққайиб турган икки навкар қиличларини яланғочлаганларича қўш чинор томон интилишди.

Маликул шароб, соқол босган серажин юзи лов-лов ёниб, султонга қаради-ю, тўсатдан «сан»сираб:

— Чоп, амирал мўъминин! Чоп!— деб хитоб қилди.— Ёдингдами, султон? Ёшликда, ўзинг билган Афшон шол даҳасидаги ҳиндлар базмхонасида айш қилиб юрган чоғларимиз хотирингда борми, амирал мўъминин! Сенинг косангни эмас, менинг косамни қўлига олгани учун ҳасад ўтида қовурилиб, ўн тўрт яшар маъсумага қилич кўтарганинг эсингдами? Эсингда бўлса, билиб қўй, султон: ўшал раққоса... Наргизабону ҳамон тирик!

— Наргизабону... ҳинд раққосаси Наргизабону?

— Ҳа, сен қилич кўтарган ўшал заифа ҳануз ҳаёт! Қўллари майиб, бир умр сени қарғаб ўтгусидир, амирал мўъминин!..

Султон ногаҳон «ҳмм» деб, ўнг биқинини чангаллади-да, худди бўрон синдирган кекса толдай икки букилиб қолди.

Маликул шароб буни кўрди-ю, юрагидаги ғазаб худди сув сепилган гулхандай сўниб, дилида пушаймонга ўхшаш бир нарса уйғонди. Ҳой, аттанг! Яхши бўлсин, ёмон бўлсин, ҳар қалай, ёшлик йиллари бирга ўтган, энди эса... усиз ҳам оллонинг қаҳрига йўлиққан бир бандани ожизга бу сўзларни айтмоқ даркормиди?

Маликул шароб, тўсатдан юраги қаттиқ ачишиб, ҳануз икки букилиб турган султон томон интилди, бироқ шу пайт қаёқдандир тасир-тусур от суриб келган Абул Ҳасанак билан шоир Унсурий навкарларни у ёқ-бу ёққа суриб, султоннинг қўлтиғидан олишди. Султон секин инграб уларнинг қўлларида осилиб қолди.

«Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен, парвардигори олам! Нечун у боя вафодор вазирининг сўзига кирмади? Нечун Маликул шароб аталминг бу шаккоқнинг гапига кириб, унинг куфр шаробини ичди?..»

Навкарлар ёрдамида аравага чиққан султон бирдан ҳолсизлашиб бошини ёстиққа қўйди, қўяркан, кўзи яна осмонга тушди. Лекин бояги артилган шишадай тиниқ, нилый осмон ўрнига тубсиз чоҳдай зимистон бўшлиқни кўрди.

Униячи боб

Беруний бир неча кун ҳарорат ичида алаҳлаб ётди. У худди узлуксиз ёмон туш кўраётган одамга ўхшар, бу тушдан қутулиш учун бир «силкиниб» уйғониб кетишга уринар, бироқ уйғона олмас, уйғонган пайтлари-

да эса, кўзини очишга мажолни йўқ, хаёл оқимида жимгина сузарди.

Хаёл эса, негадир, эҳтимол ёшлик давридан ўтиб, кексаллик манзилига қадам қўйгани учундир, кўпроқ аллақандай беғубор болалик чоғларига талпинади, ўз юрти томон, лойқа Жайхун соҳилида қад кўтарган Қиёт томон парвоз қилади. Кўзини бир зум юмса Қиёт чеккасидаги ҳаммоллар ва ўтинчилар маҳалласи, маҳалладаги пахсадан ясалган ғариб кулбалар нигоҳи олдида кўндаланг бўлади. Кичкина Абу Райҳон эсини танибдики, кундуз кунлари гузар дўкондорларининг хизматини қилади. Уларга қудуқдан сув ташийди, дўконларини супуради, ҳалвофурушларнинг ўчоғига ўт ёқади, сомсапазларининг сомсаларини сотиб беради, кулолларнинг дастгоҳларини айлантиради, темирчиларнинг босқонини босади. Қўл-оёғи чаққон бу озғин, қорамтир болакайни ҳамма яхши кўради, чунки у араблар растасида юриб араб тилини, ҳиндлар растасида ҳинд тилини, ҳатто бидир-бидир сўзларини ҳеч ким уқолмайдиган чин савдогарларнинг тилини ҳам тез билиб олади ва бепул, беғалва тилмочлик қилади. Кечқурунлари, кун ботиб, қош қорайган маҳалда эса, Жайхун соҳилига чиқиб, саҳро томон тикилиб ўтиради. Бир маҳал уфқда чумолидай тизилган одамлар кўринади, кўриниши билан яланг оёқ, яланг бош Абу Райҳон улар томон қушдай учади. У на оёғига қадалган тикан, на чағиртошларни сезади, шамолдай учиб боради-ю, бир қучоқ сазоқ¹ тагида эгилиб, узун асосини дўқиллатиб келаётган қоқсуяк аёл бағрига ўзини отади.

— Моможон! Сазоқингизни менга беринг, мен орқалаймен, моможон!

Аёл юришдан тўхтаб, озғин қорамтир юзидан оққан маржон-маржон терни артади, сўнг, сазоқдай дағал, қоп-қора қўлларини ўғлининг бошига қўяди.

— Моможон, деган тилларингдан момонг айлансин, тойчоғим! Шу бир оғиз сўзинг билан елкамдаги юкимни енгил қилдинг, шунинг ўзи кифоя, тойчоғим!

— Йўқ, йўқ,— дейди Абу Райҳон, момосининг қоқсуяк дағал кафтларини ўпиб.— Энди сиз уйда ўлтирасиз, моможон, мен ўзим ўтинкашлик қиламен! Сазоқ ташиб, сизни боқамен, моможон!

Аёлнинг ҳорғин кўзлари тўсатдан жиққа ёшга тўлади.

¹ Сазоқ — саксовул.

— Ёўқ, тойчоғим, сен ҳеч қачон ўтинкаш бўлмай-сен. Кеча ҳалвофурушнинг дўконида бир аллома мени чақириб айтди: олло ўғлингга тенгсиз заковат ва мисл-сиз салоҳият ато қилган, деди. Ўғлингни менга бер, ўзимга шогирд қилиб оламен, сабоқ ўргатамен, деди. Сен ўқиб аллома бўласен, дўконларга мирза бўласен. Шунда момонг ҳам саҳродан сазоқ ташишдан қутулади. Сен ул алломанинг этагидан қаттиқ ушла, тойчоғим!

— Сиз Абу Саҳл Масиҳийни айтасиз! Улуғ алломе ул, моможон!

— Моможон деган тилингдан момонг айлансин, тойчоғим! Насроний диндан бўлса ҳам, яхши одам экан ул Абу Саҳл Масиҳий, этагидан маҳкам ушла унинг, тойчоғим!

Абу Саҳл Масиҳий!

Ажаб ҳол: устод Масиҳийни эслаши билан Бери-нийининг миясида гўё заиф шамдай милтираб турган нарса «лип» этиб ўчди-ю, «ярқ» этиб бошқа бир чироқ ёнди.

Авжи баҳор. Жайҳун соҳилига туташиб кетган ўл-кан боғ айни гулга кирган. Боғ ўртасидаги икки қават-ли кўшк хиёбонларида камалак рангли товуслар товла-нади, дарахтлар орасида ёввойи кийиклар кўзга чалина-ди, четлари нозик чиний кошинлар билан безатилган ҳовузларда булутдай оппоқ оқ қушлар сузади.

Ёш Абу Райҳон устод Абу Саҳл Масиҳий билан оқ айиқларнинг момиқ терилари тўшалган зиналардан юриб, кўшкнинг иккинчи қаватига чиқади.

Устод, токчаларида куппа-кундуз беҳисоб шамлар ёнган узун йўлакнинг охирига бориб, турнақатор эшик-лардан бирини очади...

Деворларига буғу мугизлари, олмахон ва сувсар мўйналари осилган, тагига оқ ва қора айиқларнинг юм-шоқ терилари ташланган кенг хонанинг ўртасида мал-ларанг соқоли кўксига тушган, кўзлари кўм-кўк бир чол парқу ёстиқларга суяниб ёнбошлаб ётибди. Унинг ёнида кўзлари худди чолнинг кўзларидай мовий, узун-чоқ юзи бозордаги Хазор жорияларининг юзларидай оппоқ бир соҳибжамол ҳисобчўт қоқиб, дафтарига бир нималарни ёзиб ўтирибди. Меҳмонларни кўрган соҳиб-жамол дафтар-қаламини кўксига босганича, назокат билан юриб чиқиб кетади. Чол эса меҳмонларни даст-турхонга таклиф қилиб, устод Масиҳий билан ўз тил-ларида узоқ суҳбатлашади, сўнг, Абу Райҳонни олди-га чақириб ҳисоб илмидан синов қилади. Синовдан ке-

йин устод кетади, Абу Райҳон эса савдогарнинг уйида қолади. У ҳисоб-китоб ишларидан қутулгач, тун ярмигача ўз ҳужрасида мутолаа билан шуғулланиб ўтиради. Ниҳоят, мутолаадан чарчаб, энди тўшакка чўзилганида кимдир эшигини гурс-гурс уради, кетма-кет аёл кишининг «Мирзам!» деган зорли нидоси эшитилади. Абу Райҳон ўрнидан сакраб туриб, эшикни очади. Остонада... оппоқ қўлларида дир-дир титраган шам, Райҳона деган бояги мовий кўзли соҳибжамол турарди! Соҳибжамол Абу Райҳонни кўриб:

— Отам! Меҳрибон отам!— дейди-ю, ерга тиз чўкиб, юзини кафтлари орасига яширади. Абу Райҳон мрамар зиналардан кийингдай сакраб тепага чиқади. Чол ўша, дарнчалари Жайҳунга қараган серҳашам хонада қават-қават шойи кўрпачалар устида чалқанча ётар, унинг очиқ қолган кўм-кўк кўзларида ҳаёт сўнган, даҳани осилиб қолган.

...Бошқа оқшом. Дафн маросимидан кейин савдогарнинг серҳашам кўшки мотам сукутига чўмган. Ўз ҳужрасида яна китоб мутолаа қилиб ўтирган Абу Райҳон қандайдир тарақ-туруқ овозлардан чўчиб бошини кўтарди. Бу товушлар иккинчи қаватдан, Абу Райҳоннинг ҳужраси тепасидаги Райҳонабону хонасидан эшитилди.

Тепада, Райҳонанинг хонаси олдида... савдогар ҳаёт вақтида унинг энг яқин маҳрами бўлган бош мирза билан... юмалоқдан келган, кўм-кўк кўзлари гўдакнинг кўзларидай маъсум бир букри турарди. Эгнига сувсар пўстин, бошига сувсар телпак кийиб, белини олтин камар билан боғлаб олган бу букри — ё раб!— кўп йиллардан кейин Ғазнада пайдо бўлган, ўзининг найи ва атторлик дўкончаси билан донг чиқарган Пири Букрий эди!..

Ёш Абу Райҳон уни танийди. У маҳалда букри Қиёт шаҳрининг энг машҳур савдогарларидан бири ҳисобланарди!..

Букри, қўлида қандайдир қалин дафтар, зулфини узилиб тушган эшикни зўр бериб ўзига тортар, Райҳона эса, дағ-дағ титраб унинг кўкрагидан итарарди.

Ёшлик экан, қайноқ ўспиринлик чоғлари экан, Абу Райҳон нима бўлаётганини сўраб-суриштириб ҳам турмайди. Райҳонанинг ёш билан ювилган юзини кўради-ю, аввал бош мирзани, кейин нималардир деб бақираётган букрини гирибонидан олиб, мрамар зиналар томон отади. Бош мирза оёқ остидаги сип-силлик айиқ

терисига сирғаниб йиқилади, чорпақилдан келган букри эса мрамр зинадан худди тўнкадай гумбурлаб юмалаб кетади.

Беруний кейин суриштириб билса Райҳонанинг отаси букридан қарздор экан, бироқ букрини бу қарз эмас, ҳатто чолдан беҳисоб давлат ҳам эмас, балки унинг ёлғиз қизи, гўзал Райҳона қизиқтирар экан!..

Уша кеча, Райҳона Абу Райҳоннинг қучоғида йиғлай-йиғлай ухлаб қолади, эрта тонг эса Райҳонанинг иссиқ бўсаларидан маст бўлиб энди уйқуга кетган Абу Райҳон ваҳимали қийқириқлардан уйғониб кетади.

Иўқ, бу — бош мирза билан айёр букри кўтарган тўполон эмас, Қиётга ногаҳон бостириб келган Хоразмшоҳ қўшинларининг қийқириғи эди!..

Уша тонг Қиёт ҳокими қалъасида бошланган ёнғин бир зумда бутун шаҳарга таралади, чунки саҳрода кўтарилган довул ёнғин учқунларини осмони фалакка олиб чиқиб, ён-ёққа сочади, улардан кўтарилган олов эса аждаҳо каби даҳадан-даҳага, уйдан-уйга, дўкондан-дўконга сакраб, бутун-бутун расталар, саройлар, қасрларни ямлаб ютади.

Абу Райҳон қўлида беҳуш Райҳонабону, боққа қочиб чиқади. Жайҳун соҳилида туриб, Қиёт бошига тушган мислсиз офатни, гўё бир боғ шувоқдай ловиллаб ёнган дўконлар, туташ расталар, уйлар, карвонсаройлар, қасрларни ўз кўзи билан кўради, жаҳаннам ичида қолган одамларнинг фарёдини, думлари ва ёллари ёнган отларнинг кишнаши, қўй ва эчкилар, мушук ва итларнинг одам боласи янглиғ зорли йиғинини эшитилади, кўзида ёш, юраги қон бўлиб эшитилади.

Қизик дунё экан бу дунё! Кейин билса... ўша кеча насроний савдогарнинг кўшки билан бирга Райҳонабону ишқида ёнган букрининг кўшклари ҳам баробар куйиб, баробар кул бўлган экан!

Берунийнинг миясида базўр милтираган хира чироқ «лип» этиб ўчади-ю, бошқа бир чироқ ёнади.

Бепоен саҳро. Тун. Ҳаммаёқда гулхан, тўғрироғи, сўнаётган гулханларнинг заиф шуъласи, гўё осмон тўла юлдузлар ўша оқшом ерга ёмғирдай ёғилгану ҳудудсиз саҳрога тариқдай сочилиб кетган. Саҳрода, юлдуздай милт-милт этган бу гулханлар атрофида уводажувада одамлар. Булар мағлуб Қиётдан музаффар Гурганжга ҳайдаб кетилаётган беҳисоб маҳбуслар. Улар, Хоразмшоҳ сарбозлари қуршовида кундуз йўл юриб, кечалари саҳрода тунашади, гулхан ёкиб ичини

шади, сув қайнатишиб, сарбозлар улашган зоғора нонларни тановул қилишади. Райҳона тушгача бир амаллаб ўзи юради, тушдан кейин чағиртикон ва тошлар тилка-тилка қилган оёқларини босолмай, йиқилиб қолади, шунда Абу Райҳон уни опичлаб олади.

...Кўкда ҳам, ерда ҳам беҳисоб юлдузлар милтирайди. Фир-фир эсган соҳам шабадада сўнаётган гулханнынг занф чўғлари ногиронгина жимирлайди. Абу Райҳон, устидаги увада чакмонини ечиб, беҳол дилдираб ётган Райҳонанинг устига ташлайди. Шу пайт қоронғида бўғиқ хириллоқ йўтал эшитилади.

— Олло йўлига бир тишлам нон!..

Зимистон қоронғиликда... эгнига жулдур чопон, бошига эски кулоҳ кийган паканагина бир кимса пайдо бўлади. Кимсанинг соқол-мўйлови, қош-киприклари куйиб, юзи совуқ бир ниқобга ўхшаб қолган.

Гулхан ёнида исиниб ўтирган Райҳона гадони кўриб, ўзини Абу Райҳоннинг қучоғига отади! Ё тавба! Соч-соқоли куйиб, қош-киприклари тўкилиб, арвоҳга ўхшаб қолган бу кимса... ўша, Қиёт шаҳрининг энг бадавлат кишиси бўлган букри савдогар эди.

Ҳа, тақдирнинг ўйини қизиқ экан!..

Кўп ўтмай, Абу Райҳоннинг кўз очиб кўрган севгилисидан Райҳонабону оламдан ўтади. Абу Райҳон Қиёт қирғинидан сўнг Гурганжни тарк этиб, Журжонга, Журжондан Райга, Райдан Ҳамадонга ўтиб, мусофир юртларда дарбадар кезиб юрганида оламдан ўтади. Илонинг ёғини ялаган бу букри эса ҳануз тирик, ҳануз оёқ остида ивирсиб юрибди! Ивирсиб эмиш! Дафъатан кўрган киши раҳм қиладиган бу айёр тунов кунни кимсан Ҳорун ар-Рашид ғазнасидан йўқолган машҳур жавоҳирни кўз-кўз қилиб, ундан Садафбибинини сўради. Ким билсин, Абу Райҳон бу совуқ гўрда тириклай кўмилаб ётганида, у баттол букри ертўласига яширинган ҳисобсиз дунёсини сочиб, Садафбибинини олиб кетгандир ҳам!..

Ё алҳазар! Бу не? Тушим, ўнгим? Ана, эшик товушсизгина очилиб, Садафбиби кириб келди. Маъюс қуралай кўзларида аллақандай ҳадик, юмалоқ кулча юзи ҳаяжондан оқарган. У ҳарир ипак дурраси билан юзининг бир томонини хиёл яширгангича Берунийнинг ёнига ўтирди.

Йўқ, ҳозир эмас, ўша кунни, машваратдан бир куп аввал, Хатлибегим келиб кетган кунни бўлиб ўтди бу воқеа, лекин гўё ҳозир бўлаётгандай кўз олдида турибди. Ўз сўзлари ҳам, Садафбибининг жавоблари ҳам —

ҳамма-ҳаммаси қулоқлари остида қайта янграётгандай бўляпти унга.

— Бибим. Сен қизим бўлсанг, Сабҳу менинг ўғлим.

— Устод! Мени... мен шўрликни қувманг! Дийдорингизни кўрмоқ бахтидан жудо қилманг мени, жудо қилманг!

Мана, ўшандан бери неча кун ўтди! Бироқ Беруний ҳамон кафтида қизнинг иссиқ лабларини ҳис этади, ҳамон унинг ҳазин, дардли овозини эшитади. Ё тавба! Унга не бўлди? Бу не ўй, не орзу? Билагидан кучи, белидан қуввати кетиб, бу совуқ гўрга тириклайин тиқилганда ўйлайдиган ўйми бу?

Беруний юраги ёниб кетаётгандай бўлиб, қора қумгондан бир қултум сув ичди... Йўқ, ҳозир аламли ўйлар пайти эмас, бундай ўйлар билан усиз ҳам ўртаниб турган юракни баттар ўртайдиган пайт эмас!

Беруний, бутун иродасини тўплаб, хаёлини бошқа томонга буришга уринди. Ҳақиқатан, сал ўтмай, миясидаги кўнгилни ғаш қилувчи хира чироқ ўчиб, шуъласи тиниқроқ бошқа бир чироқ ёнди.

...Яна бепоён саҳро. Яна серюлдуз, зимистон кеча. Яна гулхан ловиллаб ёнади. Бироқ гулхан ёнида Райҳона эмас, ибн Сино. Иккиси ҳам чуқур сукутда.

Қиёт қирғинидан кейин кўп йиллар ўтган, кўп сувлар оқиб кетган. Журжон ва Райда, Қобус ибн Вушмагир каби маъман, калондимоғ ҳокимлар саройида кечган мусофирлик йиллари орқада қолган, у ўз элига қайтган. Лекин ўз элига қайтгач топган иззат-иқромлари, Гурганж ҳокими Маъмун ибн Маъмун саройидаги «Мажлиси уламо»да кечган масъуд дамлар, ширин суҳбатлар, қизгин мунозара ва мушоиралар ҳам — ҳаммаси ўз интиҳосига етган. Чунки Ғазна ҳокими султон Маҳмуддан фармони олий келган. Маъмун ибн Маъмун саройидаги барча алломалар Ғазнага, султон саройига жўнатилмоғи лозим. Султон истаган алломалар орасида Абу Али ибн Сино билан устод Масиҳий ҳам бор. Лекин улар султон тилагини рад этиб, Журжон томон бош олиб кетишга аҳд қилишган.

Зим-зиё кеча. Осмон аллақандай мусаффо, оппоқ юлдузларга тўла... Жайҳун соҳилидан эсан ғир-ғир шабада ўртадаги гулханни гоҳ у ёнга, гоҳ бу ёнга елпиб ўйнайди.

Беруний бир Журжон томонларда ўтган мусофирлик йилларини эслаб, хомушланади, бир бўлғуси жудоликни ўйлаб, уф тортади. Абу Али эса, қандайдир ях-

ши умидлар қанотида парвоз қилади, у Берунийни ҳам бирга кетишга ундайди. Бошга тушгани бирга кўрайлик, деб ёлворади.

— Бирга бўлишни мен ҳам истаймен!— дейди Беруний хўрсиниб.— Дил-дилимдан истаймен. Аммо тагин Журжонга бормоқ, тагин Қобус ибн Вушмагир янгли ҳокимлар хизматида бўлмоқ!.. Йўқ, камина уларни кўриб тўйганмен, азизим.

— Султон Маҳмуд-чи?— дейди Абу Али.— Қобус ибн Вушмагирдан неси афзал унинг? Ё Ҳиндистону Хуросонда қилган қирғинлари ёдингиздан чиқдимми, устод?

— Йўқ, азизим, ёдимдан чиққани йўқ. Камина Ғазна ҳокимини Журжон ҳокимидан афзал кўрмаймен. Оқ қарға, қора қарға — бари бир қарға. Ва лекин...

— Йўқ, устод!— дейди Абу Али қизишиб.— Ҳамма ҳоким бир хил эмас, сомонийларни эсланг!

— Во ажабо! Сомонийлар Бухоро ва Хуросонни қонга беламаганми? Аҳли мардумнинг бошига кулфат солмаганми?

— Солган! Аммо, биласиз, бу фоний дунёда ҳамма нарса нисбийдур. Сомонийлар...

— Ёшлик қиласен, Абу Али!...

— Хўп, мен ёшлик қилай, устод. Аммо... наҳот бутун оламни қирғинбарот қилган бу мустабид султон тўғрисидаги машъум ривоятларни эшитмагансиз, устод?

— Қайси ривоят?

— Ажаб ривоят!— дейди Абу Али сўна бошлаган гулханга саксовул ташлаб.— Шундайким, бир бойўғли ошносининг қизини ўз фарзандига сўраб борибди. Ошноси вайрона бир шаҳарни макон қилган экан, совчиликка келган биродарига маконини кўрсатиб кўп мақтанибди. Биродари ҳам ўз вайронасини таърифу тавсиф қилиб ошносидан ошириб мақтабди. Қизингни ўғлимга берсанг ана шундай вайронага тушади, деб керилибди.

— Хўп, бир эмас, юз қизим ҳам сенинг зурриётингдан садаға,—дебди ошноси.— Аммо бир шартим бор, биродар.

— Хўп, сўзла шартингни!— дебди совчи бўлиб борган бойқуш.

— Шартим шуки, қизимнинг қалини ҳисобига юзта вайрона шаҳар инъом этасен менга.

Шунда биринчи бойқуш қаҳ-қаҳ отиб кулибди.

— Ғам ема, ошна! Бахтимизга султон Маҳмуд омон бўлғай! Султон Маҳмуд омон бўлса, юзта эмас, мингта

вайрона шаҳар десанг ҳам топиб берамен!.. Наҳот бу ривоятни эшитмагансиз, устод?

— Эшитганмен. Сал бошқачароқ бир турини эшитганмен. Аммо Ғазнага бормасликнинг иложи йўқ, азизим. Султон Ғазнавийнинг вазири Хўжа Аҳмад Маймандий жаноблари лашкар тортиб, йўлимизни пойлаб турибди, Абу Али!

— Қочамиз. Пинҳона қочамиз, устод... Камина кичик бир карвон билан аҳдлашиб қўйганмен. Мавлоно Масиҳий ҳам кетмоққа бел боғлагандур, устод.

— Сизларга оқ йўл, азизим!— дейди Беруний.— Йўлларингиз бехатар бўлсин. Мен эсам... йўқ, бир борган жойимга иккинчи маротаба боришга на кўнглим чопади, Абу Али, на тоқатим етади! Чархи фалак ҳали неча бор айлашиб келур. Насиб этса тағин дийдор кўришгаймиз. Кўришмасак... рози бўл, азизим. Орамиздан яхши-ёмон сўз ўтган бўлса, кечиргайсен, иним!

— Сиз ҳам кечиргайсиз, устод!— дейди Абу Али. Қоронғида унинг «қулт» этиб ютингани эшитилади.— Гуноҳкор банда, густоҳлик қилиб кўнглингизни огритган бўлсам... кечиргайсиз, устод!

Йиллар ўтади. Ғазнага келган Беруний шаҳар чеккасида расадхона қуради. Султоннинг фармони билан қурилишга Исфаҳон ва Ҳамадондан бир гуруҳ меъморлар таклиф қилинади. Улар Берунийга ибн Синодан илк мактуб келтиришади, мактуб билан бирга совуқ бир хабар келади: Абу Али билан Гурганждан чиқиб, Журжон томон пинҳона йўл олган устод Абу Саҳл Масиҳий йўл азобига дош беролмай, саҳро қўйнида жон таслим қилган эмиш!..

Мана, бу машъум хабар келганига ўн беш йилдан ошибди. Бироқ Берунийни ҳануз тизгинсиз бир ўй эзди: нечун ўшанда Абу Алининг насиҳатини олмадим, насиҳатини олганимда, эҳтимол, чўл бағрида кекса устодга мадад берармидим, деган бетаскин бир ўй кўнглини хуфтон, дилини вайрон қилади.

Ибн Сино эса... мана, салкам йигирма йилдирки, Беруний уни бир кўрсам, деб орзу қилади. Айниқса, Ҳиндистондан қайтиб, унинг «ал-Қонун»ини ўқигандан бери бу орзу унга тинчлик бермайди, гоҳо уни тушларида кўриб чиқади...

Ким билсин, тунов кунни Хатлибегим айтганидек, ибн Синога махсус элчилар юборилган бўлса, эҳтимол, келиб ҳам колар... Йўқ, бўйи баробар олтин ваъда қил-

ганда ҳам султонга хизмат қилишга кўнмаган ибн Сино энди ҳам кўнмас. Борди-ю, кўнганда ҳам у етиб келгунча унинг ўзи тирик бўладими ё бу гўр азобига дош беролмай жон таслим қиладими? Уни кўрмай, унинг ўз қўлидан «ал-Қонун»ини олиб, «Ҳиндистон»ини унга инъом этиш бахтига муяссар бўлолмай оламдан ўтадимми?

Ё тавба! Бу ғам, туздай тахир бу кўз ёши қайдан келди? Бошингга бундан юз баробар катта мусибатлар тушганда ҳам бу қадар эзилмаган эдинг, бу қадар букилмаган эдинг! Сенга не бўлди, Абу Райҳон?

Беруний миясидаги хира шамни ўчариб, тиниқроқ шамларни ёқишга узоқ уринди, бироқ қайси шам ёнмасин, охир-пировардида бора-бора хиралашиб қолар, кўнглидаги ёруғ эсдаликлар оғир, нотинч ўйлар билан алмашарди.

Ун баривчи боб

Султоннинг тантиқ вазири Абул Ҳасанак амирал мўъминининг шабистонидан¹ ширакайф одамдай гандираклаб чиқди-да, саломхонадаги курсига ўзини ташлади. Кимдир йўталгандай бўлди. Саломхонага... қози имом Сайид кириб келди.

Қўлида оғир қаҳрабо тасбеҳ, эгнида бўй-бастига ярашган сафроранг жубба, бошида сафроранг салла, икки юзи анордай қип-қизил қози имом Сайид курсида бемажол ўтирган Абул Ҳасанакка қараб биллинар-биллинас бош ирғади-да, боқма ғоздай кеккайиб, ичкарига кириб кетди.

Абул Ҳасанак базўр ўрнидан турди, базўр юриб саломхонадан чиқди. Шу топда у ҳеч кимга дуч келишни истамас, унинг кўнгли фақат бир нарсани тилар — тезда ўз кўшигига етиб борса-ю, уст-устига бир-икки пиёла май ичиб, хобхонада бўлиб ўтган совуқ гапларни хаёлидан чиқарса. Лекин қасдига олиб, саройдан чиқиши билан дунёда энг ёмон кўрган одами — вазири аъзам Али Ғарибга дуч келди.

Али Ғариб, сарой олдидаги хиёбонда, ўз ғуломлари қуршовида турар, улардан нарироқда яна тўрт нафар суворий кўзга чалинар, булар Абул Ҳасанакнинг шахсий ғуломлари эди.

¹ Ш а б и с т о н — ётоқхона.

Абул Ҳасанак дарвозадан чиқиши билан Али Ғариб, ёши улуғ ва мартабаси баланд бўлса ҳам, пилдираганича унинг истиқболига юрди.

— Иним Абул Ҳасанак! Маслаҳатли иш бузилмас, деган гап бор. Сиз билан маслаҳатлашадурғон бир юмуш чиқиб қолдиким, илтимос — ғариб кулбамизга илтифот этсангиз!

— Не маслаҳат?— Абул Ҳасанакнинг овози шубҳа аралаш совуқ таҳдид билан янгради. У бош вазирдан ҳаминша ҳадиксирар, бу қари тулки уни синаш мақсадида чақираётганини сезар ва бундан қўрқар эди. Али Ғариб бунни пайқаб чуқур хўрсинди.

— Олло шоҳид, иним, амирал мўъмининнинг бошидаги мусибат сиз билан меннинг бошимизга тушган мусибатдур. Илло, бу мусибатдан олампаноҳнинг душманлари шод бўлса, дўстлари қон йиғлайдур. Бас, бу сўз ҳақиқат экан, сиз билан биз бир-биримизга суяниб иш тутмоғимиз даркор. Отга мининг, иним!

Қош қорайиб қолган, шаҳар ҳарир нимқора парда билан ўралганга ўхшар, ҳар жой-ҳар жойдаги тошфонуслар хира юлдуздай элас-элас кўзга чалинарди. Шаҳар кўчалари кимсасиз, дўконлар ёпилган, фақат сой бўйидаги баъзи карвонсаройлардагина тунги сирли ҳаёт шишоналари сезилар, қўрғонларда гулхан ёнар, ўчоқлар атрофида одамлар куймаланар эди.

Бош вазирнинг баланд қўрғон билан ўралган кўшк сойнинг чап соҳилида, Боғи Фирузадан бир чақиримча қуйида, зодагонлар даҳасининг бошида эди.

Кўшк дарвозасида гулхан ёқиб ўтирган ясовуллар баробар қилич яланғочлаб, йўл тўсишди, бироқ олдинда от чоптириб келган сардорнинг, «Вазирини аъзам жаноблари!» деган хитоби билан дарҳол қиличларини шарақ-шуруқ қинларга уришиб, отларнинг жиловидан олишди.

Нафис ҳаворанг мармар билан зийнатланган икки қаватли муаззам кўшк дарвозадан анча йироқда, улкан боғнинг ўртасида эди. Ҳозир кўшкнинг фақат бир нечтагина даричалари ёруғ, қолганлари ўйиб олинган кўздай қорайиб турар, ҳаммаёқ сув қуйгандай жимжит фақат боғда, дарэхтлар орасида қандайдир соялар ғимирлаб юрарди.

Али Ғариб худди бош вазир эмас, Абул Ҳасанакнинг итоаткор ғуломидай олдинда пилдираб: «Марҳамат, азизим, марҳамат», деганича, хиебон бўйлаб кўшкка йўл бошлади. У кўшк бўсағасида қўл қовуштириб

турган сертавозе гуломлар ёнидан ўтиб, иккинчи ошёнага кўтарилди-да, ўнг қўлдаги икки тавақали ўймакор эшикни очди. Бу — Абул Ҳасанак кутганидек, шоҳона жиҳозланган хона эмас, аксинча, фақирона безатилган чоғроқ хона эди. Хонанинг эшик ва даричаларига одмигина кўк дарпардалар тутилган, ердаги палослар устига қизил бўз кўрпачалар тўшалиб, қизил болишлар ташланган.

Хонанинг ўртасида нози неъматларга тўла саккиз қиррали катта хонтахта турарди. Оддийгина сопол тақсимчаларда писта ва бодом, асал ва шинилар, мурабболар, улкан лаганларда тоғдай уйилган бедана қовурдоқлар...

Абул Ҳасанак тўрдаги қизил бўз кўрпачага ўтиб ўтираркан, вазири аъзамнинг хонасини яна бир кўздан кечирди, кечираркан, негадир бундан уч-тўрт йил муқаддам собиқ бош вазир Хўжа Аҳмад Маймандийга¹ тақилган айблар ёдига тушди. Собиқ бош вазирга тақилган энг катта айб — ўз мансабидан фойдаланиб, ҳисобсиз бойлик орттирганликда эди. Рост, унинг кимсан Хўжа Аҳмад Маймандийнинг тиллик² ва тилсиз бойликлари ҳеч кимга сир эмас эди, чунки собиқ бош вазир ақл ва макрда ягона бўлса ҳам, бойлигини ҳеч кимдан сир тутмас, аксинча. Осмон маликаси каби кўркам саройини, саройдаги ҳарамни, ҳарамдаги онаси ўпмаган канизларини, йиққан зеб-зийнатларини кўз-кўз қилишни яхши кўрар, тўй-ҳашамларда эса, топган дунёсини шамолдай совурар эди. Аммо бу сахийлик, бу ошкора намоёнларнинг оқибати нима бўлди? Собиқ бош вазирнинг ганимлари, жумладан, Абул Ҳасанакнинг ўзи ҳам Хўжа Аҳмад Маймандийни йиқитишда унинг кўркам қасрлари, ҳарамлари ва ҳарамларидаги ҳусида тенгсиз жорияларини рўкач қилмадимми?.. Рўкач қилди! Абул Ҳасанак ҳам, собиқ бош вазирнинг тагига сув қуйган бу маккор Али Ғариб ҳам Хўжа Аҳмад Маймандийга «салтанат хазинасига чанг солди», деган айб тақиб, уни ўз ёни, ўз ўқи билан отиб қулатишди... Аммо... илоннинг ёғини ялаган бу тулки Маймандий тақдиридан ўзи учун катта хулоса чиқарибди, у эса, ҳовлиқма Абул Ҳасанак эса... бу ншдан ҳеч бир сабоқ олмабди!

Абул Ҳасанак билар, бир қарашда чумолидай бео-

¹ Султон Маҳмуднинг машҳур бош вазири.

² Тиллик бойлик — қуллар маъносид.

зор кўринган бу юм-юмалоқ хомсемиз одам ҳамма шаҳар, ҳамма музофот ҳокимларини қўлга олган, айниқса бой тижорат аҳли ундан зир титрар, бирорта хорижий савдогар катта инъомларсиз салтанат сарҳадини ҳатлаб ўтолмас эди. Ажабо! Унда ўз бўй-бастига зид пинҳоний бир куч, сеҳрли бир иқтидор бор эдиким, бу куч ва макрнинг ҳаммасини у фақат бир мақсадга, бойлик орттириш мақсадига қаратган эди. Абул Ҳасанак буни билар, ҳар қалай бу баттолнинг бойлиги Хўжа Аҳмад Маймандийнинг бойлигидан юз баробар ошиб кетганини сезар ва бугун бўлмаса эртага уни фош қилиб, бошига собиқ бош вазирнинг кунини соламан, деб юрарди. Аммо, э воҳ, бу қари тулки у ўйлагандан ўн чандон муғамбир экан, пинҳона ишларининг изини ҳам қолдирмай, ҳаммаёқни шипшийдам қилиб қўйибди. У бўлса...

Абул Ҳасанакни ёлғиз қолдириб қаёққадир гумдон бўлган Али Ғариб, лаҳза ўтмай, бўйни ингичка, қорни катта чиройли биллур идиш кўтариб кирди. Идиш олтиндай товланган шафақранг май билан тўлдирилган эди. Бош вазир мийнғида кулимсираб, биллур идишни токчадаги шамга тутиб томоша қиларкан:

— Қирқ йил ертўлада ётган бир хум майим бор эди,— деди тамшаниб.— Сиз азизим шарафига шу хумни очтирдим, иним...

— Во ажабо! Агар янглишмасам, жаноблари шароб ичмоқни гуноҳи азим, деб билур эдилар!

— Олло ўзи кечиргай! Букун офтоби оламнинг аҳволи руҳиясини кўриб жигар-бағрим эзилиб кетдики, кўнгил чигилларини жиндай ёзмоқ гуноҳ бўлмас, азизим. Қани, банияти шифо! Султони салотинга шифо бергай. Илоҳи омин!

«Чамаси бу тили шакар, ичи заҳар қари тулкининг ёмон бир муддаоси бор. Эҳтиёт бўлмоқ даркор!»

Абул Ҳасанак олтиндай товланган шафақранг майдан бир ҳўплаб, пиёлани қайтариб бермоқчи эди, бироқ мусаллас шундай хушбўй, шундай хуштаъм эдики, томоғидан «култ» этиб ўтиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Бай-бай-бай! Филҳақиқат ,қирқ йил сақлаб-сиз!

Абул Ҳасанак бу паканагина, лўппи юз одамни жиндан ёмон кўрса ҳам, ундан доим ҳадиксираб юради. Рост, собиқ бош вазирни ағдаришда улар бир ёқадан бош чиқаришган, лекин Абул Ҳасанак бу ширин забон

тулки билан Хўжа Аҳмад Маймандийга қарши зимдан тил бириктирганида, уни вазири аъзам бўлади, деган ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмаган, акс ҳолда тил бириктирмас эди.

Тўғри, амирал мўъминин уни, Абул Ҳасанакни ўз фарзандидан ҳам яхши кўради, энг яқин надимим деб билади. Илгари, бу муҳҳиш васвас дардига гирифтор бўлишидан аввал, усиз бирор ўлтириш қилмас, Абул Ҳасанак султоннинг ҳамма анжуманларида бош-қош бўлар, базми жамшидларида соқийлик қилар, яхши сўзлари, мадҳиялари, лутфлари билан амирал мўъминини ҳам, бошқа аъёну боёнларни ҳам хушнуд этиб келарди. Шу боисдан ҳамма уни султоннинг энг яқин муқарриби деб биларди. Энди ўйлаб қараса, султоннинг бу илтифотига суяниб, кўп ҳовлиқибди, кўп душманларнинг додини берибди-ю, аммо-лекин оёқ остидан бу фалокат чиқиб қолишини хаёлига ҳам келтирмабди. Унинг назарида, суянган тоғи амирал мўъминин тахтада ўттиз-қирқ йил эмас, тоабат турмоғи лозим эди. Ҳайҳот, фақат ожиз бандалар эмас, султони салотиндай «метин тоғ» ҳам абадул-абад турмас экан бу дунёда.

Хумда қирқ йил асир ётган «шайтон» ўз ишини қила бошлади: Абул Ҳасанакнинг ичини ёндириб, томирларидаги қонини жўштириб юборди. Бош вазир ҳам митти кўзлари артилган сирғадай ялтиллаб, лўппи юзлари нақш олмадай тарам-тарам қизарди, бироқ иккала вазир ҳам гап бошлашга журъат этолмас, хаёлларида туғён урган фикрларни жиловлашга уриниб, ҳадеб нози неъматларга зўр беришар, «олинг, олинг»лашиб, иззат-икромда бир-бирлари билан мусобақалашарди.

Ниҳоят, Али Ғариб, лўппи юзнини силаб, чўзилиб кетган сукутни бузишга журъат этди.

— Шак йўқ, олампаноҳнинг тилагини ҳеч бир кимса тарки вожиб қилолмайдур. Амри пошшо вожибдур. Давлатпаноҳ катта ўғли амир Масъудни эмас, кенжа зурриёти шаҳзода Муҳаммадни валиаҳд деб фатво берган экан...— Али Ғариб тилининг учига келган сўзини ичига ютиб, рўпарасида ёнбошлаб ётган Абул Ҳасанакка кўз қирини ташлади, ташлади-ю, дарҳол нигоҳини узди. Абул Ҳасанакнинг мастона сузилган кўзларида қандайдир ёмон бир ҳадик жилва қиларди.

— Сўзланг, сўзлай беринг, тақсирим...

— Йўқ, менинг ортиқча сўзим йўқ,— деди Али Ғариб, дарҳол, ҳушёр тортиб.— Шаҳзода Муҳаммад диё-

натли, мўмин-қобил йигит. Ва лекин фақир амир Масъуддан қўрқаман. Давлатпаноҳ уни тожу тахтдан мо-суво қилиб, шаҳзода Муҳаммадни валиаҳдим деб фатво берганда... сиз билан мен каломуллони қўлга олиб, қасам ичдик. Шак йўқ, қасамёд қилганимиз амир Масъуднинг қулоғига бориб етгандур!

Абул Ҳасанак тўсатдан шиддат билан қаддини рост-лаб:

— Муддао?— деб сўради.— Бу сўздан мақсад не? Очиқ айтинг, жаноб бош вазир!

— Йў-йў-йўқ! Ҳеч бир ёмон ниятим йўқ!— Али Ғариб шоша-пиша пиёлаларга май қуйди, қуяркан, ним-жонгина момик қўллари титраб кетди-ю, тилларанг шаробдан бир неча томчиси оппоқ дастурхонга томиб, пуштиранг нуқталар қўйди.

— Сиз ёшсиз, азизим, камина эса, кўп балоларни кўравериб, кўса бўлганмен, иним.

«Балли, ана энди ҳақ гапни гапирдинг!»

— Фақир сизни бу ғариб кулбамга таклиф қилиб, кўнглимни очган бўлсам, бошимизга қилич келганини сезиб қилдим бу ишни! Токи, бу қилич иккимизнинг бошимизда баробар турибди!— Али Ғариб тўсатдан кўзига ёш олди.— Такрор айтамен, иним, амри пошшо вожибдур. Ва лекин... амир Масъуд!.. Тожу тахт де-ганда ҳеч нарсадан қайтмайди у нобакор!

— Хўп!— Абул Ҳасанак май тўла пиёлани хонтах-тага «тақ» эткизиб қўйди-да, кафтининг орқаси билан қоп-қора бежирим мўйловини силади. Унинг шаробдан бўғриққан чиройли юзида, ҳарам гўзалларининг кўзла-ридай катта-катта серкиприк кўзларида қандайдир кишини ўзига ром этгувчи шиддат ва қатъият зуҳур этди.— Бошимизга не мусибат келмасин... камина ул офтоби оламнинг нзми ихтиёридин чиқмасмен!

— Боракалло!— деди Али Ғариб, момик қўлларини кўксига қўйиб.— Аммо... амир Масъуд!

— Ота рози — худо рози! Падари бузруквори норо-зи бўлгон зурриётдан худо ҳам норози!— деди Абул Ҳа-санак, аллақандай жўшиб.— Бас! Амир Масъуддан қўрқмоқ эмас, қилич чархламоқ даркор, жаноби бош вазир, қилич!..

— Сўзингиз тўғри, азизим. Аммо-лекин, ўзингиздан қолар гап йўқ, иним, барча амир, барча лашкарбоши-ларнинг амир Масъудга ихлослари баланддур.

— Йўқ!— деди Абул Ҳасанак, бўғиқ таҳдидли овоз-да. Унинг учлари буралган бежирим мўйловни дикрайиб,

кўзлари ола-кула бўлиб кетди.— Балки лашкарбошилар орасида фитна бордур? Балки амирал мўминин оламдан ўтмасдан туриб, унга чоҳ қазиш пайида юрган нонкўрлар бордур? Балки бу фитнанинг бошида вазири аъзам жаноблари ўзлари тургандур?— Абул Ҳасанак, ўз сўзидан ўзи жунбишга келиб, ўнг қўлини қилич дастасига қўйди. Унинг ола-кула кўзларида телбалик аломатлари зоҳир бўлди.— Агар фитна бўлса, билиб қўйинг, вазири аъзам! Фақир тирик эканмен, кимки амирал мўмининга чоҳ кавласа, ўзи шу чоҳга қулайди!— Абул Ҳасанак, қиличининг бандини ушлаганича, ўрнидан тура бошлади, бироқ туриб улгурмади. Али Ғариб бақалоқ гавдасига зид бир чаққонлик билан ўрнидан сапчиб турди.

— Торт қўлингни қиличдан! Ё ҳозир ғуломларимни чақирамен! Қўлларингга кишан урдириб, зиндонга ташлаймен, тентак!

Абул Ҳасанак, гўё ўз қулоқларига ишонмагандай, кўзларини катта очиб анграйиб қолди, дикрайган мўйловининг учлари худди ўқ еган қушнинг қанотларидай пир-пир учди-ю, қиличининг бандини қўйиб юбориб, кўрпачага ҳолсизгина йиқилди.

— Ке... кечиргайсиз, валинеъмат!

У, гарчи бош вазирининг фириб бобида беназир эканини билса ҳам, кўнглининг тупкарисида уни писанд қилмас, назарида, агар астойдил киришса, уни вазири аъзамликдан афдариб ташлашга ҳам қурби етар эди. У эндигина бу юм-юмалоқ, бақалоқ одамнинг бутун мудҳиш қудратини ҳис этди.

Али Ғариб, гўё ҳеч нарса бўлмагандай, қайта жойига ўтирди, бўғиқ таҳдидли овози қайта мулоимлашиб, секин давом этди:

— Камина сизни ўз инимдай яқин тутиб, кўнглимдаги дардларимни изҳор этсам, сиз...

— Узр, валинеъмат. Ешлик қилдим!..

— Бошга қилич келганда киши юрак амрига эмас, ақл-идрок амрига таянмоғи даркор. Билиб қўйинг, иним, не кўп, сиз билан бизнинг душманамиз кўп. Қўлингизда қилич, белингизда қувват бор экан, улар сизга таъзим бажо келтириб, илжайиб туради. Қиличингиз қўлингиздан тушса ўзлари қилич яланғочлайди. Сиз билан биз амирал мўминининг қўлидаги қиличлари эдик. Ёдингизда бўлсин, янги шоҳ, аввалги шоҳнинг қиличларини тақмайди, билъакс, уларни синдириб ташлаб, ўз қиличларини таққусидир. Амирал мўминин, — олло унинг

умрини узоқ қилғай,— бу бебақо дунёни етим қилиб, ул даргоҳи илоҳийни мунаввар этадурғон бўлса, сиз билан биз ўша куниёқ эски қиличга айланурмиз. Бу мусибат фақат биз эмас, бола-чақаларимиз, насл-насабимизнинг бошига ҳам тушмаса деб қўрқаман. Қўрққанам сабаб, сизга кўнглимни очиб, дардимни айтдим, сиз эса... сўзимнинг «худо»сини эшитиб, «берди»сини эшитмадингиз, иним!

Во дариф! Бир қарашда ланж ва бесўнақай кўринган бу кўримсизгина хомсемиз одам, бир неча ойдан бери Абул Ҳасанакнинг кўнглига ғулув солиб, уйқу бермай келаётган гапларни гапирди. Баайни унинг ўйларини, унинг юрагини кемириб келаётган шубҳа ва ҳадикларни бир-бир санаб берди.

— Қиссадан ҳисса шулки, ул такаббур ҳаким ибн Сино ҳазратларига юборилган ариз Абулвафо Сарикдан мушриф келмиш!

— Мушриф? Қачон? Не мужда келтирди у?

— Мужда!..— Бош вазир ўймоқдеккина оғзини ялаб кинояли кулимсиради.— О, азизим, азизим! Мужда келса — камина сизни бу кулбага чақириб, бу сўзларни сўзлаб ўлтирмас эдим! Таассуфлар бўлғайким, ул бетавфиқ ҳакими даврон, элчининг дарагини эшитиб, қочибди! Бундан ўн саккиз йил муқаддам олампаноҳга хизмат қилишни истамай, Гурганждан Жўржонга қочган бўлса, бу сафар ариз Абулвафонинг дарагини эшитиб, Ҳамадондан қочибди.

— Қайга?

— Қайга қочганини ўзидан бориб сўрайсиз, азизим!

Абул Ҳасанак бош вазирнинг заҳархандасини ичига ютиб:

— Вой тавба!— деб ёқасини ушлади.— Давлатпаноҳ унга бўйи баробар ганж ваъда қилган бўлса... тагин не керак ул такаббур ҳакимга?

— Сиз ҳакимни қўйиб, ўз аҳволнимздан сўзланг, азизим. Офтоби оламнинг сўзини эшитдингиз. Ул бетавфиқ ҳакимни бир-икки ҳафтада ҳозир нозир қилмасак, сиз билан бизнинг бошимиз танимиздан жудо бўлғусидир. Сиз эса ҳакимни сўзлайсиз!

Абул Ҳасанакдан садо чиқмади. Унинг эсига ҳозиргина султоннинг хобхонасида бўлиб ўтган суҳбат тушди, амирал мўъминининг бўғиқ қаҳрли овози қулоқлари остида қайта янграб кетди: «Тилёғламалик қилма, Абул Ҳасанак, биласен — фақир ёлғон сўзга инонмай-

мен ё сен ҳазрат ибн Синони бир ҳафтада ҳозиру нозир қиласен, ё мен ҳаммангни дуон бад қиламен!»

Абул Ҳасанак эса кийинк овидан кейин юксак рутбалар кутар, ҳатто эски рақибн Али Ғарибнинг ўрнига вазири аъзам бўлишни умид қилиб юрарди!

Абул Ҳасанак «май!» деб, пиёласини Али Ғарибга узатди. Бироқ Али Ғариб май қуйиш ўрнига пилдираб бориб, эшикни зичлаб ёпиб қайтди.

— Май ичишдан аввал сўзимнинг «берди»сини эшитинг, азизим!— вазири аъзам ён чўнтагини кавлаштириб, тўрт букланган бир қоғоз олди.

— Омадсиз элчимиз Абдулвафо Сарикдан келган мактуб: «Тожу тахтимизнинг кўрки, салтанатимизнинг зийнати, ул офтоби оламнинг сиҳат-саломатлигини олло таолодан ҳар лайлу наҳор тилаб турибмиз» ва ҳоказо, ва ҳоказо.— Бош вазир мактубни кўз олдига яқинлаштириб, бир зум лабларини пичирлатиб ичида ўқиди-да:

— Ҳа, мана!— деб ютинди.— Мана... «Ул сарвари салтанатнинг суянган тоғи, тожу тахтимизнинг ақли идроки бўлмиш сиз валинеъматимга етиб маълум бўлгайким, биз фақиру ҳақир Исфаҳондан умид офтобимиз сўниб, Тегинбод музофотига келиб қўнғанимизда ажаб бир ҳангоманинг шоҳиди бўлдик. Шундайким, шаҳар бозорида бир чеҳраси мунаввар зоти табаррук ўзини ҳакими даврон ҳазрат ибн Сино деб, таъриф қилганлар ва кўп хасталарнинг дардларига даво топиб, уларнинг дуон саодатларига мушарраф бўлганлар.

Бу ажиб ҳангома каминанинг қулогига етгач, ул ҳакими давронни ўз қароргоҳимга олдиришга жазм этдим. Аммо, афсуслар бўлсинким, каминанинг бу истагидан огоҳ топган ул алломай замон бир кечада қайгадир гумдон бўлмиш. Фақир ён-ёққа айғоқчиларни сафарбар қилиб, сўраб-суриштирдим ҳамки, аммо дарак топмадим. Ҳар ёққа от чоптириб кетган мушрифлар охир-пировардида тағин бир ажиб хабар топиб келдилар. Шундайким, ўзини Абу Али ибн Сино деб таъриф қилган бул ҳакими ҳозиқ машриқ сарн, инчунин, Ғазнаи муборак томон йўл олган эмиш.

Алқисса, бу ғаройиб ҳангомани сиз олиймақом вазири аъзам жанобларига етказмоқдан мақсад шулким, эҳтимол, ўзини ҳазрат ибн Сино деб таърифу тавсиф қилган бу алломай давронни доруссалтанатдан сурништириб кўрсангиз ва лозим топсангиз, офтоби оламнинг қулоқларига етказсангиз. Камина эса, пошишойи одам-

нинг нигоҳига тушмоқдан қўрқиб, Тегинобод музофотида, шаҳар қалъаси ташида қўниб турибмен, кўзим йўлда, сиз валинеъматимнинг дуои саломларини кутиб ётмоқдамен...

Тоабод дуои жонингизни қилиб, ғариб қулингиз» ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Али Ғариб, мунчоқдай милтираган қисиқ кўзларини хатдан узиб, тўрда тошдай қотган Абул Ҳасанакка қаради.

— Хўш, сўзланг, азизим!...

— Сиз,— деди Абул Ҳасанак, тили офзидя зўрга айланиб.— Сиз... бу ёлғон ҳангомага инониб, ўзини ибн Сино деб таърифлаган сохта табибни ахтармоқ шиятидасиз?..

— Ахтармоқ! Камина уни аллақачон топиб, ҳибс қилдирдим!

Абул Ҳасанак чиройли кўзларини ола-кула қилиб:

— Инчунин,— деди ҳансраб.— Инчунин уни олам-паноҳга рўбарў қилмоқчисиз?

— Йўқ! Ҳазрат ибн Синони аввал қамоқ қилиб, кейин амирал мўъмининга рўбарў қилиб бўлмас!

— Хўш? Хўш?

— Бунинг учун ҳаким ҳазратларини мушрифларга қўшиб дарҳол Тегинободга, ул хумкалла Абулзафо Сарик ҳузуринга қайтармоқ даркор! Сўнгра...

— Сўзланг! Сўзлай беринг, тақсирим!

— Сўнг ул ҳакими ҳозиқни ўз мартабаларига муносиб асъасаяу дабдаба ила кутиб олмоқ лозим, эгинга шоҳона либослар ёпиб, иззат-икромини бажо келтирмоқ даркор. Ана шундан кейингина...

— Бас! Сўзингизни англадим. Ҳаммасини англадим!— деди Абул Ҳасанак негадир ранги ўчиб.— Мақсадингиз... Бу ёлғон дабдаба билан ёлғон ибн Синони чин ибн Синога айлантирмоқ! Чин ибн Синога айлантириб, султони салотинга рўбарў қилмоқ! Ё раб! Бу ёлғон ошкор бўлса...

— Ошкор бўлса!— Вазири аъзам қўлидаги пиёла тўла майин қаҳр билан деворга қараб сепди, нақш олмадай қип-қизил юзидан қон қочиб:— Бу ёлғон ошкор бўлса, чинини топинг!— деб ўшқирди.— Ё чин ибн Синони топинг, ёки бу қовоқ каллангизни суюкли раҳнамонгиз қиличига тутиб беринг!

Абул Ҳасанак қалтироқ қўллари билан бошини чангаллаб олди, сўнг, гўё бутун салобати, димоғ-фироғи,

ғурури — ҳаммаси ёдидан чиққандай, икки букилиб вазири аъзамнинг олдига тиз чўкди.

— Афв этинг, валинеъмат! Бефаросат инингизни афв этинг!

Ун иккинчи боб

Ношуд шогирд сабаб ҳибсга тушган «ҳакими замон» Абу Шилқим ибн Шаҳвоний бир-икки кундаёқ адойи тамом бўлди. Зах ва зимистон ертўлада, у ёқдан-бу ёққа тапир-тупур югуриб, кўзи илингудек бўлса оёқ-қўлларида ўрмалаб юргувчи ёвуз каламушлар «даврасида» ўтган ҳар бир кун минг кунга татирди. Учинчи куни Абу Шилқим ибн Шаҳвоний ҳаётдан батамом умидини узди, «энди ўлдим, бу совуқ гўрга тириклайин кўмилдим», деган ўйга борди, борди-ю, қибла томонга сажда қилиб, узоқ йиғлади. Бироқ йиғи ҳам юрагига таскину тасалли беролмади, билъакс, кўнглидаги эски аламли ўйларни қайта қўзғади:

«Қим сенга ҳазрат ибн Сино бўламен деб, бу қиғир йўлга кир деди! Бу кунингдан беш баттар бўл, миясини еган эшшак!»— деди Абу Шилқим, ўз ёғида ўзи қовурилиб. У бир ўзини, бир мастона валдираб, унга панд берган шогирдини сўкиб, кўкка тавалло қиларкан, нечундир бот-бот кўр дарвеш эсига тушар, назарида, у баттол совуқ ертўланинг зим-зиё бурчагида туриб уни калака қилаётгандай бўларди. Гўё у ёлғиз кўзини ўйнатиб, қиқир-қиқир кулар: «Ҳа, ал қасосил миналҳақ! Қасосли дунё бу! Менга неки ёмонлик қилган бўлсанг ҳаммаси қайтгусидир, қайтиб ёқанга ёпишгусидур!» деб гўлдираб эди.

Қамалишининг учинчи куни бу васвас ва совуқ ваҳималардан ақли чувалашиб, ўтирган жойида йиқилиб қолди. Йиқилганда бир лаҳза кўзи илинди чоғи, тапир-тупур оёқ товушларини эшитиб; чўчиб кўзини очди. Зум ўтмай, эшик зулфинларининг шақир-шуқури эшитилди.

«Ё парвардигор!— пичирлади Абу Шилқим, тирноқларигача музлаб.— Ўз ҳифзи ҳимоятингда сақлагайсен!»

Қўш тавақали залварли эшик гўё кимгадир нола қилгандай узоқ ғичирлаб, базўр очилди.

Бўсағада... бошига ялтироқ мис дубулға кийиб, белига қилич тақиб олган новча бир сарбоз шам кўтариб турар, унинг орқасида зарбоф тўнли юм-юмалоқ бир

одам кўзга чалинарди. Эшик очилиши билан новча сар-
боз орқага чекиниб, зарбоф тўнли юм-юмалоқ кимсага
йўл берди, у эса қўл қовуштириб:

— Ассалому алайкум, ҳа... ҳаким ҳазратлари!— деб
гудранди-да, юриб эмас, йўқ, аллақандай пилдираб ке-
либ, Абу Шилқим ибн Шаҳвонийга таъзим бажо кел-
тирди.— Ҳақими замон ҳазратлари афв этсинлар! Фа-
қир вазири аъзам Али Ғарибмен!

«Вазирин аъзам Али Ғариб? Амирал мўъминининг
суянган тоғи Али Ғариб?»

— Бир қошиқ қснимдан кечгайсиз, тақсири олам!—
деди вазири аъзам ҳамон қўл қовуштириб.— Навкар
аҳлини биласиз. Бу ҳўкизлар бош олиш бобида устаси
фарангу, аммо лутфи карам не, иззат-икром не — фаҳ-
ми фаросатлари етишмайди. Шон-шуҳратингизга муно-
сиб иззат-икром кўрсатмоқ ўрнига бу совуқ ертўлага
қамаганлар. Биз гумроҳлар эса бу юмушдан беҳабар
қолибмиз!

Абу Шилқим ибн Шаҳвоний ҳар нарсани кутса ҳам,
ҳозиргина тўккан кўз ёшлари арши аълога бунчалик
тез етиб боришини кутмаган эди!

«Ё раб! Наҳот мунчоқ кўзлари анов шамдай заиф
милтираб турган бу қари тулкининг сўзлари рост бўл-
са? Наҳот макр бобида беназир деб ном чиқарган бу
қари иблис унинг, Абу Шилқим ибн Шаҳвонийнинг чин
ибн Сино эканига ишонса?»

— Тасанно сизга, алломаи замон, тасанно! Амирал
мўъминин сиз ҳазратимни лутфан таклиф этиб, Ҳама-
дон ва Исфаҳонга энг мўътабар зотларни элчи қилиб
юборган эди. Сиз ҳазратим бўлса... ўз оёғингиз билан
юриб келибсиз. Офарин сизга, ҳазратим!

Абу Шилқим ибн Шаҳвонийнинг юраги «шув» этиб,
аъзойи баданидан беҳисоб чумолилар ўрмалаб ўтди.

«Билади! Ҳамма сир-асрорини билади бу баттол!»

— Элчи... Элчингиз Ҳамадондан қайтдими, тақсири
олам?— деди Абу Шилқим ва бош вазирнинг юзида
билинар-билинимас заҳархандани кўриб, ичида сўкин-
ди:

«Ҳўкиз! Ҳўкиз бўлмасанг бунини сўраб не қиласен,
гумроҳ!»

— Элчи... Элчимиз шу фурсатда Тегинободда. Ис-
фаҳондан сиз ҳазратимни тополмай, тарвузи қўлтиғи-
дан тушиб қайтмиш!

Абу Шилқим ибн Шаҳвоний енгил нафас олиб, ва-
зири аъзамга дадилроқ боқди. Бош вазирнинг лаблари-

даги кинояли табассум сўнган, тўлин ойдаи юм-юма-лоқ, қип-қизил юзида чексиз ҳайрат ва чуқур эҳтиром ифодаси балқиб турарди.

— Ул офтоби олам ҳар он, ҳар дақиқа сиз шайх ур-раис ҳазратларини кўрмоқ ва иззат бажо келтирмоққа муштоқдурлар. Ва лекин... агар сиз ҳазратимга маъқул ва манзур тушса, бизда бир маслаҳат бор, мавлоно!

— Бош устига!

— Камина сиз ҳазратимга лутфи карам таманно айламоқдан бошқа мақсадим йўқдир. Бас, биз сизни шу букун яқин бир музофотга узатсак. Сиз ҳазратим эса бир-икки ҳафтадан кейин Ғазнаи мунавварга ўз номингизга муносиб шону шавкат ва иззат-икром ила ташриф буюрсангиз. Токи, биз фақирлар сиздай алломаи давронни ўз доврўфингизга лойиқ тарзда қарши олсак ва лутфи эҳсон ва иззату икром ила ул офтоби оламга тақдим этмоқ бахтига муяссар бўлсак!

«Чин сўзми бу ё бургага тузоқ қўйган бу қари шайтоннинг ҳийлаи найрангими?»— Абу Шилқим ибн Шаҳвоний вазири аъзамга ер остидан ўгринча назар ташлади, аммо унинг ҳамон тавозе билан бош эгиб турганини кўриб ўзи ҳам бош эгди.

— Вазири аъзам жанобларининг истаги биздай фақир ҳакимлар учун вожибдур, тақсири олам!

Ун учинчи боб

Ҳафганинг сўнгги кунларида Беруний ўзини хиёл енгил сезди. Иситмаси қайтди, кўнгли сал равшан тортиди, фақат ҳануз дармонсиз.

Вақт чошгоҳга яқинлашиб қолган бўлса керак, тепадаги туйнукдан ҳибсхонага бир жом нур қуйилмоқда, бу нур ғадир-будир харсангтошлардан қурилган тор қафасни бир нафасга бўлса ҳам ёритган эди.

Беруний бош томонидаги икки қумғонининг бирини олиб, юзини ювди, зиндонбон қўйиб кетган арпа нонни сувга ботириб бир бурда еди. У ўзини сал бардам сезиб, ўрнидан турмоқчи эди, шу пайт тепадаги туйнукда нимадир питир-питир қилди. Беруний ялт этиб туйнукка қаради. Туйнукдан қандайдир бир қуш «пар этиб учди, учганда ёнғоқдеккина бир тош «чарс» этиб узилди-да, сув тўла қумғонга келиб «чўли» этиб тушди. Қумғондаги сув чайқалиб кетди-ю, жўмрагидан тирқираб сув оқди.

Беруний, гўё фавқулодда бир ҳодиса рўй бергандай,

юраги гурс-гурс уриб қумғонга, тўғрироғи, қумғон жўмрагидан оқиб чиқиб ерни ҳўл қилган сув томчиларига тикилиб қолди. Кейин, апил-тапил ўрнидан турди-да, қафасдай тор хонани гир айланиб, ёнғоқдай-ёнғоқдай бир нечта тош териб келди, сўнг, ерга тиз чўкиб, бу тошларни қумғондаги сувга битта-битта ташлаб кўрди.

Ҳар сафар тошни қумғонга ташлаганида унинг жўмрагидан бир неча томчи сув оқиб чиқар, каттароқ тош ташласа, томчилар кўпроқ тушар, кичикроқ тош ташласа сув камроқ оқарди!..

Жуда оддий, аммо... барибир ажаб ҳодиса! Нечун бу содда, аммо кундай равшан фикр унинг миясига азвалроқ келмади?

Беруний, худди ҳибсдан озод бўлиши тўғрисида фармони олий келгандай, юраги ҳаприқиб, тор хонани яна бир неча марта айланиб чиқди.

У гўё кўпдан бери миясини банд қилиб келаётган чигал бир жумбоқнинг калитини топгандай ҳаяжонланар, энтикар эди.

Иўқ: сув тўла идишга бирор жисм тушганда идишдан маълум миқдорда сув оқиб тушиши унинг учун янгилик эмас... Бу ҳодиса юнон олими Архимидус¹ асарларида қайд қилинган. Сувга ташланган жисм ўзи сиқиб чиқарган жисмдан сғир бўлса — чўкиши, баробар бўлса сузиб юриши унга аён. Аммо... туйнукдан ногаҳон узилиб тушган бу тош! Қумғон жўмрагидан оқиб чиққан бу бир неча томчи сув! Ажабо, жуда оддийгина бу ҳодиса Берунийнинг миясида кўпдан бери айланиб юрган мураккаб бир муаммога қутилмаган бир тиниқлик киритди!

Мана, ўн-ўн беш йилдирки, Беруний нодир маъданлар тўғрисида бир китоб ёзиш орзусида юрибди. У олтин, қумуш ва ноёб маъданлар тўғрисида кўп илмий маълумотлар, ғалати ривоятлар тўплади, улар келтирган фожиалар ҳақида кўп ғаройиб ҳангомалар йнғди, ҳам илмий, ҳам бани башар учун ибрат тарзида ёзилажак бу китобнинг номини ҳам топди. Унинг номи «Жавоҳирнома» бўлади! Энди энг қийин иш — ноёб маъданларнинг тузилиши, таркиби, қаттиқлик ва юмшоқлик даражаси, энг муҳими — солиштирма оғирлигини аниқлаш иши қолди! Бунинг учун эса нозик бир олат яшаш, тўғрироғи, бу олатни кашф қилиш лозим!

Беруний кўпдан бери бу нозик ва мураккаб асбоб

¹ Архимидус — Архимед.

ҳақида ўйлар, гоҳо уни кашф қилгандай ҳам бўлар, яна озгина бош қотирса, бас, ихтиро рўёбга чиқадигандек туюлар эди, бироқ сал ўтмай, калаванинг учи қайта йўқолар, ечиш лозим бўлган янги муаммолар пайдо бўларди.

Мана энди масала ойдинлашди!

У худди мана шу қумфонга ўхшаш бир идиш ясайди. Идишнинг таги кенг, бўйни ингичка бўлади. Шундай-ким, тариқдай нарса тушса, тариқ баробар, ёнғоқдай нарса тушса, ёнғоқ баробар сув оқиб чиқиши лозим. Жўмракнинг белига эса, кафтдеккина тақсимча ёпиштириб, унга нозик тарози ўрнатади. Бу тарози шундай нозик ва «сезгир» бўлсинки, бир мисқолнинг¹ ўндан бирини ҳам аниқлай олсин! Ўлчов бирлиги сифатида эса, маъданлар султони олтинни олади! Ҳа, бу ишда, олтиндан аъло маъдан йўқ! Масалан, юз мисқол олтин олиб, бошқа маъданларнинг солиштирама оғирлигини шу олтин оғирлигига нисбатан аниқлаш мумкин!

Беруний ҳаяжон ичида тор хонанинг у бошидан бу бошига узлуксиз бориб-келар, бояги дармонсизликдан асар ҳам қолмаган, хаёли эса тобора равшанлашиб борар, бир-биридан ўткир, бир-биридан ёрқин фикрлар турнақатор бўлиб тизилиб келарди!

Ҳа, ғалати нарса экан ҳаёт! Мана, тасодифан туйнукдан тушган битта тош сабаб, уни кўп йиллардан бери қийнаб келаётган мураккаб бир жумбоқ ечилди ҳисоб! Бундан бир неча йил муқаддам Ҳиндистонда, Нанда шаҳри теварагидаги баланд тоққа чиқаётганида ҳам худди мана шундай ғаройиб бир ҳодиса рўй берган, миясида нимадир «ярқ» этиб, ёшлик чоғларидан бери уни қийнаб юрган чигал бир муаммонинг учи топилган эди!

Беруний юришдан тўхтаб, деворга суянди, суяниши билан унинг кўп йиллик фаразини тасдиқлаб, улуғ ихтиро ато қилган Нанда тоғи «лòп» этиб нигоҳи олдига келди.

Тоғнинг тўрт тарафи ёнғоқ отса юмалаб кетадиган чексиз-чегарасиз сайҳонлик эди.

Беруний тоққа чиқишга аҳд қилиб, унинг этагига борганида кўнглида ҳали ҳеч нарса йўқ эди. Нечундир фақат бир нарса, олис уфқда қаққайиб турган ёлғиз дарахт унинг эътиборини жалб этган эди, холос. У тоққа аста-секин ўрмалаб, икки юз қадамча кўтарилгач,

¹ Мисқол — 4,5 граммга тенг оғирлик ўлчови.

нафасини ростлаш учун тўхтади, тўхтади-ю... беихтиёр бояги дарахтни қидирди. Ажабо: боя уфқда турган дарахт тоғ тагига келиб қолган, уфқ эса йироқ-йироқларга чекинган эди! Рост, бу ҳодиса ҳам Беруний учун янгилик эмас эди. Лекин баландлаб борган сари янги кўз илғамас уфқлар очилишини кузатаркан, худди бунунгадй, миясида алланарса «ярқ» этди-ю, уни йиллар давомида қийнаб юрган чигал бир муаммо бирдан равшанлашди: бу замин — гир айланаси осмони фалак билан чегараланган бу замин, ҳамма ўйлаганидек, тептекис эмас, йўқ, текис эмас!

Беруний хаёлига келган аллақандай фикрдан бугунгидан ҳам қаттиқроқ ҳаяжонга тушиб, олис уфқда ўсган бир жуфт чинорни кўз остига олди-да, яна уч-тўрт юз қадам ўрлади. Йўқ, у янглишмаган, уфқ боягидан ҳам олисроққа чекинган, бир жуфт чинор эса гўё тоққа яқинроқ сурилиб келган эди.

Беруний харсангга ўтириб, бирпас нафасини ростлади-да, яна тоққа ўрлади. Яна ўша ҳодиса! Уфқ яна йироқ-йироқларга чекинди, Беруний кўз остига олиб қўйган нарсалар эса гўё тоққа янада яқинроқ силжиб келгандай бўлди.

Рост, бу ҳодиса ҳам Беруний учун янгилик эмас эди. Лекин тоққа ўрлаган сари уфқ чекиниб, янгидан-янги кўз илғамас кенгликлар очилишини ҳаяжон билан кузатаркан, миясида нимадир ярқ этиб ёнди-ю, кўпдан бери унга тинчлик бермай юрган нотинч бир ўй, мавҳум, аммо ғаройиб бир фараз фавқулудда ойдинлашди.

Бу ўй, бу ноаниқ, аммо ғаройиб фараз Берунийга ёшликдан бери ором бермай келарди. Нечун қуёш эрталаб чиқиб, кечқурун ботади, нечун ой ҳар ўн беш кеча-кундузда бир янгиланади, нечун юлдузлар ҳолати фаслларга қараб ўзгаради? Нечун ёзда осмоннинг бир буржида бўлган юлдузлар қишда бошқа бир жойга ўтиб қолади?

Беруний туғилиб вояга етибдики, бу жумбоққа жавоб қидиради. Уни ечиш умидида ўзи қурган расадхонада кечани кундузга, кундузни кечага улаб расад ўтказди, араб, ҳинд, юнон алломаларининг китобларини сув қилиб ичди. Унинг кўнглида заиф шамдай милтираган бу фаразлар ўшанда, расадхонада бедор ўтган тунларда туғилган эди. Нанда тоғидаги кузатишлар эса худди бугун туйнукдан тушган тош каби, уни кўпдан бери қийнаб келган фикрларга ажиб бир равшанлик киритди!

Шу-шу, Беруний тоғ ёнбағрига чодир ҳуриб, бир ҳафтагача ҳар хил ўлчовлар билан шуғулланди. Аввал тоғ этагидан кўринган уфқни одимлаб чиқди, кейин, аста-секин тоққа кўтарилди, кўтариларкан, ҳар юз қадамда «очилган» янги уфқлар оралигини ўлчади, сўнг олинган рақамларни тоғ баландлигига кўпайтириб, ҳосил бўлган бурчакларни аниқлади. Энг муҳими — топилган «марказ»ни ер куррасининг ҳар қандай нуқтаси билан бирлаштиргувчи тўғри чизиқни аниқлади, бу эса уни энг кўп қийнаган муаммони ҳал қилиш имконини берди, яъники, ер куррасининг теп-текис эмас, юмалоқ эканини рақамлар воситасида исботлаш имконини берди!.. Кейинчалик, Ҳиндистонда шаҳарма-шаҳар яёв кезиб юрган чоғларида Беруний ведачи қоҳинлардан ғалати бир ривоят эшитди: гўё олам яраллишидан аввал на қуёш бўлган, на ой ва на юлдуз! Биринчи бўлиб, зулмат, зулматдан сув, сувдан эса олов бунёд бўлган. Оловдан тухум барпо бўлиб, у уммонлар қаърида сузиб юрган. Сўнг, тухум ичидаги олтин ҳомиладан ҳиндлар худоси Бораҳим туғилган. Бораҳим тухумни ёриб чиққан унинг бир палласидан осмон, бир палласидан ер ҳосил бўлган, шунинг учун ҳам ҳиндлар бошда тухум шаклида яралган бу оламни Бораҳим тухуми деб атайдилар!

Едида бор, кекса қоҳинлардан эшитган бу ривоят ҳам, худди бугун туйнукчадан тушган тош каби, Берунийга ер курраси тўғрисидаги рисоласини ёзишга яхши бир туртки бўлган эди. Йўқ, бугун топган ихтироси ҳали-ҳозир фақат калласида, бу ихтирони ҳали ниҳоясига етказиш керак, кўнглида энди униб чиққан бу ниҳолни парвариш қилиб, ундан ҳосил олиш керак ҳали!

Ё раб! Наҳот бошлаган бу ишлари, ёзган ва ёзаётган китоблари — ҳаммаси чала қолса? Уларни ниҳоясига етказолмай, бу совуқ гўрда тоабод қолиб кетса?

Тўхта! Бу не? Эшик тақилладими ё унга шундай туюлдими? Ана, зулфинлар шақир-шуқур қилди, темир тасмалар билан қоқилган залварли эшикнинг бир тавақаси аста очилиб, қўлларида пайза, икки сарбоз, уларнинг орқасида эса... эғнида зарбоф тўн, бошида оппоқ симобий салла, кичкинагина, оппоққина бир мўйсафид кўринди. Бу — бош девон соҳиби Абу Наср Мишкан жаноблари эди!

Соҳиби девон қўлида найсмон ёрлиқ, бемажол деворга суяниб қолган Беруний томон юрди:

— Муҳтарам биродарим, Абу Райҳон! — Абу Наср,

кўзида ёш, пилдираб келиб Беруний билан кўришди-да, дарҳол кўлидаги ёрлиқни очди.

— Ул офтоби оламнинг меҳри муруввати чексиздур, азизим. Мана, сиздай алломаи давронни озод этмоқ тўғрисида фармони ҳумоюн битиб, фақирни ҳузурингизга йўлладилар!

Соҳиби девон қўлини кўтариб, ёрлиқни Берунийнинг кўзига тугди. Бироқ ёрлиқдан ҳам бурун Берунийнинг кўзи эшикдан кўриниб турган тоғларга тушди. Тоғ этагидаги кўм-кўк қирларда қийғос гуллаган бодомзорлар аниқ кўринарди. Тўп-тўп гуллаган бодомзорлар қир ёнбағрида эмас, юксак бўшлиқларда аста сузиб юрган нафис оқ-пушти булутларга ўхшарди.

Елирай! Наҳот бу совуқ гўрдан чиқиб, ўша ям-яшил қирларда юрмоқ яна насиб этса? Бу гўзал оқ-пушти бодомзорларни кезиб, уларнинг нозик ҳидини тўйиб-тўйиб ҳидламоқ насиб қилса унга?

Абу Наср Мишкан жаноблари, гўё Берунийнинг хаёлидан ўтган фикрларни илғаб олгандай, чеҳраси ёришиб:

— Ул меҳри дарё Хатлибегим омон бўлсинлар!— деб хитоб қилди.— Бегим омон бўлсалар ҳамма нарса ўрнига тушадур, мавлоно.

Беруний беихтиёр нигоҳини тоғлардан узиб:

— Хатлибегим?— деб сўради.

— Офарин, мавлоно! Бегим сизни ул ҳакими даврон ҳазрат ибн Синога йўллашни олампаноҳга маслаҳат берганлар! Бегимнинг бу маслаҳати амирал мўъмининига маъқул ва манзур бўлгандур.

— Каминани ибн Синога йўлламоқчилар?

— Балли! Бундан уч ой муқаддам ул ҳаким ҳазратларига юборилган элчилардан ҳануз дарак йўқ. Сиз эса... ҳакими давроннинг энг яқин биродарисиз. Шу боисдан Хатлибегимнинг маслаҳати олампаноҳга маъқул бўлган!

Соҳиби девон унинг сукутини аломати ризо, деб тунди чамаси, эшикда серрайиб турган навкарларга юзланди:

— Нечун қоққан қозикдай қаққайиб қолдинглар? Келинглар, қўлтигидан олиб ёрдам беринглар мавлонога!

Ун тўртинчи боб

Амр Масъуд кечаси томоғи қақраб уйғониб кетди. Махфий ишратхона тоқчаларидаги баъзи шамлар ўчган, баъзилари базўр милтираб турарди...

Амир, бош томондаги олти қиррали хонтахтани пай-паслаб, тоғ-тоғ ноз-неъматлар орасидан бир пиёла шарбат олиб ичди-да, ёнидаги тўшакка қаради. Кечаси ҳарам бекаси ёзган қалин шойи тўшак бўм-бўш эди. Бу бўш тўшак амирга кечаси олишавериб бўй бермаган ҳуркак малакни, унинг бўғизланаётган қўзичоқдай зорли нидосини эслатди-ю, юзи буришиб кетди.

Кўзлари бўталоқнинг кўзларидай жавдираб турган бу ёш, ҳуркак малакни (унинг исми ҳам жисмига монанд — Қорақўзбегим эди!) амирга Бухоро ҳокими Алитегин инъом қилиб юборган. Инъомдан мақсад эса: бундан уч-тўрт йил муқаддам султон Маҳмуд Бухорога юриш қилганида асирга олиб кетган суюкли кенжа хотини билан суюкли қизини амир Масъуд ёрдамида тутқундан қутқазиб эди.

Рост, Ҳиротдан Ҳамадон томон юриш бошлаган амир Масъуд бирда Исфаҳон учун бўлган қаттиқ жанглар сабаб, бирда Ғазнадан келаётган нохуш хабарлар сабаб, айш-ишратга унча ҳуши йўқ, кўнглига қил ҳам сиғмасди. Лекин Бухоро ҳокими Алитегин инъом этган бу санам... унинг минилмаган тойчоқдай ҳуркак қилиқлари, кўз ёшлари, оппоқ сийнаси... мана ҳозир ҳам амир кечаси бу ҳуркак тойчоқни жиловлай олмаганини эслади-ю, вужудида яна ўша тизгинсиз ҳайвоний ҳирс уйғонди. У ҳарам бекасини чақириш учун ёстиғи тагидан шақилдоғини қидирди, бироқ шу пайт ташқарида дукур-дукур оёқ шарпаси эшитилди. Зум ўтмай, кимдир эшикни бетоқат қоқди.

— Ким бу, тун ярмида беҳаловат қилғон?

— Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, амирим! Дорусалтанатдан мушриф келмиш!

«Сипоҳсолор Абу Тоҳир! Шаҳзоданинг инонган тоғи!»

— Ҳозир, Абу Тоҳир, ҳозир,— амир Масъуд сапчиб ўрнидан турди. Унинг хаёлига ҳаммадан бурун: «Наҳот... наҳот?» деган фикр келди. Мана, бир ойдан ошди, Ғазнадан махфий элчи Абулвафо Сарик келиб, ибн Сино ҳазратларини тополмай ноумид қайтиб кетди ҳамки, амир ҳар он, ҳар дақиқа Ғазнадан совуқ хабар кутиб (гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен, худованди карим!) бетоқат бўлади, кечалари мижжа қоқмай чиқади.

Абу Тоҳир, эғнида сарик банорас тўн, белида пўлат шамшир, ҳарамхона йўлагиди асабий одимларди.

— Не хабар? Валинеъмат қиблагоҳим...

— Оллога шукур, қиблагоҳингиз саломатдурлар!

«Е парвардигор! Валинеъмат падари бузруквори... бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда. Ва лекин ул боқий дунёнинг ғамини смоқ ўрнига бу норасо дунёнинг кмушларини ўйлайди. Ўз зурриётига инонмай, мушриф устига мушриф йўллайди!»

— Кеча мушриф, букун мушриф! Келтирган номан саодати қайда унинг?

— Номан саодатни фақирга инонмади, инонса, ами-
римнинг уйқусини беҳаловат қилмас эдим, шаҳзодан
валиаҳд!

— Хўп, ҳозир орқангдан етиб борамен!

Тонг яқин, кўкдаги юлдузлар хиралашиб қолган, боғда қийғоч гуллаган ўрик ва олмалар, хиёбон бўйи-
даги сарвлар субҳидам шабадасида аста чайқалар, ҳа-
вони баҳор гиёҳларининг нозик хушбўй ҳиди тутган
эди. Амир, боғ ўртасидаги хиёбонга тушиб,— бу хиёбон
тўғри саройга олиб борарди,— ишратхонадан узоқлаша
бошлади. Бироқ, сал юрмай нечундир юраги қаттиқ
увишиб, хиёбон ўртасида тўхтаб қолди. Негадир, эҳти-
мол ҳозиргина ишратхонадан чиққани учундир, бултур
Ҳиротда, худди мана шу пайтларда содир бўлган ёмон
бир воқеа амирнинг эсига тушди. Ушанда ҳам амир
Масъуд ўз ҳарамида худди бугунгидай ёш бир каниз
билан айш қилиб ётган эди. Тун ярмида мана шу сипоҳ-
солор Абу Тоҳир тўсатдан эшикни дук-дук урди. Маъ-
лум бўлишича, унда ҳам худди ҳозиргидай Ғазнадан,
бош девон соҳиби Абу Наср Мишкан жанобларидан,
мушриф келганди. Мушриф келтирган номада айтили-
шича, падари бузруквори султон Маҳмуд амир Ма-
съуднинг Ҳирот саройида қурдирган махфий ҳарами ва
бу ҳарам деворларига чизилган шаҳвоний суратлардан
огоҳ топган. Ва шаҳзоданинг бу ишидан дарғазаб бў-
либ, уни тафтиш қилиш мақсадида махсус мушриф
йўллашга аҳд қилган!

Устоз Абу Наср Мишкан амирни ўз хуфияси орқали
бу ишдан огоҳ қилар экан, унга дарҳол ҳарам деворла-
рига чизилган шаҳвоний суратларни йўқ қилишни мас-
лаҳат берганди.

Дарҳақиқат, амир ўз тасарруфига Ҳирот музофоти
теккандан кейин, Боғи Ҳиротнинг энг хилват жойига
махфий ишратхона қурдирган, қизил мрамардан барпо
бўлган бу пинҳоний ишратхона унинг энг суюкли ором-
гоҳига айланган эди. Бино томида катта ҳовуз бўлиб,
тоғ чашмасидан келтирилган сув аввал шу ҳовузга, ҳо-
вuzдан юзларча майда қувурчалар орқали пастга шало-

ладай оқиб тушар, бийони ёмғирдай ювган бу шалола энг жазирама кунларда ҳам ишратхонани салқин ва баҳаво қилиб турарди. Ишратхонага амирдан бошқа ҳеч ким тумшуқ суқолмас, унинг деворларига ҳақиқатан ҳам «Алфия-шалфия» достонидан олинган назик суратлар чизилган эди. Энг нафис бўёқлар билан чизилган бу беҳаё суратларда қип-яланғоч соҳибжамоллар билан алпқомат яланғоч йигитларнинг ишрат ҳолатлари тасвир этилганди... Бу ишратхона қурилибдики, амир ундан чиқмас, энг ёш, энг гўзал канизлари билан кунини шу даргоҳда ўтказар эди. Шу сабабдан ҳам устозни Абу Наср Мишканнинг махфий номасини олиб, аламдан «дод» деб юборди. Бироқ бош девон соҳибининг маслаҳатига кирмасдан иложи йўқ, падари бузруквори билан ҳазиллашиб бўлмас эди...

Амир ўшанда махфий номани олган кунгёқ усталарни чақиртирди, бир кечада суратларни ўчиртириб, ҳамма деворларни ганч билан қайта шуватди... Бу ишнинг айна вақтида қилдирган экан, эртасигаёқ султоннинг махсус мушрифиди етиб келди. У отдан сакраб тушди-да, бир қўлида нома, бир қўлида яланғоч қилпич, амирга салом ҳам бермасдан тўғри боққа, боғдан ишратхонага ўтди. У ишратхонанинг калитини сўраб ҳам ўтирмади, эшикдаги қулфни қиличи билан бир уриб сивдирди-да, ҳарам бекаларини силтаб ташлаб, ичкарига кирди...

Э воҳ, мушриф кечиккан, ганч билан қайта шувалган ишратхонанинг деворларидаги ҳаёсиз суратлардан асар ҳам йўқ эди!

...Бу эсдаликлардан бўғилиб кетган амир Масъуд банорас тўнининг ёқасини очиб, оташ кўксини шабадага тутди.

Ҳа, нечун бўғилмасин? Пайгамбар ёшидан ошган қиблагоҳи ўзи ҳануз айшу ишрат қилсин! Осмон маликаси каби муаззам саройлар қурдириб, уларга машҳур мутриблар, хонанда ва созандалар, ҳуснда беназир раққосалар, доврўғи бутун рўйи заминга кетган маликул калом ва воҳиди замон алломаларни йиғсин. Ҳарамига у ёғи Ҳиндистон ва Мовароуннаҳр, бу ёғи Хуросон парипайкарларини тўпласин. Унга эса, ўз пуштикамаридан бўлган зурриётига эса, бунинг ҳаммасини тақиқласин! Ахир, у — амир Масъуд, Ҳиротда ишратхона қурдирган бўлса, бунинг ўз падаридан ўрганиб қурдирди. Отасининг оламга машҳур кўшклариди хилват гўшалар бор, бу гўшалар шаҳзоданинг ишратхонасидаги суратлардан юз баробар беҳаё суратлар билан безатил-

ган, яланғоч аёл ва эркакларнинг олтин ҳайкаллари билан зийнатлаган.

Пайғамбар алайҳиссалом ёшидан ошган падари бу пинҳоний гўшаларда совиган қонини кўпиртириб, беҳисоб видоятларидан инъомга келган ҳурилиқолар билан айшини сурсин, уни эса, ўз зурриётини, бу неъматлардан мосуво қилиб, машриқ томон отланишга даъват этсин! Майли, амир Масъуднинг ўзи ҳам сўнгги йилларда жанг-жадал ишқида кўп ёнар, мағрибда буткул Хуросон, Бағдод ва ҳаттоким Румгача забт этиб отаси янглиғ фотиҳи музаффар бўлиш орзусида яшарди. Бу тўғри. Аммо суюкли падари уни бу ишга даъват этаркан, нечун ўз ўғлидан оғир дардга чалинганини яширади? Ундан, ўз зурриётидан яширади-ю, ҳазрат ибн Синони сўроқлаб, пинҳона элчи йўллайди! Бу жумбоқ, бу сир-асрордан муроди не? Тўнғич фарзанди амир Масъудни Ғазна тахтидан мосуво қилиб, эркатой кенжатоийи шаҳзода Муҳаммадни тахтга ўтқазishi? Эҳтимол, бевақт ташриф буюрган бу мушриф шу тўғрида фармони олий келтиргандир?

Боғнинг этагидаги ҳаворанг мрамрдан қурилган икки ошёнали сарой бир-бири билан тахт талашиб келган икки ҳоким — Шамсуддавла билан Алоуддавларнинг ўзларидай совуқ ва кўримсиз эди.

Амир эшикда серрайиб турган найзадор суворилар ёнидан ўтиб, кўшкка кирди. Кечаси ёқилган шамлар ўчирилмаган, иккинчи ошёнага олиб чиқадиган тор йўлак ҳам, юқоридаги машваратхона ҳам ёп-ёруғ эди. Ҳавода куйган шам ҳиди анқир, деворлари ниллий кошинлар билан қопланган, тагига гулдор қирмизи палослар тўшалган кенг машваратхона кўшкнинг ўзидай файзсиз эди.

Амир кирганда мўйлови эндигина сабза урган саройбон ўртадаги дўнгалак хонтахтага дастурхон ёзмоқда эди.

— Абу Тоҳир қайда? Айт, мушрифни олиб кирсин!

Амир машваратхонанинг шаҳар майдонига қараган даричалари олдига бориб, оғир хаёлга чўмди.

Сарой олдидаги майдон бўм-бўш, фақат кунгурадор кўрғон буржларида битта-яримта соқчилар кўзга чалинарди. Кўрғон ортидаги шаҳар тонг қоронғисида элас-элас кўринар, Зарринруд дарёсининг у юзидаги тор кўчаларда қандайдир кўлагалар ғимирлар, ҳар жой-ҳар жойда, чамаси, гузарлардаги карвонсаройларда гулхан ёнарди.

Амир, қалъа ортидаги ғира-шира майдонларда ивир-сиб юрган сояларга, аллақандай жулдурвоқи гадоларга кўзи тушиши билан шаҳарда бир ойдан бери қора ўлат кезиб юргани эсига тушди, тушди-ю, кўнгли ғаш бўлиб, тескари бурилди... Ҳа, шаҳарда қандайдир мудҳиш касал бошланган, бу касал даҳама-даҳа, кўчама-кўча, уйма-уй даҳшат солиб кезиб юрар, шу боисдан сарой ҳам, шаҳар дарвозалари ҳам тақа-тақ бекилган.

Ажабо! Бу ғариб шаҳарга нечун юриш қилди у? Нечун Ғазнаи мунаввара туриб, қайсар, бентоат форсийлар юртига от солди?

Ё парвардигор! Бу падари бузруквори уни қачон, қайси гуноҳлари учун ёмон кўриб қолди? Ёзуғи не унинг?

Йўқ, бундан беш-ўн йил муқаддам Ҳиндистонга юриш қилган чоғларида султон уни ёнидан жилдирмас, беҳисоб қалъалар, қасрлар, муаззам шаҳарлар учун бўлган аёвсиз жангларда унга энг оғир қўшинларини ишониб топширарди. Ёш амирнинг суронли жанглардаги матонатини, ёв устига шердай наъра тортиб, бургутдай бостириб боришларини кўрганида кўзига ёш олиб дуо қилар, жангу жадаллардан сўнг бериладиган базми жамшидларда эса, уни бобоси амир Сабуқтегинга ўхшатиб, ифтихор билан сўзлар эди.

Ҳадсиз ўрмон ва ҳудудсиз чакалакзорларда бўладиган ов пайтларида-чи?

Ов чоғида жанговар филларга миниб олган филкашлар ўрмон ичида ноғоралр чалиб, йўлбарс ва қоплонларни очиқ майдонларга қувиб чиқишар, филга минган султон эса, қўлида камон, ўз лашкарбошилари қуршовида отишга шай бўлиб турарди. Бир маҳал, ноғоралар гумбури ва айюҳаннос солган овчилар қийқирғи остида ўрмон орасидаги очиқ майдонларга гўё алангадай лов-лов ёнган қоплонлар, мудҳиш ўкирган ёввойи йўлбарслар отилиб чиқарди. Эсида бор. Синд вилоятида бўлган шундай бир ов пайтида чакалакзордан қочиб чиққан икки йўлбарс ёмғирдай ёғилган камон ўқларидан ваҳшиёна ўкирганларича, султонни қуршаб олган лашкарбошиларга ҳамла қилди.

Амир Масъуд ўқ теккан йўлбарсларнинг бутун даҳшатини ўшанда биринчи марта кўрди! Султон минган фил наъра тортганича, хартумини карнайдай кўтариб, лапанглаб қочишга тутинди. Султонни қуршаган суворилар эса, гўё икки жуфт эмас, икки минг йиртқич ҳамла қилгандай, сепилган тариқдай сочилиб кетди. Қим-

нингдир оти дўмбалоқ ошиб, эгаси эгардан қалпоқдай учиб кетди, султон эса, бир қўли олтин тахтада, бир қўли билан жонҳолатда қилични суғуриб олмоқчи бўлар, бироқ шошганиданми ё филнинг лапанглашиданми, суғуриб ололмас, ола-кула кўзлари фил думига осилиб олган ярадор йўлбарсда эди!

Амир Масъуд буни кўрди-ю, даҳшатдан осмонга сапчиган қора бедовини султон томон бурди. Ушанда у қўрқув нималигини билмас, агар битта эмас, юзта йўлбарс ҳамла қилса ҳам тап тортмас, уни фақат битта ўй — остимдаги отим панд бермаса эди, деган ўй чўчитар эди, холос. Йўқ, амирнинг журъати, кўпирган қонининг тизгинсиз ҳарорати остидаги отига ҳам ўтди-ю, ярадор йўлбарсни думига миндириб олиб, лапанглаб қочиб кетаётган фил устига бостириб борди!..

Ҳа, ўз жони кўзига кўринмай от суриб борди-ю, фил устида ҳануз ўкириб кетаётган ярадор йўлбарснинг бошига қилич солди...

Гуноҳкор бандасини олло ўзи кечиргай! Аммо... баъзи-баъзида, айниқса, отасининг унга қилаётган адолатсизликларини эшитганида, амир Масъуд ёмон ўйларга боради. Нечун ўшанда, ярадор йўлбарс ҳамла қилган пайтда от солиб бориб уни ажал чангалидан қутқариб қолдим, деган куфр фикрларгача боради у! Йўқ, айб ёлғиз падарида эмас, ҳамма балога сабаб — унинг ёнидаги вазиру вазароси бетавфиқ Али Ғариб билан анов... ҳезбачча Абул Ҳасанакда. Бу икки иблис султоннинг энг вафодор надимлари, энг салоҳиятли лашкарбошилари, итдай содиқ ғуломлари, ҳамма-ҳаммасини ёмонга чиқариб, саройдан йироқлаштиришга муваффақ бўлишди. Шулар сабаб нафақат Ғазна, бутун салтанат фисқи фасод уясига айланди. Аммо султон буни билмайди, ё билса ҳам ўзини билиб билмаганликка олади, унинг кўзи кўр, қулоғи кар...

Амирнинг хаёлини Абу Тоҳирнинг:

— Валинеъмат, амирим!— деган овози бўлди.

— Мушриф қайда?

— Мушриф... икки ҳафта туну кун от суриб, ҳолдан кетмиш.

— Номаи саодат?

— Номаи саодатни унинг қўйнидан базўр топиб олдим, марҳамат, валинеъмат!— Абу Тоҳир чўнтагидан миттигина қора туморча чиқариб, таъзим билан амирга узатди. Устига учта митти кахрабо садаф тақилган бу қора туморчага кўзи тушиши билан амирнинг юра-

ги ҳаприқиб кетди: меҳрибон аммаси Хатлибегимнинг туморчаси!..

— Ҳқи!— Амир хонтахтадаги гулдор кўзачадан бир пиёла шароб куйиб бир хўплам ичди-да, ўзини ёстиққа ташлаб, Хатлибегимнинг номасини эшитишга чоғланди...

Оллога минг қатла шукурким, доруссалтанатда амирии гўдаклигидан яхши кўрган бу азиз зот бор!..

Меҳри офтоб аммаи зори! У эрка жиянига чексиз изҳори муҳаббат ва беҳисоб дуои салом йўллаб, бирда кўз ёши билан, бирда қайғу-ҳасрати билан доруссалтанатдаги пинҳоний юмушларини баён қилибди.

Хатлибегимнинг хабар беришича, салтанатнинг шону шавкати, тожу тахтнинг зеби зийнати амирал муъминин, гарчи сабаби хасталик, ўз ёғида ўзи қовурилиб ётса ҳам, ноумид шайтон, олло таоло ўз бандасига шифо ато қилса ажаб эмас, фақат тожу тахтнинг тақдири қил устида турганда унинг, салтанатнинг ёлғиз умиди — амир Масъуднинг йироқ-йироқларда бўлиши ақлдан эмас. Сабаби, султонни авраб, унинг бағрига кириб олган Али Ғариб билан Абул Ҳасанак каби нобакорлар ёмон режалар билан машғулдирким, бу машъум ниятга кўра, султони салотин бу фоний дунёни етим қилиб, ул боқий дунёни муназвар этадурғон бўлса, улар субутсиз шаҳзода Муҳаммадни тахтга ўтказмоқ матлабидадур. Агар бани одам қиёфасидаги бу икки шайтон ўз муродларига етса, салтанатнинг аҳволи не бўлади? Зеро, салтанат бамисоли бир дарахт бўлса, Ғазна унинг илдизи, бошқаси япроғидур. Бас, амир Масъуд дарахтнинг япроғи эмас, илдизини ўйламоғи даркор.

Суюкли аммаи зори!..

Амир Масъуд Абу Тоҳирнинг бир меъёрда сокин оққан овозини эшитаркан, меҳрибон аммасининг чеҳраси кўз олдида намоён бўлди. Жуссаси чоғроқ, ўзи озғингина, қорачагина бўлса ҳам, юриш-туришлари шиддатли, гап-сўзлари ўткир, айни чоқда, сурма тортилган тимқора кўзларида ички бир иқтидор товланиб тургувчи Хатлибегим бобоси амир Сабуқтегинни эслатарди. Гўдаклигидан аммасининг бағрида ўсган амир Масъуд уни ўз волидасидан ҳам яхши кўради. Гўдаклиги эмиш! Мана ҳозир ҳам, кўзини бир зум юмса, кечалари аммасининг қўйнида чўпчак эшитиб ётган маъсум болалик чоғлари ёдига тушади, қулоқлари остида унинг «оппогим», «қўзичоғим», «бўталоғим» деб эркалагувчи мудоийим овози янграйди.

Амир, «ҳазрат ибн Сино», деган сўз қулоғига чалингандай бўлиб, хаёл оғушидан чиқди.

— Ибн Сино? Қайси ибн Сино? Қайта ўқи!

Абу Тоҳир кўзини мактубдан узиб, амирга «ялт» этиб қаради-да, итоаткорлик билан такрор ўқишга киришди:

«Кўзимнинг нури, белимнинг қуввати, меҳрибони бошафқат жиянимга етиб маълум бўлсинким, биз доруссалтанатда ажаб бир савдоинг шоҳиди бўлиб турибмиз... Бундан уч-тўрт ой муқаддам валинеъмат қиблагонингиз ариз Абулвафо Сариқни Ҳамадон томон йўллаган эдиким, алломан замон ибн Сино ҳазратларини топиб кел деб. Падари покнингиз бу табиби давронга шундай ихлос қўйганким, бу ихлосни унинг дилга олло ўзи солмиш. Аммо элчи Абулвафо Сариқ ҳазрат ибн Синони топа олмай ўзи қайтиб келаётган эмиш, деган хабар келдиким, бу хабарни эшитиб кўп азият чекдик. Ажаб ҳолки, бу орада доруссалтанатда бошқа бир миш-миш тарқалди, гўё ул ҳакими ҳозиқнинг ўзи Ғазнаи мунавварада пайдо бўлган эмиш! Аммо биз бу мишмишларни ҳақиқат қилиб улгурмаган ҳам эдик, ул ҳакими ҳозиқ қайгадур гумдон бўлди. Қай йўсин сирли пайдо бўлган бўлса, шу йўсин сирли гумдон бўлди. Ахир наҳот ул такаббур ҳакимни топиб бўлмас, бўтам? Қидириб кўр, шояд топсанг! Шояд ул ҳаким келиб, оғам шўрликнинг дардини даф қилса, шунда олампаноҳ ҳам ақли норасо шаҳзодадан кўнгли совиб, шояд меҳри сенга оғса, қулуним!..»

Ажаб мактуб! Ажаб савдо!

Ариз Абулвафо Сариқ бундан бир ярим ой муқаддам амир Масъуд ҳузурига ташриф буюрган эди. Икки қўли кўксида, кўзида мунчоқ-мунчоқ ёш, худди мана шу кўрпачада ўтириб, амирга ҳамма сир-асрорни сўзлаб берган эди. Аммо амир бу одамнинг на сўзига инонди ўшанда, на тўккан обидийдасига! Чунки амир билар: Ғазнада лашкар девонини бошқарган бу муғамбир ариз унга бош эгиб келишдан аввал ўз навкарлари билан пинҳона Ҳамадон ҳокими Алоуддавла ҳузурига ўтган, унга бирда ялғиниб-ёлвориб, бирда дўқ-писанда қилиб, ҳазрат ибн Синони топиб беришни талаб қилган. Ибн Сино ҳазратлари гумдон бўлиб, талаби рўёбга чиқмагандан кейин эса, тарвузи қўлтиғидан тушиб, амирнинг олдига юқиниб келган эди!

Падари султон Маҳмуд: «Менга Абулвафо Сариқнинг бўйи билан салласи ёқмайди», деб бежиз айтмаган

экан! Ушанда, катта сурмаранг салласи бошида хунук қўнқайиб турган бу бесўнақай одам унга ҳам ёқмади.

Авваламбор, валлакат қиблагоҳи, қолаверса, бу бесўнақай ариз бу ишларни ундан сир сақлашни лозим кўришган. Агар лозим кўришмаганда, Ҳамадонга пинҳона ўтишдан аввал унга мурожаат қилишар эди! Агар худо сахт-сумбат бериб, ақл бермаган бу эчки соқол ариз Ҳамадонга пинҳона ўтишдан олдин унинг олдига келганида эди, келиб ҳамма сир-асрорни баён этганида эди, амир Масъуд аллақачон ул ҳакими замонни топиб берган бўларди! Чунки кўпдан бери амир Масъуддан ҳадиксираб юрган Ҳамадон ҳокими Алоуддавла эндиликда сулҳ истаб, ҳар куни элчи юборади, элчилар билан туя-туя совға-саломлар йўллайди...

Бўйи билан салласи ёқмаса ҳам султоннинг ишончини қозона олган Абулвафо Сарик кўз ёшлари билан эчки соқолини юва-юва Исфаҳонни тарк этди! Амир Масъуд эса... бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт қўйибди!

Амир юришдан тўхтаб, Абу Тоҳирга қадалиб қаради:

— Дарҳол Ҳамадонга, Алоуддавлага чопар йўлла! Дарҳол билмоқ даркор — ул ҳакими даврон Ғазнага кетганми ё ҳануз Ҳамадон теварагида яшириниб юриптими? Бор, девон бекларига фармон бер: дарҳол нома битсинлар!

Амир Масъуд шундай деб, кўрпачага ёнбошладиди, шароб тўла кўзага қўл узатди.

Ун бешинчи боб

1

«Букун, тўрт юз йигирма биринчи йил ҳижрий, раб-биул охир ойининг тўртинчи куни бомдод чоғида Ҳамадондан чиқиб, намози асрда шаҳардан беш фарсанг жойдаги бир работ ёнига келиб қўндик. Шайх работга тушишни истамади, работдан йироқроқдаги бир қир эагига чодир тикиб, отлар билан туяларни тушовлаб ўтлоққа қўйиб юбордик.

Кеча тун ярмида яна саройдан чопар келиб, шайхга нома топширди. Номада айтилишича, Ҳамадон ҳокими Алоуддавлага Исфаҳонни забт этиб турган амир Масъуддан элчи келган. Элчи шайхни қидириб келган. Бундан икки ой муқаддам ҳам шайхни йўқлаб элчи келган, у Ғазнаи мунавварадан, султон Маҳмуднинг ўзидан келган эди. Шайх унда ҳам султон хизматига

боришни истамай, яширишига мажбур бўлган, бироқ шаҳардан чиқиб кетмаган эди. Бу сафар Ҳамадондан бош олиб чиқиб кетмоқдан бошқа чора қолмади, сабаби, султон Маҳмуд узоқда бўлса, амир Масъуд қўл чўзса етадиган жойда. Исфаҳонда. Боз устига, Ҳамадон ҳокими Алоуддавла амир Масъуддан балойи азимдан қўрққандай қўрқади, чунки Исфаҳонни бир ҳамла билан босиб олган амир, истаса, Ҳамадонни ҳам бир кунда забт этмоққа қодир.

Биз кечаси билан йўл ҳозирлигини кўрдик. Бир сандиққа китобларни жойладик, бир сандиққа ноёб доруларни. Ҳар эҳтимолга қарши мешларга сув тўлдирдик, дашти биёбонда бошпапасиз қолмайлик деб, чодир олдик. Қолган нарсаларни ёр-биродарлар эрта-бурускуни етказиб бермоқлари даркор.

Субҳи содиқ шаҳар дарвозасидан чиқдик. Мен шайхдан «Қайга борамиз», деб сўрадим. Шайх уф тортди: «Қайга бош қўйишни ўзим ҳам билмаймен, ўғлим,— деди.— Мана, таваллуд топган юртимни тарк этиб, мусофирлик жандасини кийганимга чорак аср бўлди. Аммо қайга муқим қўниб, қачон ҳаловат топамен, ўзим ҳам билмаймен. Эҳтимол, Бағдод томон равона бўлурмиз, болам».

Шайх шундай деб, отини чуқлади ва шу работга келиб қўнгуниimizча ундан садо чиқмади.

Шайхнинг аҳволи руҳияси менга аён. Мана, неча ойдирки, Исфаҳондан хабар йўқ. Елғиз иниси Абу Маҳмуд тирикми, йўқми — ҳануз қоронғи. Ёнғинда қолган кутубхонасидаги ноёб китоблари-чи? Нодир қўлёзмалари-чи? Ҳануз дарак йўқ. Шаҳар қамалда. Шайх шуни ўйлаб, кечаю кундуз изтироб оташида қовурилади.

Работ яқинига қўниб, чодирларни тикиб бўлгуниimizча намози аср бўлди. Намоздан кейин шайх, бир айланиб келамен, деб қирга чиқиб кетди.

Кун илиқ. Қир-адирлар кўм-кўк, кўрган кўз қувонади. Чамаси, бу ерларга амир Масъуд лашкарлари етиб келмаган, узоқ-яқиндаги кичик-кичик қишлоқлар осойишта.

Шайх кун ботиб, қош қорайганда қайтиб келди. У яна қаттиқ ҳаяжонда эди.

— Ажаб ҳол!— деди шайх.— Бу дашт, бу адирлар худди Бухоро теварагидаги дашту адирларга ўхшайди. Анов қишлоқлар эса ё тавба!— худди камина таваллуд топган Афшонанинг ўзи. Баайни ўзи!..

Шайх шундай деб кўзига ёш олди.

— Таваллуд топган жойларингизни соғинибсиз, ус-
тод,— дедим.— Бағдодни қўйиб, Бухоро томон йўл
олайлик!

— Кошкийди, Бухорони кўрмоқ насиб этса!— деди
шайх маъюсланиб.— Сен билмайсен, болам, у ерда
Алитегин деган бир ҳоким бор, бу ҳоким олдида амир
Масъуднинг этагида намоз ўқиса бўлур!

Шайх шундай деб, қалам-қоғоз келтиришни илти-
мос қилди.

— Букун «Китоб ал-Инсоф»ни қайта тиклашга ури-
ниб кўрайлик,— деди шайх.— Мен айтиб турамен, сен
ёзасен!..

Шайх ҳамниша шундай қилади. Бошига бир мусибат
тушса ёхуд аламли ўйлар юрагини исканжага олса, ҳа-
миша ўзини иш билан овутади, ҳамма нарсани йиғиш-
тириб қўйиб, бирор асарини ёзмоққа киришади.

Букун ҳам биз тун ярмигача иш билан машгул бўл-
дик. Мен «Китоб ал-Инсоф»нинг қўлёзмасини ўқиган
ёдим, бироқ ёдимда яхши сақланиб қолмаган эди.
Шайх эса, ҳаммаси ёдида экан, чодирда у ёқдан-бу ёқ-
қа юриб, айтиб турди, мен айтганини ёзиб бордим. Шу
тариқа тун ярмигача йиғирма саҳифани тўлдирдик. Тун
ярмидан ошганда шайх иккимиз чироғни ўчириб, тў-
шак ёзиб ётдик. Каминна чарчаган эканмен, дарҳол ух-
лаб қолдим. Бир маҳал уйғониб кетсам, шайх уйқудан
турган экан. Шам ёқиб, эгнига қуроқ жанда, бошига
вски кулоҳ киймоқда эди. Мен ҳайрон бўлиб, ўрнимдан
турган эдим, шайх:

— Таваллуд топган жойларим ёдимга тушиб, кў-
вимдан уйқу қочди,— деди.— Сен ухлай бер, болам,
каминна атроф-теваракни бир айланиб келамен.

Мен ундан, нечун устингизга жанда, бошингизга ку-
лоҳ кийдингиз, деб сўрадим. Шайх: «Эҳтиёт шарт», деб
жавоб қилди.

Шайх шамни ўчириб, чодирдан чиқди, мен қайта
ётиб ухлаб қолдим».

(Убайд Жузжоний хотираларидан)

2

Ибн Сино тунги шудрингда ҳўл бўлган чодир этаги-
ни кўтариб, ташқарига чиқди.

Бепоеён дашт артилган тилладай тиниқ йирик юлдуз-
ларга тўла, гўё осмон билан дашт қўшилиб кетгану

оппоқ йирик юлдузлар баҳорги гиёҳлар орасига тариқдай сочилиб кетган, гўё уларни ҳовучлаб териб олса, ҳовучлаб сочиб юборса бўлади.

Иби Сино, тўсатдан юраги «шиғ» этиб, чодир ёнида тўхтади. Нигоҳи олдига худди мана шундай илиқ тун қўйнида, тупроқ йўлда кетаётган ҳўкиз арава келди, арава узра аста айланаётган тунги осмон ўшанда ҳам мана шундай оппоқ, мусаффо юлдузларга тўла эди.

— Бибижон!

— Ҳов, олтиним? Нечун ухламайсен?

Қоронғида тилла тақинчоқлар нозик жаранглайди, сўнг, уч-тўрт яшар гўдакнинг димоғига «гуп» этиб сут ва иссиқ нон ҳиди уради. Кичкина Абу Али онаси Ситорабонунинг илиқ кафтини тутиб, чўлп-чўлп ўпади, юзига, кўзларига суртади.

— Бу юлдузлар қайдан келган, бибижон?

— Уларни олло яратган, олтиним.

— Олло қайда, бибижон?

— Етти қават осмоннинг устида, арши аълода. Ухла, кўзинчоғим...

Сут ва иссиқ нон ҳиди уфурган майин қўллар гўдакнинг юзини меҳр билан силаб кўрпани ёпмоқчи бўлади, бироқ гўдак бетоқат типирчилаб, кўрпани очиб ташлайди.

— Бу юлдузларнинг оти борми, бибижон?

— Бор, олтиним, уларни уламолар билади. Катта бўлганигда сен ҳам уламо бўласен... Шунда ҳаммасини билиб оласен.

— Йўқ, бибижон, мен биламен. Ҳув анов, қоқ тепадаги катта оқ юлдузни Олтин қозиқ дейдилар. Олтин қозиқнинг остидаги етти юлдузнинг номи Банот наъш. Анов чеккада ялтираб турган юлдузни Уторид юлдузи дейдилар, бибижон!

Гўдак сўзини тугатолмайди. Тўсатдан юзида, пешонасида онасининг иссиқ лабларини ҳис этади, кўз ёши аралаш пичирлаб айтган гаплари арава ғилдиракларининг ғичир-ғичирини босиб кетади:

— Илоё бу зеҳни ато қилган тангрим ўз паноҳида асрагай сени! Илоё умринг узоқ, юлдузинг ёруғ бўлғай, болажоним! Энди ухла, кўзинчоғим. Ҳозир Афшонага етиб борамиз. Уриклар довучча туккандур! Гулрухсор опанг довучча териб, сени кутиб ўтиргандур? Ухла, олтиним!

Гулрухсор — тоғасининг катта қизи. Тўрт яшар Абу

Али уни ўз туғишган опаси Гулнорадан ҳам яхши кўради. Гулрухсорнинг қўллари онаси Ситорабонунинг қўлларидан ҳам майин, мулойим, чиройли. Кўзлари осмондай кўм-кўк, тили новвотдан ҳам ширин Гулрухсор ҳовуч-ҳовуч тут териб, Абу Алига тутади, Абу Али эса, худди охурдан ем еган тойчоқдай, унинг ҳовучига тумшугини тиқиб, садафдай-садафдай марварид тутларни битта-битта териб ейди, еб бўлиб, аллақандай хушбўй гиёҳлар атри уфурган нозик бармоқларини ўпади, битта-битта ўпади. Гулрухсор қотиб-қотиб кулади. Унинг кулгусидан завқланган Абу Али яна ўпади, қайта-қайта ўпади. Кечалари эса, Гулрухсорнинг райҳон ҳиди келган юмшоқ, силлиқ сочларини ўйнаб ётади, юзини унинг оппоқ майин сийнасига босиб ухлашни яхши кўради.

— Бибижон!— дейди Абу Али энтикиб.— Мен опажонимни яхши кўрамен, бибижон!

— У ҳам сени яхши кўради. Ухла, олтиним, ухлаб тур, опажонингни кўрасен!

Э воҳ! Гулрухсорни кўриш насиб этмайди. Абу Али эрталаб юракни тилка-пора қилғувчи йиғи ва фарёдлардан уйғониб кетади. Арава тоғасининг чорбоғи ёнида турипти. Эшик олдида тумонат одам. Онаси Ситорабону ўзини кўк мато ёпилган тобутга ташлаб, фарёд чекмоқда. Абу Али нима бўлганини англай олмайди, лекин кўк мато ёпилган тобутни қучоқлаб йиғлаётган онасини кўриб, аравадан сакрайди-ю, онасига қўшилишиб у ҳам фарёд чекади.

Тун. Тўрт яшар Абу Али ўз ҳовлиларида, катта шотут тағидаги супада ётипти. Тепасида иягини тиззаларига қўйганича Ситорабону мунғайиб ўтирипти. Гўдак кўзнини очиши билан онасининг ёш тўла кўзларини кўради.

— Бибижон! Нега йиғлайсиз, бибижон?

— Нега йиғламайин! Опажонингни бериб қўйдик, олтиним.

— Опажонимни кимга бердингиз, бибижон?

— Опажонингни фаришталар олиб кетди, олтиним!

— Фаришталар опажонимни қайга олиб кетдилар, бибижон?

— Жаннатга, олтиним, боғи фирдавсга олиб кетдилар, қўзничоғим...

— Опажоним жаннатдан қачон келади, бибижон?

— Қошқийди келса, олтиним! Қим билсин, Бухорода бўлиб яхши ҳакимлар кўрганида, шифо топиб, туза-

либ кетармиди опажонинг! Бу ерда на бир яхши табиб бор, на бир ҳабиб, не чора, олтиним?

— Яхши ҳаким деганингиз не, бибижон?

— Катта бўлганигда биласен, олтиним. Хасталарни даволагувчи алломаларни ҳаким дейдилар. Қим билсин, яхши ҳаким бўлганида опажонингдан айрилиб қолмасдик, олтиним?

— Бибижон! Катта бўлганимда ҳаким бўламен. Опажонимни даволаб, жаннатдан олиб келамен, бибижон.

Гўдак сўзини тугатолмайди. Ситорабону ўғлини бағрига босади-ю, кўз ёшлари билан гўдакнинг юзини ювиб, уни қайта-қайта ўпади.

— Илоё фаришталар омин дегай бу сўзингга, олтиним! Омин дегай!

Ажаб ҳол! Ошини ошаб, ёшини яшаб дегандай, эликдан ошиб қолганида маъсум гўдаклик чоғларини эслаб изтиробга тушса? Бу маъюс ўйларнинг сабаби не? Ҳамадон сарҳадидаги бу кўм-кўк дашт Бухоро даштларини ёдига солганиданми ё олисдаги анов қишлоқлар у таваллуд топган суюкли Афшонани эслатганиданми? Агар фақат эслатгани учун юраги шундай питирласа, она юртини кўрганда қай аҳволга тушади? Мусофирликда неча бор тушларига кириб чиққан Бухоро кўчаларидан қайта ўтса, Афсона боғларига кириб, гўдаклик чоғларидагидек, ўз кўли билан тут ва довучча териб еса не бўлади?

Тонг яқин. Ана, олис-яқинларда хўрозлар қичқирди, эшаклар ҳангради, ҳар жой-ҳар жойда чўкиб ётган туялар, тушовланган отлар кўзга ташланди, рабоб кўрғони томонда гулхан ёқиб, исиниб ўтирган сарбозларнинг гангир-гунгур овозлари қулоққа чалинди.

Ҳа, ибн Сино янглишмаган, ям-яшил майсалар билан қопланган бу дашт, кўкни тўлдирган бу оппоқ юлдузлар, гуркираб ўсган шувоқ ва ёвшанлар, какра ва янтоқларнинг ўткир бўйлари, уларнинг бетакрор атри, ҳамма-ҳаммаси Бухоро заминини, Бухоро гиёҳларини эсга соларди!

Ибн Сино гиёҳлар тўғрисидаги илк сабоқларни аввал машҳур араб алломаси Абубакр ар-Розий, кейин Букрот ҳаким билан Жолинус китобларидан ўқиб билган, бироқ энг катта илми Афсона қирлари ортидаги саксовулзор қумликларни яёв кезган чоғларида, авом бўлса ҳам гиёҳлар сирини яхши билган чўпон-чўлиқлар даврасида орттирган эди!..

Яна дард, яна бемор, яна доривор гиёҳлар! Қачон бу ўй хаёлидан кўтарилиб, бир он ором беради унга?

Даштни чулғаб олган ҳарир туман сал тарқаб, осмоннинг машиниқ томони оқара бошлади, кўкда ғуж-ғуж ёнган юлдузлар сийраклашди, хиралашди. Оёқ остида гиламдай ястанган майсалар — тўпиққа келган ёвшан ва шувоқлар, митти шамлардай ялт-ялт этган чиропоялар, ер бағрини игнадай тешиб чиққан пиёзи анзуррийлар бу қирларни безаш орзусида, данакдай-данакдай мева туккан лолақизғалдоқлар, ўткир тиканаклар билан ўралган янгоқлар, мовий гулчаларга безанган нохатак ва читир гуллар, какра ва ёввойи бедалар эрталабки шудрингда чўмилиб, аллақандай яшнаб кетган. Ибн Сино уларнинг бетакрор муаттар ҳидларини ҳидлаб тўймас, назарида, гўё ҳамма гиёҳлар унга эркаланиб боқаётгандай, гўё, «мени танидингми, мен қайси дард, қайси касалга малҳам бўлишим ёдингдами», деб илтижо қилаётгандай туюлар, у ерга тиз чўкиб, бу гиёҳларни аста силаб қўйгиси, юзига, кўзларига суртгиси келарди!

Ибн Сино қир ёнбағрида ўсган сада тағида тўхтаб, тўйиб-тўйиб нафас оларкан, шогирди Абу Убайд ал-Жузжонийнинг бир сўзи ёдига тушиб, нчида кулиб қўйди:

— Устод! Сиздан бир сўз сўрасам майлими?

— Хўш?

— Айтадиларким, сиз ўт-ўланлар тилини билар эмишсиз. Қирма-қир, даштма-дашт юриб, гиёҳлар билан сўзлашар эмишсиз. Гиёҳлар сизга буй чўзиб, «мен фалон дардга давомен, мен писмадон касалга шифо бўламен», деб сир-асрорларини баён қилишар эмиш. Шу гап ростми, устод?

— Хўш-хўш?

— Айтадиларким, бир хастанинг дардига даво тополмай, кўнглингиз ғаш бўлиб, тоғларга чиқиб кетган эмишсиз. Тоғма-тоғ юриб гиёҳлар билан сўзлашган эмишсиз. Шунда бир гиёҳнинг сўзи сизни лол қолдирган эмиш. Бу гиёҳ ўша, бевақт оламдан ўтган хастанинг дардига даво экан. Шунда сиз қаттиқ куюниб:

— Нечун бу сўзингни аввал айтмадинг?— деб сўраган эмишсиз.— Ё кечлик қилмасмикин? У шўрлик ҳали дафи қилингани йўқ, сени олиб бориб, муолижа қилиб кўрсаммикин?— деган эмишсиз. Шунда гиёҳ ҳам таассуф билдириб:

— Йўқ, ҳакими ҳозиқ, мен ул шўрликнинг дардига даво бўлур эдим, бироқ ажалга даво бўлолмаймен! — деб жавоб берган эмиш. Шу сўз ҳақиқатми, устод?..

Ажал! Ҳаёт ва ўлим! Мана, салкам қирқ йилдирки, бу ечилмас тугун ибн Синонинг хаёлини бетиним банд этиб келади, бу чигал сир-асрорнинг тагига етиш орзусида у қай кўчаларга кириб чиқмади, не-не доруларни яратмади! Ажаб ҳол: ёшликда, Бухоро ҳокими Нух ибн Мансурни даволаб, унинг кутубхонасидаги Абу Бакр ар-Розий, Букрот ҳаким ва Жолинус китобларини «чай-намай ютиб» юрган чоғларида, келгусида унинг учун ечилмайдиган жумбоқ бўлмаслигига, ҳатто ажалга ҳам даво топишига амин эди. Энди эса, минглаб гиёҳлар сирини англаб, сержумбоқ табиатнинг кўп ҳодисаларига тушунганида эса, ёшлик орзуларининг пучлигига ишонди. Ҳайҳот, табиат сирларини ўрганган сайин унинг таги чуқурлашиб бормоқда, бир жумбоқни ечса, иккинчиси, иккинчисини ечса, учинчиси рўбарў бўлади. Мана, соқолига оқ оралаб, кўзидан нури, белидан қуввати кета бошлади ҳамки, илм бобидаги бу қувди-қочдининг пштиҳоси кўринмайди.

Дуруст, у энди табиат сирларининг ибтидосини биллади. Тирик мавжудот борки, чумолидан тортиб бани одамгача — ҳаммаси тўрт унсурдан — тупроқ, сув, олов ва ҳаводан барпо бўлгани аён унга! Бу оламнинг яратилиши, табиат ҳодисаларининг бир-бирига чамбарчас боғланиб кетиши метин бир қонуниятга асосланганини, қонуният эса, ўз навбатида, буюк бир зарурат пойдеворида қурилганини англаб олди. Фақат бу қонуниятнинг тагига етмоқ, бу улуғ заруратни англамоқ қолди, холос. Англамоқ учун эса, ақл-идроққа суянмоқ зарур. Шунинг учун ҳам у, авваламбор, кўкка, иккиламчи, ақл-идроққа сиғинади, ақл-идроқ олдида бош эгади.

Ҳа, бу тафаккур, бу ақл-идроқ бани одамга фақат бир мақсадда, ўзи яшаган бу оламни билмоқ, табиат сирларини англамоқ ва ниҳоят, оқу қорани таниб, ўз ҳаётини инсоф ва адолат асосига қурмоқ учун ато қилинган! Бани одам эса, э воҳ, ҳануз чиркин истак ва тубан ҳиссиётлар тузоғидан чиқолмайди! Шу боисдан ўзи янглиғ одамлар устидан ҳоким бўлиш истагида ёнган султон Маҳмуд каби фотиҳлар қўлида қўғирчоқ бўлиб юрибди! Шу боисдан уларга донолар сўзида мустабид шоҳлар амри аъло туюлади, донолар қолиб, фотиҳлар сўзига юради!.. Умр эса, э воҳ, қисқа экан, ўлим, ҳайҳот, ҳақ экан!

«Ўлим» сўзи хаёлига келиши билан негадир яна ёшлик йиллари эсига тушди, «Жуйи Мўлиён» кўчасининг охиридаги «Доруш шифо» шифохонаси кўз олдига келди.

Зимистон тун. Шифохона уйқуда. Энг чеккадаги чоғроққина ҳужрада Жолинуc кигобидан илми ташриҳга¹ оид бобини кўздан кечириб ўтирган ёш табиб Абу Али эшик тақиллаганини эшитиб, чўчиб бошини кўтаради.

Бўсағада... устига тўн устидан узун оқ ридо кийиб, оғзини оқ рўмол билан боғлаб олган устод Абу Мансур Қамарий²,— олло унинг руҳини шод этгай!— шогирди-га синовчан тикилиб турипти. Устод билан шогирд музхонага тушиб, ўша куни оламдан ўтган бир гадонинг мурдасини ёриб кўрмоқлари лозим. Абу Али буни биледи. Шунинг учунми ё устоднинг устидаги оқ кийими сабабми, бўсағада турган устод — устод эмас, марҳумнинг арвоҳи бўлиб туюлади-ю, аъзойи баданидан совуқ тер чиқиб кетади.

«Доруш шифо» ҳовлисининг энг чеккасида, минг хил доривор гиёҳлар сақланадиган чоғроқ хона, хонанинг тагида эса, ёзда ҳам қишдагидай салқин турадиган катта ертўла бўларди. Хасталар у ёқда турсин, ҳатто қоровуллар ҳам чўчиб, четлаб ўтадиган бу «музхона»-да марҳумлар жасади сақланар, то қариндош-уруғлари келиб олиб кетгунча, жасадлар шу ерга қўйилар эди.

Зимистон кеча... Ҳамма уйқуда, ҳатто қоровуллар ҳам пинакка кетган, ҳовлида тик этган товуш эшитилмайди.

Устод, оёқ учида юриб, ҳовлининг машриқ томонига ўтади, у ердаги бостирма тагига киргач, тик зиналардан юриб, «музхонага» тушади-да, қўлидаги шамни ёқади.

Абу Али, ўша кунгача устод раҳбарлигида қўй-эчки ва ит-мушукларни сўйиб, ички аъзоларини ўрганиб юрган бўлса ҳам, одам мурдасини ёриб кўришни ўйламаган, шу боисдан бўлса керак, ҳамон аъзойи баданида чумолилар ўрмалайди.

Марҳумнинг жасади махсус қурилган баланд сўрига қўйилиб, устига бошдан-оёқ оқ мато ёпилган.

Устод, эшик занжирига ишонмай, уни ичидан тиргаклайди, сўнг, марҳумнинг бош томонига чўккалаб,

¹ Илми ташриҳ — анатомия.

² Абу Мансур Қамарий — бухоролик табиб, ибн Синонинг ялқ устози.

узоқ тиловат қилади. У «Сураи ёсин» нинг узун йўлини ўқийди, Абу Али эса пойгакка чўнқайиб, сураи сўзма-сўз такрорлайди. Ажабо, тиловатдан сўнг унинг кўнгли хиёл тинчигандай бўлади, гўё улар «бу куфр» ишлари учун марҳумдан афв сўрайдилару сўроқлари ижобат бўлади!

Музхонанинг даричаси йўқ, кундузлари фақат эшикдан шуъла тушар, эшик ёпилса ертўла зимистон бўларди. Устод ўзи олиб келган шамларни битта-битта ёқиб, токчаларга қадаб чиқади, тиловатдан сўнг сал ҳушига келган Абу Али эса, наштарларни, жом ва қумғонларни тайёрлайди. Ҳамма нарса тахт бўлгач, устод, ҳамон пичир-пичир дуо ўқиганича, мурданинг юзидан оқ матонн олади...

Бир кун аввал оламдан ўтган бу гадо сўрида чалқанча ётар, унинг кўзлари очиқ қолган, у гўё тиригу уларнинг ишини кўп хушламай жимгина кузатиб ётганга ўхшарди.

Йиллар ўтади. Илми ташриҳни мукамал билмоқ ниятида ибн Сино яна кўп мурдаларни пинҳоний ёриб кўради, ҳар бир аъзонинг ҳолати ва тузилишигина эмас, бу аъзоларнинг энг майда қон томирларигача текширади, ўрганади. Зотан, Буқрот ҳақимнинг: «Кимни дори тузатмаса, гиёҳ тузатади, кимни гиёҳ тузатмаса, пичоқ тузатади, кимни пичоқ тузатмаса, ўлим тузатади», деган нақлига амал қилиб, пичоқни шифо бобидаги ўзининг энг ишончли қуролига айлантиради. Лекин «Доруш шифо»даги бу ертўла, ертўланинг тўрида гўё тирик одамдай уларга жимгина тикилиб ётган кўзи очиқ бу гадо!.. Йўқ, кўнглига мудҳиш қўрқув солган бу оқшом ҳеч қачон эсидан чиқмайди унинг!

Устод эса... шогирдининг совуқ ваҳима оғушида титраб турганини кўриб:

— Олло ўзи кечиргай, болам!..— деб шивирлайди.— Камина ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлганмен. Бу ишини мен, авваламбор, сен учун қилмоқдамен. Худованди карим ўз бандасини қандай яратган — буни билмоқ гуноҳ эмас, болам. Билъакс, яхши табиб буни билмоғи даркор, даволаш борасида фойдаланмоғи даркор! Ҳамма нарса оллодан, болам, аммо яратгувчи ўз бандасига ақл-заковатни шу матлабда инъом этганким, у ҳаммасини билмоғи лозим! Бас, даволаш йўлларини билмоқ — биз ҳақимлар учун ҳам фарз, ҳам қарзур! Қўрқма, болам, наштарни қўлингга олиб, яқинроқ кел!..

Устод шундай деди-да, ҳамон билинар-билимас қалтираган қўллари билан мурдаинг қорнига нашта қолди.

Ҳа, ибн Сино таботатга ихлос қўйибдики, оламда неки дард бўлса, ҳаммасини билишга ҳаракат қилди, уларга даво ахтариб, салкам уч минг гиёҳнинг шифобахш сирларини ўрганиб чиқди. Бу дардлар тафсири «ал-Қонун» китобининг беш жилдини, доривор гиёҳлар баёни эса «аш-Шифо» асарининг икки жилдини ташкил қилди!.. У касалликларни иккига, яъники, мураккаб ва содда касалликларга ажратди ва шунга қараб мураккаб ва содда дорулар яратди. Юзларча шифобахш гиёҳлар ва неъматлар бирикмасидан ясалган бу мураккаб дорулар ожизлик қилганида жарроҳлик санъатини ишга солди, ўнлаб жарроҳия асбобларини, ҳуқна¹ қилишнинг янги йўллариини ўйлаб топди. Ва шу йўсин минг-минг хасталарнинг давосиз дардларини даф қилиб, дуоларини олди. Фақат, ҳайҳот, ўлимга даво топмади!

Ҳаёт не? Улим не? Агар бу норасо оламдан бошқа олам, бошқа ҳаёт бўлмаса, бани одам нечун келиб, нечун кетди?

Ҳар сафар унинг дорулари кор қилмай, бирор ожиз банда қўлида жон таслим қилганида бу ноинишч ўйлар, бу шаккок фикр унга ойдаб тинчлик бермайди!

Ё тавба! Бу ғалати ўйлар қайдан келди? Хаёли нечун бунчалик паришон бугун? Бунчалик ҳазин? Наҳот бунга сабаб Бухоро қирларига ўхшаш бу кўм-кўк қирлар бўлса? Афшонани эслатувчи анов кўм-кўк қишлоқлар бўлса?

3

Қирлар устидаги оқиш туман тарқаб, дашг бутун латофати билан намоён бўлди. Ана, кўкдаги сийрак оқ булутлар ловиллаб ёна бошлади, қирлар ортидан кўтарилган офтобнинг сержилва ўйноқи нурлари гиёҳлар баргидаги шабнам билан ўпишиб, бутун даштни ажиб бир шуълага чўмилтирди-ю, йироқдаги боғлар боягидан ҳам яшнаб кетди.

Боғлар орасида пастак япасқи уйлар элас-элас кўринар, фақат қишлоқ ўртасидаги улкан масчитнинг қуббадор гумбази чарақлаб турар, у худди Афшона масчитини эслатар эди. Жума кунлари Афшона масчи-

¹ Ҳуқна — клизма.

тига яқин теваракдаги қишлоқларгина эмас, ҳатто Бухородан ҳам намозхонлар дарёдай оқиб келар, мачит олдидаги майдон ва чорраҳалар, турнақатор расталар, дўкон ва дўкончалар от сурган зодагонларга, ҳаммаси бирдай оппоқ кийинган уламоларга, зикр тушган қаландарлар, тиланчилар, гадолар, моховлар, оёқ-қўлларидан айрилган майиб-мажруҳларга тўлиб кетар, боғлар билан қуршалган Афшона қалъаси ари уясидай гувиллар эди.

Афшона! Яна Афшона! Мана, салкам ўттиз йилдирки, бир зум ёлғиз қолса лоп этиб кўз олдида туғилган жойлари келади, Афшонанинг боғлари, кўм-кўк қирлари, ҳадсиз сайхонликлари ёдига тушади.

Ибн Сино бир-бир босиб рўпарадаги қирга чиқди. Қир этагидан катта анҳор ўтарди. Анҳорнинг у юзида, бўз яқтак кийган бир неча болалар сизир боқиб юришар, олисроқдаги ялангликда омочларига ҳўкиз ва хачир қўшиб ер ҳайдаётган деҳқонлар кўзга чалинарди.

Ё тавба! Афшона чеккасида ҳам худди мана шундай анҳор ўтар, анҳорнинг чап соҳилида бепоён қовун полизлар ястаниб ётарди.

Бу полизларда ширин-шакар амирийлар, босволдилар, саҳар пайти тун сукутини бузиб карс-карс ёрилғувчи шакарпалак, тўрламалар, катталиги муштдеккина бўлса ҳам, шарбати тил ёрғувчи қора қовунлар битарди. Қичкина Абу Али кечалари қамиш қапа ёнидаги шоҳсупада илк устози Нотилийнинг пўстинига ўраниб ётиб, осмон тўла юлдузларни санашни яхши кўрарди. Субҳидам эса, карс-карс ёрилган тўрламаларнинг овозидан уйғониб кетар, совуқдан дир-дир титраб полизга тушар, шудрингда чўмилган муздай палакларни яланг оёқ оралаб, ёрилган қовун парчаларини териб ейишни севар эди!

О, болалик! Беғубор, беташвиш болалик! Кечаси учган юлдуз янглиғ «ялт» этиб, бир чақнадишгу ўтдингкетдиш!

Бир-биридан маъюс, аммо аллақандай тиниқ эсдаликлар худди тасбеҳ мунчоқларидай бир-бирига улашиб борарди.

Авжи баҳор. Афшона теварагидаги ям-яшил сайхонликда оқ жигарранг, қора-қизғиш ўтовлар саф тортган, анҳор ёқасидаги тепаликка эса ранг-баранг ипак тасмалар билан безатилган ўн икки қанотли улкан оқ ўтов тикмилган. Ўтовнинг тўрида, баланд қилиб тўшалган оқ кигизлар устида, узун тимқора сочларига беҳи-

соб кумуш танга ва митти қўнғироқчалар тақилган бир қиз ётибди. Қизнинг кўзлари юмуқ, мажолсиз, нимжон қўллари баланд тўшакдан сирпалиб тушиб, ҳолсизгина осилиб қолган.

Ёш табибни ўтовга бошлаб кирган кулча юзли, бодомқовоқ канизак аста бориб тўшак олдига тиз чўкади. Шунда шарпани сезган қиз қалин киприкларини базўр очиб, пойгакда жимгина тикилиб турган ёш табибга қарайди, қарайди-ю, «қулт» этиб ютинади. Ютинганда гўдакнинг томоғидай нимжон, оппоқ томоғининг остидаги мошдек қора холи қандайдир ожизгина қимирлаб қўяди...

...Ибн Сино, гўё бу воқеа бундан ўттиз йил бурун эмас, ҳозир содир бўлгандай, юраги аллақандай жизиллаб кетди.

Ҳа, Бўтакўзбегим деган бу саҳронишин сулув ҳам унинг ҳаёт осмонида бир лаҳза ёнган ёруғ юлдуздай ярқ этди-ю, ўтди-кетди!

Не чора? Бани одам ҳаёти шундай қисқа экан, ҳам қисқа, ҳам ғурбатга тўла экан! Ҳайҳот! Унинг болалик йилларини ёруғ нурга йўғирган бу меҳри дарё инсонлардан кимлар қолди? Қимлар бор? Оллога шукур, падари бузрукворини ўз қўли билан Бухоро тупроғига дафн этди, онаизорини эса, дафн этиш насиб ҳам қилмади. Синглиси Гурганжда қолди, ёлғиз иниси Абу Маҳмуд эса... ўликми, тирикми, ёхуд унинг кутубхонасини асрайман деб, ёнғин ичида қолдими — мана, неча кундирки, бу нотинч ўй ибн Синога на уйқу беради, на ором!

Ота-она, қариндош-уруғларининг қисмати шу бўлди! Она юрти-чи?

Айтишларича, илкхонлар авлодидан бўлмиш амир Алитегин Бухорони кўп хушламас эмиш. Қишда шаҳарда турса ҳам, ёзда кўнглига яқин даштларга кўчиб чиқар эмиш, беҳисоб ўтовлар қурдириб, кунни ов билан, улоқ ва кўпкари билан, қўшни шаҳарларга қирон келтириш билан ўтар эмиш!

Алитегин ҳам майли, султон Маҳмуд-чи?

Машриқда Ҳиндистон, Мағрибда Хуросон етмагандек, султон бундан уч-тўрт йил муқаддам Бухоро ва Самарқандга ўн минг жанговар фил билан бостириб борган эмиш. Ўн минг жанговар фил баробар қадам ташлаганда Бухоро тупроғи ларзон-ларзон бўлган эмиш, бир жойда тўхтаб, баробар наъра тортганда эса осмону фалак зир титраган эмиш!..

Ажабо, мана энди у, кимсан ибн Сино, Бухорога қирғинбарот келтирган шу султонни даволамоғи даркор эмиш, бедаво дардига даво топиб, бошқа қирғинларга йўл очиб бермоғи лозим эмиш! Бунинг учун эса султон макон қурган Ғазнаи мунавварага бормоғи даркор эмиш!

Рост, ожиз банда, унинг ўзи ҳам одил пошшо қидириб кўп янглишди. Шамсуддавла ва маликаи Саида каби ақли кўтоқ гумроҳларни инсоф ва адолат йўлига соламан деб, умрининг энг масъуд йилларини йўқотди, шу ниятда ҳатто уларга вазирлик ҳам қилиб кўрди, бироқ, ҳайҳот, шон-шуҳрат ишқида ёнган бу жоҳил ҳокимларнинг тубан истаклари олдида унинг эзгу орзулари бамисоли тошга теккан ойнадай чил-чил синди. Ва лекин... бу дунёда ҳамма нарса нисбий! Биргина Ҳиндистонга ўн етти марта юриш қилиб, неча-неча шаҳарларни вайрон қилган, қалъалар ва ибодатхоналарга яширинган минг-минг заифалар, норасидалар, майиб-мажруҳлар устидан тириклайин ўт қўйиб юборган султон Маҳмуддай жаҳонгир олдида ибн Сино хизмат қилган гумроҳ ҳокимларнинг этагида намоз ўқиса бўлади!

Бундан беш-олти йил муқаддам Исфаҳонда ҳиндистонлик бир сайёҳ гапириб берган эди. Ҳиндларда «Жавоҳир» деган бир русум бўлар эмиш. Шундайким, эрлар жанг-жадалда ҳалок бўлсалар, хотинлар ўзларини ўтга ташлар эмиш. Султон Маҳмуд бостириб борганида, эрларининг жанг майдонларида ҳалок бўлганини кўрган минг-минг хотинлар, гўё жаҳонгир келтирган қатли бедод етмагандай, ўзларини оловга ташлаб ўлган эмиш!..

Ҳинд сайёҳи буни оппоқ соқолини кўз ёшлари билан ювиб гапириб берган, ибн Сино эса унинг мудҳиш ҳикоясини зир титраб эшитаркан, султоннинг юзини бу дунё, у дунё кўрмасликка ичида онг ичган эди!

Фақат бир нарса Ғазнани ўйлаганда унинг юрагини аллақандай жизиллатиб юборади — у ҳам бўлса устод Беруний билан дийдор кўришиш истаги! Улар сўнг бор кўришганларига, тўғрироғи, кечаси Гурганж дарвозасидан пинҳона чиқиб, қалин саксовулзор орасида сўнг бор видолашганларига неча йил бўлди. Мана, салкам йигирма йил бўлибди. Шундан кейин илмий муаммоларга оид уч-тўртта мактуб ва сайёралар орқали етиб келган узуқ-юлуқ гапларни ҳисобга олмаганда, устоддан дарак йўқ. Баъзи хабарга қараганда устод Беру-

ний Гурганжни тарк этиб, Ғазнага боргандан кейин у ерда катта расадхона қурган, расадхонаси султонга маъқул тушиб, уни ўзи билан бирга Ҳиндистонга олиб кетган. У ерда устод ҳиндлар тилини ўрганиб, аввал султонга тилмочлик қилган, кейин эса, бу юрт ҳақида, унинг тарихи, илми ҳикматлари, урф-одатлари, қўшиқ ва дostonлари, ҳикоят ва ривоятлари тўғрисида катта китоб ёзиш мақсадида Ҳиндистонда узоқ фурсат қолиб кетган.

Бу гапларнинг қайси бири рост, қайси бири ёлғон — ибн Сиво аниқ билмайди. Лекин ёшликдаги учрашувлари, суҳбатлари, айниқса Гурганжда, «Мажлиси уламо»даги баҳс-мунозаралари ёдига тушиб, қаттиқ соғинади. Шундай пайтларда китоб жавонидаги энг ноёб қўлёзмалар орасига яшириб қўйилган устоднинг мактубларини олиб ўқийди, қайта-қайта ўқийди. Рост, мураккаб табиат ҳодисалари ҳақида ёзилган бу мактубларда устод уни қаттиқ койиган жойлари ҳам бор, айниқса, муадлим аввал Арастунинг «Илоҳият»ига кўр-кўрона тақлид қилгансан, деб ундан норози бўлган сатрлари ҳам йўқ эмас, бироқ, барибир, нечундир уларни қайта-қайта ўқиркан, устоднинг қорамтир шиддатли чеҳраси нигоҳи олдига келиб, юрагида яна ўша соғинч туйғуси ловиллаб ёнади...

Яқинда, ҳар шанба Ҳамадонда бўладиган уламолар мажлисида, Ғазна томондан келган бир савдогар ғалати бир гап айтди-ю, унинг кўнглида чўғдай милтираган соғинч туйғуси баттар яллиғланди.

Шундайким, устод Ҳиндистондан қайтиб келгандан кейин султон уни Осмон маликаси қасрига таклиф этган эмиш!

«Эй, алломаи замон! Илми ирфон орасида шундай гап борким, гўё сен ечолмайдурғон муаммо, сен билмайдурғон сир-асрор йўқ! Бу гап ҳақми ё лофми, буни синамоқ азмида ҳозир ўртага масала ташлаймен, ечасанг вазнинг баробар олтин оласен, ечолмасанг хумкаллангни танангдан жудо қиламен!

— Марҳамат, айтинг масалангизни!— деган эмиш устод.

— Масала шулким, сен ўлтирғон бу машваратхонанинг тўрт эшиги бор. Ҳозир фақир ўрнимдан туриб, шу эшикларнинг биридан кўчага чиқамен. Сен ақл-заковатда ягона бўлсанг, қайси эшикдан чиқишимни қоғозга ёзиб, ёстиғимнинг остига қўйиб кетасен. Орқангдан мен

чиқамен, сўнг, жумбоқни тўғри ечдингми, йўқми, ёзган қоғозингни олиб ўқиб биламен!

Устод узоқ ўйлаб турмай хат ёзиб султонга берган эмиш, султон эса қоғозни ёстиқ тагига яшириб, усталарни чақиртирган эмиш, уларга машваратхона деворини буздириб, туйнук очтирган ва шу туйнукдан ташқарига чиққан эмиш. Сўнг ёстиқ тагидаги қоғозни олиб алломаларга ўқиттирган эмиш.

Во дариг! Қоғозда шундай деб ёзилган эмиш: «Олампаноҳ тўрт эшикнинг ҳеч биридан чиқмайдур, деворни буздириб, туйнук очтирур ва шу туйнукдан ташқарига чиқадур!»

Бу ҳикояни эшитиб, бутун мажлис аҳли ёқасини ушлади, ибн Синонинг юрагидаги соғинч учқунлари эса баттар яллиғланди...

Ҳа, ибн Сино устодни бир кўриш, у билан тўйиб-тўйиб суҳбатлашиш учун на йўл азобларидан кўрқади, на бошқақийинчиликлардан. Аммо бу султон!.. Алломаларга телба-тескари масалалар бериб, улардан доно жавоблар кутгувчи бу телба ҳоким!..

Ногаҳон қир этагида хачир етаклаган бир одам кўринди. У тўппа-тўғри ибн Синога қараб келарди. Ибн Сино негадир бу одам билан учрашгиси келмай, ўрнидан турди.

4

— Қайга шошасен, эй дарвеш?

Ибн Сино беихтиёр тўхтади. Унинг рўпарасида соқоли ўсиб кетган, очликданми, бетобликданми кўзлари ичига ботиб, узун бурни сўррайиб қолган бир мўйсафид турарди. Мўйсафиднинг эғнида қуроқ-қуроқ бўз кўйлак, бўз шалвар, оёғида чилвир билан чандиб боғланган эски чорик, хачирининг белидаги хуржуннинг бир кўзида катта сувқовоқ, бир кўзида бўйни чўзиқ сопол хум кўринар, афтидан, у яқиндаги работ мешкобчиси эди.

— Ассалому алайкум...

— Ваалайкум ассалом...— мешкобчи киртайган кўзлари билан ибн Синога бир дақиқа синовчан тикилиб турди, сўнг.— Муродинг қорин тўйдирмоқ бўлса... Э анов қишлоққа, ё работга бор,— деди ҳамон ибн Синодан нигоҳини узмай.— Оллога ҳамду сано ўқиб, ризқ-рўзингни териб е! Сабаб, бу қирларда дайдиб юрибсен, эй дарвеш?

Ё тавба! Соч-соқоли ўсиб кетган бу кекса мешкобчи кимгадир ўхшар, жуда-жуда ўхшарди!

Ибн Сино юрагига қуйилиб келган ички ғалаённи зўрға босиб:

— Пешонамга ёзилгани шу бўлса не қилай, эй бандан мўъмин?— деди.

Мешкобчи, гўё бир нимадан чўчигандай, сал орқага чекиниб: «Ёпирай!» деб пичирлади.

— Девоналик жонингга теккан бўлса бизнинг карвонга бор. Туякашлик қил! Устинг бут, нонинг ҳалол бўлур, фақир банда!

— Қайси карвон?

— Исфаҳондан чиқиб, Бухорои шарифга бораётган катта карвон!

— Бухорои шариф?

— Во ажабо! Бухорои шарифни эшитмаган гумроҳлар ҳам борми оламда? Донғи етти иқлимга кетган шаҳри мунаввардур Бухоро! Юра бер, ҳам зиёрат, ҳам тижорат бўлади сен учун!

«Астағфирулло! Мусофир юртида сув ташиб юрган бу мешкобчини қаердадир кўрган у! Ҳа, бухоролик... йўқ, афсоналик бир кимсани эслатади бу мешкобчи! Жуда-жуда эслатади! Йўқ-йўқ, кексайганда қаёқдаги ўйлар келади кишининг хаёлига!»

— Лутфу караминг учун ташаккур, биродар, аммо туякаш бўлишга кексалик қиламен!— Ибн Сино ҳаяжон ичиди тескари бурилиб, пастга қараб йўналди, бироқ бир неча қадам юрмасдан мешкобчининг «Ё парвардигор!» деган хитобини эшитиб, беихтиёр тўхтади.

Кекса мешкобчи ҳануз ўз жойида турарди. Ибн Сино тўхтаб орқасига қараши билан унинг қўлидаги қамчиси ерга тушиб кетди, ўзи эса ёқасини ушлаб:

— Ё тавба! Абу Али?!— деб хитоб қилди.

— Шокалон?

— Абу Али?— мешкобчи қўллари қалтираб олдинга талпинди-ю, негадир журъати етмай, яна тўхтади.— Йўқ! Кўзларимга инонмаймен! Абу Али ибн Сино дарвеш бўлмиш? Донғи оламга кетган ҳақими даврон ибн Сино девона кийимида тиламчилик қилиб юрмиш? Бу не ҳол, ё парвардигор?

Ибн Сино ҳам ҳамон ўз кўзларига ишонмай лол бўлиб турарди.

«Ё раб! Телба тақдирнинг не ўйини бу? Ёшлик биродари Шокалон бу мусофир юртларда мешкобчилик қилиб юрган бўлса!»

Шокалон, патак соқоли дир-дир титраб, ибн Сино томон юрди. Икки дўст, кўзларида ёш, узоқ қучоқлашиб туришди.

— Астағфирулло! Наҳот бу кўриб турганларим туш эмас, ўнгим бўлса, Абу Али?

— Сен-чи? Сенга не бўлди? Бу мусофир юртга қачон келдинг? Фақирга терс қараган телба тақдир сенга нечун терс қаради, Шокалон?

— Сўрама, Абу Али!— хитоб қилди Шокалон.— Сен сўрама, мен сўзламай, сўзлаб бағримни тигламай!— Шокалон киртайган кўзларини уқалаб ибн Синога қаради-ю, учинчи бор:

— Йўқ, инонмаймен!— деб ёқасини ушлади.— Уз кўзларимга инонмаймен! Биз сени Ҳамадон ва Исфахонда вазирни аъзам деб эшитган эдик, Абу Али!

Ибн Сино маъюс бош чайқаб:

— Фарқи не?— деб кулимсиради.— Вазирни аъзамми, дарвешми, фарқи не, Шокалон?

— Йўқ! Ажаб дунё экан бу дунё, Абу Али! Таваллуд топган юртингда сенинг номинг одамлар тилида даври дoston, сен бўлсанг...

— Майли, Шокалон, мени қўйиб Афшонадан сўзла! Бухоро қалай? Эл-юртнинг аҳволи нечук?

— О, Абу Али, Абу Али!— деди Шокалон бошини ғамгин тебратиб.— Эл-юртнинг аҳволини сўрама! Сен билган Афшонадан ёлғиз култепа қолган! Билмам, эшитдингми, йўқми, бундан тўрт-беш йил аввал Бухорога султон Маҳмуд бостириб келди.

— Минг таассуф, эшитдим.

— Эшитсанг... Афшона хонавайрон бўлди, Абу Али, хонавайрон! Боғ-роғлар жанговар филлар остида топталди. Юртни эса қатли ом қилди ул бетавфиқ! Сен сўрама, мен юрагимни тигламай, Абу Али!

Ибн Сино бошини чангаллаганча узоқ сукутга толди.

— Э воҳ! Бундан чиқди, сен ҳам фақирга ўхшаб... султон Маҳмуд тазйиқидан қочиб юрибсен, Шокалон?

— Йўқ, Абу Али!— деди Шокалон уф тортиб.— Фақир бу мусофир юртга ёлғиз зурриётим Шоюсуфни қидириб келдим.

— Зурриётингга не бўлди?

— О, Абу Али, Абу Али!— деди Шокалон, ўтирган жойида оғир тебраниб.— Тақдирнинг ўйинига чора йўқ экан! Ўғлимнинг қисмати сенинг қисматингга ўхшади. Унинг ишқи Бўтакўзбегимнинг қизига тушди, Абу Али!

— Бўтакўзбегим!

— Ҳа, ғалати дунё экан бу дунё, Абу Али! Уғлим ҳам ўшал сен суйган бахтиқаро Бўтакўзбегимнинг қизини суйиб қолди. Ул ҳам сенга ўхшаб, маъшуқасининг висолига етолмай, «ёҳу», деб бу томонларга бош олиб кетди!

«Бўтакўзбегим? Унинг қизи? Ё тавба! Бу шўрлик мешкобчи не дейди? Ақли ҳуши жойидами бунинг ё бошига тушган мусибатлардан телбаланиб қолганми?»

— Ё тавба! Бўтакўзбегим тирикми?

— Йўқ, шўрлик бегим,— олло унинг қабрини чароғон қилғай,— оламдан ўтди. Ўзинг даволаган зотилжам дарди олиб кетди ул нотавонни. Бироқ ундан Қоракўзбегим деган бир ожиза қолган эди. Оллонинг қудрати билан қуралай кўзларидан тортиб, бўйнидаги қора холиғача марҳуманинг ўзи эди! Не чора? Қисмати ҳам шўрлик Бўтакўзбегимнинг қисматига тортди. Бултур кўкламда бек қўрғонини бир кечада қароқчилар босиб, Қоракўзбегимни ўғирлаб кетди. Уғлим эса... Уғлим мисоли бир шунқор эди, Абу Али! Қизининг отаси ўғлимни ўзига сарбоз қилиб олган эди!

Шокалон дам-бадам уф тортиб, ўғлининг бошига тушган мусибатни узоқ сўзлади. Унинг айтишича, бу сирни, бек қизини олиб қочган қароқчилар сирини ҳеч чим билмас эмиш. Бировлар, Қоракўзбегимни олиб қочган бебош саҳронини беклар, деса, бировлар, Бухоро ҳокими Алитегин дер эмиш. Бундан тўрт-беш йил муқаддам, султон Маҳмуд Бухорога бостириб борганда, Алитегиннинг кенжа хотини билан суюкли қизини асир қилиб олиб кетган эмиш. Алитегин уларни қайтариш умидида, бек қизини босиб олиб, уни Исфаҳонга, амир Масъуд ҳарамига инъом этиб юборган эмиш. Шокалоннинг ўғли эса, бу гапни эшитиб маъшуқасининг изидан Исфаҳон томонларга бош олиб чиқиб кетган эмиш. Ота экан, Шокалон ҳам бу мусибатга чндай олма, ёлғиз фарзандини қидириб келган эмиш...

Ибн Сино Шокалоннинг ҳикоясини бирда илғаса, бирда илғамади. Унинг хаёли худди уя қўйган жойларига талпинган қушдай яна Афшона томон парвоз қилди, кўз олдида эса улкан оқ ўтов тўрида ётган Бўтакўзбегим намоён бўлади! Йўқ, бу — илк бор кўрганида кўзлари жиққа ёшга тўлган ногирон Бўтакўзбегим эмас, бир ойлик муолижа сабаб, онадан қайта туғилган, худди бўталоқнинг кўзларидай қоп-қора серкиприк кўзларида шўх учқунлар пайдо бўлган тамом бошқа, латиф ва мулойим бир қиз эди!

Қандай дорулар ишлатган эди у ўшанда? Салкам ўттиз йил ўтган бўлса ҳам ҳануз ёдида турипти: оқ туянинг қимронига янтоқ шакарини, мўмиёга асалари сунини қўшиб берган, иштаҳа учун эса кўкноря пўстининг қайнатмаси билан Миср сабри¹сининг шарбатини ишлатиб, шафтоли ва аччиқ бодом ёнида қовурилган барра қўзи гўштини буюрган эди!

Бу — ўзи кашф этган мураккаб доруларни иккинчи бор ишлатиши эди! Биринчи марта Бухоро ҳокими Нух ибн Мансурни шифолаб, унинг бой кутубхонасига кириш бахтига эришган, иккинчи бор эса, Бўтакўзбегимни даволаб, унинг мулоим табассумига сазовор бўлганди.

Ҳануз нигоҳи олдида турипти. Бўтакўзбегим, ўтовга кирган ёш табибни кўриб, қаддини ростлаб ўтиради, ростлаганида узун тимқора сочларига тақилган кумуш қўнғироқчалар ва нозик тилла ҳалқачалар ажиб овоз чиқариб жаранглаб кетади. Бегимнинг хатти-ҳаракатларида, чеҳрасида, боқишларида нимадир ўзгарган. Абу Али сезади: қизнинг нигоҳидаги бу ўзгариш фақат соғлиғи яхшиланганидан эмас, йўқ, унинг юрагида қандайдир қайноқ бир эҳтирос пайдо бўлган!

Абу Али юраги «жиз» этиб, бўсағада тўхтади. Бегимнинг лабларидаги, бўталоқнинг кўзларидай катта-катта маъсум кўзларидаги сирли табассум уни саросимага солади. Бегим эса ёш табибнинг саросимага тушиб, «дув» қизарганини кўради-ю, мулоим кулади:

— Келинг, ўлтиринг, ҳаким ҳазратлари! — дейди қиз қўша-қўша билагузуклар тақилган нозик қўллари-ни ёш табибга чўзиб.

— Нечун мендан қочасиз? — деб сўрайди у, сўрайди-ю, тўсатдан кўзига ёш олади. — Келасиз, бироқ ёнимда лаҳза ўтирмай, тагин қочасиз. Узун кун йўлингизга тикиламен... сиз эса... ёнимда лаҳза ўлтирмай қочасиз...

Бўтакўзбегим яна «қулт» этиб ютинади, ютинганда томоғидаги мошдеккина қора холи одатдагидай ожизгина қимирлайди. Бу қора хол, йўқ, хол эмас, «қулт» этиб ютинганда унинг аллақандай ожиз қимирлаши ёш табибнинг юрагидан ўт чиқариб юборади.

— Сизнинг меҳри шарофатингиз билан мен шўрлик бир ўлимдан қолдим, — дейди бегим. — Бу яхшилигингизни тоабад унутмаймен, ҳазратим!

«Ҳазратим» сўзи бегимнинг тилида жуда ғалат

¹ С а б р и — алоэ.

эшитилади. Абу Алининг назарида Бўтакўзбегим гўё ундан кулаётгандай туюлади-ю, «Бу сўзни бир айтдингиз, қайта айтманг!» дегиси келади, бироқ ҳаяжондан тили айланмай гўлдираб қолади.

— Энди ижозат этсангиз, ўрнимдан турсам,— дейди Бўтакўзбегим, аллақандай нозли ёлвориб.— Бу қафасдан чиқсам, дала-даштларни кезиб, тўйиб-тўйиб нафас олсам, чечаклар терсам...

— Йўқ, йўқ, дала-даштларни кезишга ҳали эртадур, бегим!

Қиз асабий ҳаракат билан тўзғиган сочларини орқага ташлайди.

— Бугун ижозат этмасангиз, эртага кеч бўлади, ҳазратим!

Бегимнинг сўзларида кишини чўчитадиган пинҳоний бир маъно бор. Бу сирли маъно Абу Алини ваҳимага солади.

— Майли, мен ижозат берамен, аммо отангиз...

— Амри табиб — вожиб. Отам сизнинг сўзингизни вожиб деб билади!

Ўшанда ҳам баҳор эди. Айни баҳор. Бепоён Чўли малик саҳронишин чеварлар тўқиган гулдор палосларни эслатади. Гуркираб ўсган гиёҳлар тўпиққа келади, ям-яшил янтоқ, шувоқ, ёвшан, бўзтикан, қўнғироқ гуллар орасида пиёладай-пиёладай лолақизғалдоқлар чўғдай ёнади. Бинафшаранг чучмомалар ипакдай эшилади, сачратқи ва нохатак гулларида асаларилар визиллайди.

Ҳадсиз-ҳудудсиз даштнинг ҳар жой-ҳар жойига оқ, қизил, қўнғир ўтовлар тикилган, гала-гала қўй-эчкилар, уюр-уюр йилқилар кўринади, бўталоқларини етаклаб олган туялар вазмин «бўх-бўх»лаб юрибди... Гоҳо-гоҳо саҳро тинчини уюр талашган айғирларнинг музаффар кишнаши бузади, қўй-қўзиларнинг аллақандай ёқимтой маъраши ва отлар дупури юракни қитиқлайди. Ўтовлар теварагида эса қизил кўйлак устидан қизил нимча кийиб, укки пати тақилган ғалати қалпоқчаларини бошларига қия қўндириб олган қиз-келинчаклар кўринади: уларнинг шўх қилиқлари, қалтис ҳазиллари, мулойим кулгулари юракка жаз-жаз тегади...

Кечалари, биялар тушовланиб, сигирлар соғилиб, ўчоқларда олов сўнгач, пана жойларга бўз йигитлар йиғилиб, қиз-келинчакларни кутишади. Ниҳоят, кексалар уйқуга кетгач, қиз-келинчаклар ўтовлардан чиқиб келишади. Улар тақинчоқларини майин жаранглатиб,

узоқдан пиқир-пиқир кулишиб, тўп-тўп бўлишиб келишади-ю, дарҳол ўз жуфтларини топиб олишади, сўнгра ғалати ўйинлар, тортишувлар, чўлп-чўлп ўпишишлар билан тугайдиган беркинмачоқлар бошланади, тараф-тараф бўлиб лапар ва ўланлар айтилади...

Бухорода юзлари очик қиз-жувонларни кўрмаган ёш табибга бу ўйин-кулгулар, бу эркин ва латиф муносабатлар, аллақандай ҳазин нурга йўғрилган ўлан ва лапарлар жуда ғалати туюлади. У гўё бу заминдан бошқа, гўзал бир оламга тушиб қолгандай сезади ўзини. Бўтакўзбегим эса... Йигитлар орасидан доим ёш табибни танлайди. Иссиқ лаблари билан Абу Алининг юзига жаз-жаз тегиб, беркинмачоқ пайтида қаерга яширинишини олдиндан шивирлаб айтади. Шунинг учун ҳам биринчи бўлиб бегимни Абу Али топади, қизнинг чўғдай иссиқ бўсаси ҳам аксар ҳолларда Абу Алига nasib этади! Ёш табибни фақат бир нарса қийнайди — у қиз-йигитларнинг ўлан ва лапарларига қўшила олмайди. Айтишувларда сўз тополмай қийналади. Лекин бу тиниқ, серюлдуз дашт оқшомларида Бўтакўзбегимнинг ёнида ёнбошлаб ётиб, бу ўланларни, дашт оқшомидай тиниқ, маъюс лапарларни тонг отгунча эшитгиси келади, ширин тушга ўхшаган бу масъуд дамлар тобад тугамаса дейди!..

...Иби Сино юзини илиқ баҳор офтобига тутиб, узоқ сукутга кетди. Шокалон ҳам негадир сукутга чўмган, афтидан, дарвеш қиёфасидаги ҳамюртининг хаёлини бўлишни истамайди.

Иби Сино бўлса ҳамон бир-биридан ғалати, бир-биридан ҳаяжонли эсдаликлар оқимидан чиқолмайди. Эсдаликлар эса гўё гулдан гулга учиб-қўниб юрган капалакларга ўхшайди, лип-лип этиб, бир воқеадан иккинчисига, иккинчисидан учинчисига учиб ўтади.

Мана, келинчакдай яшнаб кетган дашт бағрида ўн чоғли қиз-йигитлар от суриб кетяпти. Олдинда Бўтакўзбегим. Унинг остида ёлига ипак попуқлар тақилган чиройли саман йўрға. Бегимни уч-тўртта отлиқ канизлар қуршаб олган. Орқароқда эса саҳройи бекнинг шахсий сарбозлари, улар орасида... мана шу Шокалон билан Абу Али ҳам бор. Бўтакўзбегим олдинда от чоптириб бормоқда. Абу Алининг икки кўзи қизда. У кўк қашқа бедовининг бошини қўйиб, қизни қувиб етгиси, унинг очик юзига, серкиприк бўта кўзларига тикилиб, ёнма-ён кетгиси келади. Бироқ сарбозларидан ийманади. Ана, улар дашт бағридан чиқиб, лолақизғалдоқлар

чаман очилган қумликлар бағрига шўнғийди. Шўнғишларни билан Бўтакўзбегим орқароқда келаётган Абу Алига қараб кўз қисади-ю, остидаги саман йўрғасига қамчи босади. Қизнинг «мен қочамен, сиз қувинг», деганини тушунган Абу Али ҳам, юраги гуре-гуре уриб, кўк қашқа бедовининг бошини қўяди, қўяркан, уларни бошлаб кетаётган кўса ясовулга кўзи тушади. Ясовулнинг кўзлари чақчайиб кетган. Бироқ Абу Али унга эътибор бермайди. Еш табибнинг фикри хаёли кумуш тангалар тақилган сочларини ёйиб, қумликлар орасида шамолдай учиб кетаётган Бўтакўзбегимда, Абу Алининг кўк қашқа бедови гўё унинг юрагидаги галаёни сезгандай, қумликларга шўнғиб кетган саман йўрға ортидан қушдай учади. Қийқириқ кўтарилади. От туёқлари остидан отилиб чиққан лолақизғалдоқлар гўё ярадан отилиб чиққан қон янглиғ ҳар томонга сочилади.

Тўсатдан, олдинда қушдай учиб кетаётган қиз отининг бошини қалин саксовулзорга буради, буради-ю, Абу Алига қараб шарақлаб кулади.

— Балли! От чопишни ўрганибсиз, ҳазратим!

— Йўқ, чавандозликда сизга бас келолмаймен, бегим!

— Бегим дедишгиз... тагин бир айтинг!..— дейди қиз эркаланиб. Унинг бўталоқнинг кўзларидай маъсум кўзлари аллақандай чарақлаб кетган, титроқ овозида, хатти-ҳаракатида яқиндагина тўшакдан турган хаста эмас, йўқ, саҳронишинларга хос бир қатъият бөр.— Билиб қўйинг, ҳазратим, отам... эрта-бурускин кўчиб кетмоқ нияти бор! Сиз унга айтинг! Муолижа фурсати тугагани йўқ, денг. Ҳали бир ой даволамоқ даркор, денг, ҳазратим, бир ой!

Бегимдаги ҳаяжон Абу Алига ўтади.

— Бир ой эмас, бир йил бор, бир йил!..

— Ростми бу сўзингиз?— дейди бегим титраб. Унинг юмуқ кўзларидан тирқираб оққан ёш томчилари ловиллаб ёнган юзини ювиб, бўйнига юмалаб тушади-ю, томоғидаги мошдеккина қора холида туриб қолади. Абу Али яқинлашиб келаётган от дупурини эшитиши, бироқ кўзига ҳеч нарса кўринмай, отини олдинга ниқтайди-да, қизнинг ингичка нозик белидан қучади. Қиз кўзини юмганича чўғдай иссиқ юзини унинг юзига босади...

От дупури, ваҳимали ҳайқириқ тобора яқинлашиб келади...

— Билиб қўйинг, ҳазратим! Сиз мени ўлим чангали-

дан халос қилдингиз. Энди сиздан айрилмоқдан ўлим афзал менга!

Абу Али қизнинг пир-пир учган шўртанг лабларидан, ёш тўла қуралай кўзларидан, томоғидаги мошдек-кина қора холидан ўпади, шошиб, энтикиб, ёниб ўпади, сўнг... сўнг кимнингдир дағал ҳаракатидан ўзига келади. Тепасида... кўса ясовул! Унинг сарғиш кўзлари қисилган, чўқмордай қора мушти қаттиқ тугилган.

— Сен... табиб эмас, бек қизини йўлдан уриш ниятида юрган иблис экансен!

Ясовулнинг сўзини:

— Бас! Ҳаким ҳазратларини ҳақорат қилманг!— деган титроқ овоз бўлади. Бу — бегим. Унинг кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш!

— Ҳаким ҳазратлари?— кулади ясовул.— Уятсиз! Дашт ҳавоси баҳона, дийдор ғанимат! Қани, отингнинг бошини орқага бур, беҳаё!

Абу Али гаранг. У ҳам кўса ясовулга ўхшаб дағ-дағ титрайди, бироқ тилига ҳеч бир калима келмайди. Ясовул эса, фақат уни эмас, бегимни ҳам ҳақорат қилиб сўқади, саман йўрғанинг жиловидан олиб, орқага судрайди. Қиз, ҳамон киприкларида ҳалқа-ҳалқа ёш, канизлар ва ясовуллар қуршовида, орқага қарай-қарай узоқлашиб кетади...

Кавалакдек қўнимсиз хотира бу маънос манзарадан «лип» этиб учади-ю, бошқа бир мудҳиш манзарага бо-риб «қўнади».

Субҳи содиқ. Кечаси билан мижжа қоқмай қовурлиб чиққан Абу Али тонг пайти от дупурини эшитиб уйғониб кетади. Бу — бегимнинг канизи билан от суриб келган Шокалон! Мана шу Шокалон!

— Қароргоҳни ёв босди!— дейди каниз йиғлаб.— Шўрлик бекам! Шўрлик бекам!..

— Тез!— дейди Шокалон.— Отимга мингаш! Тезроқ бўл, Абу Али!

Ҳақиқатан, қаердандир овлоқдан, бек қароргоҳи жойлашган қир тёмондан, қандайдир ваҳший ҳайқириқлар келади, «Ур, ҳа, ур!», «Чоп, ҳа, чоп!» деган хитоблар эшитилади, отлар кишнайти.

Абу Али жонҳолатда Шокалоннинг отига мингашди. Бироқ, э воҳ! Улар оқ кўпикка чўмилган отларини шафқатсиз камчилаб, қароргоҳга етиб борганларида: «Ур, ҳа, ур! Чоп, ҳа, чоп!» деган ҳайқириқлар тинган, от дупури узоқлашган эди! Тепаликда фақат ағдарилган ўчоқлар, тутаб ётган ўтовлар қолган, ҳар жой-ҳар жой-

дан инграган овозлар эшитилар, саҳройи бекнинг сар-
бозларигина эмас, ўзи ҳам чавақланган, Бўтакўзбегим
эса... унинг излари ҳам йўқолган эди!..

...Ибн Сино гўё бу мудҳиш воқеа ўттиз йил муқад-
дам эмас, ҳозир рўй бергандай, юраги тинимсиз безил-
лаб узоқ ётди.

Ажабо: ўшанда тақдир унга кулиб боқиб, ўз суйга-
ни билан қовушганида нима бўларди? Саодат ёр бўлар-
миди уларга? Ёр бўлганда у ҳозиргидек «ҳакими дав-
рон» деган ном чиқарармиди? Табобат бобида қилган
ишларини, ёзган юзлаб асарларини ёза олармиди? Фа-
қат авом эмас, ҳатто жаҳонни титратган шоҳларгача
ундан шифо излаб, олдида бош эгиб туришармиди?—
деди ўзича ибн Сино, деди-ю, ичида бир кулиб қўйди.

«О, Абу Али, Абу Али! Доноликни даъво қиласен,
аммо нодонларнинг ўйини ўйлайсен! Ёшинг элликка
келганда ҳамон чиркин шон-шухрат ғамини чекасен?
Э воҳ! Бу доврўғ, бу шон-шухратдан ёшлик чоғларинг-
да ўша дашт санами билан ўтган масъуд висол онларни
афзал эмасмиди? Мабодо чарх бир айланиб, ўша бе-
такрор онлар қайтиб келса, қайси бирини танлар
эдинг? Ул беғубор муҳаббат дамлариними ёхуд бу бе-
вафо шон-шухратними?»

Ибн Сино кинояли кулимсираганича узоқ сукутга
толди, унинг юраги ҳамон безиллаб оғрир, назарида,
Шокалон айтган қиз унга ёт эмас, йўқ, жигарининг бир
парчасидан бунёд бўлган ўз зурриёти эди!

Едида бор: бундан ўн-ўн беш йил муқаддам Ҳама-
донда, гумроҳ Шамсуддавланинг вазирлари тўқиган
фисқи фужур сабаб, бир беванинг хонадонида яшири-
ниб ётган чоғларида ҳам худди шундай бир воқеа со-
дир бўлган эди.

Эри ўлиб, тул қолган ёшгина, кўҳликкина беванинг
уч-тўрт яшар бир қизчаси бўларди. Ибн Сино беванинг
ташқи ҳовлисида турар, бева эса қизалоғи билан ичка-
ри ҳовлида яшарди. Аввал-бошда бева ундан тортиниб
ўзини олиб қочди, бироқ аста-секин уст-бошига, уй-рўз-
ғор юмушларига қарашиб юриб, ўрганиб кетди-ю, ора-
ларида аллақандай тиниқ самимий бир яқинлик вужуд-
га келди. Бу яқинликка беванинг уч-тўрт яшар қизало-
ғи ҳам сабаб бўлди. Тили чучук, кўзлари кўм-кўк бу
қизалоқ сал ўтмай уни ўз отасидай севиб қолди.

Ёзда, айни саратон чоғларида, ибн Сино Исфаҳонга
сафар қилди-ю, у ерда бир-икки ҳафта қолиб кетди.
Қайтиб келса, қандайдир таомдан заҳарланган қиза-

лоқ ўлим тўшагида қовурилиб ётар, ақли ҳушини йўқотиб қўйган бева эса нима қилишини билмас эди.

Ибн Сино дарҳол муолажага киришди. Ҳуқна қилди, ҳар хил дорулар берди. Унинг давосидан кейин беҳуш ётган қизалоқнинг юзига қон югуриб, кўзини очди, уни таниди чоғи, кўкарган лабларини базўр қимирлатиб: «Ота! Отажон!»— деб пичирлаган бўлди-ю, кўзини қайта юмди.

Шу-шу, ибн Сино қанча уринмасин, қизалоқ кўзини очмади.

Уша кеча, қулоқлари остида беванинг бетасалли ноласи, қўлида жонсиз қизалоқ, ибн Сино ҳовлида кўкка тикилиб тонг оттирди! Дилида кўкнинг қудратига шубҳа ва исён, хаёлида ўлим ва ҳаёт ҳақида эски нотинч ўйлар, у тонг отгунча мижжа қоқмади. Кейин эса гўё бегона қизалоқ эмас, ўз пуштикамаридан бўлган жигарбандидан айрилгандай бир неча ойгача изтироб чекиб юрди. Ҳозир ҳам... Бўтакўзбегим!

Ибн Сино осмондан кўзини узиб, қаддини ростлаб ўтирди. Шокалон патак соқолини тутамлаб, ҳамон ўйга чўмиб ётарди.

— У шўрлик... Бўтакўзбегимнинг қизи...

— Қоракўзбегим,— деди Шокалон.

— Қоракўзбегим... Исфаҳонда, амр Масъуд ҳармида экани аниқми?

— Мен қайдан билай, ўғлимнинг сўзини айтамен, Абу Али.

— Уғлинг қайда?

— Исфаҳон ёнида бир ғорни макон қилиб, кўксини захга бериб, зоҳидлик қилиб ётипти. Аммо бундан не фойда? Шаҳар дарвозалари берк. Шаҳарда қора ўлат дайдиб юрмиш!

Ибн Сино бир сапчиб тушди. Ранги қув ўчиб:

— Қора ўлат?— деб сўради.

— Ҳа, одамлар шундай дейдилар. Шаҳарда қора ўлат бошланиб, аҳли мўминларни тутдай тўкмоқда эмиш. Исфаҳонга ҳеч ким кира олмас, ҳеч ким ундан чиқа олмас эмиш. Ун икки дарвозанинг ҳаммаси тақа-тақ берк эмиш. Не чора? Уғлимнинг ёнида бир ой туриб, орқамга қайтдим. Мана шу карвон билан Бухорога қайтмоқ азмида карвонга мешкобчи бўлиб ёлландим, Абу Али.

Ибн Сино соқолини тутамлаб бир лаҳза ўйга толди-ю, тўсатдан шахт билан ўрнидан турди.

— Фақир... Исфаҳонга равона бўламен, истасанг бирга олиб кетамен, Шокалон!

Ариз Абулвафо Сариқ Тегинобод томон от чоптириб кетган сарбозлар орқасидан узоқ тикилиб қолди. Сарбозлар сариқ парда тутилган соябон аравани қуршаб олган аравада Ғазнадан келган ҳақими даврон... ибн Сино ҳазратлари бор эди. Рост, ариз Абулвафо ибн Сино ҳазратларини кўролмади, чунки, авваламбор, ҳазрат соябон аравадан чиқмади, қолаверса, аравада ўтирган ҳақими ҳозиқнинг юзига нечундир қора чарм ниқоб кийдирилган, ниқоб ичидан фақат чўғдай ёнган кўзларигина кўринарди.

Абулвафо Сариқ бунга арава кўзғалиб, ипак парданинг бир чети хиёл кўтарилганида кўриб қолди, кўрди-ю, ваҳима босиб, тирноқларигача музлаб кетди.

Кеча юзи ғирт чўтир, сержаҳл бир мушриф Ғазнадан, вазири аъзам Али Ғарибдан махфий нома келтирди. Номада айтилишича, чўтир мушриф бошлаб борадиган ҳақим ҳазратларини токи Тегинобод бозорда жар солиниб, одамларга аён қилинмагунча ҳеч бир кимса кўрмаслиги даркор. Жар солиниб фуқарога аён бўлганидан кейин эса, махфий мушриф ҳақими давронни Абулвафо Сариқ ихтиёрига етказди. Абулвафо эса, ҳақим ҳазратларини зўр лутфи карам ва иззат-икром билан кутиб олмоғи, сўнг, Тегинобод ҳоқимини бу ишдан бир оғизгина хабардор қилиб, Ғазна томон равона бўлмоғи даркор!

Абулвафо Сариқ гарчи ҳазрат ибн Сино тўғрисидаги пинҳоний гапни бошда ўзи чиқарган бўлса ҳам, вазири аъзамнинг махфий номасини ўқиб, юраги увишиб кетди, чунки Али Ғарибнинг режасида Абулвафо ўйлаганидан ҳам хатарли ва мудҳиш бир нарса бор эди! Лекин фақат буқун, юзига қора чарм ниқоб кийиб олган бу номаълум кимсани кўрганидан кейингина вазири аъзам режасининг бутун даҳшатини ҳис этди... Ана, соябон аравани қуршаб олган сарбозлар яқиндаги работ қўргони ёнидан ўтиб, олисдан элас-элас кўзга чалинган Тегинобод қалъаси томон от суришди. Сал ўтмай, соябон арава ҳам, уни қуршаб олган сарбозлар ҳам ғира-шира тонг қоронғилигида ғойиб бўлишди.

Абулвафо Сариқ, бир-бир босиб, қир ёнбағрига тикилган қизил саропардага қараб юрди. Бундан бир ой муқаддам, Абулвафо Ҳамадондан қайтганида атайин мана шу работни танлаган эди. Чунки амирал муслимин фармони билан шайланган унинг махсус карвони

ҳеч нарсага муҳтож эмас, карвонда ҳамма нарса мавжуд — озиқ-овқатдан тортиб от-уловгача, қурол-аслаҳадан тортиб кийим-кечагу хуржун-хуржун олтингача — ҳаммаси муҳайё эди.

Ариз Абулвафо бир-бир босиб тепасига зар популар тақилган қизил ипак саропардага яқинлашганда ундан ўн беш-ўн олти яшар, кўзлари катта-катта но-зиккина бир ўспирин чиқиб таъзим бажо келтирди. Бу — ариз жанобларининг суюкли ғуломи эди. Қизил ипак кўйлак ва қизил ипак шалвар кийиб, хипча белини ингичка кумуш камар билан боғлаб олган ёш ғулом уятчан канизлардай назокат билан бош эгиб:

— Мустаҳаб¹ қиласизми, тақсирим?— деб сўради.

Бошқа пайт бўлганда Абулвафо Сарик суюкли ғулومининг томоғини силаб эркалаган бўларди, лекин ҳозир кўнглига қил ҳам сиғмай:

— Хуфиялар қайда?— деб сўради.

— Чодир ортида. Тақсиримнинг хизматларига мунтазирдурлар.

— Чақир!

Ариз гапини тугатмаган ҳам эдики, чодир орқасидан тўрт нафар қаландар чиқиб келди. Ҳаммаларининг устларида жулдур чопон, бошларида кулоҳ, қўлларида асо, елкаларида хуржун.

Абулвафо Сарик сарғиш қошларини чимириб, уларнинг юзларига битта-битта қадалиб қаради:

— Тунда айтган сўзларим эсларингда борму?

Мўрсимон тўртта кулоҳ баб-баравар эгилди:

— Тоабад эсдан чиқмайдуру!..

— Ана!— Ариз қўлини ниқтаб, йироқда элас-элас кўринган Тегинобод кўрғонига ишора қилди.— Ҳозир кетган сувориларни кўрдинглар. Дарҳол орқасидан от сурунг! Кеча айтдим, тагин айтамен: бирор хато бўлиб, ҳақими давроннинг изи йўқолса, ҳаммангнинг калланг кетади! Сўзим аёнму?

Эски кулоҳли тўрт калла яна баравар эгилди.

— Аён, валинеъмат!

Абулвафо Сарик қаландарлар от суриб кўздан ғойиб бўлгунча орқаларидан тикилиб турди, сўнг, чодир панасига ўтиб, таҳорат қилди. Одатда, у бомдод намозига ўтиришдан аввал қароргоҳни бир айланиб чиқар, соқчилардан хабар олар, отлар, туялар, чодирлар, хуллас, махсус карвоннинг ҳамма икир-чикирларини бир-

¹ Таҳорат

бир нигоҳидан ўтказар эди. Бугун қароргоҳни айланишга ҳам ҳуши бўлмади, олисроқда гулхан ёқиб, овқат ейишга тутинган баковулларга бир кўз ташлади-да, ҳорғин одимлаб чодирга кирди, тўрдаги гилам жойнамозга ўтиб, икки ракат намоз ўқиди.

Мана, яқин уч ой бўлдики, ариз Абулвафо Сариқшу «ҳақими замон»ни деб, сарсонун саргардон.

Бундан уй ой муқаддам, тун ярмида уйига бостириб кирган икки мушриф уни иссиқ тўшагидан кўтариб, Ғузғанон қалъасига олиб боришди.

Осмонни қора булут қоплаган, совуқ зимистон кеча эди. Атрофи баланд девор билан қуршалган тош қалъада тиқ этган товуш эшитилмас, қалъа кўҳна мақбарадай совуқ ва осуда эди. Тор йўлақларнинг мармар деворларига қадалган тилла шамдонларда битта-яримтагина шам ёнар, уларнинг ҳазин шуъласида қаср ичи, гарчи зарҳал безаклар ва ғаройиб ҳинд палослари билан безатилган бўлса ҳам аллақандай ғариб ва мунгли кўринарди.

Султон қасрнинг энг тупкарисида, деворлари ҳаворанг кошинлар билан қопланган улкан чорбурчак хонанинг тўрида, парқу ёстиқларга суяниб ёнбошлаб ётар, сддидаги олтин хонтахтада биттагина шафтоли гулли кўзача билан биттаю битта нозик чиний пиёла турарди.

Султоннинг азалдан қоқсуяк, бўйчан гавдаси бурунгидан ҳам чўзилган, саҳройиларга хос кенг, суякдор юзи сариқ чарм қопланган ниқобга ўхшар, таралмаган сийрак мош-гуруч соқол-мўйловлари пахмайган, фақат кўзлари, сийрак қошлари тагига яширинган қийғоч кўзларигина бурунгидай тийрак ва синчков эди.

— Жаноби ариз! Фақир сизни катта бир умид билан қақиртирдим. Аммо бу умидимни изҳор этишдан аввал, сизга айтадурғон бошқа бир сўзим бор.— Султон чўғир қовундай сўпоқ бошини ҳам қилиб, узоқ ўйга толди. Унинг овози ҳам таниш, ҳам аллақандай нота ниш, ногирон эди.

— Сўзим шулки, фақирни афв этинг, жаноби ариз! Мен сизнинг қирқ йиллик садоқати зоҳир хизматларингизни унутиб, беҳуда озор бердим... Бенуқсон парвардигор, бани одам, хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо, охир пировардида ожиз банда эканмиз...

Ё тавба! Ариз Абулвафо оламни зир титратган бу фотиҳи музаффарнинг қўлида қирқ йил хизмат қилиб,

бундай ногирон ва нотавон сўзларни биринчи эшитиши эди!

— Офтоби олам! Орадан неки сўз ўтган бўлса, айб сизда эмас, айб беадаб қулингиздадур!

Султон «ўтиринг», деб имо қилди-да, яна кўзини юмди. Унинг маржон-маржон терлаган кенг юзи бужмайиб, юпқа лаблари қаттиқ қисилди:

— Салтанат ғанимлари ёмон сўз тарқатганлар... Гўёким, фақир оғир дардга чалинганмен, гўёким танимдан куч, белимдан қувват кетган эмиш!— Султоннинг узун қорамтир бармоқлари аста йиғилиб, чўқмордай муштга айланди.— Елғон! Олло таолога минг қатла шукурким, тан-жоним саломат, тўрт мучам бут! Менга ўлим тилаган барча ғанимларим билан ошкора куч синашга қувватим етадур! Аммо... кўксимда бир армоним бор!— деди султон ва гўё у бу армон юрагини эзиб юбораётгандек, жундор кўкрагини аста силади.— У ҳам бўлса... ҳазрат ибн Сино деган ҳакими ҳозиқни бир кўрмоқдур!.. Дуруст, мана, йигирма йилдирки, бу такаббур ҳаким бизга хизмат қилишдан бош тортиб, элма-эл қочиб юрмиш! Аммо мен ҳам шу букунга қадар у билан ишим йўқ эди. Агар мен ул алломаи давронни ўз гулшанимда кўришни истаганимда, етти қават ернинг остидан бўлса ҳам топтириб келтирар эдим! Осмонга чиқса оёғидан тортиб туширар эдим, ерга кирса қулоғидан тортиб чиқарар эдим! Эндиликда эса... эндиликда кўрмоғим даркор уни!— Султоннинг овози ногаҳон момақалдироқдай қалдираб, улкан танобий хонани янгратиб юборди. Шундай бўлса ҳам ариз Абулвафо султоннинг руҳида қандайдир мажруҳлик борлигига, у тўғрида шаҳарда юрган гаплар, аллақандай васвас дардига мубтало бўлиб қолганлиги ҳақидаги мишмишлар ҳақ эканига инонди.

Ғазнада анчадан бери кезиб юрган бу совуқ мишмишлар султоннинг дўстларини даҳшатга солса, ғанимларини беҳад шод этмоқда, тарафдорлари оллодан унга шифо тиласа, душманлари туну кун унга ўлим тиламоқда эдилар. Шу туфайли доруссалтанат нотинч, ҳамманинг қулоғи саройда, машъум хабар тилагида эди. Унинг ўзи, бир неча йил аввал ҳарбий девондан четлаштирилган Абулвафо Сарикнинг ўзи ҳам, шахсий кўшқида ҳар кун, ҳар он бу машъум хабарни кутиб ётарди. Шу боисдан ҳам султоннинг сўзини эшитганда хаёлига келган биринчи фикр — қочмоқ бўлди! Дуч келган томонга бош олиб қочмоқ ва бу ишлар бир тараф

бўлмагунча яшириниб ётмоқ бўлди. Бироқ султоннинг олдидан чиққач, бу фикрининг ноўринлигини тушунди, ўзи ҳам тушунди, пинҳоний кенгашга йиғилган хешу ақраболари ҳам тушунтиришди. Бирламчи, қўл чўзса, қўли машриқдан мағрибга етгучи бу қора қузгундан қочиб қутулмоқ амримаҳол, иккиламчи, ҳамма парса оллонинг иродасига боғлиқ. Олло таолонинг инояти билан амирал мўъминин шифо топса, унинг ҳоли не бўлади? Фақат ўзи эмас, барча зурриётлари, авлоду аждодларининг аҳволи не кечади, деган ўй, дуч келган томонга бош олиб қочиш фикридан қайтарди уни.

Хуллас калом, мана, яқин уч ойдирки, махфий элчи Абулвафо Сарик йўлда, йўқ, йўлда эмас, икки ўт орасида!

«Ўт» сўзи нечундир амир Масъудни ёдига солди. Амирнинг худди отасининг кўзларидай совуқ қийғоч кўзлари эсига тушди, қулоқлари остида унинг бўғиқ, таҳдидли овози янграб кетгандай бўлди. Дарҳақиқат, ўнгга юрсанг аждаҳога дуч келасан, сўлга юрсанг жаҳаннамга!

Абулвафо Сарик бу оғир ўйлардан чарчаб бошини ёстиққа қўйди, қўйган заҳоти пинакка кетган экан, бир маҳал аллақандай шов-шувни эшитиб, кўзини очди.

Кун пешиндан оққан, саропарда теварагидаги кўмкўк адирлар баҳор офтобининг илқ селига фарқ бўлган.

Сойнинг у юзидаги Тегишбод қўрғонлари томондан бир гуруҳ суворилар от суриб келар, уларнинг орқасида сариқ ипак парда ёпилган соябон арава кўринар. араванинг ортида яна бир гуруҳ навкарлар кўзга чалинарди.

Ана, олдиндаги гуруҳдан салласига элчи нишонни қадалган бир кимса узилиб чиқиб, Абулвафо томон от сурди.

«Мушриф! Кеча вазири аъзамдан махфий нома келтирган чўтир мушриф!»

Салласига элчи нишонини қадаб олган чўтир мушриф, оғзи қулоғида, от суриб келиб, эгардан сакраб тушди.

— Жаноби ариз! Сиз қидирган ҳақими даврон... Абу Али ибн Сино ҳазратлари топилмиш! Ҳазратим Ҳирот бозорида жар солдириб, ногирон ва нотавон бандаларни даволаб юрган эканлар, мана ҳузурларига ташриф буюрдилар!

«Бу ишинг учун бефаҳм каллангдан жудо бўлшинг»

ни билмай тиржаясен, аҳмоқ!»— деди Абулвафо ичида, деди-ю, ҳар тарафдан югуришиб келаётган ғуломлар, бақовуллар, сарбозларни кўриб:

— Ҳакими даврон... Ибн Сино ҳазратларининг қадамларига ҳасанот!— деб хитоб қилди.— Ё қудратингдан ўргулай, парвардигори олам! Букун Хизр алайҳиссаломни йўқласак бўлур экан. Ниятимиз холис экан, мана, оллога минг қатла шукурким, ибн Сино ҳазрагарини етказди бизга!

У гапини тугатмаган ҳам эдики, сариқ ипак парда ёпилган соябон арава етиб келиб, ариз жанобларининг рўпарасида тўхтади.

Салласига нишон қистирилган чўтир мушриф чопқиллаб бориб, соябон араванинг пардасини кўтарди.

— Ариз Абулвафо жаноби олийларининг қароргоҳига хуш келибсиз, Абу Али ибн Сино ҳазратлари! Қадамларига ҳасанот!..

Арава зинасида олдин соқол-мўйлови эндигина сабза урган хушқомат бир ғулом кўринди. У саропарда олдида жимгина бош эгиб турган издиҳомга аллақандай синовчан назар билан тикилиб қаради-да, пардани очиб:

— Марҳамат қилгайсиз, шайх ур-раис!— деб таъзим қилди.

Бир оний сукутдан кейин парда ичидаги парда очилиб, эгнига кўк мовут тўн устидан сутдай оқ ридо кийган, бошидаги учли кўк тақия устидан оппоқ симобий салла ўраган «ҳакими даврон...» Абу Шилқим ибн Шаҳвоний кўринди. Бир қўлида саҳтиён жилдли ёстиқдай китоб, бир қўлида фил суягидан жило берилган арғувоний асо, Абу Шилқим, арава зинасига оёқ қўйиб, атрофига аллақандай виқорли қараш қилди.

Йўқ, бу Маликул шароб кулбасидаги Абу Шилқим ибн Шаҳвоний эмас, мош-гуруч соқоли ўзига хўп ярашган, бутун важоҳати — эгнидаги мовут тўнидан тортиб, бошидаги симобий салласигача, қўлидаги ёстиқдай китоб ва ҳатто арғувоний асогача — бутун борлигида аллақандай улуғворлик муҳри зухур бўлган бир донишманд, шайх ур-раис, деса дегудек, чеҳрасидан нур ёғилиб турган бир... «алломан замон» эди! Шундайким, йиғилган раият бир зум эсанкираб қолди. Фақат хушёр турган чўтир мушрифгина:

— Тақсири олам!— деб «алломан замон»га таъзим бажо келтирди.— Ул амирал мўъминининг ўнг қўли

Сўлмиш ариз жанобларининг мунаввар саропардасига марҳамат қилгайсиз! Қадамларига ҳасанот, тақсирим!

Ибн Шаҳвоний жойидан жилмади. У Абулвафо Сариқнинг бесўнақай бўй-басти билан қўпол сурмаранг салласига ижирғаниб қараб қўйди-да:

— Ташккур!— деди мийиғида кулимсираб.— Аммо қақирга алоҳида саропарда даркор! Қани саропарда? Чўтир мушриф ялт этиб аризга қаради.

— Ҳа, шайх ур-раис ҳазратларига алоҳида саропарда тикилмоғи даркор! Алоҳида!

Шу заҳотиёқ бир неча ғулومлар: «Саропарда! Саропарда!» деб қичқирганларича узоқдаги оқ ўтовлар томон югуриб кетишди.

Чўтир мушриф яна «ҳакими даврон»га қараб таъзим қилди:

— Тақсири олам! Сиз ҳазратимга саропарда тикилгунча ариз жанобларининг чодирига марҳамат қилгайсиз!

— Қадамларига ҳасанот!— деди Абулвафо Сариқ бесўнақай қаддини икки букиб.

Ибн Шаҳвоний хушсурат шогирдининг елкасига қўлини қўйиб, аравадан тушди, виқор билан ерни бир-бир босиб, қизил ипак чодир томон равона бўлди.

Ҳамма, ҳатто Абулвафо Сариқнинг ўзи ҳам, мартабаларига зид бир шошқалоқлик билан орқага тисарилиб, унга йўл беришди, ёлғиз салласига нишон қистирилган чўтир мушрифгина «ҳакими даврон ҳазратларини чодирга бошлаб киришга журъат эта олди.

«Ҳакими даврон» Тегинобод бозорида жар солиниб, оломон олқишига сазовор бўлгандан кейин нечоғли ўзгариб қолмасин, чўтир мушриф нечундир, эҳтимол, «ҳазратларини» Фазнадан ўзи олиб келгани учундир, уни унча назарига илмас эди. Гарчи, тўсатдан димоғфироғ пайдо қилган «алломаи замон»нинг бемаъни қилиқларини кечиришга мажбур бўлса ҳам, ичида ундаи кулар, назарида, «шайх ур-раис» бир неча дақиқадан кейин ўзига келиб, мўминлашиб қоладигандек туюларди. Шунинг учун ҳам тўрдаги олти қирралли хонтахта атрофига жойлашиб, дуо ўқилгандан кейин, гапни яна чўтир мушриф бошлади.

У келгуси ишларни маслаҳатлашиб олмоқчи эди, бироқ энди оғзини очган ҳам эдики, «ҳакими ҳозиқ» бармоқларидаги қўша-қўша тилла узукларини кўз-кўз қилиб, оппоқ нозик қўлини кўтарди.

— Сафар ҳақида ҳали кўп сўзлашамиз, жаноби

мушриф! Биз ҳакимлар айтамиким, авал таом, баъдаз калом! Билиб қўйинг—бу нақл кўп пурҳикмат нақлдури!..

«Ҳақими даврон» шундай деб, қуйироқда камтарона бош эгиб ўтирган Абулвафо Сарикқа юзланди:

— Фақирни кечиргайсиз, жаноб ариз, биз ҳакимлар тановулга киришишдан аввал дастурхонга тортиладур-фон таомларни билмоғимиз даркор...

— Шўрва,— деди Абулвафо Сарик,— шўрваи шер номи билан донг чиқарган хўроз шўрва, ҳазратим.

— Бу шундай шўрваки!— деди чўтир мушриф.— Ичган хўроз бўлур, ичмаган макиён!

— Боракалло! Минг макиёндан бир хўроз аъло-дур!— деди «ҳақими замон».— Зотан, табобатда хўроз гўшти минг бир балога даводур. Яна?

— Кабоб! Эмчакдан узилмаган барра қўзичоқнинг жигаридан қилинган тандир кабоб, ҳазратим. Арча кўмирида пиширилган.

— Балли! Арча кўмирида пиширилган бўлса, ёмон бўлмас. Хўш, энди майдан сўзланг, жаноби ариз!

— Май!

— Ҳа, май!—«Ҳақими даврон» чиройли қайчиланган мош-гуруч соқолини силаб, тўсатдан қаҳ-қаҳ отиб кулди.— Ё ариз жаноблари умрида шароб ичмаганларми, ё шўрван шердан бошқа неъматни истеъмол қилмаганларми?

Мушриф ҳам «ҳақими даврон»нинг кулгусига қўшилиб қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— О, сиз жаноби аризни билмайсиз, ҳазратим! Ёшликда ариз жанобларининг саройида бўлган гулгун ўлтиришлару бу ўлтиришларни безаган мутриблар, маликул каломлар! Дарё янлиғ оққан шаробу гулоблар!..

— Нозанинлар-чи? Ё хўроз шўрвани тановул қилиб макиёнлардан қочганларми, ариз жаноблари?

— О, сиз ариз жанобларининг канизларини кўрмагансиз, ҳазратим!— деди чўтир мушриф ва баркаш кўтариб кирган баковулларни кўриб:

— Бода! Бир хум бода!— деб буюрди.

Зум ўтмай, ўртадаги олти қиррали хонтахта юз хил нози неъматларга тўлди. Нафис кумуш тақсимчаларда пўсти юпқа ғалвирак бодомлар, хурмо ва писталар, қора майиз ва кўк кишмиш, қаймоққа қорилган иссиқ патирлар, сомса ва бедана қовурдоқлар, буғи бурқираб турган шўрван шер, қўйингки, оламда неки неъмат мавжуд, ҳаммаси муҳайё бўлди.

«Ҳакими даврон» чўтир мушриф тутган пиёлани бир кўтаришда бўшатди-да, ариз Абулвафога қараб:

— Минг афсуски, жоноблари фақирнинг китобларини мутолаа қилмабсиз!— деди қўша-қўша тилла узуклар билан безалган оппоқ қўлини тиззасидаги ёстиқдай китобга қўйиб,— фақир бани башар гамида тунларни бедор ўтказиб, бундай бебаҳо китоблар битдим. Бани одам эса, бу ноёб дурдоналардан бенасиб, яъники, донлар фикридан беҳабардур. Агар баҳраманд бўлиб, бу бебаҳо дурдоналардан бохабар бўлгонингизда билур эдингиз: яхши шароб ҳам гўзая нозанин каби оллонинг бебаҳо неъматидур! Шундай неъматким, бу неъматни истеъмол қилмоқ гуноҳ эмас, билъакс, уни истеъмол қилмаслик гуноҳи азимдир! Алхусус, шўрван шердан кейин. Ё жаноблари бу бебаҳо неъматни истеъмол қилиш бахтидан мосуводирларми? Мосуво бўлсалар давосини қилурмиз!..

«Ҳакими замон» билан чўтир мушриф баробар қаҳқаҳ отиб кулишди. Абулвафо Сарик эса, ҳамон-сигирнинг кўзларидай сарғиш кўзларини лўқ қилиб ўтирар, афтидан, у «ҳакими даврон»нинг тағдор сўзларини ҳануз яхши илғаб ололмас эди.

— Бас!— «алломаи замон» тўсатдан шогирдига юзланди.— Биз ўз истакларимизни қоғозга битиб бермасак, ариз жаноблари тушушмас эканлар. Қалам-қоғозингни ол. Олдингми? Ёз!.. Авваламбор, ҳар лайлу наҳор тоғ оҳуси сутидан олинган бир коса қаймоқ муҳайё қилингай!

Абулвафо Сарик маъсум кўзларини жавдиратиб, чўтир мушрифга қаради.

— Тоғ оҳуси?

— Оҳу эмас, сут! Яъники, оҳу сутидан олинган қаймоқ! Ё умрида қаймоқ тановул қилмаганларми жаноби ариз?

— Қилганмиз, тақсир, қилганмиз, аммо... тоғ оҳуси?

— Нечун ажабланасиз, жаноби ариз? Ё амирал мўъминининг вилоятларида тоғлар йўқми?

— Бор, тақсир олам!

— Ё бу тоғларда оҳу йўқми, жаноби ариз?

Бу сафар Абулвафо Сарик ўрнига чўтир мушриф:

— Офарин!— деб хитоб қилди.— Сиздай алломаи замон учун оҳу сути уёқда турсин, анқонинг уруғи десангиз ҳам муҳайё қилурмиз, ҳазратим!..

— Боракалло, иним!.. Балх тутининг шарбати!

Абулвафо Сарик кўзлари пирпираб:

— Ҳирот тутининг шарбати бўлса-чи?— деб сўради.— Яъники, Ҳиротда пайванд қилниган Балх тутининг шарбати!

— Йўқ, йўқ! Балх тупроғида ўсган Балх тутининг шарбатидан бошқа шарбат истеъмол қилмаймен!..

— Бош устига!— деди чўтир мушриф, ҳайрат тўла кўзлари чақнаб.

— Пешянига... Бодом ёғида қовурилган оҳу боласининг гўштиким, унга кийик ўти билан райҳон талқони, зира ва қорақат уруғи солинмоғи даркор!.. Едингизда бўлсин, бу гиёҳлардан бирортаси бўлмаса бир чақирим йироқдан сезиб оламен!..

— Бош устига, ҳазратим!

— Кечки таом энгил бўлмоғи даркор! Бир жуфт бедана кабоб билан боя айтган хўроз шўрваким, бу шўрвани нозик бир макиён билан, яъники, онаси ўлмаган ёш бир малак билан бирга баҳам кўрсак нур устига нур бўлур!

— Тасанно ҳазратим, тасанно!— қичқирди чўтир мушриф мастона ишшайиб. Абулвафо Сарик эса, бошидаги беёнақай салласи бир томонга оғиб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, у худди пири муршиди олдида довдираб қолган муридга ўхшарди.

Қизиқ, боя эрталаб, юзига ниқоб кийган бу кимсани тасодифан кўрганида кўнглига ёпирилиб келган шубҳалар энди, «ҳакими даврон»нинг фаройиб талабларидан кейин, тамом тарқаб кетди. «Ҳаким ҳазратлари»нинг талаблари ортиб борган сарп, ажабо, ариз жанобларининг қалбидаги ҳурмат-эҳтиром ҳам ортиб борар, фақат биттаю битта талаби, яъники, онаси ўлмаган малак тўғрисидаги талаби уни хил довдиратиб қўйганди.

— Шайх ур-раис ҳазратлари фақирни афв этсинлар,— деди ариз кўрқа-писса.— Мавлонои замон айтган ул жаннатий малак... ҳар куни янғиси бўлмоғи даркорми ёхуд...

— О, жаноби ариз! Кошкийди, ҳар куни янғиси бўлса!.. Бу неъматининг янғисига не етсин, тақсирим?— «Ҳакими даврон» яна бояғидай қаҳ-қаҳ отиб кулди-ю, тўсатдан нимадир эсига тушиб, кулгусини тийди.— Ҳа, инчунин, каминна эшитган эдим... Бухоро ҳокими амир Алитегиннинг суюкли кенжа хотини Тегинобод қалъасида асира деб эшитган эдим!

Ариз кўзини лўқ қилиб, чўтир мушрифга қаради.

— Амир Алитегиннинг суюкли хотини?

— Ҳа, ул офтоби олам султон Маҳмуд бундан уч-тўрт йил муқаддам, Бухорон шарифга юриш қилганида амир Алитегиннинг суюкли хотини билан эрка қизини асир қилиб олиб кетган эмишким, эшитишимча, бу гўзал маҳбуслар Тегинобод қалъасида эмиш. Эҳтимол, уларни топтириб келурсиз?

— Йўқ, йўқ чораси йўқ бунинг!— деди ариз қўрқиб кетиб.— Бирламчи, гўзал асиралар Тегинободда эмас, бошқа жойда сақланур! Иккиламчи, улар амирал мўминининг қаттиқ назоратидадур!

— Офарин сизга, жаноби ариз!— «Ҳакими замон» учинчи пиёла шаробни сипқариб, чиройли мўйловини силади.— Гўзал асиралар олампаноҳнинг назоратида бўлса, олампаноҳнинг ўзлари, эрта-индин, фақирнинг назоратига тушгусидир. Чумчуқдай жони каминнинг қўлида бўлгусидир!— деди «ҳакими даврон», деди-ю, тўсатдан кўзлари бақрайиб бўсағага қараб қолди.

Саропарда бўсағасида, қўлида нози неъмат тўла кумуш баркаш, Абулвафо Сарикнинг ёш ғуломи турар, унинг қизларнинг кўзларидай қоп-қора серкиприк кўзлари ҳаё билан ерга тикилган эди.

— Кел, юлдузим, тортинма, келавер, оппоғим! Кўзларингдан оғанг айлансин!— деди «алломай замон», оғзининг таноби қочиб.— Сизларга рухсат, жаноби ариз ва жаноби мушриф! Фақир дам олмоғим даркор! Хизматимга шу чеҳраи шамсни қолдирсангиз бас. Сизларга рухсат, биродари азизлар!

Абулвафо Сарик нажот сўраб мушрифга қаради.

— Бул ёш ғулом...

— Даф бўл кўзимдан!— ибн Шаҳвоний қўлидаги пиёлани хонтахтадаги кумуш баркашга қараб отди.— Қимсан, «ҳакими даврон ибн Сино ҳазратлари»га сўз қайтармоқ!.. Кўзимдан йўқол, мияси айниган тентак!

Абулвафо Сарик бошидаги бесўнақай салласини тўғрилаб, бир нарса демоқчи бўлди, бироқ чўтир мушриф унинг қўлидан «шап» ушлаб, ташқарига судради.

— Вазмин бўлинг, жаноби ариз, вазмин бўлинг!

«Алломай замон», яъники Абу Шилқим ибн Шаҳвоний уларга қайрилиб ҳам қарамади. У ширакайф кўзларини мастона сузиб, ёш маҳрамни ёнига тортарди.

Абулвафо Сарик, худди бўталоғидан айрилган катта туядай, орқасига қарай-қарай чодирдан чиқди.

Берунийни «Қалъаи қаҳр»дан олиб чиққан Абу Наср Мишкан уни ўз навкарлари билан то ҳовлисигача кузатиб қўйди. Хайрлашаркан, саройдан шу бугуноқ чопарлар келиб, уни олиб кетишини, султон билан учрашишга ҳозир у нозир бўлиб туришини тайинлади.

Эшикни Сабҳу очди, очди-ю, устодни кўриб, саломлашиш ўрнига турган жойига тиз чўкди, гоҳ нигоҳини осмонга тикиб, гоҳ ер ўпиб, кўкка тавалло қилишга тутинди. Азалдан қоп-қора, озғин йигит, у бурунгидан ҳам озиб, чўп бўлиб қолган, ҳам чўккан кўзлари ичига ботиб, сўнаётган шамдай милтираб турарди. Беруний Сабҳуни ўрnidан турғазиб ҳовлига кирди. Ҳовлига сув сепилган, ариқ бўйларига гул ва райҳон ниҳоллари ўтқазилган, ҳаммаёқ саранжом-саришта эди. Лекин Берунийга нимадир етишмаётгандай туюлиб, Сабҳуга қаради.

— Садафбиби қайда?

— Садафбиби... бибим!— Сабҳу эшик тутқичини қўйиб юбориб яна турган жойига тиз чўкди-ю, пешонасини ерга гурс-гурс урди.— Бибидан айрилиб қолдик, устод. Айрилиб қолдик!

— Қачон?

— Ушал... сиз ҳибсга тушган кун тунда... тўрт нафар сарбозлар бостириб келиб, соябон аравага тиқиб олиб кетдилар.

Беруний деворга суянганича узоқ турди. Бу совуқ хабарни эшитиши билан негадир эсига лоп этиб Пири Букрий тушди. Нигоҳи олдига қоронғи ертўла келди, ертўланинг бурчагида улкан қора каламушдай гимирлаб, юм-юмалоқ қутичани топиб чиққани, унинг ичидаги бебаҳо жавоҳирни кўз-кўз қилиб, Садафбибинини сўраб ялиниб-ёлворганлари хаёлида жонланди-ю, аъзойи баданини совуқ тер босди. Уша! Букрий! Бироқ... букри бўлса, Сабҳу айтган сарбозлар қайдан келди? Йўқ, тунда бостириб келиш фақат сарой сарбозларининг қўлидан келади! Лекин ундай деса... наҳот султон, ҳарам тўла каниз, ишқи шу шўрлик жорияга тушган бўлса?

Эҳтимол, бу жумбоқни Маликул шароб ечиб берар? Эҳтимол, бу сирдан воқифдур у, деди Беруний. Бироқ Сабҳу унинг бу умидини ҳам чил-чил синдирди. Маълум бўлишича, Беруний ҳибсга тушган кунлари Мали-

кул шароб ҳам зиндон қилинган, бунинг сабабини ҳам ҳеч ким билмас, бировлар шаккоклик қилиб, султонга қарши гапирган деса, бировлар уни зиндонга ташлаган султон эмас, вазиру вузаро дейишарди!..

Садафбидан жудо бўлган фақир кулба худди шамсиз ҳужрадай хиралашиб, ҳувиллаб қолган эди. Беруний ўзи ҳам энди билди: унинг кулбасини тўлдириб, офтобдай яшнатиб турган Садафбидан экан! Қизнинг кулгу аримайдиган кулча юзи, хоразмча сал чучук тили, бирда шўх, бирда мунгли, аммо ёқимтой кўшиқлари экан!

Не қилмоқ керак? Қайдан қидирмоқ керак? Бу ишда Хатлибегимдан бошқа бирор кимсадан нажот кутиш қийин эди. Шу боисдан Беруний, гарчи бу ўктам, шаддод хотинга рўбарў бўлишдан юраги безилласа ҳам, Абу Наср Мишкан айтган чопарларни сабрсизлик билан кута бошлади. Бироқ соҳиби девон айтган чопарлардан нечуғдир дарак йўқ эди.

Беруний гарчи уйдан чиқмаса ҳам шаҳардаги таҳлика баттар кучайганини, саройда бошланган пинҳоний кураш баттар авж олганини пайқар, шунинг учун ҳам бирда чопарларнинг келмаганидан суюнса, бирда шаҳардан бош олиб чиқиб кетгиси келар, аммо Садафбидан билан Маликул шаробнинг тақдирини уни бу фикрдан қайтарар эди.

Беруний уларни қутқариш чораларини ўйлаб, хаёлан минг бир кўчага кириб чиқар, бироқ ҳеч бир чора тополмай кўнгли ҳуфтон бўларди-ю, бу тизгинсиз ўйлар гирдобидан қутулиш умидида гоҳ «Ҳиндистон»ни қайта қўлга олиб, уни янги саҳифалар билан тўлдирар, гоҳ «Қалъаи қаҳр»да хаёлига келган ихтирони инҳоясига етказиш умидида расадхонага йўл оларди.

Расадхона «Гардиз» қалъасидан берирёқдаги «Кўҳшер» чўққисининг тепасида бўлиб, уни бундан ўн икки йил муқаддам, Ҳиндистон сафаридан аввал Беруний ўзи бош бўлиб қурдирган эди. Икки ошёнали муаззам бионинг юқори қаватида сайёралар ҳаракатини кузатувчи мураккаб олатлар жойлашган, хона деворларига тавқим ва жадваллар осилган. Биринчи қаватда эса илмий анжуман ва мушоиралар учун махсус хоналар, султонга аталган дoston ва қасидаларни кўп нусхаларда кўчирувчи ҳуснихат хаттотлар учун қурилган шинам ҳужралар бор. Илгари, расадхона қурилган дастлабки йилларда, султон бу ерга кўп келар, кечалари у мураккаб олатлар ёнида ўтириб, мунажжимлар билан

сирли суҳбатлар қуршини, айниқса, назм бўстонларининг боғбонлари битган достон ва қасидаларни эшитишни яхши кўрарди. Кейин хушхат хаттотлар султонга ёққан энг дабдабали қасидаларни юзларча нусхаларда кўчириб, қўл остидаги барча ҳокимларга, элчилар орқали эса хорижий элларга совға қилиб жўнатарди. Лекин кейинги йилларда, султон дунёвий ишлардан сая ўзини тийиб, тақвога юз тутгандан буён, айниқса касалга чалиниб, дабдабаю асъасалардан кўнгли совигандан бери расадхонадан файз кетган, кўп алломалар ҳам қадамларини тийган, фақат кекса мунажжим мавлоно Абу Толиб Фаррухий билан шоир Зийнатий, ёшлардан эса салоҳиятли тарихчи ва ноёб хушхат соҳиби Абу Фазл Байҳокийгина ҳамон келиб-кетиб туришарди.

Беруний илгарилари ҳам кўп вақтини расадхонада ўтказар, унинг тинч, осуда хоналарида ўтириб, мутқла ва мушоҳада билан шуғулланар, бу ишлардан чарчаган чоғларида эса, ўз ҳамкасб биродарлари билан илми нужум, ҳандаса ва фалсафа ҳақида суҳбат қуришни яхши кўрарди. Мана энди ҳам азиз дўсти Маликул шароб билан Садафбидан айрилиб, ўзини қўядиган жой тополмай қолган бу оғир кунларда ҳам расадхона унинг жонига ора кирди. У расадхона устахонасига махсус дастгоҳ ўрнатиб, «Қалъаи қаҳр»да хаёлан ихтиро қилган ғаройиб олатни ясашга киришди.

Обдаста шаклида ясаладиган бу олат ва унинг тупилиши Берунийнинг калласида обдан пишган эди, бироқ шундай бўлса ҳам, бу ихтиро уни кўп қийнади. Айниқса, обдаста жўмраги тагига ўрнатиладиган тарозуни ясаш мушкул бўлди, чунки бу тарозу ҳақиқатан ҳам ниҳоятда «сезгир», яъни, бир мисқолнинг юздан бирини ҳам аниқлай олиши лозим эди. Шундайким, сув тўла обдастага солинган маъдан ўз ҳажми баробар сув томчиларини сиқиб чиқарганида «нозик тарозу маъдан оғирлигини, тўғрироғи, маъдан оғирлигининг сиқиб чиқарилган сув оғирлигига нисбатини аниқламоғи лозим. Бу нисбат, ўз навбатида, олтин оғирлигига нисбатан солиштирилади ва шу йўсин табиатда неки маъдан бўлса, ҳаммасининг солиштирма оғирлигини аниқлаш нияти яралади!..

Беруний аввал бу «нозик» тарозуни топиш умидида растама-раста юриб, ҳамма таниш заргарларни айланиб чиқди, Пирн Букрийдан бошқа ҳамма атторларнинг тарозуларини кўздан кечирди, бироқ ўзи истаган «сез-

гир» тарозуни ҳеч кимдан тополмади. Ҳатто хазинадорларнинг олтин тарозулари ҳам у тилаган даражада «нозик» эмас эди!.. Аммо Берунийни кўп қийнаган бу муаммонинг яхши томони ҳам бор — у фикрни чалғитиб, кўнглида зил бўлиб ётган оғир ўйларни хиёл тарқатар эди. Шу бонсдан Беруний бир неча кун кечаю кундуз расадхонадан чиқмади. Бугун бир лаҳза ором олиш умидида шаҳар ҳовлисига келган эди, ғамандухда юрган Сабҳунни кўриб тағин кўнгли ғаш бўлди-да, яна тонг отгунча иш билан ўзини чалғитди. Тонг пайти ўтирган жойида кўзи илинган экан, Сабҳу кириб уйғотди.

2

Ташқарида тўрт нафар навкар от ўйнатиб турар, улар орасида бошига кўк салла ўраб, устига кўк мовут тўн кийган соҳиби девон кўринарди.

Тонг яқин, теварак-атрофда хўрозлар қичқирар, итлар ҳурар, гоҳо-гоҳо эшаклар ҳанграр, лекин осмон ҳануз юлдузга тўла, зодагонлар даҳасининг ҳар жой-ҳар жойига ўрнатилган тошфонуслар ҳануз ўчирилмаган эди.

Афшон сой ёқасидан тасир-тусур от суриб кетаётган суворилар Боғи Маҳмуд қўрғонига етгач, худди бир нарсани йўқотгандай, бир он тапир-тупур қилиб туришди-да, чап қўлдаги Кўшки давлат саройига эмас, ўнг қўлга, шаҳар ташқарисига қараб бурилишди. Сал ўтмай сойнинг у юзидаги уйлар, расталар, дўконлар, мачит ва карвонсаройлар орқада қолиб, олдинда бир-бирига туташиб кетган ясси қирлар кўринди, қирлар ортида «Мозори калон» қабристонини мачитининг тиллакори гумбази ярқираб кетди.

Беруний ҳайрон бўлиб, ёнида от чоптириб бораётган соҳиби девонга қаради. Девон бошлиғи кўзини юмиб, маъюс бош чайқади: «Сабр қилинг, мавлоно!»

Зум ўтмай, қабристон қўрғони ҳам ўнгда қолиб, олдинда қалин арчазор қирлар кўринди. Димоққа ёш арча ва ёввойи гиёҳларнинг нозик бўйи гуп-гуп урди, сўнг, қирлар орасида кенг сайҳонлик намоён бўлди. Ёш арчалар билан қуршалган бу сайҳонлик ўртасига, худди мўъжаз тилла қасрни эслатувчи сап-сарик ипак саропарда тикилган эди. Саропардадан йироқроқда на бир чодир кўринар, на чодир атрофида гимирлаб юрган аллақандай соялар кўзга чалинарди. Арчазор сув қуй-

гандек жимжит, овлоқдаги қабристон каби мунгли сукутда эди...

Соҳибн девон, навкарлар ёрдамида отдан тушиб, увишиб қолган оёқларини уқаларкан:

— Мавлоно,— деди аллақандай ёлвориб,— Олампа-ноҳнинг аҳволи оғир. Не истак билдирса йўқ демайсиз, азизим!

Шу пайт қаршидаги ипак саропардадан тўпигигича қора либосга ўраниб, юзини қора дурра билан тўсиб олган новча бир аёл чиқиб, юзидаги дуррасини сал кўтарди.

— Ассалому алайкум, мавлоно!

«Хатлибегим?»

Хатлибегим, қора дуррасини қайта юзига тортиб, ссоҳибн девонга юзланди:

— Қечаги сўзим ёдингиздадур? Бу суҳбат пинҳона қолмоғи лозим! Фурсат зиқ, тез кириг, тақсирим! Мен сизларни Осмон маликаси саройида — ўз хосхонамда кутамсн!..

Хатлибегим шундай деди-да, оёқ остидаги майин гиёҳларни шип-шип босиб, арчазор орасига кириб кетди.

Беруний бенхтиёр юраги увишиб, соҳибн девон орқасидан саропардага кирди. Биттаю битта шам ёқилган юз кишилик улкан саропарда бўм-бўш ва нимқоронғи эди. Саропарданинг чап томонида, баланд қилиб тўшалган оқ кигизлар устида... бошига қора телпак, эгнига узун қора жун чакмон кийган бир одам... (Ё раб!— бу одам султон Маҳмуд Ғазнавий эди) узала тушиб ётарди!

Саропардада олатдаги зеб-зийнатлардан асар ҳам йўқ, султоннинг кийим-бошидан тортиб, ерга тўшалган кигиз, мустаҳаб учун қўйилган жом ва қумғонлар, ҳаммаси эски ва аллақандай ғариб эди...

Султон саропардага кимдир кирганини сезиб, ўрнидан кўзгалмоқчи бўлди, бироқ Абу Наср Мишкан жаноблари чаққонлик билан пилдираб бориб, боши остидаги ёстиқларни кўтариб қўйди. Султон ўймоқ тагидаги симобдай милтираган кўзлари билан Берунийга бир он синовчан тикилди, сўнг: «Яқинроқ кел!» деб имо қилди-да, кўзини юмди.

— Мавлоно Абу Райҳон! Не чора, ҳаммамиз ҳам ожиз бандамиз. Чумчуқдай жонимиз яратғувчининг ҳукмидадур. Ва лекин... худованди карим кўнглимга бир армон солмиш, ул ҳам бўлса... ибн Сино ҳазратлари-

ни бир кўрмоқдур!— Султон сийрак киприклари орасидан сизиб чиққан кўз ёшини «қулт» этиб югинди-да:

— Олло шоҳид!— деб хитоб қилди.— Олло шоҳид, бу армонни кўнглимга яратгувчим ўзи солмиш! Бас, сизни чақирмоқдан муродим шулким, бу сўнги армоним ўзим билан бирга гўримга кетмагай!

Соҳиби девон шоша-пиша чўнтагидан дастрўмолини олиб кўзига босди.

— Давлатпаноҳ! Иншоолло, ниятингиз мустажоб бўлур. Ариз Абулвафо Сариқдан хабар келди: иби Сино ҳазратларини олиб, бир ҳафта бурун Тегинободдан чиққан эмиш. Мана, мавлоно Абу Райҳон ҳам букун йўлга чиқур, ул зоти шарифни қарши олиб, тезда Ғазнага етказадур.

«Ё тавба! Наҳот бу сўзлар рост бўлса? Наҳот Абу Али, йигирма йилдан буён султон Маҳмудга хизмат қилишдан бош тортиб, мусофир юртларда дарбадар кезиб юрган Абу Али энди Ғазна томон йўл олган бўлса? Наҳот Абу Райҳон у билан дийдор кўришмоқ бахтига муяссар бўлса?»

Султон Берунийнинг юзид ақс этган ҳаяжонни бошқача тушунди, чоғи:

— Фақирни афв этинг, мавлоно,— деди чуқур хўрсиниб.— Тунов куни жаҳл устида сизга қаттиқ озор бердим. Не чора — салтанат юмушлари шундай эканким, тахт соҳиби бирда ўз фуқаросининг бошини силаса, бирда қаттиққўл бўлмоқдан бошқа чора йўқ экан!

Берунийнинг дилида бир зум «ярқ» этиб ёнган шам қайта сўнди. Унинг қалбида қат-қат бўлиб ётган туғёнлар, уйқусиз тунларда султонга айтишни армон қилган энг шафқатсиз сўзлар лоп этиб қайта эсига тушди. Ёшлик чоғларида, адолатсиз ишлардан юраги ловиллаб ёнган пайтларида Беруний бу сўзларни султон билан юзма-юз туриб гаплашишни орзу қилар, устоди Абдусамад Аввал каби дор тагида туриб бўлса ҳам, кўнглидаги дардларини тап тортмай айтиш умидида юрарди. Мана, ўша дамалр келди, юрагида йиғилган ҳамма дарду ситамлари, ҳамма алам, ҳамма исёнларини тўкса арзийдиган қасосли онлар келди. Ва лекин... бошига олтин тож ўрнига эски қалпоқ, эгнига заррин либос ўрнига қора чакмон кийиб, эски кигиз устида узала тушиб ётган бу ғариб султон!.. Унинг қудуқ тагидаги бир томчи снмобдай милтираган мўнгли кўзлари!..

— Субҳонолло! Сўзимга инонинг, алломаи даврон! Осиё банда қилган гуноҳларимни биламен. Шу сабабдан мана, гўристонга келдим. Ниятим — валилар қабрини тавоф айлаб, уларнинг руҳини шод этмоқдур! Қайсики бандан мўминнинг кўнглига озор берган бўлсам ёхуд ноҳақ зулм қилган бўлсам, аҳдим — барчанинг кўнглини овламоқ, мулкига хиёнат қилган бўлсам, ўн баробар кўпроқ қилиб қайтариб бермоқдур. Зеро, фақирдан жабр кўрган ҳар бир бандан мўмин каминанинг гуноҳидан ўтиб, уни афв этгай!.. Мана, соҳиби девон шоҳид! Уч кун муқаддам шаҳри Тусга яна бир туя олтин, бир туя кумуш йўлладим. Муродим — ул маликул калом.. Абулқосим Фирдавсий ҳазратларининг мақбарасига мрамар сагана ўрнатиб, таваллуд топган шаҳрида яна бир масжиди жоме қурдирмоқдур!..

«Ё парвардигор! Бу инсоф, бу афсус-надоматларни бу гофил бандангнинг кўнглига ўттиз-қирқ йил муқаддам солсанг бўлмасмиди? Эл бошига мислсиз офат келтирган жангу жадаллар, илм аҳлига қилган хўрлик ва таҳқирлардан аввал инсофга келтирсанг бўлмасмиди? Нечун фақат умрининг сўнгида, кўзига Азроил алайҳиссалом кўринганда инсофу адолатга келтирдинг, бу қаҳри қаттиқ бандангни?»

Султон Берунийдан жавоб кутиб, бир даққиқа сукут сақлади, сўнг яна ўша маҳзун овозда давом этди:

— Сизга ёлғон, оллога рост, мавлоно! Мана, ўн йилдирким, мен ул назм султони Абулқосим Фардавсийни ранжитганимдан пушаймонмен! Нечун ўшанда ул маликул каломни ўз қанотимга олмадим, нечун ичкора вазирлар сўзига кириб, уни Ғазнадан ҳайдадим? Нечун ёзган китобини олиб, бошидан олтину жавоҳир сочмадим?

Султоннинг овози тўсатдан тизгинсиз бир ўкинч билан янграб кетди-ю, Абу Наср Мишкан қуйилиб келган кўз ёшларини қулт-қулт ютиб:

— Офтоби олам!— деб зорланди.— Бу ишда пушаймон чекманг! Агар Абулқосим Фирдавсий,— олло унга равзан ризвондан жой ато қилгай!— ўша дақиқада тақабурлик қилмай, сиздай амирал мўмининга изҳори ихлос этганида, агар назм аҳли бахиллик қилиб, сиздай ғлампапоҳни чалғитмаганида... сиз бу ишни қилмас эдингиз!..

— Ташаккур, азизим!

Беруний индамай бошини хам қилди. Шу заҳотиёқ Афшон шол даҳасидаги эски ҳаммом кўз олдида кел-

ди. Ҳаммом тўла кафангадо шоирлар, мутриблар, мискину мажруҳлар ўртасида, бир қўлида коса тўла кумуш танга, бир қўлида май, бўй-басти келишган, серсоқол, сержаҳл бир мўйсафид турар, у уст-устига қадаҳ кўтариб, косадаги кумуш тангаларни ҳовучлаб осмонга отар, бироқ ерга даранглаб сочилган тангаларга ҳеч ким қарамас, ҳамма унинг улғувор вазоҳати ва исёнкор сўзларига маҳлиё бўлиб қолган эди:

— Назм султони аталмиш камина ҳам «Шоҳнома»ни ёзгунча сенлар каби гадо эдим! Букун «Шоҳнома»ни ёзиб тугатганимда ҳам ўшандайни гадомен!.. Мана, «Шоҳнома»нинг пулини олинглар! Ярмини сенларга, ярмини султон Ғазнавийнинг ўзига инъом этамен. Токи, ул оҳибқирон ҳиндлар юртига юриш қилиб, ғазнаси бўшаб, камбағал бўлиб қолмишлар!

Серсоқол, сержаҳл шоир шундай деб, яна бир сиқим тангани осмонга отади, ерга тушган кумуш тангалар аллақандай шўх жаранглаб, ҳар томонга юмалаб кетади. Бу шўх даранг-дурунгни мискину мажруҳларнинг хуррам қийқириғи босиб кетади:

— Офарин, устод!

— Йўқ, сиз гадо эмас, гадолар пирисиз! Устод!

— Пири эмас, шоҳи де, тентак, гадолар шоҳи!

Бу воқеани эслаши билан Берунийнинг ёдига негадир Маликул шароб тушди-ю, энди оғзини очмоқчи бўлган эди, амирал мўъминин унинг сўзини бўлди:

— Ибн Сино ҳазратларига етказгайсиз, мавлоно! Ул зоти шариф Ғазнаи мунавварада энг юксак икром топғусидир. Саройга ташриф буюрган куни вазни баробар олтин инъом этамен. Табаррук бошидан жом-жом дур ва жавоҳир сочамен! Ғазнанинг энг баҳаво жойидан мраммар қаср қуриб, ҳарамимдан истаган канизини совға қиламен!..

«Ажаб дунё экан бу дунё! Куни кеча бутун рўйи заминни зир титратган, аркони ҳарб ва аркони давлат олдида илм аҳлини сариқ чақага олмаган бу мустабид шоҳ букун ибн Синонинг оёғига йнқилмоққа рози! Ҳақиқатан... ал-қассосу миналҳақ! Ҳақиқатан қасосла дунё экан бу дунё!»

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, мавлоно! Ибн Сино ҳазратлари қандай мартабага эришса, сиз ҳам шундай мартабаларга эришурсиз!..

Беруний Маликул шароб тўғрисида гапириш мавриди келганини сезиб, таъзим қилди:

— Бу яхшилигингизни тобад унутмаймен, давлатпаноҳ! Аммо... бир қошиқ қонимдан кечсангиз... сизга бир илтимосим бор!

— Сўзланг, мавлоно!

— Илтимосим шулки... давлатингиз соясида Маликул шароб деган бир ғариб шоир бор.

— Ғариб эмас... шаккоқ майпараст ул! Хўш?

— Каминани кечиргайсиз, давлатпаноҳ! Аммо... билмам нечун, кексалик манзилига қадам қўйган бу ногирон шоирни кимлардир зиндонга ташлабдур. Унинг кексалиги ҳурмати...

Султон ётган жойида бетоқат қимирлаб, қоқсуяк қўлини кўтарди.

— Бошқа пайтда арзингиз инобатга ўтмас эди, мавлоно! Зероким, ул бетавфиқ майпараст... Хўп! Мавлононинг арзи ерда қолмасин. Фармон ёз, Абу Наср!

Беруний икки қўлини кўксига қўйганича орқаси билан юриб, саропардадан чиқди, чиқаркан: «Садафни ҳам сўраб-суриштираман бўлур эди», деган фикр кўнгилдан ўтди, бироқ бу фикридан дарҳол қайтди.

«Йўқ, бу дунё устунларидан бир маҳалда икки нарсани илтимос қилиб бўлмас. Яхшиси, бу илтимос билан Хатлибегимга мурожаат қилмоқ жоиз!»

Ун саккизинчи боб

Беруний билан соҳиби девон саропардани тарк этгандан кейин султон аъзойи бадани аллақандай бўшашиб, узоқ ётди.

Кеча кунботиш олдида «Мозори калон» қабристонини яқинидаги бу қирларга келиб қўнганидан кейин биқинидаги санчиқ хиёл пасайиб, тинимсиз қақшаб оғриган жисми сал ором олган, бу ором қалбида умид шамини ёққан эди. Бу шам ҳамон милтираб турарди...

Ана, қабристон томондан азон овози эшитилди. Мўминларни бомдод намозига чақирган бу мунгли овоз тоғларда акс садо бериб, шундай тиниқ янградикки, султоннинг аъзойи бадани жимирлаб, кўзидан ёш чиқиб кетди. Назарида, бу овоз қабристон масчитидан эмас, йўқ, ғойибдан келаётган илоҳий овоз бўлиб туюлади-ю, нечундир марҳум падари бузрукворининг бир гапи эсга тушиб кетди.

У маҳалда султон ҳали ёш эди. Падари бузруквор амир Сабуктегин,— олло унинг охиратини безавол, имо-

нини басаломат қилғай!— Нишопурга юриш бошлаган чоғлар эди.

Худди ҳозиргидай илиқ баҳор кунлари эди. Нишопур йўлидаги адирлар, қирлар, кўз илғамас сайҳонликлар ям-яшил гиёҳлар билан қопланган, қир ва даштларни тўлдирган ҳисобсиз лашкар ҳам қандайдир кўтаринки руҳда эди. Ҳар куни намози аср пайти қўшин бир жойга бориб кўнар, шунда улкан қароргоҳ чумоли уясидай ғимирлаб қолар, кечаси даштда беҳисоб гулханлар ёнар, қўйлар, отлар, ҳўкизлар сўйилар, дошқозонлар осилиб, марҳум қиблагоҳи учун қурилган юз кишилик саропардага барча амирлар, лашкарбошилар, вазирлар, музофирлар, уларга энг нозик таомлар тортилар, энг машҳур мутриблар, хонанда ва созандадар йиғилиб, тонготар базмлар бўларди...

Бир куни, эсида бор, Нишопур яқинидаги Хокисор деган жойга етиб боришди. Йўлнинг икки томони баланд адир эди. Бу адирларга етганда амир Сабуктегин тўсатдан бошқалардан ўзиб кетди-да, бир қирдан иккинчи қирга от суриб, узоқ айланиб юрди. Ҳамма ҳайрон, лашкарбошилар унга яқинлашишни ҳам, орқада қолишни ҳам билишмас, амир эса, лом-мим демай ҳамон от суради, ҳар қирга чиққанида атроф-теваракка узоқ тикилиб қолар, сўнг, яна лом-мим демай, олдинда кўринган бошқа бир қирга от суриб кетарди.

Ниҳоят, навбатдаги қирга чиққанида қидирган нарсасини топди чоғи, отдан сакраб тушди-да, тиз чўкиб қайта-қайта ер ўпди. Кетма-кет от чоптириб борган ёш Маҳмуд отасининг қўлида катта бир темир қозиқни кўрди. Падари бузруквори, кўзида ёш, бу қозиқни қайта-қайта ўлар, сўнг, қиблага юзланиб бот-бот сажда қиларди. Ҳамма ҳайрон, падари бузруквори эса, намоз ўқишда давом этар, бир ракаатдан кейин иккинчи ракаатга киришар эди. Ниҳоят, у юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди-да, қозиқ топилган тепаликка саропарда тикишни, қўйлар сўйилиб, бутун лашкарга зиёфат беришни амр қилди.

Уша куни хуфтон намозидан кейин падари бузруквори саропардага ҳамма лашкарбошиларни йиғиб, Бухоро бозорида қул бўлиб сотилганидан кейин бошига тушган мусибатларни сўзлаб берди. Уни сотиб олиб, Нишопурга ҳайдаган қулжаллоб шундай хасис эканки, остидаги оти йўлдан йиқилиб қолганида ўлган отнинг эгар-жабдуқларини ҳам унинг елкасига ортиб, бу бепоян чўли биёбондан яёв ҳайдабди...

— Елкамда эгар-жабдуқ,— деган эди ўшанда падари бузруквори.— Яланг оёқ тикан босиб, салкам бир ҳафта яёв юрдим. Шундайким, бу чўли биёбонда кўрган азоб-уқубатларим, чеккан заҳматларимни худованди карим ҳеч бир бандасининг бошига солмағай... Охир-пировардида, жоним ҳалқумимга келиб, юришга мадорим қолмай адо бўлганимда мана шу тепага, ҳозир саропарда тикилиб, сизлар ўтирган жойга келиб қўндик. Фақир ёлғиз соям қолган эди. Бир қултум сув ичишга мажолим йўқ, шу ерга келиб қуладиму тилим-тилим бўлиб кетган оёқларимни уқалаб, тонг отгунча нола чекдим. Ёзуғи не ожиз бандангининг, деб кўкка тавалло қилдим. Охири чарчоқ енгиб, кўзим илинган экан, туш кўрдим... Тушимда... қўлида асо, бошида сала, оппоқ бир қария тепамага келиб:

— Ҳей, бандан ғофил!— деб хитоб қилди.— Нечун парвардигори оламга бунчалар оҳу фарёд қиласен? Нечун бунчалар ғусса чекасен?

— О, валинеъмат, бузруквор! Фақир йиғламай ким йиғласун? Менинг бошимга тушган бу кўргулик ҳеч бир мўминнинг бошига тушмасин!

— Инналлоҳо маассобирин!— деди оппоқ чол.— Олло сабр қилгучилар билан биргадур. Сабр қил, бўтам. Фақир у ҳақир Хизр алайҳиссалом бўламен. Сабр қилсанг... бошингга тушган бу мусибатлардан яқин кунларда фориг бўласен, толенг баланд, истиқболинг ёруғ бўлғусидир. Улуғ мартаба ва тожу тахт кутадур сени! Шукрона билдириб, сабр қил, бўтам!..

— Уйғониб кетсам... кўрганларим туш экан,— деган эди ўшанда падари бузруквори кўзига ёш олиб.— Тонг яқин бўлса-да, карвон аҳли уйқуда эди. Дарҳол ўрнимдан турдим, таҳорат қилиб намозга киришдим. Карвон аҳли гафлат уйқусидан уйғонгунча камина эллик ракат намоз ўқидим. Ҳар ракаатдан кейин аъзойи баданимдаги оғриқ тарқаб охир-пировардида жисмимда шундай бир қувват сездимки, қолган йўлни отдай елиб-югуриб босдим. Нишопурга икки кун деганда кириб бордик. Нишопур бозорида тақдир каминани сомонийлар сипоҳсолори Алптегинга рўбарў қилди. Амир Алптегин,— олло руҳларини масрур қилгай!— салоҳиятли лашкарбоши, мард ва танги одам эди. Ул зоти шарифнинг фақирга меҳри тушиб, ўзига надим қилиб олди. Фақир ҳам унга ҳалол хизмат қилдим, жангу жадалларда от суриб, берган тузини оқладим. Шу-шу, бирламчи, олло таолонинг инояти, иккиламчи, Хизр алай-

ҳиссаломнинг дуои саодати мустажоб бўлиб, мана, соҳиби тож бўлдим!..

Султон падари бузрукворининг бу ҳикоясини эсларкан, кеча ҳам, бугун ҳам, негадир Хизр алайҳиссалом унинг ҳам тушига кирадигандай, унга ҳам шифо тилаб, оқ фотиҳа қиладигандай туюларди.

Султон кўзини юмиб, кўкка тавалло қилиб ётаркан, бир неча бор бурчакда, саропаданнинг шам шуъласи етмаган ғира-шира жойида, оппоқ бир чол унга тикилиб тургандай, гўё унинг мулоийм афсунгар овози қулоғига чалингандай бўлди. Бироқ ҳар сафар кўзини каттароқ очиб, ўша томонга тикилиб қараши билан нуроний қария қайгадир гумдон бўларди. Мана, ҳозир ҳам шундай бўлди. Назарида, чодирнинг пардаси кўтарилиб... қўлида асо... бошида оппоқ дастор, нуроний бир қария, йўқ, қария эмас, чеҳрасидан ажиб нур ёғилиб турган Хизр алайҳиссаломнинг ўзи кириб келди. Хизр алайҳиссалом пойгакда тўхтаб, унга бир нималар деб шивирлади. Ё раб! Наҳот тушида аён бўлган нарсалар тагин беҳуда рўёга айланса? Наҳот кўзини очиши билан бу меҳрибони бошафқат қария яна қайгадир гумдон бўлса?.. Йўқ, султон кўзини очмайди. Сўзланг, валинеъмат! Қўл очинг, бандаи ожизни ўз ҳифзи ҳимоятингизга олиб, бир дуои саодат қилинг, пири муршид! Фақир эса, туну кун истиғфор айлаб, қолган умримни тоат-ибодат билан ўтказгаймен!

Шу пайт қулоғига:

— Олампаноҳ!— деб аста шивирлаган овоз эштилди. Овоз султон тасавуридаги ҳазрат Хизр овозидай мулоийм ва сеҳрли эмас, сал хириллоқ ва ўктам эди. Лекин султон кўзини очмай: «Ё жаббор! Ё халлоқ!— деб шивирлади.— Ўзингга минг қатла шукурким, осий бандангнинг сўнгги тилагини вожиб қилдинг!»

— Давлатпаноҳ?— бу сафар овоз аниқроқ эштилди.— Кўзингизни очинг. Тонг отди. Барча аҳли мўъмин Мозори калон қабристонида ҳозир у нозир. Бомдод намози қазо бўлмасин!

Энди батамом аён бўлди — гапираётган Хизр алайҳиссалом эмас, пири муршид имом Сайид эди! Аммо султон бирдан кўнгли сув ичгандай ёришиб:

— Пирим,— деб хитоб қилди.— Сиз ҳозир фақирга ҳазрат Хизр алайҳиссалом тимсолида аён бўлдингиз. Пешонамни силаб, дуои саодат тиладингиз! Пири муршид дуоси — муҳри худодир! Худо хоҳласа, энди шифо топгусимен, пирим, шифо топгусимен!

Имом Сайид кўзларини кўкка тикди, қаҳрабо тасбеҳ ушлаган оппоқ қўлларини очиб:

— Илоҳи омин!— деб юзига фотиҳа тортди.— Иншоолло, ҳар лайлу наҳор такбир тушириб, машойихлардан сиз амирал мўъмининга кушойиш тилаб, дуо қилиб турибмизким, бу дуон хайримиз мустажоб бўлғай! Дард — меҳмон, шифосини берса ажаб эмас. Илоҳи балонг юкини тортмоққа, қувват ва муҳаббатинг меҳнатини тортмоққа сабр бергайсен. Қани, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!

Султоннинг чуқур ботган кўзлари зимистон кулбадаги шамдай ярқираб кетди-ю, қуриган теракдай қовжираган танасида аллақандай нотабий! бир куч сезиб, секин ўрнидан турди.

Ташқарида, арчазорга тикилган саропарданинг бир ёнида ҳаммаси бирдай сафроранг жубба кийган уламои забардастлар қўл қовуштириб турар, бир ёнида эса аркони ҳарб ва аркони давлат, вазиру вузаро ва аёну боёнлар саф тортган эди.

Офтоб ҳали чиқмаган, йироқдаги қорли тоғлар усти энди оқара бошлаган, бироқ теварак-атроф яшнаб-яшариб кетган. Оёқ остидаги бўлиқ майсалар орасида чигирткалар чириллар, Афшон сой томонда қурбақалар қуриллар, димоққа арча, наъматакул, явшан, бўзтикан ва ёввойи пиёз гуп-гуп урарди...

Султон бирдан қуйилиб келган қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, орқасига, Афшон сой ортидаги шаҳарга ўгирилиб қаради.

Суюкли шаҳри! Падари бузруквори амир Сабуктегин асос солган, лекин унинг, султон соҳибқироннинг пешона тери, меҳру муҳаббати, зар ва зўри билан камол топган... суюкли шаҳри Фазнаи мунаввара!

Шаҳар туташ боғлар орасидан яхши кўринмас, фақат Боғи Фируз ортидаги Осмон маликаси қасрининг оқ мрамор пештоқлари билан Қўшки давлат саройининг ложувард гумбази элас-элас кўзга чалинади.

Осмон маликаси!

Султон, негадир, Фазнада қурдирган барча сарой, кўшк ва қасрлари, беҳисоб мачитлари орасида улкан оқ қушга ўхшаган мана шу мрамор саройни яхши кўради. Боғи Фируз билан маъсум келинчакни эслатувчи мана шу оқ қаср дилининг ҳуши, кўнглининг ороми! Боғи Фируздаги осуда йўлкалар, қишин-ёзин кумуш фавворалар сувига чўмилган мусаффо гулзорлар, чиний, қошинлар билан безатилган тиниқ ҳовузлар ва ҳовуз-

ларда сузиб юргувчи оққушлар, камалак рангли товуслар, хурмо ва ананас янглиғ нодир дарахтлар ўсгучи кўркем киебонлар!

«Э, яратган эгам! Наҳот бу гўзалликни, бу қасри муаззамлар, бу жаннатмонанд боғларни барпо қилиб, энди роҳату фароғатда яшайман деганида ҳаммасидан мосуво қилсанг? Наҳот унинг, амирал мўъминин аталмиш султон Маҳмуд Ғазнавийнинг тақдирини гўристонда тентираб юрган анов гадолар ва йўқсиллар тақдири билан баробар қилсанг? Борадиган жойи ҳам ўша гадолар борадиган беш газ совуқ гўр бўлса? Унда нечун қуръони каримда: «Ас салотин зулаллоҳи фил азр», яъники, «султонлар ердаги соямдур», дединг? Нечун уларни бандаларинг устидан баланд кўтардинг, э, сарвари коинот?»

Султоннинг хаёлини Али Ғарибнинг:

— Тахтиравонни келтиринг!— деган ўктам овози бўлди. Унга Абул Ҳасанакнинг аллақандай қувноқ, хурам товуши қўшилди:

— Шошманг, ҳазратим, мен, мен ўзим...

«Гур» этиб ёпирилиб келган катта оломон тахтиравонни даст кўтариб олди-да, талашиб-тортишиб қабристон томон йўналди.

Раиятнинг бошида имом Сайид борарди. Эғнида кенг сафроранг жубба, бошида сурмаранг салла, имом Сайид, қўлидаги асонни ерга дук-дук қадаб, тўйган ғоздай аста-аста қадам ташлар, унинг юришида, оппоқ қошлари тагига яширинган катта-катта сарғиш кўзларининг мамнун порлашида, кўксига тушган чиройли соқолнинг кумушранг жилосида ички бир виқор ва мамнуният барқ уриб турарди. Ҳа, у энди ўзидан мамнун бўлса арзийди. Ахир кимсан, буткул рўйи заминни зир титратган султон соҳибқиронни ўз иқтидорига бўйсундириб, ёт деса ётадурғон, тур деса турадурғон қилди! Рост, султон ҳеч қачон имом Сайидга қарши борган эмас. Пойқадами етган юрт борки, ҳамма жойда унинг истаги билан янги мачитлар қурдириб, барча пешвои дин ва уламон забардастларга ҳөмийлик қилган, юксак рутбалар билан кўнгилларини хушнуд этган. Ва лекин ҳеч қачон бунчалик тобе, бунчалик муте ҳам бўлган эмас! Гарчи, имомнинг панду насихатларини тардид¹ этмаса ҳам, пинҳона ўз билганини қилган, билъақс, анов алломаи мутакаббир Абу Али ибн Синога зимдан

¹ Тардид — рад қилмоқ.

элчи юбориб, кечаю кундуз унинг йўлини пойлаб ўлтир-мас эди! Имом ҳуфияларининг хабар беришича, султон ҳатто анов бетавфиқ Абу Райҳон Берунийни ҳам ҳибедан чиқариб, махсус дивсуворлар билан ибн Синога юборишга аҳд қилган. Шу бондан ҳам, имом ҳазратлари боя саропардага кирганда султондан норози эди, лекин бу ўртада, чамаси, султоннинг руҳида ногаҳоний бир ўзгариш рўй берди, у Хизр алайҳиссалом тўғрисида сўз очиб, имомнинг кўнглини чоғ қилди. «Сизни Хизр алайҳиссалом тимсолида кўрдим», деди. Бас: эндиликда имомнинг айтгани айтган, дегани деган! Эндиликда ҳеч бир кимса, ҳатто ул такаббур ҳаким ибн Сино ҳам султоннинг жиловини ўз қўлига ололмайд! Султон энди тоабад имом Сайид ҳазратларига мусалламдур¹.

...Султон, тахтиравон қаттиқ силиинганини сезиб, кўзини очди. Юсакда, боягидан ҳам тиниқлашган кўм-кўк осмон қаърида, ёлғиз оқ булут сузиб юрарди. Йўқ, бу булут эмас, булут шаклидаги бир одам, устида ҳакимлар ридоси, бошида ҳакимларнинг учли оқ қалпоғи, соқоли кўксига тушган нуроний бир кимса! Ё раб! Ҳакими даврон... ибн Сино эмасми бу?.. Ҳа, ҳа, ҳазрати ибн Сино! Худди ўзи! Боя Хизр алайҳиссалом кўзига кўрингани бежиз эмас! Хизр алайҳиссалом ҳакими даврон ибн Сино тимсолида аён бўлса ажаб эмас. Истиқболнинг хайрли аломати бу!

Султон бирдан томоғи ёп бўғилиб, кўзини юмди. Шу пайт дарёдай гувиллаган оломон овози қулоғига кирди.

«Имонсиз Маликул шароб! Буткул хазинангни садақа қилсанг ҳам қилган гуноҳларингни юволмайсен», деди. Йўқ, султон мардуми мўминга яхшилик қилгон экан, мана, бутун Ғазна кўчиб чиқмиш! Юришга қодир аҳли имон борки, бари истиқболига келмиш. Фақат... Қутлуғқадам айтган Бобо Хурмо қайда? Уни топмоқ даркор! Қимгаки озор берган бўлса, ҳаммасини қидириб топмоқ ва кўнглини олмоқ даркор. Э, яратган эгам! Нечун инсофу адолат тўғрисидаги бу ўйлар унинг хаёлига энди келмиш? Ногаҳон ёпишган жанов балон наҳс билан бирга келмиш?»

Азим дарё тобора кучлироқ гувилламоқда эди. Ана, зикр тушган дарвешларнинг ваҳимали «ҳув-ҳув»лари, навкарларнинг «пўшт-пўшт»лари ва ҳатто айрим хитоблар қулоғига чалина бошлади.

¹ Мусаллам — таслим.

— Бу не? Қимнинг тобути бу?
— Тобут эмас, тахтиравон бу, хумкалла! Пошшо олам!

— Худо раҳмат қилгай! Инсофли пошшо эди султон Маҳмуд!

— Инсофли пошшо? Ҳи-ҳи-ҳи! Гўрига ўт тушгай бундай инсофли пошшонинг!

«Ё халлоқ! Уни дафн этмоқ азмидадур бу каззоб вазиру вузаро! Валилар қабрини тавоф қилмоқ баҳонасида уни дафн этмоқ учун олиб кетмоқдалар. Тириклайин гўрга тикмоқ ниятида?»

Султон ногаҳон тахтиравонни ларзон урдириб, қаддини тиклади. У қабристон қўргони олдига йиғилган беҳисоб оломонни кўрди. От ўйнатган суворилар, зарбоф тўнларга ўралган аркони давлат ва аркони ҳарб, кашкулларини силкитиб, дуд ва тутун ичида зикр тушган дарвешлар, косов қўлларини чўзиб, садақа сўраган гадолар, увода тўнли моховлар, оқ ғоздай керилган уламои забардастлар!

Султон бебош дарёдай кўпириб-тошган бу оломонни кўриб, бир дақиқа ҳушидан айрилиб, гаранг бўлиб қолди. Сўнг, Мозори калон қабристонининг қўргонига кўзи тушди-ю, даҳшат ичида:

— Қайт орқангга! Қайт!— деб бақирди-да, тахтиравонга чалқанча йиқилди.

Ун тўққизинчи боб

Беруний билан соҳибни девон Абу Наср Мишкан навкарлар қуршовида Афшон сойга яқинлашиб қолганларида, қаршида Мозори калон қабристони томон йўл олган оломон кўрипти. Тўп-тўп дарвешлар, бир-бирлари билан сўкишган, алланималарни талашган гадолар, от ўйнатиб «пўшт-пўшт»лаган зодагонлар, асоларини дўқиллатиб, кўкка нола қилган мажруҳлар, нажот тилаган хасталар, соғлар, пиёда ва отлиқлар чиндан ҳам қирғоқлардан тошиб чиққан селдай ёпирилиб келарди. Фақат Афшон сой соҳили эмас, ғира-шира тонг қоронғилигига бурканган шаҳар ҳам чўп суқилган ари уясидай гувиллар, даҳаларда гулханлар ёнар, қоровулларнинг шақилдоғи шақиллар, уёқдан-буёққа чопган от тўёқларининг дупури осмони фалакка чиққан эди. Лекин ажабо: Осмон маликаси саройи ҳам, сарой ортидаги Хатлибегимнинг алоҳида кўшки ҳам сув қуйгандек

жимжит, қўрғон олдидаги улкан майдон кимсасиз, хиё-
бон ва гулзорларда тирик бир жон кўринмас эди...

«Меҳмон»ларни кўшк олдида кутиб олган ёш каниз бош девон соҳибини бир четга имлаб, қулоғига аллани-маларни шивирлади-да, зар сочилган шаффоф дурраси билан оғзини тўсганича, Абу Райҳонга қараб таъзим қилди.

— Марҳамат қилсинлар, мавлоно... Бегим сизни кут-моқдалар!

Канизнинг кўзлари нечундир кулиб турарди.

Беруний оқ мрамор зинадан чиқиб, баланд пешай-вон орқали узун йўлакка кирди. Йўлакнинг икки тара-фида қатор ўймакор эшиклар саф тортган, токчалари-даги тошфонуслар шуъласида эшикларнинг олтин тас-малари ва уларга қадалган дур ва жавоҳирлар кўк, қи-зил, нафармон рангларда нафис жило сочарди.

Олдинда бораётган ёш каниз тўрдаги эшикни очиб, тезгина ичкарига кириб чиқди-да, яна боягидай били-нар-билинимас кулимсираб, навозиш билан бош эгди:

— Марҳамат, мавлоно!

Беруний негадир хиёл юраги ўйнаб, ичкарига кирди. Хатлибегим деворларига шафтоли ва бодом гулли но-зик сўзана ва палаклар тутилган катта чорбурчак хонанинг тўрида, нози неъматлар билан тўлдирилган дўн-галак хонтахта орқасида қизил шойи болишларга суя-ниб ўтирарди. Шифтдаги чамбарак қандилга терилган ҳисобсиз шамлар шуъласида хонадаги ипак гиламлар, токчалардаги ёқут пиёла ва кумуш баркашлар, фил суягидан ясалган ғаройиб қути ва қутичалар, нодир зийнатлар, зийнатларгина эмас, заррин либосларга ўранган Хатлибегимнинг ўзи ҳам аллақандай нотабийй ярқираб кетган, гўё хона тўрида жонли аёл эмас, ток-чалардаги олтин маъбудаларнинг яна биттаси жой ол-ган эди.

Беруний кириб, таъзим қилиши билан «олтин маъ-буда»га жон кирди, ёқут кўзли тилла узук ва йирик олтин билагузуклар тақилган қўлларини узатиб, такал-луф билан ёнидан жой кўрсатди.

— Хуш келибсиз, мавлоно, тўрға ўтинг.

Беруний бегим кўрсатган жойга ўтиб ўтираркан, мушк-анбар ва упа-эликнинг хушбўй ҳиди димоғига «гуп» этиб урилди.

Букун бегимнинг либослари ҳам, пардоз-андозлари ҳам бошқача, зар сочилган кўк шойи кўйлак устидан қизил бахмал мурсак кийган, бошига ҳарир шойи дур-

ра ташлаб, дурра устидан инжу қадалган тож қўндирган. Қорача юзига қалин упа суриб, қийғоч кўзларига сурма тортилган, ҳатто тишига суркалган тишқолиси ҳам янгилангандек, гапирганда тишлари қора садафдай ялтиллаб кетарди. Беруний ихтиёрсиз суратда бегимнинг ҳаракатларини кузатаркан, бундан кўп йиллар илгари, синд музофотидаги кўл соҳилида пинҳона учрашганларида ҳам, димоғига мушк-анбарнинг худди шундай нозик ҳиди «гуп» этиб урганн ёдига тушди. Ушанда ҳам Хатлибегим мана шундай қимматбаҳо заррин либослар кийиб, юзига нозик бўёқлар суркаб олганди. Лекин унда, бегимнинг шахсий саропардасида пинҳона учрашганларида, бу ўктам қорача жувонга ҳаммаси ярашар, заррин либос ҳам, юзига суркалган упа-элик ҳам, қийғоч кўзларига тортилган сурма ва ҳатто тишқоли суртилган тишлари ҳам — ҳаммаси ёқимтой ва жозибали эди. Ҳозир эса унинг юзи... ҳинд коҳинлари ва афсунгарлари киядиган ниқобни эслатар, фақат сурма тортилган сузук кўзлари аллақандай чақнаб, хушомад аралаш илтижо билан жавдираб турарди...

«Қорамтир аёл юзига упа суртса... қора қозонга ун чаплангандай бўлар экан. Ақлли хотин, нечук бунга фаросати етмайди?»

— Шаробми ё шарбатми, мавлоно?

— Шарбат,— деди Беруний ва Хатлибегимнинг юпқа лабларида зуҳур бўлган истехзоли табассумни кўриб, қўшимча қилди.— Не чора, наҳр-ул ҳаёт шундай тез оқар эканким, шароб нчадурғон ёшлик чоғларимиз ўтди-кетди, бегим.

Бегимнинг сузук кўзларида фавқулодда шўх учқунлар жилва қилди, тишқоли суртилган қора садаф тишлари ғалати ярқираб кетди.

— Билъакс, энди кучга тўлгансиз, мавлоно!

— Ташаккур, бегим...

— Ёшлик пайғларим ўтган деб нола қиласиз, уйингизда эса... ўн гулидан бир гули очилмаган соҳибжамоллар хизмат қилади!

Беруний «ялт» этиб қаради. Упа чапланган ниқобли юз ҳануз совуқ кулимсирарди!

«Алвасти!.. Садафббининг бошига етган бу алвасти!»

— Аёл зотини маъзур тутасиз, мавлоно, сизга бир оғиз сўзим бор. Ун гулидан бир гули очилмаган ул соҳибжамол... сизга фақат жориялик қилган эдими ёки...

— Сўзингизни англадим, бегим. Ул шўрлик маъсу-

ма... Фақирнинг юртидан олиб келиб сотилган бир жориядур. Бу жория билан бизнинг элимиз бир, тилимиз бир!..— Беруний ҳаяжон пчида ўтирган жойида бир тебраниб қўйди.— Ҳибсда ётган чоғимда... кулбаи вайронамга бир гуруҳ сарбозлар бостириб келиб шўрлик маъсумани олиб кетмиш, бегим.

Хонага бир дақиқа чуқур сукут чўкди. Бу сукутни Хатлибегимнинг совуқ кулгиси бузди:

— Бир гуруҳ сарбозлар бостириб кириб, суюкли жориянгизни олиб кетган бўлса... буни мен ғарибга арз қилганингиз қизиқ, мавлоно!

— Фақирнинг гуноҳидан ўтинг, бегим, мискин кулбамга бостириб берган ул сарбозлар саройдан эмиш!..

— Билмам! Султони салотиннинг аҳволи сизга аён! Борингки, аҳволи яхши бўлганда ҳам, султон сизнинг жориянгизга зор эмас, мавлоно. Олло таоло унга шифо бергай! Шифо берса... ҳарам тўла парипайкар. Сизнинг жориянгиз бу гулрухсорлар олдида чўриликка ҳам ўтмайди, мавлоно...

Хатлибегимнинг заҳархандаси Берунийнинг юрагидаги шубҳани сўндириш уёқда турсин, баттар ўт ёқди.

«Шу жодугар! Шўрликнинг бошига етган шу жодугар!»

Ўртага чўккан жимликни Хатлибегимнинг бирдан ўзгарган таҳдидли овози бўлди:

— Офтоби олам сизга ўз тилагини изҳор этгандур, мавлоно!

— Изҳор этдилар, бегим. Ибн Сино ҳазратлари йўлга чиққан эмиш!

Хатлибегим бетоқат бош чайқаб:

— Сиз ул ҳажми ҳозик... ибн Сино ҳазратларини танийсизми?— деб сўради.

— Таниймен. Биз Хоразмда, Маъмун ибн Маъмун саройида беш йил бирга хизмат қилганмиз, бегим...

— Офарин! Танисангиз сиздан бир илтимос, мавлоно,— Хатлибегим тирноқларига хина қўйилган узун қорамтир бармоқларини Берунийнинг қўлига қўйди-да, яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Сиздан яширадурғон сири пинҳоним йўқ, мавлоно. Бир маҳаллар ўзингиз сабоқ берган шогирдингиз амир Масъуддан кеча ажаб бир мактуб олдим. Хабарингиз бор, ул шаҳзода валнаҳд Исфаҳонда лашкар тортиб турмиш!

Хатлибегим негадир кўзига ёш олиб, бир дақиқа жим қолди.

— Ул садоқати боқий шогирдингиз, амир Масъуд Ёзмишким, ҳакими даврон ибн Сино ҳазратлари Ғазнага боришдан бош тортиб, ҳануз Ҳамадон томонда қочиб юрган эмиш!..

Беруний ер остидан Хатлибегимга ўгринча қаради. Бегим, дастурхон тагидан икки букланган бир мактубни олиб, кўрсатди-да, қайта дастурхон тагига яширдн.

— Ҳа, шаҳзодаи валиаҳд худди шундай деб ёзмиш. Сиз билмайсиз, мавлоно, бу вазири аъзам Али Ғариб билан анов ҳез... мени афв этинг, мавлоно, анов хушчеҳра ҳезалак Абул Ҳасанак!.. Бу икки қузғуннинг ниятлари ёмон, мавлоно! Агар султон соҳибқирон бу фоний дунёни етим қолдириб, у боқий дунёни обод этса... бу икки баттол шаҳзодаи валиаҳдни тожу тахтдан мосуво қилиб, ўрнига анов бефаросат шаҳзода Муҳаммадни кўтармоқ ниятидадур... Сўзим аёнму, мавлоно?

— Вазирлар тўғрисидаги сўзингиз аён, бегим. Аммо ҳазрат ибн Сино!..

— Мен ҳам шунга ҳайронмен, мавлоно,— деди Хатлибегим.— Ул ҳакими ҳозик Ғазнага келишдин бош тортиб, Ҳамадон томонларда қочиб юрган бўлса... султон айтган бу ибн Сино қайдан келди? Бу ибн Сино Тегинободдан топилган эмиш, мавлоно!

Хатлибегимнинг сўзларида ақл бовар қилмас бир сир-асрор бор эди! Беруний беихтиёр ёқасини ушлаб:

— Ажаб жумбоқ!— деб юборди.— Сиз айтмоқчисизки, Тегинободдан чиққан бу ибн Сино бошқа ҳаким, яъники, сохта ибн Сино демоқчисиз, бегим?

Хатлибегим қаттиқ уф тортиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Билмам, мавлоно. Мен уни кўрмаган бўлсам...

Чин ибн Синоми, сохтами — бу жумбоқни ёлғиз сиз еча оласиз, мавлоно!

— Дуруст. Аммо бу ишдан, яъники, чин ибн Сино ўрнига сохта ибн Синоми топиб, уни султони салотинга рўбарў қилмоқдан мақсадлари не бу икки вазирнинг?

— Мақсадлари? О, мавлоно, мавлоно! Алломаи замон деган номингиз билан бу икки шайтоннинг фириб юмушларига ақлингиз етмайди. Мақсадлари — амирал мўъмининнинг бошига етмоқ! Бу сохта ибн Сино қўли билан унга оғу бериб ўлдирмоқ!— деди Хатлибегим, деди-ю, ўз сўзидан ўзи қўрқиб, кўзлари олазарак бўлиб эшикка қаради.

Беруний боши гаранг, тили лол, чурқ этмай ўтирарди. Боя ибн Сино тўғрисидаги хабарни эшитганида юра-

гига ёпирилиб келган қувонч энди тамом сўнган, унинг ўрнини яна ўша эски аламли ўйлар эгаллаган эди.

«Ҳақиқатан, нечун уни, фикри зикри китоб билан банд бўлган бир шўрлик алломани бу қабиҳ ишларга шерик қилмоқчи бўладилар? Ҳокимият учун, тожу тахт учун, бани одамлар устидан ҳокимлик қилмоқ учун ҳеч бир тубанликдан қайтмас эканлар, ўзлари қилсин бу тубанликни! Унинг ёлғиз тилаги — бу фитна-фасодлардан йироқ юриб, қолган умрини мутолаа ва мушоҳадага бағишламоқ эди! Наҳот бу разил ишлар сабаб, энг сўнгги ниятидан ҳам Мосуво бўлса?»

Хатлибегим, гўё унинг кўнглидаги ғалаённи сезгандек, шитоб билан ўрнидан турди.

— Қолган сўзни сизга соҳиби девон... Абу Наср Мишкан жаноблари айтар. Сиз учун от-улов, хуфиялар, навкарлар — ҳаммаси шай! Шояд Тегинободдан топилган бу ҳакими даврон ўшал сиз билган чин ибн Сино бўлса!..

— Шояд!— Беруний жимгина таъзим қилиб эшик томон юрди.

— Бир он сабр қилинг, мавлоно!— Хатлибегим учига инжу қадалган заррин шиппаги билан ипак гиламларни шарпасизгина босиб бориб, токчадаги олтин баркаш орқасидан бежиримгина бир қутича олди.

— Кеча саройга савдо аҳли ташриф буюриб, арзимас бир нарса ҳадя қилган эдилар. Кўриб қимматини айтсангиз, мавлоно.

Хатлибегим, аллақандай сирли кулимсираганича, қутичани очди. Фил суягидан ясалган бежиримгина қутичанинг тагида... кўк, қизил, нафармон ва яна аллақандай нозик рангларда жилоланган йирик бир жавоҳир ётарди! Ё тавба! Бу ўша, Пири Букрий кўрсатган, не-не шоҳу гадоларнинг қўлидан ўтган, не-не мудҳиш воқеаларга сабаб бўлган ва охир-пировардида Садафбиби учун ваъда қилинган машъум жавоҳирнинг ўзи эди.

Берунийнинг назарида, гўё бирдан офтоб чиқди-ю, кўз олдини тўсиб турган туман тарқаб кетди! Худди Ҳиндистонда, Нанда шаҳри ёнидаги тоққа чиққанида тўсатдан миясида нимадир «ярқ» этиб, ер куррасининг шакли аён бўлганидек, ҳозир ҳам ҳамма нарса аён бўлди: бу совға Хатлибегимга Садафбиби учун келган! Мунофиқ Пири Букрий Садафбиби учун инъом қилган бу жавоҳирни!

Беруний бирдан қути ўчиб, бегимга тик боқди.

— Бу жавоҳир... кўп ёвуз ишларнинг шоҳиди бўл-

ган, кўп шоҳу гадоларнинг бошини еган жавоҳирдур, бегим...

Хатлибегимнинг қисик кўзлари ҳайрат билан порлади.

— Ажаб ҳангома! Сўзланг, мавлоно!

— Бу жавоҳирнинг тарихи узоқ, бегим. Насиб бўлса бир кун сўзлаб берурмен. Бунинг баҳоси ҳам... бебаҳодур. Ва лекин, қанча бебаҳо бўлмасин, бир шўрлик ожизанинг ҳаёт-мамотини бу тошга боғламоқ... адолатдан бўлмас, бегим!

— Шўрлик ожиза?

— Нечун ажабланасиз, бегим? Бу жавоҳир... менинг жориям, шўрлик Садафбиби учун инъом қилингандур сизга, бегим!..

Хатлибегимнинг упа суртилган қорача юзи тўсатдан нафрат аралаш ғазабдан бужмайиб кетди.

— Жориянгизми ё ўйнашингизми у манжалақи?

— Бегим!..

— Бас! Сизга рухсат, мавлоно! Амри пошшо — вожибдур! Фармони олийни бажо келтиринг, мавлоно!

Беруний бегимнинг ўт чақнаган нигоҳидан кўзини узиб, бошини ҳам қилди.

— Қуллуқ, бегим! Аммо... Фақирнинг арзини ҳам инобатга олинг! Шўрлик жория саройда бўлса озод қилинг! Агар анов фирибгар букрининг қўлида бўлса — ул саттол букри қўйиб юборсин бегуноҳ маъсумани!..

— Маъсума!— Хатлибегим тескари бурилиб, девордаги ипак гиламни аста тимдаларкан:

— Э, яратган эгам!— деб нидо қилди.— Э, расули барҳақ! Қайси гуноҳларим учун бу хўрлик, бу ҳақорат?.. Тирноғимга арзимайдиган бир чўри! Кўчада қолган бир манжалақи!

Беруний индамай эшик томон йўналди.

«Ё тавба! Не-не бек ва амирлар турганда кимсан амирал мўъминининг суюкли синглиси бўлмиш бу хотиннинг ишқи фақирдай кекса бир алломага тушса...»

Беруний эшикни секин очиб, ўзини йўлакка олди. Ичкаридан ҳамон Хатлибегимнинг бўғиқ, аламли йнги-си эшитилиб турарди.

Иигирманчи боб

Ҳибсхона тўнтарилган қозондай зимистон эди. Маликул шаробни бошлаб келган сарбозлар унинг қўлидан кишанини, кўзидан қалин бўз белбоғини ечиб, эшикдан итариб юборишди. Маликул шароб оёқлари

остидаги тўнкага ўхшаш бир нарсага қоқилиб кетди-ю, бор оғирлиги билан юзтубан йиқилди, боши қаттиқ бир нарсага тегиб, анчагача ҳушини йиғолмай ётди. Унинг икки кўзи шифтда эди. Шифтдаги дўппидеккина туйнукдан тушган бир ҳовуч нур ертўланинг кафтдек жойини ҳам ёрита олмас эди. Энг ёмони — ертўлада бирор жонзот ўлган бўлса керак, зиндонни тўлдирган қана ва каламуш ҳидига ўлакка ҳиди қўшилган, кўнгилни оздирувчи бу қўланса ҳидга тоқат қилиб бўлмас, бироқ тоқат қилмай илож йўқ, бошини тошга уриб додласа, додини ҳеч ким эшитмас эди!

Йўқ, кимдир бор! Ҳибсхонанинг аллақайси бир бурчагида кимдир бетоқат питирлагандай, аста инграгандай бўлди.

Маликул шароб секин бошини кўтариб, қулоғини динг қилди.

— Ҳой, ким бор бу балои жаҳаннамда?

Қибла томондаги зимистон бурчакдан:

— Маликул шароб?— деган заиф овоз келди.

— Бобо Хурмо?— Маликул шароб оёқ остида юмалаб ётган заранг коса, жом ва қумғонларни ағдар-тўнтар қилиб, овоз келган томонга эмаклади.

Белигача қип-яланғоч Бобо Хурмо тақир бўйрада узала тушиб ётар, унинг соч-соқоли бурунгида ҳам ўсиб кетган, кўзлари юмуқ, ҳарорати баланд, аллақандай хириллаб нафас оларди.

— Сув! Бир қултум сув!

Маликул шароб қоронғида ер тимирскилаб,— унинг кўзи зимистон ертўлага эндигина ўргана бошлади,— қора қумғонни топиб келди. Бобо Хурмо қумғон жўмрагига тишини шақ-шақ уриб, сув ичаркан:

— О!— деди безгак тутгандай қалтираб.— Қани энди ўша гулгун шарбатингдан бир пиёла бўлса, Маликул шароб! Лоақал бир пиёла! Ўт ичида қовруламен, азизим, ўт ичида!

Маликул шароб эндигина унинг баданида соғ жойи қолмаганини кўрди, қорни, кўкраги, бўйни, ҳатто юзлари ҳам қамчи изларидан тарам-тарам бўлиб кўкариб кетганди!

Маликул шароб чакмонини ечиб, унинг боши остига қўйди, белбоғини ёзиб, устига ёпди.

— Шўрлик Бобо Савдойи! Қайси гуноҳларинг учун сени қийноққа солдилар бу баттоллар?

— Гуноҳларим?— деди Бобо Хурмо ётган жойида

тўлганиб.— Бирдан-бир гуноҳим сенинг майхонангда айтган эртагим!

— Эртагинг?

— Ҳа, тунов куни, туслик икки сайёҳ ташриф буюрган оқшом бешафқат бир кимсани тахтга ўтқазган нодон фуқаро тўғрисида сўзлаган эртагим ёдингдами? Ёдингда бўлса ўшал эртагим учун! Гўё бу эртақ билан камина султон соҳибқироннинг иззатини ерга урган эмишмен. Уни жоҳил ва бераҳм, Ғазна аҳлини эса нодонга чиқарган эмишмен!..

Маликул шароб бўғилиб кетаётгандай бўлиб, бўз кўйлагининг ёқасини шартта юлқиб очди-да, ҳолсизланиб деворга суянди.

Ё тавба! Неча марта унинг ўзига ҳам худди шундай бемаъни айблар тақишган, бирда шаккокликда, бирда даҳрийликда, яна бирда эса салтанат қудрати ва амирал мўъминин обрўсига путур етказишда айблаб, неча марта зиндонга ташлашган. Ўзлари тўқиган бўҳтонларга иқрор қилишга уриниб, не-не қийноқларга солишмаган уни! Яхшиям, султон Маҳмуд ёшлик чоғларида, юрагида инсоф ва адолат туйғуси тамоман сўниб битмаган маҳалларда, Наргизабону сабаб, собиқ ғуломи Қутлуғқадамнинг дахлсизлиги тўғрисида бирдан-бир адолатли фармон берган экан. Маликул шароб, ҳар сафар бошига қилич келганида, шу фармонни дастак қилиб, қутулиб кетарди. Аммо бу сафар... Бу сафар султонга бир бало бўлганга ўхшайди. Аввал Берунийни ҳибс қилдирди, ундан кейин ўзини ибн Сино деб атаган анов телба майпарастни! Майпарастдан кейин унинг шогирдини, шогирдидан сўнг манов шўрлик Бобо Хурмо Савдойини, Савдойидан кейин уни! Ҳатто Садафбиби ҳам қайгадир йўқолган. Беруний зиндон қилинган куни кечаси бир гуруҳ навкарлар бостириб бориб, уни ҳам қаёққадир олиб кетишган! Ё алҳазар! Кимки Маликул шаробга яқин бўлса, ҳаммаси ҳибсда! Энди бу ҳибсдан, ўлакка ҳиди анқиган бу жаҳаннамдан тириклайин чиқа оладими, йўқми — буёғи ёлғиз оллога аён!

Майли! Унга барибир. Уни бу бевафо дунё билан боғлаб турғувчи на бир илинж қолди, на бир яхши умид! Фақат бир нарса қийнайди уни, у ҳам бўлса Наргизабону!..

Наргизабонунини эслаши билан ҳозиргина майхонада ўзини сарбозларнинг оёқлари остига ташлаб, фарёд чеккан кампири кўз олдига келди-ю, тирноқларигача вирқираб кетди.

Сарбозлар мажруҳ кампирнинг фарёдига қулоқ солишмади. Кампир, қилич кесган майиб қўллари билан сарбозларнинг этагига тирмашиб, бўсагагача эмаклар борди ва ўша ерда юмалаб қолди. Қўлига кишан урилган Маликул шароб эса, ерда йиқилиб қолган кампир томон бир-икки талпиниб кўрди, бироқ сарбозларнинг қўллари темир кишанлардан ҳам маҳкам эди, яраланган қушдай питир-питир қилди-да, «шилқ» этиб йиқилди.

Йўқ, бу машъум юмушлар бежиз эмас, бу ерда теран бир сир-асрор бор. Анов телба сайёҳ ҳам бир балони бошлаб келди! Бошда, бу сайёҳ майхонага пинҳона кириб келганида, айниқса, хушсурат шогирдининг қўлидаги суратни кўрганида Маликул шароб унинг ибн Сино эканига чиппа-чин ишонди! Сайёҳ эса... сайёҳ бир ҳафтагача Маликул шаробнинг ертўласига яшириниб олиб, кечаю кундуз ичди, шундай ичдики, охир-пировардида ўз қусуғига ўзи булганиб қолди. Майдан ҳушига келган чоғларида эса, сарой ва султон ҳақидаги мишмишларни сўраб-суриштирар, майхона эшигини қия очиб, майхўрларнинг гап-сўзларига ўгринча қулоқ солар, сўнг, яна ертўлага тушиб, хумларни қучоқлаганича ичкиликка муккасидан кетарди!

Умрида муғамбирлик кўчасидан ўтмаган оқкўнгил одам, Маликул шароб шунда ҳам гумонсирамаган эди, бир куни тун ярмида ертўлада кўтарилган аллақандай ғала-ғовурдан уйғониб кетди. У ердан қаттиқ сўкинган бўғиқ овозлар, тарақ-туруқ товушлар эшитиларди. Тўсатдан, эшик тарақлаб очилиб, кимдир алпанг-талпанг юриб чиқди. Бу — ёш сайёҳ эди. Унинг юзлари тирналган, кўзлари ола-кула, ўзиям оёғида зўрға турарди.

— Бу не тўполон? Не бўлди? — деди Маликул шароб қаттиқ ранжиб.

— Анов... Абу Шилқим! — деди ёш сайёҳ йиғи аралаш ғўлдираб. — Ўзини ибн Сино деб, аҳли мўминларни тунаб юрган Абу Шилқим ибн ШШаҳвоний. ССирини очсам бугун ддорга ттортилади! — Шогирд шундай деди-ю, ўз сўзидан ўзи қўрқиб кетдими ёхуд сабаби мастликми, юзтубан тушиб, дарҳол пинакка кетди.

Маликул шароб ўзларини ибн Сино деб, оқкўнгил авомни тўнаб юргувчи қаллоблар ҳақида кўп эшитган эди. Бу сафар ҳам худди шундай фирибгарлардан бирига дуч келганини сезиб, уни ҳайдашга чоғланган эди, бироқ худди ўша кеча бир гуруҳ навкарлар майхонага ногаҳон бостириб келиб, «ибн Сино ҳазратларини» қўлоёғидан боғлаб олиб кетишди!

Маликул шаробнинг хаёлини Бобо Хурмонинг аста инграган овози бўлди.

— Сув берайми, пирим?

— Йўқ-йўқ... Камина сенга бир сўз айтмоқчи эдим, ёдимдан кўтарилди! Ҳм.. Ҳа, ёдимга тушди! Бу ёвузлар... ўша куни майхонангга меҳмон бўлиб келган икки сайёҳни кўп сўраб-суриштирдилар, Маликул шароб!

— Нечун?

— Билмам, азизим! Бу ерда не сир-асрор бор, ёлғиз олло билади. Аммо шу икки сайёҳ билан анов... имомни кўп суриштирдилар қузғунлар!

— Қайси имом?

— Қайси бўлур эди! Ушал биродаринг имом Исмоил Ғозийини айтамен. Оо!.. Қани энди безавол ёшлик чоғларим қайтиб келса! Имом Исмоил лашкарида от суриб, ё бу имонсизларни қирғинбарот қилсам, ё жанг майдонида шахид ўлсам!

Маликул шароб деворга суянганча кўзини юмди, юмган заҳоти дарҳол имом Исмоилнинг қилич теккан чандиқ юзи, лочиннинг кўзларидай тийрак, ўткир кўзлари ёдига тушди.

Маликул шароб ҳам неча марта имомнинг Кўҳишер дарасидаги қароргоҳига бош олиб қочмоқчи бўлган, лекин имом унинг бу истагини хушламаган эди. «Салтанатдаги аҳволни билиб турмоқ учун Ғазнада пинҳоний маконимиз бўлмоғи даркор, бу ишда сенинг майхонангдан яхши жой йўқ», деб, уни ниятидан қайтарган эди. «Наҳот илоннинг ёғини ялаган бу маккорлар бу сирдан ҳам огоҳ топган бўлсалар?»

— О, ёвузлар, ёвузлар!— деди Бобо Хурмо инграб.— Ҳамма нарсадан воқиф булар! Ер остида илон қимирласа — биладилар бу каззоблар!

— Нечун билмасинлар? Бир одамга ўн айғоқчи, ўн хуфия!..

— О, Маликул шароб! Бу малъун хуфиялар орасида инонган тоғингни кўрасен ҳали! Қил ўтмас қадрдонингни кўрасен ҳали!..

Маликул шароб беихтиёр юраги увишиб:

— Қил ўтмас қадрдоним?— деб сўради.

— Ҳа, таассуфлар бўлғайким, инонган тоғинг ҳам айғоқчи экан!

«Инонган тоғим? Қим экан у инонган тоғим! Епирай! Бир бало бўлди бу салтанатга! На давлат тинч, на султон!»

Маликул шароб пайғамбар ёшига кириб, не-не фо-

жиаларни кўрмади! Шўрлик мардуми мўмин ажал келса «ўлим ҳақ» деб, тақдирга тан бериб, бу норасо дунё билан бефиғон, бекфарёд, безабонгина видолашади. Қирқ йил салтанаг тебратиб, давру даврон сурган бу султон эса... тилида «ўлим — оллонинг инояти», деса ҳам, дилида таваҳҳум, жунунлар ҳолига тушиб қолди!

Бундан уч кун муқаддам, майхўрлар тарқаб, майхона уйқуга чўмганида, Маликул шаробни бозор қоровули кириб уйғотди.

— Сени кекса бир девона йўқлаб келмиш!

— Неки аҳмоқ йўқлаб келса уйғота берасанми, нодон? Девона бўлса бир бурда нон садақа қил!

— Кечиргайсен, Маликул шароб. Девона айтадики, вазири аъзамдан келдим деб! Қўлида бир халта олтин! Мана, ўзи ҳам кирди...

Маликул шароб ялт этиб эшикка қаради, қаради-ю, ўз кўзларига ишонмай анграйиб қолди. Ё тавба! Бўса-ғада... амирал мўъминин султон Маҳмуд Газнавий турарди!.. Устида эски қуроқ чопон, бошида хоразмча эски чўғирма, белида қизил бўз белбоғ!

У: «Индама, овозинг чиқмасин!» деган маънода кафтини лабига босди, сўнг, бозор қоровулига юзланиб:

— Сен боравер!— деб гўлдиради-да, оёғини аранг судраб ичкарига кирди.

Қоровул қўлидаги тошфонусни токчага қўйиб, шоша-пиша хонадан чиқди, чиқиши билан султон, гўё кимдир оёғига болта ургандай, тиззалари қалтираб, ердаги эски наматга ҳолсизгина чўккалади, шунда белидаги халтаси ерга тегиб, даранг-дурунг овоз чиқарди.

«Қоровул айтган олтин! Епирай! Олтинларни не қилади? Девона сифатида тун ярмида не матлабда тентираб юрибди бу жунунсифат султон?»

Амирал мўъминин, кўзлари юмуқ, оғир ҳансираб анча ўтирди. Унинг юзи тунов кунни тоғда кўрганидан ҳам баттар сарғайиб, бўйинлари бўш халтадай осилиб қолган, сийрак мош-гуруч соқоли чувалаб кетган, у чиндан ҳам ҳолдан тойган оч гадога ўхшарди.

— Биродарим Қутлуғқадам!— деди султон, аллақандай ногирон, маҳзун товушда.— Тунов кунги сўзларинг ҳануз ёдимда, ҳануз кечалари уйқу бермайди менга!

Сал ҳушига келган Маликул шароб ногаҳон юраги «шиғ» этиб:

— Бир қошиқ қонимдан кечгайсен, амирим!— деди.— Қуриб кетгур риндона кайфият сабаб, фақир ўша кунни кўнглиннга озор бердим...

— Йўқ, йўқ!— Султон заиф чироғдай милтираган кўзларини бир очиб, қайта юмди.— Сўзимга инон, Қутлуғқадам, агарчанд олло таоло ўз иноятини дариг тутмай бу дарди бедаводан фориг қилса... мен ҳам дарвешликни ихтиёр этиб, бир тунда доруссалтанатдан чиқиб кетар эдим. Устимга жанда, бошимга кулоҳ кийиб, «ҳув» деб бошимни олиб чиқиб кетар эдим, тиламчилик ила кун кечириб, қилган гуноҳларимни ювар эдим! Э, яратган эгам! Узингдан ўзга ғамгузорим йўқ!— деди султон тўсатдан аллақандай фарёд чекиб.— Ва лекин... наҳот бу майпараст айтгандай савоб юмушларимдан қилган гуноҳларим кўп бўлса? Йўқ, инонмаймен бу гапга! Аммо... инонмасам ҳам, мана, бир халта олтин олиб келдим, Қутлуғқадам! Ушал ўзинг айтган етим-есирларга улашгайсен! Керак бўлса... юз халта десанг ҳам келтириб берурмен...

Султон сўзини тугатмаган ҳам эдики, эшик шарақлаб очилди-да, ғира-шира хонага... вазири аъзам Али Ғариб кириб келди.

Султон, гўё Али Ғариб эмас, кўзига балои азим кўрингандай талмовсираб:

— Али Ғариб?— деб хитоб қилди.

— Ё раб!— деди Али Ғариб, ёқасини ушлаб.— Султон соҳибқирон гадо кийимида? Бу не ҳол? Сизга не бўлди, олампаноҳ?

Султон, ногирон жисми қалт-қалт титраб:

— Йўқол кўзимдан, баттол!— деб бақирди. Бироқ вазири аъзам амирал мўъмининнинг ҳайқириғига бўйсиниш ўрнига ерга тиз чўкиб, султоннинг оёқларини қучоқлаб олди.

— Садоқати боқий қулингизни афв этгайсиз, олампаноҳ! Ва лекин... биров кўрса не дейди? Эл-юрт эшитса не бўлади, офтоби олам?

— Даф бўл, иблис!

— Майли, фақирни ўлдирсангиз ўлдилинг! Аммо... букун дарғазаб бўлсангиз эртага ташаккур айтасиз фақирга! Ҳеч бир кимса кўрмагай сизни, олампаноҳ!— Али Ғариб шундай деб, қўйнидан қизил шойи белбоғ чиқарди-да, султоннинг юзига ташлаб эшикка юзланди:

— Сардор!

Ташқарида тапир-тупур оёқ товушлари эшитилиб, хонага икки навкар кириб келди.

— Кўтаринг бу гадони! Олиб чиқиб, аравага солинг!

Юзи қизил шойи белбоғ билан ўралган султон бир-

икки марта питир-питир қилди-да, ўликдай узала тушиб ётиб олди.

То навкарлар султонни кўтариб олиб чиқиб кетгунча Али Ғариб бир чеккада қовоғини уйиб сукут сақлаб турди, сўнг, Маликул шаробга қараб:

— Сўзимни қулоғингга қуйиб ол, бетавфиқ!— деди паст, таҳдидли товушда.— Туя кўрдингми — йўқ! Бия кўрдингми — йўқ! Билъакс, пўстингни шилиб, ичига сомон тикамен, шайтон!

...Ҳа, бир бало бўлди бу салтанатга! Ҳаммаёқ хуфия! Ҳаммаёқ айғоқчи! Ҳаммаёқ ваҳима!..

— Қил ўтмас қадрдонинг дединг, Бобо Хурмо!

— Ҳа, ул қузғун сенинг тузингни ичиб тузлуғингга... Бобо Хурмонинг сўзи оғзида қолди, чунки шу пайт зиндоннинг қўш тавақали залварли эшиги ғичир-ғичир қилиб, базўр очилди-да, тошфонус кўтарган икки сарбоз кўринди.

— Осий банда Қутлуғқадам! Чиқ зиндондан!

Маликул шароб қоронғида Бобо Хурмонинг боши узра эгилди.

— Алвидо! Дийдор кўриш насиб этмаса рози бўл, Бобо Хурмо!— Маликул шароб бўғзига тиқилган кўз ёшини ичига ютиб, ўрнидан тураркан, Бобо Хурмонинг: «Илоё каминанинг бошига тушган бу уқубат сенинг бошингга тушмагай, азизим!»— деб шивирлаганини эшитди.

Икки сарбоз бири олдинда, бири орқада, Маликул шаробни зиндондан олиб чиқишди-да, узун тор йўлакдан қаёққадир бошлаб кетишди.

Маликул шароб, текис йўлакда қоқиниб-суриниб бораркан, уни кутаётган қийноқлар тўғрисида эмас, ҳамон Бобо Хурмонинг сўзлари тўғрисида ўйларди.

Ёспирай, ким экан у, Маликул шаробга қил ўтмас қадрдон тутиниб, боз устидан гап ташиб юрган? Тузини еб, тузлуғига туфлаб юрган у баттол ким? Пири Ғижжакийми ё анов кекса нашаванд Бобо Ҳофиз Булбулийми ёхуд... Пири Букрийми?... Йўқ, йўқ, ўз элидан айрилиб, мусофир юртида юраги қон бўлиб юрган бу мажруҳ машшоқ бундай тубанликка бормайди! Нафосат ва назокат аҳлидан бу ёвузлик чиқмайди!

Тўсатдан, тор йўлакнинг икки томонидаги турнақатор эшиклардан бири очилиб, ичкаридан... яланғоч қилич ушлаган эчкисоқол бир навкар чиқди. Сарбозлар уни кўришлари билан ўзларини четга олиб, Маликул шаробга йўл беришди. Навкар маҳбусга бошдан-оёқ ти-

қилиб қаради, бўз кўйлаги тагидан озғин танасини пай-
паслаб кўрди, кейин, қовоғини уйганича, ичкарига имо
қилди: «Кир!»

Маликул шароб, биринчи дафъа юраги алланечук
увишиб, қия очиқ эшикдан ичкарига кирди. Унинг кети-
дан серсоқол навкар ҳам кириб, эшикни зич ёпди.

Торгина чорбурчак хона, токчадаги тошфонусни ҳи-
собга олмаганда, деярли жиҳозсиз, унда фақат икки
курс турар, уларнинг бири бўш, иккинчиси эса... во да-
риғ! Қимсан вазири аъзам, Али Ғариб жанобларининг
ўзлари ўтирар эди!..

Маликул шароб шайтонга сабоқ бергувчи бу қари
тулкини ҳам, ундан аввал қирқ йил ҳукм сурган собиқ
бош вазир Хўжа Аҳмад Маймандийни ҳам яхши билар,
улар даврида неча марта ҳибсга тушган, бирда шаккок-
лик, бирда даҳрийлик, яна бирда салтанат шаънига
ёмон сўзлар айтдинг, деган кечирилмас гуноҳлар билан
виндонга солинган, аммо ҳеч қачон шахсан вазири аъ-
замнинг терговига мушарраф бўлмаган эди!..

У беихтиёр кинояли кулимсираб, пойгакда тўхтаган
эди, Али Ғариб:

— Насл-насабинг қул бўлса-да, Маликул шароб де-
ган номинг бор,— деди билинар-билимас кулимсираб.—
Марҳамат, курсига ўтир, Қутлуғқадам!

— Ташаккур!— Маликул шароб курсига ўтириши
билан вазири аъзам ўрнидан туриб кетди-да, қўллари-
ни орқасига қилиб, тор, шипшийдам хонани бир айла-
ниб чиқди. Унинг ҳаракатлари асабий, қовоғи солиқ,
укки кўзлари уйқусизликдан қизариб, баттар киртайиб
қолганди.

«Сирти ялтироқ, ичи қалтироқ умр! Бош вазир бў-
лиш ҳам осон эмас! Аммо осон бўлмаса, бу азоб-уқубат-
ни елкасига ортиб не қилади, бу пакана фосиқ? Қўраси
тўла қўй, хазинаси тўла ганж, ҳарами тўла каниз! Ай-
шини уриб, кайфини суриб ётмайдими боғи бўстониди!
Йўқ, ётиб бўпти бу қари тулки! Ҳокимият керак бу иб-
лисга! Бани одам устидан, ўзи янглиғ бандалар устидан
ҳокимлик қилмоқ дардига мубтало бўлган бу дажжол!»

Али Ғариб, тўсатдан юришдан тўхтаб:

— Осий банда Қутлуғқадам!— деди секин, мулойим
товушда.— Бизга шу нарса аёнким, бундан чамаси уч
ҳафта муқаддам, сенинг майхонангга бир кекса сайёҳ
ўз шоғирди билан пинҳона келиб қўнмиш. Ва бир ҳаф-
та меҳмон бўлмиш. Қим эди ва не муддаода келган эди
бу сайёҳ?

Вазирни аъзам сўзини мулойим бошласа ҳам, охири-ни таҳдид билан тугатди-ю, Маликул шароб бир он аллақандай талмовсираб қолди.

— Бу сайёҳнинг не мақсадда юргани фақирдан кўра сиз жанобларига аёнроқ эмасму, тақсир?

— Сабаб?

— Сабаби... шу дақиқада жанобларининг қўлида-дур ул фирибгар!

— Фирибгар?

— Ҳа, ўзини ҳазрат ибн Сино деб, шўрлик авомни тўнаб юрган бир баттол экан ул сайёҳ!

— Ҳмм!— Али Ғариб, худди нохуш гап эшитган одамдай, юзи бужмайиб, қовоғини уйди.— Хўш, сохта табиб эканини қайдан билдинг унинг?

— Қамина ёмон одамни минг чақирим наридан би-ламен, тақсир! Кимсан, ҳакими даврон ибн Сино ҳаз-ратларига номуносиб юриш-туришларидан, маст-аласт қилиқларидан, телба-тескари гап-сўзларидан билдим, ҳазратим!

— Хулқи атворидан!— деди вазирни аъзам, негадир бирдан ғазаби жўшиб.— Ибн Сино ҳазратларининг фа-ришта деб ким айтди сенга?

— Фаришта эмасдур, ва лекин...

— Сен ул ҳакими даврон... ибн Сино ҳазратлари-нинг суратини кўрдингму? Ушал машҳур ва маълум су-раткаш, алломай замон Абу Наср Арроқ чизган сурат-ни кўрдингму?

— Кўрдим, тақсири олам.

— Хўш? Ўхшайдиму?

— Ўхшайди...

— Икки томчи сувдай ўхшайди!-- деди Али Ғариб. Маликул шароб вазирни аъзам жанобларининг мақ-садига тушунолмаб, бир лаҳза жим қолди.

— Ё сўзим нотўғрими, Қутлуғқадам?

— Тўғри ва лекин ул фирибгар...

— Фирибгар!— деди Али Ғариб, киртайган кўзлари-ни чақчайтириб.— Фирибгар бўлса нечун унга майхо-нанг тўридан жой бердинг? Азиз меҳмон деб, шоҳ-ларга кўрсатмаган лутф-карам айладинг, бошингга кўтариб эъозладинг! Эъозлаб туриб, салтанатга қарши пинҳона суҳбатлар қурдинг?— Вазирни аъзам оппоқ лўпчи қўлини мушт қилиб тугди-да, пошнаси баланд қизил сахтиён этиги билан ерда дик-дик сакраб, Мали-кул шаробга яқинлашди.— Ёлғиз бу сайёҳ эмас, мана, қирқ йилдирки, Ғазнаи мунавварада неки ипринди-

сиприндилар, неки гадо, неки қаланғи-қасанғи, дордан қочган неки қаллоблар бўлса ҳаммасига бошпана берасен! Улар билан куфр мажлислар қурасен! Ва бу мажлисларда салтанат шаънига бўҳтонлар ёғдириб, шаккоклик қиласен!..

Маликул шароб, қўлларини курси суянчиғига тираб, аста ўрнидан турди.

— Тақсири олам! Агар қирқ йилдан бери шаккоклик қилгон бўлсам, салтанат шаънига ёмон сўзлар айтиб, бўҳтонлар ёғдиргон бўлсам нечун фақирнинг тилини суғуриб олмадингиз? Нечун оёғимдан дорга осиб, остимдан ўт қўймадингиз, жаноби бош вазир?

— Заҳарханда қилма, бетавфиқ! Агар амирал мўъминин... сабаби ёшлик, фармон бериб қўймаганида, ўзим билар эдим не қилмоқни. Аммо... Бас! Энди пичоқ суякка бориб тақалди! Энди сенинг қилмишларинг аён бизга! Босган ҳар бир қадамнинг, айтган ҳар бир сўзинг аён бизга! Томчи сел бўлмас, душман эл бўлмас! Анов қузғун имом Исмоил билан тилинг бир сен имон-сизинг!

— Қайси имом Исмоил, тақсир?

— Ҳозир биласен қайси имом!— Вазири аъзам, уки кўзлари чўғдай ёниб, эшикдаги эчкисоқол навкарга юзланди.— Чақир ўргамчини!

«Ўргамчи» сўзини эшитиши билан Маликул шароб «шилқ» этиб курсига ўтириб қолди.

«Ўша! Пири Букрий! Одамлар уни нечундир «қора ўргамчи», деб кўп хушламас эди. Маликул шароб бўлса, мусофир деб, кўнгли ўксик, майиб-мажруҳ туғилган, юртдан айрилган бир ғарибу нотавон деб унга раҳм-шафқат қилган, уйининг тўридан жой бериб, бошини силаган эди!.. У иблис бўлса тузини ичиб, тузлуғига ту-пуриб юрган экан! Во дариғ! Наҳот бу гап рост бўлса? Наҳот ўз куйлари билан бир уй майхўрларни йиғлатиб юрган бу букри бундай тубан сотқинликка борса?»

Маликул шароб, ўтирган жойида ғужанак бўлиб, кўзини чирт юмиб олди. Шу пайт эшикда қандайдир бир шарпа эшитилди, сўнг Али Ғарибнинг:

— Қани, сўзла, ўргамчи!— деган таҳдидли овози қулоғига чалинди-ю, қўрқинқираб кўзини очди.

Пойгакда... Пири Букрий турарди. Йўқ, бу Маликул шароб билган Пири Букрий эмас, бошқа бир букри эди! У одатдаги қора чакмон ўрнига кенг зарбоф тўн кийиб, бошидаги эски кулоҳ ўрнига учига дур қадалган сувсар телнак қўндириб олган, ўзиям, соқол-мўйловлари қайчи-

ланиб, аллақандай ёшариб кетган эди. Фақат кўзлари, ўша, болаларнинг кўзларидай маъсум кўм-кўк кўзлари аллақандай бежо жавдирарди!

Маликул шароб Пири Букрийнинг чеҳрасига жирканиш аралаш таажжуб билан тикилиб қараркан, тўсатдан, «Садафбиби!» деган фикр миясида яшиндай ярқ этди. «Ҳа, бу букрининг ясаниб олгани бежиз эмас, шўрлик қизни қўлга туширган бу қари ўргамчи!»

Бу фикр Маликул шаробни шундай ҳайратга солдики, тили гапга келмай, бир он анграйиб қолди, сўнг, қаёқдандир олисдан вазири аъзамнинг товуши қулоғига чалинди:

— Ҳа, букри, нечун оғзингга талқон солиб олдинг? Сўзла! Бор ҳақиқатни сўзла! Ҳаммасини эшитсин бу нобакор!

Маликул шароб ялт этиб Пири Букрийга қаради. Букрий қўлтиғидан қора чарм жилдлик қалин бир китобни олиб, вазири аъзамга таъзим қилди:

— Тақсирим! Мана, марҳамат, ҳаммаси битилган бу дафтарга! Сўнгги йигирма йилда бу шаккок майпарастнинг куфр кулбасида неки сўз айтилган бўлса, салтанат шаънига, пошшойи олам ва сиз жанобларининг шаънига доғ туширгувчи неки фисқи фужур гап бўлган бўлса — ҳаммаси бу дафтарга битилган! Қунма-кун, сўзма-сўз битилган, тақсир!

Пири Букрий шундай деди-да, қалин дафтарни кафтларида тутганича, вазири аъзам томон юрди. У Маликул шаробдан ҳадиксираб, уни четлаб ўта бошлади. Бироқ Маликул шароб сапчиб ўрнидан турди-ю:

— О, қузғун, о нокас! — деб муштини кўтарди. — Салкам йигирма йил тузимни ичиб, тузлуғимга тупурган нонкўр! Нега ер ютмайди сен иблисни? Нега?

Пири Букрий кўзлари ола-кула бўлиб, даҳшат ичида орқага тисарилди. Аммо Маликул шароб бир ҳатлашда унга етиб, зарбоф тўнининг ёқасидан олди:

— Бу сотқинлигинг учун, йигирма йил бу қора дафтарга битган иғво сўзларинг учун не олдинг? Не шоншараф топдинг, не мартабаларга эришдинг, букри шайтон? — Маликул шароб шундай деб, букрининг қўлидаги қора чарм жилдли қалин дафтарни юлиб олди-да, қулочкашлаб бошига туширди. Пири Букрий «иҳ» деб, бошини ушлаганича ерга чўккалаб қолди. Маликул шароб унга қараб яна талпинди. Бироқ шов-шувни эшитиб, чолиб кирган эчкисоқол навкар унинг қўлларидан қайириб, эшик томон судради.

Маликул шароб навкар билан олишиб, эшикдан чиқаркан, тўрда ҳайкалдай қотиб қолган вазирни аъзам билан ерда инграб ётган букрига ижирғаниб қаради ва бёр кучини тўплаб букрининг юзига туфлади:

— Бу кунингдан бешбаттар бўл, баттол!

Иигирма биринчи боб

1

Беруний ҳеч нарсага тушунолмаётган қолди. Уни Ғазнадан олиб чиққан навкарлар гоҳ карвон йўлидан юрса, гоҳ пистирма жойларга бурилиб, тоғу тошлар, қир ва адирлар, жарликларни паналаб кетарди. Катта карвон йўлида эса қандайдир шубҳали чопарлар, қўш отли дивсуворлар, саллаларига найзасимон кумуш нишон қадалган мушрифлар бетиним от суришар, бири Тегинобод томон йўл олса, бири, билъакс, Ғазна томон от чоптириб ўтарди.

Берунийни бошлаб кетаётган мушриф худди искомучитдек, ҳамма нарсани олдиндан сезарди, йироқда одам қораси кўринган заҳоти унинг кимлигини билиб, гоҳ навкарларни пистирмага бошлар, гоҳ, аксинча, ўз йўлида дадил давом этар, чопарлар билан саломлашиб, ҳолаҳвол сўрашиб ўтарди.

Хатлибегим бошлиқ бир қанча аркони ҳарб ва аркони давлат бир томонда, вазирни аъзам Али Ғариб ва унинг тарафдорлари бир томонда, тожу тахт учун пинҳоний кураш кетаётганини Беруний яхши биларди. Аммо бу кураш бунчалик шиддатли тус олгани хаёлига ҳам келмаган эди. Боз устига, қаёқдандир пайдо бўлган бу сирли ибн Сино! Унинг номи билан боғлиқ бу қоронғи мишмишлар! Бу аёвсиз пинҳоний кураш!

Ҳар сафар, навкарлар махфий мушрифнинг имоси билан отларнинг бошларини пистирмага бураркан, Беруний ич-ичидан зил кетар, қай балодан бу тубан ишга араллашиб қолдим, деган фикр уни қаттиқ азоблар эди. Шундай пайтларда расадхонадаги сокин ҳужраси, хонтахтада қолган қўлёмалари, жавондаги китоблари ўз олдига келарди-ю, юраги баттар ачишиб кетарди.

Беруний сўнгги йилларда, ёшлик давридан ўтиб, кексалик манзилига қадам қўйганидан бери фурсат деб аталмиш неъматнинг қадрини жуда юксак баҳолайдиган бўлди. Беҳуда ўтган ҳар бир дақиқа уни қаттиқ изтиробга солар, ҳатто ҳордиқ онлари ҳам ҳузур ўрнига кўнглини ғаш қиларди. Айниқса, «Қалъан қаҳр»ни кў-

риш «бахтига муяссар» бўлгандан бери бу туйғу кучайиб кетди. Назарида, ўйлаб қўйган кўп режалари, хусусан, маъданлар ҳақидаги бош китоби билан наботот олами тўғрисидаги асарлари ёзилмай қоладигандай туюлиб, кўнглидаги ғашлик баттар кучаяр эди, айни замонда, бўлғуси учрашув ҳам уни тобора ҳаяжонга солмоқда эди. Тўғриси айтганда, Беруний қайдандир пайдо бўлган бу сирли табиб Хатлибегим айтганидек, ёлғон ибн Сино эмас, чин ибн Сино бўлиб чиқишини истар, жуда-жуда истарди. Султон ўз йўлига, улар эса... қани энди, сабаби бу қинғир иш бўлса ҳам, дийдор кўришмоқ насиб этса! Дийдор кўришиб, ёшлик чоғларини бир эслашса! Аввал Бухорода, Афшона қирларида ёнбошлаб ётиб, тўйиб-тўйиб дардлашган онларини, кейин Гурганжда, Маъмун ибн Маъмун саройидаги «Мажлиси уламо» йиғинларида бўлган баҳс-мунозараларни эслашиб, ажиб нурга йўғрилган ўша масъуд дамлар ҳақида суҳбатлашса, сабаби ёшлик, ораларидан ўтган низо ва нифоқлар учун кечирим сўрашиб, кўнгилларидаги ғуборларни ювишса!

Ибн Сино, сўнгги сомонийлар инқирозидан кейин Бухороки тарк этиб, Гурганжга келган маҳалда Беруний Маъмун ибн Маъмун саройидаги энг нуфузли алломалардан ҳисобланар, у «Мажлиси уламо»нинг доимий раиси эди.

Маъмун ибн Маъмун туғилишдан нимжон, касалманд, ҳадикчи одам эди. У, султон Маҳмуд сабаб, тожу тахти доим силкиниб тургани учун ҳамма нарсадан, ҳатто ўз соясидан ҳам чўчир эди. Ёмон туш кўрса тушидан кўрқар, осмонда, момақалди роқ қалдираса, момақалди роқдан, яшин чақнаса, яшиндан ваҳимага тушар, шунинг учун ҳам саройда нафақат шоир ва алломалар, ҳар хил фолбинлар, афсунгарлар, азайимхонлар ҳам ивирсиб юрарди. У бирда машҳур алломаларнинг мажлисларида иштирок этса, бирда бу «куфр иши» учун уламои забардастлардан узр сўраб, уларнинг этагида намоз ўқир, яна бирда эса, фолбинлар ва қоҳинлар «тилсими»га инониб, қабристонларда тунаб чиқарди. Шу билан «Мажлиси уламо»нинг йиғинларида кўпроқ табиат офатлари — бот-бот бўлиб турадиган бўрсин ва довуллар, Жайхуннинг бебош тошқинлари, элга қирғин келтирувчи вабо ва чечак касаллари тўғрисида гап борарди.

Ибн Сино у маҳалда ёш эди. Бироқ ёш ҳақимнинг ҳар бир сўзи чуқур илм ва мантиққа асосланар, у тиб-

биёт пирлари — Уқлидус ва Жолинуc, Абубакир ар-Ро-зий ва Буқрот ҳақим алломаларнинг китобларини ёддан билар, ҳатто Арастунинг илоҳият бобидаги машҳур асарини ҳам ипидан-игнасигача ўрганган, зотан, мажлисда қандай мураккаб масала кўтарилмасин, ҳаммаси тўғрисида фикр билдиришга қодир эди.

Беруний ҳар сафар ибн Сино ва унинг Гурганждаги обрўси ҳақида ўйлаганида кейинчалик унга ёзган хатлари, тўғрироғи, бу хатларда йўл қўйган густоҳликлари эсига тушади-ю, кўнгли ғаш бўлади. Хаёлидан эса: «Бу дағалликларга сабаб не? Инсон номига номуносиб рақобат дарди эмасми?» деган фикр ўтиб, дил-дилидан изтироб чекади.

Йўқ, ибн Сино ҳеч қачон манманлик қилган эмас, унга эса ҳурматсизлик аломатини кўрсатган эмас. Улар илк бор Бухорода учрашган маҳалларидаёқ ёш Абу Али Берунийни «устод» деб атаган эди, кўп йиллардан кейин Гурганжда учрашганларида ҳам «устод» сўзини оғзидан туширмади.

Йўқса, нечун Беруний кейинчалик, табиат сирлари тўғрисидаги ёзишмаларида, алхусус, Арастунинг «Илоҳият»и ҳақида, жисмларнинг иссиқлик ва совуқликда кенгайиши ва торайиши тўғрисида хат ёзишганларида ибн Синога нисбатан қўполлик қилди, алломалар шаънига ярашмайдиган густоҳликка йўл қўйди? Ёзишмалар ҳам майли, ибн Сино Журжон ҳокими Қобус ибн Вушмагирнинг қизи Зарринабонунинг илтимоси билан шаҳарлар орасидаги масофаларни ўлчаш тўғрисида рисола ёзганида Беруний унинг бу рисоласини камситди, ҳатто уни ерга урувчи мактублар йўллади? Нечун?..

Бунинг сабаби ҳам ўша дард, инсон шаънига, хусусан, алломалар шаънига номуносиб рақобат туйғуси эмасми?

Учрашув онлари яқинлашган сайин бу ўйлар Берунийни кўп қийнар, кўп эзар эди!

Ғазна — Тегинобод йўли кўм-кўк адирлар орасидан ўтар, дам кенг сайҳонликлар, ҳудудсиз ялангликларга чиқар, дам яна бир-бирига ўхшаш ям-яшил ясси қирларни оралаб кетарди.

Гоҳи-гоҳида узоқ-яқинда баланд тоғлар кўзга чалинар, йўл тор ва қоронғи дараларга шўнғир, шарқираб оққан сой ва дарёларни ёқалаб кетарди...

Сафарнинг иккинчи кунини кечқурун улар баланд қир ёнбағрида жойлашган катта бекатга етиб, қўнишди.

Бекатнинг улкан сардобаси бор, афтидан, у катта

карвонга мўлжалланган эди. Лекин сардобадан ҳам бурун Берунийнинг диққатини бекат ортидаги баланд қир жалб этди. Узоқдан улкан гумбазга ўхшаб кўринган бу қир нимаси биландир Нанда шаҳри яқинидаги юксак тоғни эслатарди. Беруний қирни узоқдан кўргандаёқ ғалати бўлиб кетди-ю, бекатга етиб, оддан тушишлари билан махфий мушрифдан ижозат сўраб, қир томон йўл олди.

Офтоб уфққа ёнбошлаган, бутун олам унинг илиқ нурига ғарқ бўлган. Қир ёнбағрида сурув-сурув қўй-қўзилар ўтлаб юрар, тушовланган отлар, сигирлар, тошдан тошга сакраб юрган оқ эчкилар кўринарди. Бекат кўргонининг ҳар жой-ҳар жойидан тутун кўтарилар, ҳавони тезак ва ёвшан ҳиди тутган эди!..

Ҳа, худди ўзи! Нанда шаҳри ёнидаги тоғ ҳам худди шундай кўм-кўк, худди шундай баланд, теварак-атроф эса бундан ҳам текис, бундан ҳам беқиёс, беҳудуд бир сайҳонлик эди!..

Ҳануз ёдида: у ҳар юз қадам кўтарилганда бир тўхтаб, уфққа қарар, уфқ эса яна бир неча чақирим чекиниб, янги кенгликлар, пастдан кўринмаган йироқ манзаралар намоён бўларди... Ҳар сафар янги баландликдан янги уфқ очилганда Беруний бу нуқтадан хаёлан чизиқ ўтказиб, турган жойига нисбатан ҳосил бўлган бурчакни белгилар экан, фавқулодда улкан бир кашфиёт олдида турганини сезиб, юраги гурс-гурс урарди!

Ҳақиқатан, ғалати яралган экан инсон ақл-идроки! У гўё хасис баққолдай илм деб аталмиш дурдоналарни битта-битта териб, миянинг энг хилват бурчакларига йиғиб қўяверар экан. Аммо нимадир туртки бўлиб, кечаси ёнган машъалдай «ярқ» этиб ёнмагунча бу хилватдаги дурдоналар ҳам жило бериб ярқираб кетмас экан!

Берунийнинг назарида, Нанда тоғидаги ҳодиса унинг учун ана шундай машъал хизматини қилди-ю, хаёлида йиғилиб юрган фикрларга ажиб бир тиниқлик киритди! Ҳа, бу воқеадан анча олдин, самовий ҳодисаларни кузатиб, машҳур расадхоналарда юлдузлар жадвалини тузиб юрган пайтларида ҳам ер куррасининг шакли ҳақидаги бу фикр унинг кўнглидан кўп маротаба ўтган эди! Лекин ўша куни, Нанда тоғидаги харсанг тош устида ўтириб, тоққа чиқиш жараёнида намоён бўлган ғаройиб ҳодиса тўғрисида хаёл сураркан, илгари қилган тахминлари аниқ ва мукаммал бир шаклга кирди!

Ўша оқшом, Беруний тоғ тепасида, осмон тўла юл-

дузларга тикилиб тонг отгирди. Мишжа қоқмай тонг отгирди! У дунёда энг бахтли одам эди! Чунки ўша кеча унга табиатнинг буюк бир сирин аён бўлганди!

...Кечки офтоб уфққа қўнди, қирлар устини қоплаган ҳарир туман орасида у худди эритилган бир жом олтинга ўхшарди. Ана, бу бир жом олтин гўё улкан наҳрга чўмгандай ер қаърига аста чўмиб кетди. Лекин Беруний билар, агар у бу қирдан баландроқ қирга чиқиб боқса, ботган офтоб ҳамон ботмаган бўлади, ҳамон жом тўла олтиндай балқиб туради!

Рост, Беруний бу улуғ кашфиёти ҳақидаги рисола-сини ҳали алломалар даврасида эълон қилмади, чунки билади: оддий алломалар уёқда турсин, энг катта мунажжимлар ҳам бу рисолаи идрок этишга ожизлик қилади!

Хайҳот! Унга беш қўлдай аниқ кўриниб турган ҳақиқат бошқаларга қоронғу, унга аён бўлган сир-синоатлар бошқалар учун жумбоқ! Уни эзаётган нарса ҳам шу! Унинг кашфиётларига ақли етадиган, фаразларининг мағзини чақа оладиган на бир йўлдоши бор, на бир сирдоши! Ҳаётда ақли ақлингга тенг бир ҳамдамнинг, қилган кашфиётларинг, ўйлаган ўйларингга тушунадиган, дардларингга ҳамдард бўладиган бир кимсанг бўлмаса ҳам қийин экан! Қани энди ёнида ибн Сино бўлса! Ибн Сино у қилган кашфиётлар, у ёзган китобларнинг мағзини чақа оларди, уларнинг қадрига етарди!

Уфқдаги бир жом олтин батамом ерга сингиб кетди, йироқ-йироқларда ловиллаб ёнган шафақ аста сўнди. Қора духобадайд тиниқ осмонда илк юлдузлар ёнди, бекат ҳужраларининг даричалари ёришди...

Беруний асога суяниб, секин ўрнидан турди.

2

Ё, қудратингдан!

Хирагина мойчироқ аранг ёритган тор ҳужранинг тўрида... бошида эски қалпоқ, эгнида эски олача чакмон, кекса бир одам ўтирарди!..

— Маликул шароб!

— Офарин, алломаи замон! Танидинг-а! — Маликул шароб ёнидаги хуржунини бир четга суриб, ўрнидан турди.

Унинг соч-соқоли аввалгидан ҳам ўсиб кетган, ўзиям чўпдай озиб, аллақандай букчайиб қолган, бироқ ҳануз

илгаригидай хуррам кўринар, оғзидан билинар-билин-мас шароб ҳиди келарди...

Беруний азиз биродарининг аҳволидан юраги зир-қираб, қучоғини очиб кўришди.

— Епирай! Ҳибсдан чиқдингми ё майхонадан кел-дингми, азизим?

Маликул шароб, бошидаги эски қалпоғи билан юз-кўзларини артиб, кинояли кулимсиради:

— Ғалати сўзларни сўзлайсен, алломаи даврон! Ма-ликул шаробга зиндон ҳам майхона, майхона ҳам май-хона! Тиласанг сенга ҳам қуйиб берамен!— Маликул шароб шундай деб, эски чакмонининг белбоғини ечди, қўйнидан кичикроқ бир мешни суғуриб олиб, уни ша-лоплатиб чайқади:

Бу дунё бир ҳибсхона, билиб ол,
У дунё ҳам эмас жаннат, келиб қол,
У ҳам ортмас улуғлардан, кўнгил уз.
Қунийн битмай яйраб, ўйнаб-кулиб қол!

Маликул шароб мешнинг оғзидаги чарм ипни ечди, бошини орқасига ташлаб, қултиллабтиб бир-икки хўп-лам шарбат ичди-да, мешни Берунийга узатди.

Бу дунёни қўтир, ўтар-да кетар,
Қани, Абу Райҳон, ол, мешни кўтар!

Беруний ўзини тутолмай беихтиёр кулиб юборди-ю, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди.

Маликул шароб, гарчи бир қарашда жуда хушнуд кўринса ҳам, гап-сўзлари ва хатти-ҳаракатларида ил-гари унга ёт бўлган чуқур бир ногиронлик сезилиб ту-рарди. Зотан, у сўнгги йилларда май ичишни йиғишти-тириб қўйган, уни қанчалик улуғламасин, ўзи камдан-кам оғзига оларди. Энди эса...

Беруний гира-шира қоронғиликда қадрдонининг за-ҳил юзига, ичга ботиб кетган ғамгин кўзларига тикилиб-тикилиб қаради.

— Сенга не бўлди, Маликул шароб? Султон зиндо-нига тушган ҳеч бир бандани мўмин ундан омон чиққан эмас. Мана, қутулиб чиқибсен, шукур қил, азизим!

— Йўқ, Абу Райҳон! Сен билмайсен! Каминанин-г юрагини қон қилган нарса султоннинг зиндони эмас! Зиндонда еган калтакларим ҳам эмас!— Маликул ша-роб шундай деб хитоб қилди-да, эғнидаги эски чакмо-

нини шартта ечиб, ерга отди. Унинг қовурғалари туртиб чиққан нимжонгина танасида соғ жой йўқ, ҳаммаёғи кўк бўёқ суртилгандай тарам-тарам бўлиб кўкариб кетган, чумчуқдай жон бу ожиз танадан «пир» этиб учиб кетмаганига ҳайрон бўларди киши.

— Йўқ, Абу Райҳон! Маликул шаробни қийнаган нарса зиндон азоби эмас, йўқ! Каминани қийнаган нарса... қил ўтмас қадрдонимнинг хиёрати! Ҳа, сен ҳақ экансен, Абу Райҳон! Камина раҳм-шафқат қилиб юрган Пири Букрий тубан бир сотқин экан! Анов малъун вазири аъзамнинг хуфияси экан! Йигирма йилдирки, кулбаи вайронамда не мажлис, не сўз бўлса — ҳаммасини дилига жо қилиб, китобига битиб, оқизмай-томизмай етказиб юрган экан бу фирибгар букри!..

Беруний индамай деворга суяниб турарди. У Пири Букрийни қанчалик ёмон кўрмасин, унинг бу тубан ишларидан беҳабар эди, Маликул шароб майхонасида майхўрлик қилиб, наю навоси билан ҳамманинг кўнглини олиб, зимдан гап ташиб юрган бир иблис эканини хаёлига ҳам келтирмаган эди!..

— О, бани одам! Бани одам! — деди Маликул шароб, фигони чиқиб. — Бани одамнинг бу тубанлиги олда нечун бу осмон ағдарилиб ерга тушмайди? Нечун асфаласофилинга кетмайди бу норасо олам? Ул тубан айғоқчи билмайдики, бу дунёда кимки вафо қилса вафо, жафо қилса жафо топғусидир! Камина эса, уни мусофир деб, фақиру ҳақир деб, раҳм-шафқат қилиб юрибмен! Май ичсам ул каззобсиз ичмас эдим, ош есам, ул қузғунсиз емас эдим! Ул баттол бўлса... сўзлаган ҳар бир сўзимга юз сўз қўшиб, яхши каломимни ёмонга йўйиб, анов маккор вазири аъзамга етказиб юрган экан!.. Ё тавба! Бу тубан юмушга қўл урган ул сотқинни бир кўрсанг эди, Абу Райҳон! Қуни кеча гадодай ивирсиб юрган бу азозил зарбоф тўнларга ўралиб олмиш, соч-соқолини қиртишлаб, яшариб кетмиш ул букри! «Садафбиби! Шўрлик Садафбиби!»

Беруний тишини тишига босиб ҳамон деворга суяниб турар, дилида эса илгарн ҳеч қачон ҳис этмаган аламли туйғулар жўш урарди. Қани энди, шу топда шартта чиқиб, Ғазна томон от суришнинг иложи бўлса! Ҳеч жойда тўхтамай, тўғри Ғазнага кириб борса, кириб борса-ю, бургага тузоқ қўйган бу иблиснинг дўконига бостириб кириб гирибонидан ушласа!

— Йўқ! — деди Маликул шароб. — На адолат бор бу осий бандаларда, на инсоф ва на ҳақиқат!.. Қирқ

йил элда қатлу қирғин қилиб, энди Азроил қўлида тўлганиб ётган бу султон эса... Ўзини «ҳақими даврон» деб, ҳаммани шилиб юрган бир қаллобни чин ибн Сино деб эълон қилса!

Беруний, гарчи бу гапни эшитган бўлса ҳам, беихтиёр бир сапчиб тушди:

— Ҳаммани шилиб юрган бир қаллоб? Сўзингни англамадим, Маликул шароб?

— Нечун англамайсен? Вазири аъзам топган бу ибн Сино — чин ибн Сино эмас, Али Ғарибнинг ўзи янглиғ бир маккор! Шаҳарма-шаҳар изғиб юрган бир майпараст, ўзини ибн Сино деб, авомни тўнаб юрган бир қаллоб! Вазири аъзам топган бу «ҳазрат» ибн Сино ўшал баттол! Лақаби Абу Шилқим ибн Шаҳвоний!

— Абу Шилқим ибн Шаҳвоний? Ажаб лақаб! Бу сирни қайдан билдинг?

Маликул шароб мақтов эшитган ёш боладай қиқирлаб кулди:

— Сирни айтдим, асрорини сўрама, Абу Райҳон! Аммо ёдингда бўлсин. Бу сирни бутун доруссалтанатда фақат икки киши билади. Бири — ул шайтони лайн Али Ғариб, бири — каминаи камтарин! Бас! Сен чин ибн Синони танисанг, камина бу сохта ибн Синони таниймен! Икковимиз ҳам бу мудҳиш сирдан воқифмиз! Ва лекин бу воқифлик бизга не келтиради — яхшилиқми ёхуд ёмонлик — буни ёлғиз олло билади, Абу Райҳон!..

Беруний жавоб бермади. Унинг кўнглига ҳозир на гап сизарди, на ҳазил-мутойиба!

Маликул шаробнинг гаплари, Садафбиби тақдири, чин ва ёлғон ибн Сино ҳақидаги мудҳиш ҳангома — бунинг ҳаммаси унинг кўнглидаги осойишталикни издан чиқарган, хаёли яна тўс-тўполон бўлиб кетганди.

3

Одатда тонг қоронғусида йўлга тушадиган навкарлар бу сафар кун чиқди ҳамки, ўринларидан қўзғалишмади. Беруний билан Маликул шаробни ҳеч ким безовта қилмади, улар гўё мушрифларнинг эсларидан чиққан эди. Фақат тушга яқин қаёқдандир икки сувори от чоптириб келди-ю, работ чўп суқилган ари уясидай ғувиллаб қолди. Фаррошлар бекат қўрғонининг ичи сиртини супуришга киришишди, турнақатор тизилган мешкобчилар сардобадан сув олиб, катта йўлга сув сепишди,

отбоқарлар отхоцалардан энг чопқир отларни олиб чиқиб, янги эгар-жабдуқлар уришди. Беруний билан бирга келган сарбозлар эса, гўё ибн Сино аталмиш ҳакими давронни эмас, аёвсиз душман лашкарларини қарши олишга ҳозирлик кўраётгандек, қиличларини қайраб, отларини шай қилиб қўйишди. Сал ўтмай Берунийлар жойлашган ҳужрага уларни бошлаб келган пучуқ мушриф ташриф буюрди. У эгнига янги зарбоф тўн кийган, белини оғир кумуш камар билан боғлаб, бошига кокил осилган дубулга қўндириб олганди.

Пучуқ мушриф бандига попук тақилган эгри қиличини этигига шақ-шуқ уриб, ерни тап-тап босиб кириб келди, қовоғини уйиб, ҳар бир сўзини қиличдай кесиб-кесиб гапирди, бироқ хатти-ҳаракатларида қандайдир ички бир ғалаён сезилиб турарди.

— Мавлоно!— деди у Берунийга мурожаат қилиб.— Ҳозир... ҳакими даврон... ибн Сино ҳазратлари етиб келадурлар. Ул офтоби оламнинг амру фармонлари шулким, биз ул мўътабар зотни ўз қанотимиз остига олиб, соғ-саломат доруссалтанатга етказмоғимиз даркор... Сиз ул зоти олиёларини яхши танийсиз, мавлоно?

Беруний секин бош ирғади.

— Таниймен, агар бу ибн Сино фақир билган ўшал Абу Али ибн Сино бўлса...

Пучуқ мушриф Берунийнинг киноясига тушунмаган бўлиб, Малкул шаробга юзланди:

— Сиз ҳам танийсиз?

— Билмам. Камина Абу Шилқим ибн Шаҳвоний деган бир кимсани таниймен, холос!

— Ибн Шаҳвоний?

— Балли, жаноби мушриф! Яқинда Ғазнаи мунаварада Абу Шилқим ибн Шаҳвоний деган бир фирибгар пайдо бўлган эди, фақир ўшал фирибгарни таниймен, холос!

Пучуқ мушриф «бу одамнинг ақли жойидами», деган маънода қовоғини уйиб, Берунийга бир қараб олди-да, қўлини қиличининг бандига қўйди.

— Бу ишда қандай сир-асрор бўлмасин, каминадан бошқа бирор тирик жон билмаслиги даркор! Билъакс, бошингиз кетадур! Неки сир-синоат бўлса, доруссалтанатга боргач, девони давлатда сўзлаб берурсиз. Ҳозир эса шу нарса ёдингизда бўлсин: мавлоно Беруний ҳазрат ибн Сино билан бирга соябон аравада кетадилар. Сиз эса... навкарлар билан бирга бўласиз! Фармони ҳумоюн шу эрур!

Беруний жимгина бош эгди. Маликул шароб бир ни-
ма демоқчи эди, пучуқ мушриф «гап тамом», деган маъ-
нода кўлини кўтарди.

— Фармони олий — ҳукми худодур! Тамом, васса-
лом!

Кун чошгоҳдан ошиб, офтоб найза бўйи кўтарилган-
да, бекат минораларидан «Кўринди! Кўринди!» деган
садолар эшитилди.

Сал ўтмай уфқда, бир-бирига туташиб кетган кўм-
кўк адирлар ортида катта оқ булут кўринди. Бу — от-
аравалар кўтарган чанг-тўзон эди. Зум ўтмай, тўзон
орасидан отилиб чиққан бир гуруҳ суворилар кўзга ча-
линди.

Работ олдидаги катта йўлни пучуқ мушриф бошлиқ
навкарлар эгаллаган, йўл четнда отбоқарлар йигирма
чоғли отларни шай қилиб туришар, уларнинг орқасида
эса, сув тўла мешларини орқалаб олган мешкобчилар
кўринарди.

Беруний билан Маликул шароб қўрғон дарвозаси
олдида, негадир ранги ўчиб, дир-дир титраб турган бе-
кат назоратчиси ёнидан жой олишди.

Мешдаги майни ичиб тугатган Маликул шаробнинг
кайфи чоғ эди. У гоҳ ўзича секин хиргойи қилар, гоҳ:
«О, каззоб! О, қузғун!» деб сўкиниб қўярди. Беруний
эса... Беруний ҳамон ўша ғалати ҳолатда эди. Хатлибе-
гим билан Маликул шаробнинг гапидан кейин кўнгли-
да уйғонган ғалаён энди жунбишга келган, узоқдаги оқ
булут яқинлашган сайин унинг дилидаги ғалаён ҳам
тобора ортиб борарди.

Ана, уфқдаги оқ тўзон орасида бир гуруҳ навкар-
лар, навкарлардан кейин сариқ ипак мато билан ёпил-
ган соябон арава кўринди. Узоқдан катта чодирни эс-
латган бу арава тўрт томонидан ўттиз-қирқ нафар суво-
ри билан қуршаб олинган, гўё соябон аравада ибн Си-
но отли ҳаким эмас, бутун рўйи заминни тиз чўктирган
жаҳонгир сурон солиб келарди!..

Ана, аравани қуршаб олган суворилар аниқроқ кў-
ринди. Олдинда қора терга тушган кўк қашқа арғумоғи-
ни елдириб, ўша, Абу Шилқим ибн Шаҳвонийни Тегин-
бодга кузатиб борган чўтир мушриф келарди. Мушриф-
нинг қорамтир чўтир юзи бўғриққан, кўзлари чақчайган,
гўё бекат олдидаги катта йўлда амирал мўминининг
элчилари эмас, ёвуз қароқчилари йиғилган эди!

Ниҳоят, аравани қуршаб олган сарбозлар тасир-ту-
сур от суриб етиб келишди. Улар катта йўлни тўсиб

турган навкарларга беш-ўн қадам етмай тўхташди. Шу заҳотиёқ олдинда келаётган чўтир мушриф узангига оёқларини тираб, эгар устида қаддини ростлади-ю, бўғиқ, таҳдидли овозда:

— Бекат беги!— деб қичқирди.— Чарчаган отлар дарҳол алмаштирилсин! Қолганларига сув ва ем берилсин!

Чўтир мушриф сўзини тугатмаган ҳам эдики, соябон аравага ёпилган ипак мато гимирлаб, туйнук очилди-да, бошига кулоҳсимон кўк қалпоқча кийиб, устидан оппоқ симобий салла ўраб олган бир кимса кўринди.

Узунчоқ хушсурат юзи иссиқдан бўғриққан, калтагина мош-гуруч соқоли ўзига ярашган бу уламонамо кимса кўзлари хушнуд чарақлаб, теварак-атрофга қизиқсиниб қаради, қаради-ю, тўсатдан:

— Маликул шароб!— деб қичқириб юборди.

Маликул шароб негадир саросимага тушиб, Берунийга юзланди.

— Ўша! Худди ўзи! Абу Шилқим ибн Шаҳвоний!

— Маликул шароб!— хушнуд қичқирди аравадаги кимса.— Офарин! Фақирдай ҳакими давронга пешвоз чиққан шоири замон Маликул шароб дунё тургунча турсинлар!

Маликул шароб Берунийнинг биқинига туртиб, қичқирлаб кулди.

— Маст! Гирт маст, мутгаҳам!

Ибн Шаҳвоний қўлини кўтариб яна бир нарса демоқчи бўлди, бироқ кимдир унинг оёғидан ушлаб қаттиқ тортди чамаси, қўлини кўтарганича соябон арава ичига гумдон бўлди-ю, очилган туйнук қайта ёпилди.

Бир зум тилдан айрилиб, гунг бўлиб қолган оломон орасида пиқ-пиқ кулгу ва ғала-ғовур кўтарилди. Бу ғала-ғовур Берунийни бошлаб келган пучуқ мушрифни ҳушига келтирди чоғи, у остида ер депсинган отини чўтир мушриф томон ниқтади.

— Жаноб мушриф! Ул офтоби оламнинг фармони олийлари шулким, бу алломаи даврон... ибн Сино ҳазратларини каминанинг тасарруфига топширғайсиз!

— Қани ўшал фармони ҳумоюн?

— Мана!— мушриф бошидаги кокилли дубулғаси тагидан тўрт букланган зарҳал қоғозни олиб ҳавода силкитди, лекин уни чўтир мушрифга топшириш ўрнига тўсатдан қилични шартта қинидан суғуриб:

— Бўшат йўлни!— деб амр қилди.

— Лаббай? Бундай фармони олийдан фақирда юз-

таси бор!— чўтир мушриф ҳам қилични шартта қинидан суғурди. Мушрифлар билан баробар икки томондаги навкарлар ҳам қилич суғурдилару бир-бирларига ташландилар. Жанг ҳидини сезган аргумоқлар аччиқ кишнаб осмонга сапчиди, оламини ваҳший қийқириқ ва қиличларнинг шарақ-шуруғи тутди.

— Бўшат йўлни!

— Ўзинг бўшат!

— Бос!

— Ур!

— Ур, ҳа, ур! Сур, ҳа, сур!

Шундан кейин нима бўлди — буни ҳеч ким билломай қолди. Катта йўл бўйидаги қирғин қанчалик тез бошланса, шунчалик тез тугади. Беруний ҳатто ҳушини йиғиб ҳам ололмади.

У: «Тўхтанг! Бу не қабоҳат? Уртадаги низони ақлидрок билан ечмоқ даркор!» демоқчи бўлди, ҳатто ўзини отлар тагига ташлаб бўлса ҳам қирғинни тўхтатмоқчи эди. Лекин бунинг ўрнига негадир Маликул шаробни қучоқлаганича жойида қотиб қолди. Ҳушига келганида эса, қирғин тугаган, тегинободлик чўтир мушриф Хатлибегимнинг пучуқ мушрифини чопиб ташлаган, унинг навкарларидан фақат бир нечасигина омон қолган, улар ҳам узоқдаги адирлар томон лапанглаб қочиб кетмоқда эди.

Ўз рақибини чопиб ташлаган чўтир мушриф қонга ботган қиличини қинига солиб, осмонга сапчиган кўк қашқа аргумоғини катта йўлга бураркан, ёнидаги суворига Беруний билан Маликул шароб томон ишора қилиб бир нима деди. Шу заҳотиёқ бир нечта сувори от чоптириб келиб, Маликул шаробга тармашишди, унинг оёқ-қўлларини боғлаб, арава томон судраб кетишди.

Ҳамон карахт бўлиб турган Беруний шундагина ҳушига келди-ю, чўтир мушриф томон интилди.

— Жаноб мушриф! Бу дарвеш — фақир бир шоир! Султони салотиннинг фармони бор! Дахлсиздур ул!

Чўтир мушриф Берунийга қайрилиб ҳам қарамади. Қон ҳиди ва жанг суронидан қутуриб, ҳамон осмонга сапчиган қора аргумоғига қамчи уриб:

— Кетдик!— деб хириллади-да, отининг жиловини қўйди. Унинг орқасидан бошқалар ҳам тасир-тусур от суришди.

Беруний бекат дарвозасига суянганича жойида қотиб қолди.

«Букун субҳи содиқ чодирдан чиқиб кетган шайх пешиндан кейин хачир етаклаб олган серсоқол бир мўсафидни бошлаб келди. Шайх ғайритабийй бир ҳаяжонда эди. У серсоқол кимсани чодирда қолдириб, каминани чодир ортидаги тепага бошлаб чиқди, эғнидаги чакмонини гиёҳлар устига ёзиб, ёнбошлади. Мен унинг сўзига мунтазир бўлиб, ёнига чўнқайдим.

Шайх кўзлари юмуқ, узоқ хаёлга толиб ўтирди, сўнгра:

— Ҳамадондан дарак йўқми?— деб сўради.

— Дарак йўқ,— дедим.

— Ҳамадондан от-улов, озик-овқат келса... Исфаҳонга йўл олурмиз...— деди шайх.

Ажаб гап! Қуни кеча Исфаҳондан амир Масъуд элчилари келганини эшитиб, Ҳамадондан пинҳона қочиб чиққан шайх, букун энди Исфаҳонга йўл олурмиш!..

— Исфаҳонда... қора ўлат кезиб юрган эмиш,— деди шайх.— Уйма-уй, кўчама-кўча, даҳама-даҳа қора ўлат кезиб юрган эмиш!..

Бошимга бир хум совуқ сув қуйилгандай вужудимни қалтироқ босди.

— Қора ўлат кезиб юрган шаҳарга бориб, ўзини шамга урган капалак ҳолига тушмайлик, устод,— дедим.

Шайхнинг нигоҳида совуқ қаҳр, лабларида кинояли табассум зоҳир бўлди.

— Балли, ўғлим! Исфаҳонда қора ўлат чарх урсин! Аҳли мардум бошига оғир мусибат тушсин, «ҳакими даврон» номини олган фақир эсам, жон ширин, бошимни олиб қочай! Балли, азизим!

Уйламай сўзлаганимдан қаттиқ ўсал бўлдим. Боз устига, шайхнинг Исфаҳонда қолган иниси Абу Маҳмуд ёдимга тушиб, қора терга тушдим. Сўз нишабини бошқа томонга буриш муродида шайхдан вабо ва қора ўлат янглиғ балои офатларнинг сабабини сўрадим.

— Сабабини ўлат хуруж қилган шаҳарнинг ўзига бориб аниқламоқ даркор.— деди шайх.— Ва лекин, Буқрот ҳаким, Жолинус, Абубакир ар-Розий каби табиблар, қадимий Рум, Қоҳира, Ҳинд ва Чин тарихчиларининг гувоҳлик беришича, жангу жадаллар сабаб, Исфаҳондай гавжум шаҳарлар қамалда қолиб, очлик,

яланғочлик хуруж қилган чоғларида вабо янглиғ балон офатлар авж олғусидир. Ул муътабар алломанинг китобларида зикр қилинишича, бундай мусибатли кунларда ер қаъридаги барча инсу жинс юзага чиқиб, ўлат ейишга тутунадур, ўлат ҳиди ва ўлат қониши уйма-уй ташийдур. Биласен: касал борки, юкмайди, касал борки, кишидан кишига ўтади. Қора ўлат ҳам сичқон ва каламушлар билан уйдан уйга ўтиб, ўлим судраб юргувчи нуқс офатдур. Ажаб эмаски, Исфаҳон бошига тушган бу қора кунларни ўшал махлуқлар бошлаб келган бўлса!

Заррируд дарёсининг чап соҳили ёдимга тушди. Шаҳристондан чиқиб, дарёдан ўтиш билан йўқсиллар даҳаси бошланади. Қинғир-қийшиқ кўчалар, кулбаи вайроналар, бостирмалар, ғариб карвонсаройлар, темирчилар, чилангарлар, тақачилар, бешиксозлар, эгарчи ва сангтарошлар, тобутсоз ва пичоқчиларнинг хароба дўконлари нигоҳим олдиға келди. Назаримда, ҳаммаёқда мурдалар қалашиб ётгандай, улар орасида дайди итлар, оч мушуклар, сичқону каламушлар изғиб юргандай бўлиб, жисмим музлаб кетди.

— Билмам,— деди шайх,— қўрққанга қўша кўринур, дейдилар. Гоҳо офат келтирувчи бошқа касалликларни «вабо» деб ваҳимаға тушадилар. Билмам, агар бу йўловчининг «қора ўлат», дегани рост бўлса — унинг давоси ҳам мушкулдир. Бориб кўрганда аён бўлур. Аммо неки дори-дармон, неки доривор гиёҳ бўлса — ҳаммасини сандиқларға жойламоқ даркор, ҳаммасини олиб кетмоқ даркор! Шокалон деган анов йўловчи сенға ёрдам беради.

— Бу йўловчи ким? Исфаҳонликми?— деб сўрадим.

Бу саволимдан шайх ғалати аҳволға тушди.

— Йўқ, бу йўловчи Исфаҳондан эмас, Бухорои шарифдан,— деди шайх.— Камина таваллуд топган Афшонадан. Болалик чоғларимизда бир даҳада бирға ёнғоқ ўйнаб катта бўлганмиз. Камина Бухородан кетганимдан кейин бу шўрликнинг бошиға ҳам кўп савдолар тушибди.— Шайх шундай деб, ажаб бир севги ҳангомасини сўзлаб берди.

Афшоналик серсоқол йўловчининг зурриёти билан Исфаҳонға, амир Масъуд саройиға инъом қилиб юборилган туркий санам ўртасидаги бу ишқ ҳангамаси шайхни нечундир қаттиқ изтиробға солган эди.

— Мен бу шўрлик йигитни кўрмоғим даркор,— деди шайх.— Албатта кўрмоғим даркор!.. Ёшсан, ўғлим,

муҳаббат жафоси бошинга тушмаган. Муҳаббат жафосини тортмабсен, бу фоний дунёга келмабсен!

Камина: «Бу не жафо экан, сўзлаб беринг, устод», деб кулган эдим, шайх маъюс бош чайқаб: «Йўқ, ишқ достонини сўзлаб бўлмас,— деди.— Бу достонни ёзмок мумкин, назмга солиб куйламоқ мумкин, аммо уни бировга сўзлаб бўлмас, кимки сўзласа қадрини ерга урар, азизим!»

Шайх шундай деб, узоқ фикрга толди. Мен устоднинг маҳзун чеҳрасига қараб дилидан нелар кечганини, юрагида не дардлар борлигини ўйладим. Шайх ёшлигида бўй-басти келишган, бағоят хушсурат йигит бўлган. Не-не санамлар унинг васли орзусида оқ чекиб ўтганлар. Журжон ҳокими Қобус ибн Вушмагирнинг қизи Зарринабону шайхга шаҳарлар орасидаги масофаларни ўлчаш усули ҳақида китоб ёздириш баҳонасида уни лутфан саройга таклиф этган. Шайх Зарринабону айтган рисола ни ёзиб берган, бону эса рисола буёқда қолиб, шайхнинг ўзига муҳаббат изҳор қилган. Рай ҳокимаси маликаи Саида ҳам шу аҳволга тушган. У шайхни молихулия¹ дардига мубтало бўлган ўғлини даволатиш матлабида чақиртирган. Аммо шайхни кўриб, ўзи ошиқ бўлиб қолган. Шайх ёши бир жойга борган бу маликанинг изҳори ишқидан зўр-базўр қочиб қутулган. Зотан, шайх аёл зотининг дардини ҳам, кўнглини ҳам бағоят чуқур туяди. Мен буни бундан беш-олти йил муқаддам «Ал-Қонун»нинг олтинчи жилди битилганда билдим. Бу жилднинг бир неча фасли² ожизаларнинг касаллари ва уларни даволашга бағишланган.

Шайх бу фаслларда аёллар жисми, уларнинг олатидаги энг қалтис касалликлар, ёмон шишлар, ҳайз кўриш ва кўрмаслик, фарзанд бўлиш ва бўлмаслик сабаблари ҳақида, бу касалликларни даволаш йўллари, алхусус, бу ишда жарроҳия усулларини қўллаш тўғрисида шундай билимдонлик ва шундай нозик тафсилотлар билан баён қилганким, камина ўқиб лол қолдим, токи бу фаслни ёзмок учун оғир дардга чалинган нечанеча ожизаларни кўрмоқ ва уларни даволамоқ лозимдур. Боз устига, бу шундай дардки, Азроил алайҳиссалом эшикдан кириб келмагунча аёл зоти табибга кўринмайдилар. Бир сафар Исфаҳонда бадавлат бир савдогар ўз маҳбубини беҳуш ҳолда тун ярмидан ошганда

¹ Молихулия — асаб касаллиги.

² Фасл — боб маъносида.

олиб келгани ёдимда. Шайх буни билгани учун бу иш-ни катта одоб ва ибo билан қилар эди, бу боисдан кўплар унга пинҳона мурожаат қилар эдилар.

«Ал-Қонун» китобининг яна бир фасли — ошиқлар вужуди ва уларнинг севги алоқаларига бағишланган. Шайх бу нозик масалада ҳам ажиб зуккоклик ва майинлик билан фикр юритганким, маҳбубларнинг шайхга бу йўсин меҳр қўйишининг боисини каминна шу фаслни ўқиганимда англадим. Шайх уқтирадики, севгида руҳ билан вужудни бир-биридан ажратиб бўлмас, ошиқ-маъшўқлар висол онларида бағоят мулоийм бўлмоқлари лозим, алхусус эр, токи маҳбуб жисми шундай яралганки, ул майинликка ташнадур. Шайх бу нозик муаммоларни шундай шарму ҳаё ва ибo билан баён этадики, унинг дилнавозлиги ва назокатига таҳсинлар ўқидим.

Шайх ҳануз маҳзун ўйлар оғушида эди. У менинг бетоқат бўлганимни сезиб: «Мен ул шўрликни, амир Маъсудга инъом қилиб юборилган ул бахтиқаро ожизани кўрмоғим лозим»,— деб қаттиқ уф тортди.

Мен шайхдан: «Ул шўрликни танийсизми», деб сўрадим. «Йўқ, мен ул бечоранинг онасини танир эдим», деди шайх. Мен бошқа савол беришга журъат этмадим.

Кун ботиб, қош қорайганда чодирга қайтдик. Хуфтон намозидан кейин шайх чодирга шам ёқтириб, қоғозқалам сўради. Мен шайхнинг кўнгли назм ва наво ишқида эканини англадим.

Шайх куйи ва назм бобида қалам тебратишга аҳд қилса, танҳоликни кўнгли тусаб қолади. Илм бобида бир нарса ёзишга жаҳд қилганида эса, билъакс, шогирдларини йиғади, ўзи айтиб туриб, уларга ёздирлишни яхши кўради, аммо шеър ишқида ёнган чоғларида танҳоликка майл билдиради.

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Мен шайхнинг хаёл оғушида аста тебраниб, лаблари пичирлаб ўтирганини кўрдим-да, унинг хаёлини ҳуркитишдан ийманиб, бир чеккага жой солиб ётиб олдим.

Қаттиқ уйқуга кетибмен, бир маҳал қулоғимга ҳазин бир овоз киргандай бўлди. Қимдир юракни эзиб, сув қилиб юборгувчи бир товушда нола қилар, дарду ҳасратларини айтиб йиғлар эди. Уйғониб кетдим.

Шайх чодирнинг тўрида бошини ҳам қилиб, ўзи ясаган гижжакда мунгли бир куйни чалиб ўлтирарди. Унинг ёнида Шокалон деган бояги серсоқол мўйсафид болишга ёнбошлаб ётарди. Ёниб бўлаёзган шам шуъ-

ласида шайхнинг мишжаларида ёш томчилари симоб зарраларидай милтираб турарди. Билдим — шайх ҳозир чодирда эмас, хаёлан ўзи чалаётган ҳазин куй қанотларида бошқа бир оламда парвоз қилиб юрибди...

Куй тинди.

Шайх мишжаларидаги ёш томчиларини кафти билан артиб, ҳамшаҳарига қараб жилмайди.

— Қариганда кўнгли бўш бўлиб қолар экан киши, Шокалон!

— Айб қариликда эмас, асли кишини йиғлатадиган куй бўлибди,— деди Шокалон,— битган байтнинг ҳам юракни тилка-пора қилади, басталаган куйнинг ҳам. Яна бир ўқи, Абу Али!..

Шайх бир хўрсиниб олди-да, кўзларини юмиб секин ўқиди:

Дилмда она юрт доғи,
бу дарднинг борми давоси,
Эрам боғидан афзалдир
она юртингни саҳроси.
Кўзимга тўтиё қилгум
агār бир кун гузар этсам,
Мусофир хирқасни ташлаб
диёрим васлига этсам.

— Ҳайҳот!— деди шайх бошини сарак-сарак қилиб.— Мусофир бўлмай, мусулмон бўлмас, деганлари рост экан. Жудолик не, туғилган юртдан айрилиб, мусофир бўлмоқ не, фақирдан сўр, Шокалон! Кўзимни бир дақиқа юмсам... нигоҳим олдига Афшона қирлари келади, болаликда чўмилган ариқлар ва булоқлар келади. Кўзим уйқуга кетса... Бухоро кўчалари, Жуйи Мўлиён даҳаси тушимга киради. Уйғониб кетиб, тонг отгунча тўлганиб чиқамен...

— О, Абу Али! Абу Али!— деди Шокалон уф тортиб.— Афшона ҳам, Бухоро ҳам сен билган Афшонаю сен билган Бухоро эмас!..

— Не чора?— деди шайх,— не чора; Шокалон! Сенинг сўзларингга инонмай иложим йўқ. Аммо... не бўлмасин, кўзимни бир он юмсам, нигоҳим олдига болалик чоғларим келади. Ушал боғлар, ўшал қирлар, ўшал сувлар эсимга тушади. Қариган чоғимда бир кўрсам, Афшона боғларини бир кезсам, Бухоро кўчаларидан бир ўтсам, надарим қабрини бир зинрат қилсам, шундан бошқа тилагим йўқ, Шокалон...

— Иншоолло, тилагинг қабул бўлғай, Абу Али!— деди Шокалон.

— Майли,— деди шайх,— сен ётиб дамингни ол, менинг уйқум қочди, далага чиқиб, бир айланиб келамен...

Шайх шамларни ўчириб чодирдан чиқди.

Эртасига Ҳамадондан келадиган юклар етиб келди. Биз работни тарк этиб, Исфаҳон томон йўл олдик».

(Абу Убайд ал-Жузжоний хотираларидан.)

2

Сипоҳсолор¹ Абу Тоҳир тонг чоғи от чоптириб келганида бутун сарой оёққа турган, ҳовлидаги тошфонуслар, қандиллардаги шамлар ёқилган, қиличларини шарақ-шуруқ қилган навкарлар, ранглари қув ўчган ҳарам бекалари, тасбеҳ ўғирган уламолар ва яна аллақандай қора кўлагалар уёқдан-буёққа изғиб юрар, шам шуъласи ёрнотолмаган ғира-шира бурчаклардан: «Симоб! Симоб!— деган шивир-шивир овозлар эшитиларди.— Бухоро санами амирнинг қулогига симоб қуймиш!»

Иккинчи ошёнадаги саломхонада, табиблар бўлса керак, узун оқ ятакли уч-тўрт одам қақшаб-қалтираб турар, тўрдаги шабистон эшиги берк, ичкаридан секин инграган бўғиқ овоз эшитиларди.

Саломхонага шитоб билан кириб келган Абу Тоҳир шитоб билан юриб бориб эшикни очди. Ичкаридан келётган бўғиқ нола эшик очилганда қаттиқроқ эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан сўнди.

Амир Масъуд, не-не жангларда ёвга аёвсиз қирон келтирган, Ҳиндистон чакалакзорларида қутурган йўлбарслар билан яккама-якка олишган амир Масъуд, бошини зарбоф тўннинг этагига ўраб, ерда юмалаб ётар, унинг аламли инграши улкан чорбурчак хонанинг қуббасимон шифтида акс садо бериб, совуқ янграрди. Амирнинг тепасида қўрқувдан қўлидаги косаси дир-дир титраган нотаниш бир табиб билан рангида ранг қолмаган эшик оғаси турарди.

Абу Тоҳир тез юриб бориб амирнинг ёнига тизза букди.

— Валинеъмат.

¹ Сипоҳсолор — бош қўмондон.

Амир тузоққа тушган қушдай питир-питир қилиб, зарбоф тўни этагидан бошини соқит қилди. Худди отасининг кўзларидай қийғоч кўзлари қонталашган, ёноқлари бўртиб чиққан чўяндай қоп-қора юзи аллақандай кўкариб кетган.

— Абу Тоҳир!— деди амир Маеъуд, тўсатдан кўзларида ўт чақнаб.— Ул маккор саҳронишин Алитегин падари бузрукворим учун каминадан ўч олмоққа қасд қилибди! Инъом этган фоҳишаси симоб қуйди қулоғимга, симоб!.. Қани фаришта ниқобидаги ул жодугар?— деди амир, қонталашган кўзларини эшик оғасига қадаб.

Эшик оғаси икки букилиб таъзим қилди.

— Ул жодугар ақлидан озмиш, амири калон!

— Ақлидан озган бўлса... тириклайин гўрга тикмоқ лозим ул ёсуманни! Ҳмм...— Амир яна қулоғини чангаллади-ю, юзтубан тушиб боши билан ер сузишга киришди.

Абу Тоҳир бетоқат бўлиб:

— Иншоолло, шифо топасиз, валинеъмат!— деб хитоб қилди.— Фақир амиримга ажаб бир хабар топиб келдим! Тобаристон дарвозасининг дарвозабони... дарвеш кийимида уч нафар номаълум кимсаларни тутиб-дур.

— Номаълум кимсалар? Мен ажалдан сўзласам, сен номаълум кимсадан сўзлайсен!..

— Амири калон!— деди Абу Тоҳир зорланиб.— Сўзимнинг «берди»сини эшитинг. Бу дарвешларнинг бири ўзини... ҳазрат ибн Сино деб атармиш!..

— Ҳазрат ибн Сино?

— Баайни шундай!

— Э, яратган эгам! Валинеъмат падари бузрукворим бўйи баробар олтин ваъда қилганида ҳам боришдан бош тортиб, қочиб юрган ҳазрат ибн Сино энди дарвеш қиёфасида ўз оёғи билан юриб келмиш!— Амир, қонталашган қисик кўзларини лўқ қилиб, бошини ликиллатди, ликиллатганда бир он тинчиган оғриқ қайта хуруж қилди чоғи, қулоқларини шап ушлаб:

— Ибн Сино бўлса қайда?— деб ингради.— Олиб кел уни дарҳол! Ё халлоқ! Шояд бу ҳақимни ҳозир сабаб, ўзининг берган бу дарди бедавони ўзинг даф қилсанг!

Абу Тоҳир апил-тапил ўрнидан туриб, ташқарига отилди.

Бу пайт Сино билан Абу Убайд саройнинг боғ томо-

нидаги ҳовлида, бир маҳаллар ҳавзи кавсар номини олган мрамр сарҳовуз бўйида ўтиришар эди.

Ҳали кун чиқмаган, бироқ ҳовлидаги чинор ва садалар нафис лоларанг шуълага чулганган, офтобни соғинган қушларнинг куйи авжига чиққан. Тонг ели овлоқ қир гиёҳларининг сал тахир, ўткир ҳидларини уфуларди. Қаердандир яқиндан қилич-қалқонларнинг шарақ-шуруғи, «Хаҳ, ур! Хаҳ, чоп!» деган бўғиқ хитоблар эшитилар, афтидан, сарой ортидаги ҳовлида сарбозлар машқ қилишмоқда эди.

Ибн Сино ғалати бир ҳолатда эди.

У кеча намози асрда Абу Убайд ва Шокалон билан бирга Табаристон дарвозасига етиб келганида кимлигини ошкор қилмоқчи эмас эди. У ўз шериклари билан дарвеш қиёфасида дарвозадан ўтиб, шаҳарни даҳамадаҳа, кўчама-кўча айланиб чиқмоқчи, қора ўлат тўғрисидаги мудҳиш гапларнинг рост-ёлғонлигини сўраб-суриштирмоқчи ва шунга қараб бирор тadbир кўрмоқчи эди. Кейин ҳовлисига ўтиб, иниси Абу Маҳмуддан хабар олиш ниятида эди. Унинг ҳовлиси саройдан йироқ эмас, Зарринруд дарёсининг машриқ томонида, Шаҳристон мачитининг ортидаги Куйи Гунбаз даҳасида, сердархт, серсоя, осойиштагина бир кўчада.

Бухорога ўхшаш Исфаҳоннинг ҳам ўн икки дарвозасини бўлар, устига тоғда юк ортилган филлар ҳам бемалол ўта оладиган бу дарвозалардаги ҳамма дарвозабонлар уни яхши танир эди. Агар Тобаристон дарвозасида илгариги дарвозабон бўлганида «ибн Сино» деган калиманинг ўзи кифоя қиларди, бироқ амир Масъуд тайинлаган янги дарвозабонлар «ибн Сино» деган номни эшитганларида ҳам пинакларини бузишмади, ё ишоншмади, ё ишоншса ҳам парво қилишмай, кечаси билан ушлаб ўтиришди. Фақат тонг чоғи оғиз-бурнини қора мато билан боғлаб олган бир сардор бориб, уларни отга миндириб олиб кетди.

Шаҳар ҳали уйқудами ё барча мардуми мўмин уни тарк этганми, қалъа узра қандайдир совуқ сукунат ҳоким эди. Фира-шира кўчалар, чорраҳалар, гузарларда қандайдир қора соялар, йўқ, соя эмас, ўлик йиғиб юрган сарбозлар кўзга чалинарди... Ҳа, ибн Сино янглишмади, устларига қора либос кийиб, оғиз-бурунларини қора мато билан ўраб олган сарбозлар, қўлларида паншаха, кўчама-кўча ўлик йиғиб юришарди...

Улар дарё соҳилидаги гузарлар, тор кўчалар, хароба кулбалар бўсағасида чўзилиб ётган мурдаларни

худди тўнкани тепгандек тепиб кўришар, сўнг, қўлла-
ридаги паншахани ерда чўзилиб ётган мурдага пичан-
га санчигандек санчиб, даст кўтаришарди-ю, орқалари-
дан келаётган аравага отишарди.

Нимқоронғи кўчаларда ўлик йиғиб юрган қора соя-
лар, айниқса Пули Шаҳристон кўпригидан ўтиб, Нақши
жаҳон майдонига яқинлашганларида кўлайиб кетди.

Во дариг! Шокалон айтган машъум гаплар рост
чиқди, рост!..

Ибн Сино, юраги тинимсиз зирқираб, бир-икки жой-
да тўхтамоқчи бўлди. Бироқ уларни бошлаб бораётган
сардор, қамчи ўқталиб, тўхташни қатъий ман қилди.

Нақши жаҳон майдонидан ўтишлари билан ўнг қўл-
да, дарёнинг у юзиди «Ҳисор» кутубхонасининг юксак
пештоқлари кўзга чалинди.

Суюкли маскан! Сўнгги йилларда руҳига сафо, кўнг-
лига тасалли бериб келган бирдан-бир оромгоҳ! Алло-
малар, шоирлар, толиби илмлар қароргоҳи!.. Ибн Сино-
нинг ўз ҳовлиси ҳам кутубхонага яқин. Қуйи Гунбаз
дахаси кутубхона ортидаги гузардан бошланади. Лекин
бу не? Кутубхонанинг баланд тиллакори гумбази ўпи-
рилиб тушган, атрофдаги дўкон ва расталарга ўт кет-
ган бўлса керак, улкан култепага айланган эди!

Ибн Сино юраги қаттиқ сиқилиб, отининг бошини
беихтиёр ўнгга бурди, бироқ олдинда кетаётган сардор
яна қаҳр билан бурилиб: «Орқамдан қолма!» деб ишора
қилди... яна озгина юрса ҳовли-жойини, ёру биродарла-
рини кўрарди, иниси Абу Маҳмуд тирикми, йўқми —
бохабар бўларди. Не чора? Кўролмади. Билолмади!

Мана энди, кўнгли хуфтон, сарой ҳовлисида, мар-
мар сарҳовуз соҳилидаги мраммар суида ўтирибди. Рў-
парадаги икки ошёналик ҳаворанг мраммар сарой мовий
осмондай тиниқ ярқирайди, боғда булбуллар сайрайди,
дала гиёҳлари нозик атир уфуради, нессиқ нон ва қову-
рилган гўшт ҳиди димоққа гуп-гуп уради, гўё шаҳарда
на қора ўлат бор, на очлик-яланғочлик!

Ибн Сино ичида аччиқ кулимсираб, кўзини юмди!

Ҳа, нечун бунга ажабланасен, Абу Али? Ўзинг бил-
ган Шамсуддавла даврида ҳам, бу шаҳарда кўп йил-
лар ҳокимлик қилган Алоуддавла чоғларида ҳам шу
аҳвол эмасмиди? Мана шу баланд деворнинг у томони-
да биров оч бўлса, биров тўқ, бировнинг усти бут бўл-
са, биров яланғоч эмасмиди? Бу томонда эса, мана шу
сарҳовуз ўртасидаги ана у гумбазли шийпон тағида ҳар
оқшом мисли кўрилмаган базми жамшидлар бўларди.

Бу ерга барча аркони ҳарб ва аркони давлат йиғилар, тиниқ, хушбўй шароб фавворалардан оққан сувдай оқар, энг машҳур созада ва навозандалар ўлтириш аҳлининг кўнглини хушлар, гоҳи-гоҳида эса, ҳовузнинг у чеккасидаги сўри олдига ҳарир парда тутилиб, унга ёш, гўзал канизлар таклиф қилинар, улар ярим-яланғоч бўлиб рақсга тушишар эди...

Ҳамадонда-чи? Алоуддавладан аввал Шамсуддавла ҳокимлик қилган чоғларда-чи?

Бир кун соғ бўлса, ўн кун хаста, бир кун ҳушёр бўлса, ўн кун сармаст — Шамсуддавла мешдай қорнини майга тўлғазиб, телба-тескари ишлар қилар, жунбишга келган чоғларида ўзини улуғ саркарда деб ҳис этар, фақат қўшни шаҳар ва қўшни давлатлар эмас, машриқда султон Ғазнавий, мағрибда Румгача забт этиш ҳақида ақл бовар қилмас режалар тузарди. Саройга йиғилган аъёну боёнлар эса, қўлларида лиммо-лим қадаҳ, маст-аласт ҳокимга ҳамду санолар ўқишар, ўзини амрал мўъминин, деб атаган саҳронишин султон Ғазнавийни калака қилишиб, тентак Шамсуддавлани кўкларга кўтариб мақташарди, уни бирда фотиҳи музаффар дейишса, бирда бўлғуси амрал муслимин, деб айюҳаннос кўтаришарди...

Шон-шуҳрат орзусида ёнган телба ҳоким эса бу мадҳиялардан баттар шишар, шу он, шу дақиқа қўшин тортишга чоғланарди. Ҳа, у тунги базми жамшидларда жўшиб жунбишга келар, эрталаб эса, мешдай қорнини чангаллаб, дод-фарёд чекар, кечаги «фотиҳи музаффар» эрталаб кучала еган итдек тиришиб, илтижо тўла кўзлари билан ибн Синонинг кўзларига мўлтираб қарарди. Уни бирда «ҳазратим», деса, бирда «тақсири олам», деб чақирар, унинг айтганини тарки вожиб қилмасди. Ибн Сино эса, сабаби ёшлик, адолатли шоҳ ҳақидаги кўнглидаги эзгу орзусини рўёбга чиқариш истаги билан ёнар, ўлим даҳшатидаги қўйдаи ювош бўлиб, кўзлари мўлтираб ётган «фотиҳи музаффар»ни инсофли ва диёнатли ҳокимга «айлантириш»га тутинарди. Шу ниятда телба ҳокимга ҳар куни ҳуқна қилар, огзига дору қуйса, суюлган миясига эзгу истаклар, адолатли шоҳлар ҳақидаги эртак ва ривоятлар, буюк алломаларнинг буюк орзуларини «қуйишга» тутинарди. Шунда яна бир ажаб ҳол содир бўлар, ибн Сино доруларидан енгил тортган гўдакфейл, телба ҳоким унинг эзгу ўйларини, етимпарвар, гадопарвар шоҳлар ҳақидаги эртак ва ривоятларни жон қулоғи билан эшитарди. «Ҳазра-

тим»нинг ҳар бир сўзини маъқулларди, ногаҳон ёпишган бу бедаво дарддан даво топса, иншоолло, ўзи ҳам шундай эзгу ишлар қилишга қасам ичарди. Ибн Сино эса, яна сабаби ёшлик, оқкўнгиллик, мешқорин Шамсуддавланинг берган ваъдалари, ичган қасамларига оппа-осон инонарди. Инонгани учун ҳам унга вазир бўлишга розилик берган, кейин вазирлик мансабига суяниб, девони лашкарга ажратилган пулларни девони давлат ихтиёрига ўтказган, қўшин сонини камайтириб, мадрасалар, карвонсаройлар қуриш, ариқлар қазиб, дашти биёбонларга сув чиқариш режаларини тузган эди. Лекин, э воҳ! Унинг режалари амирлар қиличини қинидан чиқарган, инсофга юз тутган «одил шоҳ!» эса... қорнидаги оғриқ сал пасайиб, кечалари кўзига кўринган Азроил алайҳиссалом даф бўлиши билан ҳазрат ибн Синога берган ваъдалари ҳам ёдидан чиқарди! Ваъдалар ўрнига Ҳамадон боғидаги худди мана шундай гумбазли шийпон тагида яна илгариги базми жамшидлар бошланар, яна май ва шароб фавворалардан оққан сувдай оқар, яна созанда ва хонандаларнинг куй ва қўшиқлари осмони фалакка кўтарилар, яна бурунгидай ҳамду санолар ўқилиб, кечагина игна ютган итдай инграб ётган «оддий шоҳ» яна жаҳонни тиз чўктириш орзуси билан ёнар эди! Бу ҳол неча марта такрорланди! Э воҳ, фақат амир Шамсуддавланинг пуч орзулари эмас, ибн Синонинг маърифат ва эзгулик ҳақидаги орзулари ҳам — ҳамма-ҳаммаси пуч хаёл бўлиб чиқди!

Ибн Синонинг хаёлини:

— Ҳазратим?— деган овоз бўлди.

Ҳовузнинг олдида сипоҳсолор Абу Тоҳир қўл қовуштириб турарди.

— Марҳамат! Амири калон лутфан кўрмоқ истайдур сизни!— Абу Тоҳир Абу Убайднинг эғнидаги қуроқ жандасига шубҳа билан қараб қўйди. Буни пайқаган ибн Сино:

— Бу йигит шогирдим бўлур,— деди.— Каминага ёрдам берур. Йўл бошланг, жаноби сардор!

Таниш кошонанинг беҳисоб шамлар зўрға ёритган тор ва узун йўлаклари кимсасиз эди. Икки ёнда саф тортган икки тавақали беҳисоб ўймакор эшиклар берк, мрамар зиналардаги гиламлар йиғиштириб олинган, йўлак шипшийдам ва кўримсиз эди.

Иккинчи қаватдаги улкан саломхонанинг бурчагида бир гуруҳ оқ жуббали уламолар гўж бўлиб туришар, уларнинг кўзларида қўрқув ва ташвиш акс этарди.

Абу Тоҳир билан кириб келган икки дарвешни кўрганда улар «гур» этиб, бир қўзғалиб олишди-ю, яна жим бўлиб қолишди. Уртага чўккан жимликда:

«Ибн Сино дарвеш қиёфасида? Вой тавба! Қай бири ибн Сино?»— деган шивир-шивир овозлар эшитилди.

Абу Тоҳир икки тавақали нақшинкор эшикни аста очиб, ибн Сино билан Абу Убайдга йўл берди.

Шифти ва деворлари нозик пуштиранг кошинлар билан зийнатланган кенг, бироқ аллақандай файзсиз хона ғира-шира эди.

Боя Абу Тоҳир кирганда гилам устида юмалаб ётган амир Масъуд бир маҳаллар Шамсуддавла, кейин Алоуддавла ўтирган сержило олтин курсида ўтирар, у ўнг қулоғини маҳкам ушлаб олган, кўзлари юмуқ, кўкимтир кенг юзида чексиз бир изтироб муҳрланган эди.

Амир, Абу Тоҳирнинг «Валинеъмат!» деб шивирлаганини эшитиб, кўзини очди-ю, эшикда таъзим бажо келтириб турган икки қаландарга узоқ қадалиб қолди. Унинг кўкимтир юзидаги изтироб таажжуб билан, таажжуб шубҳа билан алмашди.

— Ҳазрат ибн Сино?.. Узини ибн Сино деб даъво қилган ким?

— Фақир, давлатпаноҳ!

— Во ажабо!— деди амир.— Сен ўшал... ҳакими даврон ибн Сино бўлсанг... у амирал мўъминин элчи юборганида нечун яшириндинг? Нечун менинг мушрифларим борганда Ҳамадонни тарк этиб, бош олиб қочдинг? Нечун қочдингу, нечун энди ўз оёғинг билан юриб келдинг?

Ибн Синонинг лабларига билинар-билинемас табассум югурди.

— Агар амири калон каминадан норози бўлсалар, Исфаҳонни дарҳол тарк этишга ҳозирмен, давлатпаноҳ!

— Йўқ-йўқ! Мен ташрифинг сабабини сўрадим, холос!

Ибн Сино чуқур хўрсиниб, бошини пастроқ эгди.

— Амири калъон! Каминани Исфаҳонга олиб келган бирдан-бир сабаб — вабодур!

— Вабо?

— Маъзур кўрасиз, амирим, вабоми ё кавсусми¹, ҳозир бир нарса дейишга ожизмен. Ва лекин шаҳарда

¹ Кавсус — тиф.

уйма-уй қора ўлат кезиб юрмиш, деган машъум хабар қулоғимга етиб борди. Бу машъум хабар...

— Шаҳарда қора ўлат кезиб юрган бўлса... инчунин, ҳукми олло шу эрур!— деди амир, деди-ю, тўсатдан юзи қаттиқ бужмайиб, ўнг қулоғини чангаллаб олди.

— Симоб! Маккор Алитегин юборган жодугар симоб қуймиш қулоғимга. Симоб!

«Маккор Алитегин юборган жодугар?»— Ибн Сино юрагида кўтарилган ғалаённи зўрға босиб, тахтга яқинлашди.

— Симоб? Қандай симоб?

— Ул фирибгар Алитегин...

— Аввал оғриқдан сўзланг, амирим! Бетўхтов оғрийдими ё?..

— Йўқ-йўқ... дам оғриб, дам тўхтайдур. Бигиз суққандай безиллаб оғрийдур!

— Тўхтаганда-чи? Дарҳол тўхтайдурми ё оғриқ давом этадурми?

— Дарҳол тўхтайдур, дарҳол! Мана, тўхтади, оллога шукур, тўхтади... Йўқ-йўқ, тагин бошланди. Миямга ўтди. Қулоқ пардамни тешиб миямга ўтди! Симобнинг ўзи эмас, оғу қўшилган симоб бу, оғу! Э яратган эгам! Ёзуғим не меннинг, ёзуғим?

«О, қаттол! Бераҳм-бешафқат қаттол! Сен келтирган бу қатлу қирғин, бу очлик-яланғочлик, бу офат — ёзуғинг эмасми, дажжол?»

Ибн Сино бўғзига келган аламни зўрға ичига ютиб:

— Камина ул канизни кўрмоғим даркор,— деди.— Ул каниз...

— Кўрмоғи даркор! Субҳонолло! Аввал бу азобдан қутқар мени! Агар чиндан ўшал ҳакими даврон... ҳазрат ибн Сино бўлсанг, бу балои ногаҳонийдан қутқар аввал! Кейин... керак десанг, ҳасмингга ол ул жодугарни!

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, қулоғингизни даволаймен, амирим. Аммо... даволашдан аввал сизга бир арзим бор...

— Аввал давола, сўнгра айтасен арзингни!

— Сабр қилинг, амири калон! Арзим шулки, шаҳар дарвозалари дарҳол очилмоғи даркор. Бу балон офат оғушида қолган шўрлик аҳли мардум қир-адирларга чиқиб, баҳор гиёҳларидан баҳраманд бўлмоғи лозим. Шу букун барча жарчи ва барча табибларни саройга йиғмоқ жонз! Фақир доривор гиёҳлар номини айтиб

берамен. Жарчилар ва табиблар жар солиб, бу гиёҳларни мардуми мўминга айтмоқлари лозим! Гузарларда дошқозонлар қурдирмоқ даркор. Доривор гиёҳларни қайнатиб, сувни уйма-уй улашмоқ лозим. Билъакс барча аҳли мўмин қирилиб кетур, амири калон!

— Ё халлоқ!— амир қўлини қулоғидан олиб, қон-талашган кўзларини Абу Тоҳирга қадади.— Сен... қай гўрдан топиб келдинг, бу телба дарвешни?— деди у, қалтироқ босиб, лекин бир дақиқа тинган оғриқ қайта хуруж қилди чамаси, курсидан секин сидирилиб тушиб, ердаги гиламга юзтубан ётиб олди.— Ҳақими ҳозик ибн Сино эмас, маккор бир шайтон бу! Билъакс... неки арзи бўлса, аввал даволаб, кейин айтса ўлурму бу хунрез?

— Ҳозир даволаймен, амирим, ҳозир... Фақат фақирнинг шартин ёдингизда бўлсин!— Ибн Сино шундай деди-да, Абу Тоҳирга юзланди.— Учтинчи шеригим қайда? Дарҳол топинг уни! Туяда дори-дармон солинган сандиқлар бор. Фармон беринг. Дарҳол келтирсинлар!..

— Дарҳол!— деди амир инграб.— Дарҳол!

Абу Тоҳир апил-тапил юриб хонадан чиқди, ибн Сино оёқ учида юриб, Абу Убайднинг ёнига борди.

— Сен ҳовлига тушиб, қизил сандиқни оч!..

Абу Убайд унинг сўзини эшитишга сабри етмай:

— Устод!— деб шивирлади.— Устод! Чиндан амирнинг қулоғига симоб қўйилганму?

Ибн Сино кафтини оғзига қўйди.

— Йўқ, чамаси, қулоғи йнринглаб, қурт тушган...

Абу Убайднинг кўзларидаги қўрқув ваҳимага айланди.

— Қурт?

— Ҳмм!— ингради амир.— Қайдасен, ҳақими ҳозик? Даф қил бу балон офатни! Бўйинг баробар олтин берамен, олтин!

Ибн Сино амирга жавоб бермай, Абу Убайдга юзланди.

— Қизил сандиқни очсанг, кўк шишачада миср боқиласининг ширасини кўрасен. Унинг ёнидаги қора халтада янчилган куст, сариқ халтада назли ўти бор. Тўхта! Нафармон шишачада ковул уруғининг қайнатмаси ҳам бор. Чопиб тушиб, ҳаммасини олиб кел!

— Дарҳол!— деди амир, боши билан ер сузиб.— Ҳой, ким бор? Саройбон? Дарҳол келтир доруларни, дарҳол!..

Амир Масъуд уйқудан уйғонса ҳам қимир этишга кўрқиб тўшагида узоқ ётди. У қаттиқ ухлаган бўлса керак, офтоб машриқдан мағрибга кўчган, хилватхонанинг кунгай томонини қоплаган шерозий гиламлар, фақат гилам эмас, бутун хона — нозик ложувард кошинлар билан зийнатланган шифт, шифтдаги жимжимадор биллур қандил, қандилга терилган шамдонлар, деворларга осилган қилич ва қалқонлар — ҳаммаси гўё қонга бўялгандай тиниқ қирмизи рангга кирган эди.

Амирнинг қулоғига қадалган санчиқ тақа-тақ тўхтаган, хаёли равшан, ҳорғин жисми ажиб бир ором ва фароғатда эди. У кўпдан бери вужудида бундай роҳат-фароғат сезмаган, фақат болалик чоғларида, кечалари суюкли аммаси Хатлибегимнинг қучоғида ётиб, унинг майин сийнасини ўйнаб эркаланган маъсум болалик чоғларидегина шунга ўхшаш ажиб бир ҳолатда бўларди, холос.

«Ё карим! Бу кўрсатганингга минг қатла шукур! Осий бандангдан ўз иноятингни дариғ тутмадинг. Емонлар йўллаган балои офатни ўзинг даф этдинг!..»

Ҳа, кечаси қулоқ-миясига ништардай санчилган оғриқдан уйғониб кетганида, амир бу фоний дунё билан видолашиш онлари келди, деб ўйлаган эди. Йўқ, оллонинг меҳри карамига қарангки, ибн Сино тимсолида бу ҳақими балогардонни етказди!

Бу ҳақими ҳозиқ сафро рангли уч-тўрт томчи малҳам томизиб, майиздеккина бир нарсани ичирди ҳамки, амир кўзи уйқуга кетганини ўзи ҳам билмай қолди... Мана, энди, толиққан вужудида ғалати ором, хаёли офтобдай мунаввар, осуда хилватхонада ёлғиз ётибди.

Ажаб савдо! Наҳот эгнига қуроқ жанда, бошига эски қулоқ кийиб олган бу кекса қаландар чиндан ҳам ҳақими даврон аталмиш ҳазрат ибн Сино бўлса?.. Агар чиндан ҳам ўшал ибн Сино бўлса... нечун дарвеш кийимида келди? Нечун эрмиш! Ўз ихтиёрим билан келишимга сабаб — шаҳарда уйма-уй кезиб юрган қора ўлат демадими бу дарвеш? Вабоми — кавсусми, хуллас калом, аҳли мардумнинг бошига тушган балои офат сабаб, раҳм қилиб келдим, демадими у? Ҳа, шундай деди! Шаҳардаги барча жарчи, барча табибларни чақирмоқ керак, деди. Доривор гиёҳларим бор, даҳа-даҳаларга дошқозонлар ўрнатмоқ лозим, бу доривор гиёҳ-

ларни қайнатиб, аҳли мўминга улашмоқ даркор, деди. Шаҳар дарвозаларини очиб, мардуми мўминни қир ва адирларга чиқармоқ лозим, токи мен айтган доривор гиёҳларни териб есинлар, деди.

Вабо! Қора ўлат!

Мана, бу ойдан ошдики, бу балои азимдан амирнинг ўзи ҳам қаттиқ васвасада. У сарой дарвозаларини тақа-тақ ёптирган. Одам боласи уёқда турсин, пашша ҳам киролмайди. Лекин пашша киролмаса ҳам бир-биридан совуқ хабарлар қулоғига етиб келмоқда. Уйма-уй кезиб юрган қора ўлат тўғрисида, очликдан ит, мушук ва ҳатто каламушларни ея бошлаган йўқсиллар тўғрисидаги мудҳиш мишмишлар амирни ҳам ваҳимага солмоқда, кечалари кафанга ўралган ўликлар, жулдур чопон гадолар, қоқсуяк тиламчилар тушларига кириб, оромини бузмоқда. Шу боисдан ҳам довруғи оламга кетган бу алломай замоннинг ўз оёғи билан кириб келгани яхши бўлди. Яхши бўлди-ю, бироқ унинг келиши билан бошқа бир ғоят нозик ва ғоят қалтис муаммо туғилди. Агар дарвеш қиёфасидаги бу кимса чиндан ҳам ўшал ҳакими даврон ибн Сино бўлса, амир уни дарҳол, шу бугуноҳ доруссалтанатга, падари бузрукворининг ҳузурига жўнатмоғи лозим! Чунки ҳазрат ибн Сино Исфаҳонга, амир Масъуд саройига ташриф буюргани тўғрисидаги бу хабар Ғазна мунавварага етиб борса, давосиз дард оташида қоврилиб ётган валинеъматини не дейди? Усиз ҳам ўз пуштикамаридан бўлган фарзандидан ҳадиксираб, уни тожу тахтдан мосуво қилиш ниятида юрган отаси қаҳр қиличини яланғочламасмикин? Яланғочлайди! Бас! Бу хабар овоза бўлмаслиги даркор, уни ҳеч ким, алхусус, танийдиган одамлар кўрмаслиги жонз! Агар лозим бўлса бошқа табиб ва жарчилар жар солсинлар, дошқозонларда доривор гиёҳларни қайнатиб, фуқарога улашсинлар, ибн Сино эса... Йўқ, уни ҳеч ким кўрмаслиги маъқул, саройда турганини ҳеч ким билмаслиги даркор!

Амир шу тўхтама келди-ю, ёстиғи остидан шақилдоғини олиб шақиллатди. Эшик оғасини йўқ бўлса керак, Абу Тоҳир кириб, амирнинг қаршисига тизза букди, букаркан:

— Оллога шукур!— деб кулимсиради у.— Ранг-рўйингиз яхши, амири бузруквор!

Амир қовоғини уйиб:

— Анов... Дарвеш қиёфасидаги табиб қайда?— деб сўради.

— Табиб... Ижозатингиз билан ҳамадонлик жодугарни кўргани кетди, валинеъмат.

— Ҳмм...— амир, парқу ёстиқларини қўлтиғига тортиб, оёқларини кўрпачага узатди. У ҳам отасига ўхшаб, энг яқин надимларига оёқ уқалатишни яхши кўрарди.

Буни билган Абу Тоҳир бенхтиёр амирнинг оёқ томошига силжиди. Лекин шу пайт эшик берухсат очилди-ю, эшик оғаси кириб, таъзим қилди:

— Бир қошқ қонимдан кечгайсиз, амирим, дивсувор!

— Қайдан?

— Доруссалтанатдан, амири калон! Ул меҳри дарё Хатлибегимдан мактуб келтирмиш!

Амир шитоб билан ўрнидан турди-да, тўрдаги йўлбарс териси билан қопланган нақшинкор курсига бориб ўтирди.

— Ижозат эт, кирсин!

Эшик оғаси чиқиши билан бўсағада бошида дивсуворлар нишони қадалган қундуз телпак, эғнида қалин жун чакмон, белини кумуш камар билан боғлаб олган, кўзлари уйқусизликдан қонталашган бир навкар кириб, пойгакка тиз чўқди-да, лом-мим демай қамчисининг дастасини бурашга киришди.

— Мактуб!

Дивсувор ҳамон индамай қамчисининг дастасини бурар эди. Тўсатдан, дастанинг бош томони ажралиб, қолган қисмида ингичка кавак кўринди. Дивсувор кавакдан найча қилиб ўралган бир қоғозни олиб амир ўтирган курси томон эмаклаб кела бошлади.

— Кимхоб тўн! . . .

Амир қалтироқ қўллари билан найсимон мактубни ёзиб, ўқишга киришди. Унинг қийғоч кўзлари қоғоз сатҳидаги чумоли изи янглиғ майда сатрлар устида югураркан, ҳаяжондан бўғриққан қорамтир юзида таажжуб аломати зоҳир бўлди, таажжуб ҳайрат билан алмашди-ю:

— Субҳонолло!— деб ўрнидан туриб кетди.

Абу Тоҳир ранги ўчиб:

— Не мужда бор?— деб сўради.— Ул валинеъмат амирал мўъминин, иншоолло, саломатдурлар?

— Саломат! Иншоолло, саломат!— Амир тўсатдан асабий хахолаб кулди.— Ул ҳакими даврон... ҳазрат ибн Сино доруссалтанатда... эмнш!

— Ё тавба! Ҳазрат ибн Сино доруссалтанатда?

— Ҳа, ҳакими даврон ибн Сино Ғазнаи мунаввара-

да пайдо бўлган эмиш! Уни ўша, икки ой муқаддам келиб кетган ариз Абулвафо Сарик Тегинободдан топиб борган эмиш. Вазири аъзам Али Ғариб билан анов... ҳезбачча Абул Ҳасанак асъасаю дабдаба билан кутиб олган эмиш ҳазратларини!

— Валлоҳу аълам!— деди Абу Тоҳир ёқасини ушлаб.

— Сен эрса... бу дарвешга инониб юрибсен!

— Амири калон! Давлатпаноҳ!— Абу Тоҳир кимнинг олдида тургани ёдидан чиқиб ёқасини ушлаганича уёқдан-буёққа юрди.— Йўқ, йўқ, бу сўзга инонманг, валинеъмат! Яъники, доруссалтанатда пайдо бўлган ул ибн Сино... чин ибн Сино эмас, ёлғон ибн Сино!

Амирдан садо чиқмади. У тўрдаги курсьга суянганича узоқ ўйга толди. Туйнукдан қуйилган қизғин шуълада унинг отасининг юзидай дағал кенг юзи нақобдай совуқ, сийрак қошлари қаттиқ чимирилган, тақасимон мурти тагидаги юпқа лаблари алланималарни пичирлар, у гўё ўз-ўзи билан гаплашар эди.

— Ёлғон ибн Сино нечун керак у икки корчалонга?

— Нечун?— деди Абу Тоҳир, кинояли кулимсираб.— Ҳар қалай, яхши ният учун эмасдур, амирим!

— Инчунин?

— Инчунин амирал мўъминининг ишончини қозонмоқ, сўнг даволаш баҳонасида шу сохта ибн Сино қўли билан...— Абу Тоҳир ўз гумонидан ўзи қўрқиб кетиб «ялт» этиб амирга қаради.

Амир, қисик кўзлари баттар қисилиб, унга тикандай қадалиб турарди.

— Қўли билан не? «Худо»сини айтдинг, «берди»сини ҳам айт, Абу Тоҳир!

— Валинеъмат, сиз айтган ул икки маккор ҳеч нарсадан қайтмайди! Ул сохта ҳаким қўли билан оғу беришдан ҳам қайтмайди ул икки шайтон!

Амир белидаги эгри қилични кўзгудай ялтираган эттигига шақ-шақ уриб, уёқдан-буёққа юра бошлади. Унинг тор пешонаси тиришиб, юзида кўпдан бери юрагини кемираётган чуқур бир изтироб акс этди.

Абу Тоҳир ҳақ! Суюкли аммасидан келган хуфия мактубда ҳам шунга ўхшаш бир фикрининг шабадаси бор. Хатлибегим ишончли дивсуворга ҳам унча инонмаган бўлса керак, бунни очик айтмаган, лекин барибир, мактубида шу гапга ишора бор. Амир эса.. йўқ, амир ўз падарига ёмонликни раво кўрмайди... Аммо... валламат падари бузрукворининг бу мислсиз адолатсизлиги!

Тўнғич зурриёти, шаръий валиаҳд шаҳзода Масъуд турганда анов телба кенжатоини валиаҳд деб овоза қилгани!..

«Йўқ, ёлғиз отаси эмас, анов икки вазир, шайтонни авраб ўз ноғорасига ўйнатган анов икки қузғун айбдор бу хўрлик, бу ҳақорат, бу адолатсизликка! Кекса падарини илондай чирмаб олган ўшал икки иблис айбдор ҳамма балога! Бас, бул ҳазрат ибн Синони юбориб кўзини очмоқ даркор падарининг, кўзини очиб, пўстини шилмоқ лозим анов икки баттолнинг! Пўстини!»

— Сўзимга қулоқ сол!— деди амир, тўсатдан юришдан тўхтаб.— Сен шунга иқрорсанким, доруссалтанатда пайдо бўлган ул ибн Сино, чин ибн Сино эмас, бул ибн Сино — чин ибн Синодур!

— Шундай, амирим!

— Агар бу сўзга имонинг комил бўлса не қилмоқ даркор, Абу Тоҳир?

— Уйлаб кўрмоқ даркор, валинеъмат!

— Уйлаб кўрмоқ эрмиш! Ҳозир, шу букун энг чопқир отлар билан ўн нафар навкар шайлагайсен! Озиқовқат, кийим-кечак — ҳаммаси тахт бўлсин! Субҳи содиқ ҳазрат ибн Синони шул навкарлар билан Ғазнаи мунавварага йўллайсен! Шундайким, кўпи билан икки ҳафтада доруссалтанатда ҳозир у нозир бўлғай! Сўзим аёнму, Абу Тоҳир?

Абу Тоҳир лом-мим демай бош эгди:

— Аён, амири калон!

Иигирма учинчи боб

Мана, икки кундирки, вазири аъзам Али Ғариб Осмон маликаси саройининг саломхонасида султон ҳузурига киролмай сарғайиб ўтирипти.

«Ҳазрат ибн Сино» яъники, Ҳиротдан дабдаба ва асъаса билан олиб келинган Абу Шилқим ибн Шаҳвоний икки кундан бери султон ҳузуридан чиқмайди.

Али Ғариб «ҳақими даврон» ҳазратларини фақат бир маротаба, Тегинободдан келиб сарой олдида соябош аравадан тушаётганида кўрди, холос.

Аравадан тушган «ҳазратлари» дарвоза олдида турган хўроздай қип-қизил, юм-юмалоқ вазири аъзам билан бош ирғабгина кўришди-да, унинг ёнида турган хушқад, хушсурат аёнга мурожаат қилди:

— Маъзур тутасиз, агар янглишмасам, жаноблари... вазири бузруквор Абул Ҳасанак ибн...

Абул Ҳасанак мийиғида кулимсираб Али Ғарибга ишора қилди:

— Вазири бузруквор жаноблари — бу киши бўладилар.

Лекин «ҳазратлари» бош вазирга қайрилиб ҳам қарамади. Унинг мастона сузилган кўзлари Осмон маликасининг юксак мрамор пештоқларида эди.

Бош вазирга «ҳазратлари»нинг мана шу қилиғи, уни таниб танимаганликка олгани айниқса алам қилди. Во дариф! Унинг олдида тунов кунги қўрқувдан дир-дир қалтираган сохта «ҳакими даврон» эмас, гўё чин ҳазрат ибн Синонинг ўзи, балки ундан ҳам сервиқор, ундан ҳам басавлат бир кимса турарди!

— Билишимча,— деди бу кимса, овози вазмин дўриллаб.— Билишимча, ул офтоби олам фақирни шу қасри беназирда кутмоқдалар. Қани, бошланг вазири аъзам!—«ҳазратлари» бошидаги симобий дастори ва эғнидаги оппоқ ридосини тўғрилаб, сарой томон йўл олди. Унинг оғзидан «гуп» этиб май ҳиди келди. Бунни сезган Али Ғариб ялт этиб ариз Абулвафо Сарикқа қаради. Найнов Абулвафо икки букилиб таъзим қилди:

— Не чора, тақсирим? «Ҳазратлари» айтдиларким, яхши май яхши дору эмиш..

Вазири аъзам Абулвафо Сарикнинг гапидаги кинояни ичига ютди-да, «ҳазратлари»ни ҳаммомга солиб, янги либослар кийдиришларини буюрди. Унинг «ҳакими замон»га онд берган биттаю битта буйруғи шу бўлди. Чунки ҳаммомдан янги либослар кийиб чиққан Абу Шилқим ибн Шаҳвоний вазири бузрукворнинг ёнидан виқор билан юриб ўтди-да, саломхонага нозик мушк-анбар атрини сепиб, султоннинг шабистонига кириб кетди. Ҳаммомга уни Абул Ҳасанак олиб кирган эди, султоннинг ҳузурига ҳам Абул Ҳасанак олиб кириб кетди. Икки қарға төпишди. У эса, бу ишга бош-қош бўлган вазири аъзам эса, мана икки кундирки, саломхонада, икки кўзи шабистоннинг дур ва садафлар билан зийнатланган нақшинкор эшиғида амирал мўъминининг бир оғиз сўзига зор бўлиб ўтирибди...

Кечадан бери хилватхонага кимлар кириб, кимлар чиқмади! Айниқса хазинадорлар билан баковуллар серқатнов бўлиб қолишди. Хазинадорлар баркаш-баркаш олтин динорлар, ёқаларига инжу, ёқут ва марварид қадалган зарбоф тўнлар кўтариб ўтишар, баковуллар эса позик доривор гиёҳлар атрини сочган тоғ-тоғ

бедана кабоблар, арча кўмирида пиширилган барра қўзилар ва яна минг хил нозик таомларни бетиним ташишар, шафақранг шароб солинган биллур идишларни кўтариб ўтишарди... Бир неча ойдан бери гўристон сукунатига чўмиб, улкан мақбарага ўхшаб қолган Осмон маликасига тўсатдан жон кириб, ари уясидай ғувиллаб қолди. Қалондимов эшик оғалари, чаққон, серҳаракат ёш маҳрамлар, баковуллар, ранг-баранг капалаклардай лип-лип учиб юргувчи ҳарам бекаларининг юзларига табассум, лабларига кулгу юрган, ҳаммининг оғзида офтоби оламга шифо келтирган «ҳакими ҳозиқ ибн Сино ҳазратлари»нинг муборак номи, алломан эгон»нинг мўъжизакор дору дармонлари, ажални даф этгувчи сеҳргар муолажалари!..

Гоҳо-гоҳо икки тавақли ўймакор эшик аста очилиб, Абул Ҳасанакнинг боши кўринар, шунда остонада амру фармон кутиб қўл қовуштириб турган хазинадорлар, баковуллар, вазирнинг сўзини имо-ишорасиданоқ илғаб олгувчи содиқ маҳрамлар унга қараб талпинишар эди. Четроқдаги юмшоқ курсида ўтирган вазири аъзам ҳам шоша-пиша ўрнидан турар, у ҳам Абул Ҳасанак томон умид билан талпинар эди. Лекин Абул Ҳасанак қовоғини солиб, ҳақоратомуз бир ҳаракат билан уни тўхтатади-да, хазинадор ва баковулларга берадиган фармонини бериб, аста орқасига қайтади. Бош вазирнинг султоннинг саломатлиги тўғрисидаги саволига эса:

— Алҳамдулилло, яхши, алҳамдулилло!— деб доимо бир хил ва доимо ноаниқ жавоб қайтаради.

Вазир аъзам кеча шу тариқа намози асргача ўтирди, кейин шабистонга киришдан умидини узиб, Қўшқи маъмурга қайтишга мажбур бўлди, сўнг кечаси, сарой уйқуга кетганда, шахсий айғоқчиси бўлмиш бош баковулни олдириб, бўлаётган ишларни сурштирди.

Бош баковулнинг айтишича, «ҳакими даврон»нинг пойқадами ёққан, султоннинг вужудидаги санчиқ тўхтаб, анча енгил тортган. Шу сабабдан давлатпаноҳ «ҳакими замон»га бир неча баркаш олтин инъом этган, боз устига, хилватхона билан машваратхона ўртасидан «ҳакими даврон»га алоҳида бир хона ажратилган. Пошшойи олам кўзи илинган чоғларида «ҳакими ҳозиқ» билан Абул Ҳасанак шу хонада истироҳат қилишар эмиш.

Вазир аъзам хуфиянинг сўзини эшитиб, тонг отгунда мижжа қоқмади, худди қават-қават шойи кўрпаларда эмас, тиканда ётгандек ағанаб чиқди.

Иўқ, Али Ғариб ҳеч қачон худованди каримнинг қудратига шак келтирган эмас. Ва лекин, ўзини кимсан «ҳазрати ибн Сино» деб, аҳли мўминни чалғитиб юрган бу фирибгар табибнинг дорулари султоннинг давосиз дардига даво бўлиши! Бу дорулардан шифо топган офтоби оламнинг у маккорга баркаш-баркаш олтину вабоҳирлар инъом қилиб, устига зарбоф тўнлар ёпиши! Еу баттол табибни топган Али Ғариб бир четда қолиб, барча эҳсонларни яратган эгам жамол бериб, ақл бермаган анов ҳезалак вазирнинг олиши! Дарҳақиқат, тескари дунё деганлари рост экан бу дунёни!

Бугун пешинда саломхонага тўсатдан Хатлибегим кириб келди. Эгинда узун қора бахмал кўйлак ва тугма ўрнига ишжулар қадалган қора духоба мурсак, бошида зар сочилган қора ипак рўмол, Хатлибегим чеккадаги юмшоқ курсида ўтирган Али Ғарибга бир ўқрайиб қаради-да, унинг саломига алик ҳам олмасдан, шабистон томон йўналди. Бироқ эшикда турган икки маҳрам ақл бовар қилмас бир бетакаллуфлик билан бегимнинг йўлини тўсишди.

Хатлибегимнинг упу суртилган қорамтир юзидан қони қочиб, сурма тортган қисиқ кўзлари чарақлаб кетди.

— Мени танидингларму итбаччалар ё кўзларинг кўрму?

— Танидик, олийҳиммат она бегим, танидик. Ва лекин... ижозат йўқ, она бегим...

— Ижозат бўлмаса кириб арз қил!..

— Арз қилиб бўлмас, она бегим!

— Ким бор хилватхонада? Дарҳол хабар бер: офтоби оламдан ҳол сўргани Хатлибегим қадам ранжида қилмиш, деб айт, итбачча!

Нимаси биландур Абул Ҳасанакка ўхшаб кетадиган хушсурат эшик оғаси ранги оқарганича хилватхонага кириб кетди. Хатлибегим эса кескин бурилиб, вазири аъзамга қаради, гўё уни эндигина кўргандай, шитоб билан юриб, олдига борди.

Али Ғариб саломхонанинг тўридаги кичкинагина ўймакор эшик томон чекиниб, чоғроқ хонага кирди. Орқасидан Хатлибегим ҳам кирди, эшикни зич ёпиб, бош вазирнинг кўзларига тик қаради:

— Бу саройда... бу салтанатда не юмушлар содир бўлмоқда, жаноби вазири аъзам?

— Фақир... фақир ҳам ҳайрону ҳайратдамен, бегим!

— Ҳайратдасен! Ҳамма балога бош бўлиб, энди ҳайратдасен, вазири аъзам! Қим бор хилватхонада?

— Анов... Абул Ҳасанак.

— Абул Ҳасанак? Анов хотинчалиш ҳезалак вазир? Тагин ким?

— Тагин... ҳақими даврон... ҳазрат ибн Сино!

— Ибн Синоми ё... ўзини ибн Сино деб, аҳли мўминни чалғитиб юрган бир муттаҳамми?

— Она бегим! Олийҳиммат бегим!— деди Али Ғариб зорли илтижо билан.— Авваламбор, яратган эгам, қолаверса, шу ҳақими давроннинг муолажаси сабаб, офтоби оламга ёпишган балойи офат, иншоолло, даф бўлмиш. Амрал мўъмининнинг аҳволи руҳияси яхши, кўнгли равшан топмиш. Иншоолло...

— Яхши бўлса... нечун бу ит эмган қулбаччалар йўлимни тўсади? Ё Хатлибегим билан султон Маҳмуд бир қурсоқдан тушмаганму? Яминуддавла амир Сабуктегиннинг пуштикамаридан бўлган зурриёт эмасму Хатлибегим?

— Бегим! Олийҳиммат бегим!..

— Олийҳиммат!— деди Хатлибегим масхараомуз.— Агар бу табиб ўша... ҳаммага маълум ва машҳур ибн Сино ҳазратлари бўлса... нечун уни аҳли мардумдан пинҳон тутасиз?

— Бегим!

— Нечун мавлоно Абу Райҳон Берунийдан яширдингиз уни? Ё бу икки аллома дўсту биродар эканидан хабарлари йўқму жанобларининг?

— Олло шоҳид!— деди бош вазир мунчоқ кўзларини шифтдаги туйнукка тикиб.— Улимдан хабарим бор ва лекин бундан хабарим йўқ, бегим.

— Маликул шароб қайда?

— Маликул шароб?— Бош вазир жавоб бериб улгурмади, шу пайт эшик очилиб, бўсағада ранги оқарган эшик оғаси пайдо бўлди.

— Олийҳиммат бегим, афв этсинлар. Қиришга ижозат бўлмади!

Хатлибегим, худди бехосдан зарб еган одамдай, турган жойида чайқалиб кетди-ю, юмшоқ курсининг нақшинкор суянчиғини чангаллаб олди. Афтидан, эшик оғасининг сўзи умрида рад жавобини эшитмаган бу шаддод хотинга маломат тошидан ҳам қаттиқ теккан эди. Бегимнинг тирноқларига хина қўйилган узун қорамтир бармоқлари курси суянчиғида дир-дир титрар,

юпқа лаблари худди яраланган қуш қанотларидай пир-пираб учарди.

— Бу сўзни ким айтди сенга, эшик оғаси? Анов ҳез... ҳезбачча вазирми ё...

— Ҳар иккови, бегим. Вазир ҳам, ул ҳақими замон... ҳазрат ибн Сино ҳам! Олампаноҳнинг ўзлари ҳам бегимни кўришга рўйхушлик бермаган эмишлар!

— Ёлгон! Ёлгон сўз бу, эшик оғаси! Даф бўл кўзимдан!— Хатлибегим шартта бурилиб, вазири аъзамга қаради. Бурилганда бўйнидаги қат-қат зебигардон ва марварид шодалари, қулоқларидаги ёқут кўзли олтин сирғалари нафис жаранглаб кетди-ю, юксак қуббасимон шифтга ғалати акс-садо берди.

— Вазири аъзам!— деди Хатлибегим. Унинг овози бирдан ўзгариб, вазмин ва совуқ оҳанг касб этди.— Ул ҳезалак вазир билан сенинг бахтингга амирал мўъминин шифо топғай! Агар мабодо бу қабиҳ юмушларинг, бу ҳийлаи найрангларинг сабаб... бир фалокат юз берса!..

— Она бегим!— Али Ғариб қўлларини кўкка чўзиб тўсатдан ерга тиз чўкди.— Сизнинг қаҳрингиз фақирни чўчитади, бегим! Олло таоло ўзи етказган бу нажст фариштасини маккорга чиқариб, фақирни найрангбоз дейсиз! Ёзуғим не менинг? Ёзуғим етти иқлимни оёққа турғазиб, чопар устига чопар, элчи йўллаб топтириб келганимми бу ҳақими ҳозиқни?

Эшикка борган Хатлибегим кескин ўгирилиб қаради:

— Шу сўзларинг рост бўлса... каломуллон шарифни ўпиб қасамёд қиласен!

— Ё жаббор! Ё халлоқ!— деди Али Ғариб, ҳамон кўкка қўл чўзиб.— Қасамёд қиламен!

— Қасамёд қилсанг... эртага мавлоно Абу Райҳонни саройга йўллаймен. Мавлоно бу ҳақими даврон билан суҳбат қуриб, изҳори ихлос қилажак! Мен оғамнинг, бир қурсоқдан тушган ёлғиз оғамнинг аҳволи руҳиясини билмоғим даркор, унинг дийдорини кўрмоғим лозим.

Хатлибегим, қора рўмол ўралган такаббур бошини баланд кўтарганича, шитоб билан юриб хонадан чиқди. Вазири аъзам эса, ўрнидан туришга мажоли етмай, ўтирган жойида ўтириб қолди. Бу ўктам, эркакшода хотин уни ёмон кўришини, унинг биттаю битта мақсади оғаси ўрнига суюкли жияни амир Масъудни тахтга кўтариш эканини вазири аъзам яхши билади. Амир

Сабуктегиннинг, — олло унинг гуноҳларини кечиргай! — ёлғиз қизи, султони салотиннинг суюкли синглиси бўлмиш бу такаббур бегимнинг бош суқмаган иши йўқ, саройда соҳибн девон Абу Наср Мишкан каби ўз одамлари, аркони ҳарб ва аркони давлат орасида ўз тарафдорлари, ўз хуфиялари бор. Вазири аъзам бунн билади, жуда яхши билади, бироқ шундай бўлса ҳам, унинг бунчалик қаҳри қаттиқ эканни биринчи кўриши!

Мавлоно Абу Райҳонни юборар эмиш! Топган сўзини қаранг бу фариштасиз алвастининг!

Али Ғариб билади: бу занжибашара алвасти билан ўша даҳрий мавлоно Беруний орасида пинҳоний бир сир бор. У такаббур алломанинг бошига мушкул тушса, бас, бу жодугар дарҳол ҳозир у нозир бўлади, дарҳол уни ўз паноҳига олади. Мана, яқинда ул бетавфиқ мавлоно султоннинг ғазабига дучор бўлиб, «Қалъаи қаҳр»га тушганида ҳам уни шу ёсуман қутқариб олди, қўлига фармон тутқазиб, мажзий мушриф билан «ҳакими даврон»ни қарши олгани жўнатди. Ёлғиз Беруний эмас, анов шаккок шоир Маликул шаробни ҳам қўлга олди. «Матти тулки», деб ном чиқарган бош девон соҳибн Абу Наср Мишканин ишга солиб, у майнараст шоирни зиндондан чиқарди ва Абу Райҳоннинг орқасидан югуртирди!

Яхшиямки, вазири аъзамнинг хуфиялари бу жодугарнинг хуфияларидан чаптастроқ экан, ҳамма ишнинг олдини олишга муваффақ бўлишди. «Ҳакими даврон» аталмиш бу сохта ибн Синони таниб қолиши мумкин бўлган одам борки, ҳаммасининг қайта ҳибсга солди. Энди бу «ҳакими замон»ни танийдиган бирдан-бир одам қолди, у ҳам бўлса мана шу алвасти айтган имонсиз Беруний!

«Осий бандангни ўзинг кечиргайсен, э яратган эгам! Али Ғариб не қилмасин, сенинг ердаги соянг бўлмиш амирал муслиминга меҳру садоқат азмида қилди. Мана ҳозир ҳам изҳори ихлос аҳдида унинг остонасида тиз чўкиб ўлтирибди. Фақирдан фақат яхшилик кўрган бу кўрнамаклар эса, уни хор қилиб, устига чиқиб олдилар! Ахир бу не ҳақорат? Не кўргулик? Қайси гуноҳлари учун бу интиқомни раво кўрасен, э худованди карим?...»

Вазири аъзам яқинлашаётган оёқ товушларини эшитиб апил-тапил ўрнидан турди. Эшикка, кўзлари ҳадик билан жавдираб... Абул Ҳасанак турарди.

— Анов... қарн ёсуман даф бўлдиму?

— Даф бўлди.

— Хайрият!— Абул Ҳасанакнинг лабларига аллақандай истеҳзо аралаш шўх кулгу югурди.— Фақирни кечиргайсиз, тақсирим! Ул ҳакими даврон, «ибн Сино ҳазратлари»нинг хоҳиши шу эди!

— Қаминга «ҳакими даврон» эмас, офтоби оламдан сўзланг, жаноб вазир!

— Офтоби олам отдайдурлар!

— Отдай?

— Шундайким, кўнгиллари май ва моҳ¹ тиламиш! Ҳозир машваратхонага қирқ гулидан бир гули очилмаган соҳибжамоллар, созанда ва навозандалар йиғилур!

— Созанда ва навозандалар? Ҳазил-мутойибанинги ўрни эмас, жаноб...

— Ҳазил-мутойибба?— Абул Ҳасанак мастона қиқирлаб кулди-да, эшикни ёпиб шивир-шивирга ўтди.— Бу ҳакими ҳозик сиз топган сохта ибн Сино эмас, ўшал, оламга машҳур ва маълум чин ибн Сионинг ўзгинасидур, тақсири олам. Шундайким, бу алломаи замоннинг бир дардга даво топғусидир, ҳаттоким (олло ўзи афв этгай!) ўликни тирилтирмаққа қодирдурлар. Ишонмасангиз орқамдан юринг, тақсирим!

Абул Ҳасанак билан Али Ғариб саломхонага, саломхонадан хилватхонага, ундан машваратхонага ўтдилар.

Баланд қуббасимон шифтига беҳисоб биллур қандиллар осилган ўрдадай кенг, муаззам машваратхонанинги тўридаги сержило олтин тахт ўрнига улкан сўри ўрнатилиб, унга лоларанг ипак гиламлар, гиламлар устига қат-қат шойи кўрпачалар ёзилган эди. Бу кўрпачаларда... офтоби олам оқ парқу ёстиқларга ёнбошлаб ётарди... Султоннинг ўнг томонида эғнида банорас тўн, бошида мўрисимон кўк духоба тақя устидан симобий салла ўраб олган «ҳакими даврон»... ибн Шаҳвоний чордана қуриб ўтирар, чап томондан эса шоир Унсурий жой олган. Уларнинг олдидаги дастурхонда нозик гнёҳлар бўйини таратган қип-қизил бедана кабоблар, арча ҳиди уфурган қовурмалар, нафис ёқут ва фируза ликопчаларда олтиндай товланган шиннилар, гулдор чиний тақсимчаларда юз хил ширинликлар, шафақранг май, гулоб ва шарбатлар тўла биллур идишлар саф тортган.

Машваратхонанинги тўрт бурчагидаги тўртта ёқут косалардан ҳарир кўкимтир тутун кўтарилар, тутун билан бирга мушк-анбар, арча, кийик ўти, райҳон ва яна

¹ Ой юзли малак маъносида.

қандайдир доривор гиёҳларнинг ўткир ва хушбўй ҳиди димоққа гуп-гуп урарди.

Султон, эшикда пайдо бўлган бош вазирни кўриб, фавқулодда чаққон ҳаракат билан қаддини ростлаб ўтирди, қовоқлари шишган киприксиз кўзлари аллақандай сузилиб:

— Офарин сендай вазири аъзамга!— деб заҳарханда қилди.— Сенга ўхшаш суянган тоғларим камнага гўр қазиб, кафан бичиб юрган эдинглар. Мана, яратган эгам ўз иноятини дариг тутмай, ҳакими даврон... ибн Сино ҳазратларини етказди...

Султоннинг ранг-рўйи унча ўзгармаса ҳам, қуриган теракдай қоқсуяк гавдасида қандайдир пинҳоний бир куч, кишини таҳликага солгувчи аввалги шиддат пайдо бўлган, кунни кечагина пилиги пасайтирилган чироғдай милтираб турган қисик кўзлари бугун қайта чақнаб-чарақлаб кетганди.

Али Ғариб, вужудини совуқ тер босиб, сўри олди-га чўккалади.

— Офтоби олам! Иншоолло, арзи ихлосингиз яратганнинг қудрат қулогига бориб етгай! Ҳазрат ибн Синони етказган ул сарвари коинот сиздай амирал муслиминни ўз ҳифзи ҳимоятига олиб, барча балои наҳсларни даф қилгай! Умри саодатингизга саодат қўшгай! Ғанимларингиз куйиб, хешу ақраболарингиз хушнуд бўлгай! Илоҳи омин...

— Омин!.. Урнингдан тур, Али Ғариб! Фақирга ўз садоқатингни изҳор қиладурғон саодатли онлар келди!

Али Ғариб, қўли кўксига, журъатсизгина ўрнидан туриб, шойи кўрпачалар тўшалган сўри чеккасига омонатгина ўтирди. Утираркан, шоир Унсурийнинг лабларида билинар-билимас табассум жилва қилганини кўриб қолди. Соқол-мўйловини қайчилаб, аллақандай яшариб кетган Унсурий Абдул Ҳасанак билан негачир ўғринча кўз уриштириб олди.

«Ё раб! Бу не имо-ишора! Не савдо?»

— Садоқати зоҳир қулингиз тоабад хизматингизга мунтазирмен, олампаноҳ!

— Мунтазир бўлсанг... бир хизмат борким, уни сидқидилдан отқарсанг тоабад миннатдор бўламен. У дунёбу дунё бу яхшилгингни унутмаймен.

— Бош устига, давлатпаноҳ!

— Бош устига бўлса... ул неъмат, яъники, маликул калом Унсурий айтган неъмат илоҳий ёдингдами, Али Ғариб?

— Неъмати илоҳий?

— Ҳа, мана бу китобда битилган неъмати илоҳий!— шоир Унсурий хонтахта остидан кўк сахтиён жилдли оғир китобни қўлига олиб Али Ғарибга юзланди.— Ёдингизда борми, бундан бир ой муқаддам шу масалада машварат чақирилган эди. Ҳеч бир аллома бу жумбоққа жавоб топмаган, анов алломай гумроҳ Абу Райҳон эса бу китобда битилган сўзларни чўпчакка чиқарган эди...

— Чўпчак? Ҳазар, алҳазар!— Боядан бери қандайдир улугвор сукутга чўмиб ўтирган «ҳакими даврон» ўйчан нигоҳини ердан узиб, шифтга тикди.— Ҳиндлар юртида неча йил юриб, ул «неъмати илоҳий» қайда ни билмаса? Ҳазар, алҳазар ундай алломай замонга!

Миттигина чиний пиёлага «қулт-қулт» шароб қуяётган Абул Ҳасанак ялт этиб «ҳакими даврон»га қаради.

— Чақирмоқ керак уни! Чақириб адабнинг бермоқ даркор унинг!

— Йўқ-йўқ,— деди «ҳакими даврон», нимадандир ҳадиксираб.— Камина ундай гумроҳлар билан юз кўришишдан ҳазар қиламен! Ёдингизда бўлсин, жаноби вазир! Ул «неъмати илоҳий» Кўҳи Сарандипда ўсадур! Ҳа, ўшал, Одам Ато билан Момо Ҳаво жаннатдан кейин макон қилган Кўҳи Сарандипда ўсадур!.. Кўҳи Сарандип эса Ҳиндистон билан Чин ўртасидадур. Яъники, Ҳиндистон сарҳадидан ўтгач, ҳамиша машриққа юз тутиб, отда қирқ кечаю қирқ кундуз юрасиз. Қирқ шаҳар, қирқ наҳр ва қирқ тоғдан ошиб тушасиз. Шунда нигоҳингиз олдида бир уммон намоён бўлурким, кемага тушиб, яна қирқ кун сузасиз. Сўнг кўз олдингизда қирқ орол намоён бўлур. Қирқ оролнинг ўртасида гўзалликда тенгсиз бир орол, оролда эса одам алайҳиссалом макон қурган Кўҳи Сарандип зуҳур бўлурким, унда ўшал мўъжиза дарахт, яъники, ул сарвари коинотнинг қудрати билан яралган «неъмати илоҳий» ўсадур!

— Отда қирқ кун, кемада қирқ кун — ҳеч вақо эмас!— Абул Ҳасанак қўлидаги пиёлани бўшатиб, шоир Унсурийга ер остида ўғринча бир қараб қўйди.— Вазир аъзам жаноблари бундай сафарларга ўрганиб қолгандурлар!

— Балли!— деди шоир Унсурий.— Тожу тахтимизнинг шону шавкати, динул исломнинг дасти шамшири, салтанатнинг фахри ифтихори офтоби оламнинг саломатлиги йўлида чекилган ҳар қанча заҳмат ҳар бир садоқати боқий маҳрам учун роҳату фароғатдур!

«Во дариг! Нечун мен бу ширинзабон тўтиқушнинг шакар тилини ўз вақтида суғуриб олмадим, суғуриб олиб, итларга ташламадим! Нечун?»

«Ҳакими даврон» ҳазратлари виқор ва салобат билан ўтирган жойида бир тебраниб:

— Офарин сизга, маликул калом!— деб хитоб қилди.— Баҳодирлигу диловарликда ягона бўлмиш офтоби оламнинг сиҳати йўлида ҳар қанча гурбат чексак — оз! Зероки, ул неъматинилхоний шундайким...

— Уликни тирилтирадур!..

— Йўқ!..— деди Абу Шилқим ибн Шаҳвоний аста бош тебратиб. Унинг аллақандай виқорли, хушсурат чехрасида сокин ва хиёл ғамгин бир ифода зуҳур бўлди.— Улим — ҳукми оллодур! Ва лекин, тупроқдан лой қориб Одам Атони яратган, сўнг, нафасидан уфуриб жон ато қилган худованди карим шундай неъмат ҳам яратмишким, бу неъматини боқийни қирқ кун ҳар лайлу наҳор истеъмол қилган бандаси... хаста бўлса минг бир дардига даво топадур, кекса бўлса қирчиллама йиғитга айланадур.

Шоир Унсурий негадир кўзига ёш олиб

— Офарин сизга, ибн Сино ҳазратлари!— деб хитоб қилди.

— Офтоби олам!— деди Абул Ҳасанак,— қирқ яшар чоғингиз ёдингиздаму?

— Фақирнинг ёдида!— шоир Унсурий ўрнидан туриб, таъзим бажо келтирди.— Қирқ ёшида олампаноҳ Ҳиндистонни забт этиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрни тиз чўктирганлар!

Абул Ҳасанакнинг мастона сузилган кўзларида шўх учқунлар жилва қилди:

— Ҳиндистон эмас, ҳинд паривашларининг қалбларини забт этганлар! Хуросон эмас, Хуросоннинг оҳу кўзли соҳибжамолларини, Мовароуннаҳр эмас, Мовароуннаҳрнинг бодомқовоқ ҳуриликларини ром қилганлар дег, маликул калом!..

Вазири аъзам кўз остидан султонга ўғринча назар ташлади. Султон, сийрак мўйловининг учлари пастга осилиб, кўзлари сузилиб ётар, бир қарашда беҳол йиқилиб қолган ширакайф одамга ўхшарди.

Али Ғарибнинг ўғринча назар ташлаганини кўриб қолган «ҳакими даврон» негадир безовталаниб, банорас тўнининг чўнтагидан тўрт букланган зарварақ қоғоз олиб ёзди-да, ундан майиздеккина бир нарсани олиб, султонга узатди.

— Банияти шифо, давлатпаноҳ! Яхши ният қилиб, бу доруни ичиб юборинг. Инчунин, бу дору «неъмат илоҳий»нинг айни ўзи бўлмаса ҳам, унинг инсидури! «Ё тавба, доруми бу ё афюнми?»

Султон Абул Ҳасанак тутган бир пиёла шарбат билан дорини ичиб юборди-да, бир неча дақиқа кўзларини юмиб қимир этмай ўтирди. Султон билан бирга «ҳакими даврон» ҳам унга тикилганича қотиб қолди. Ниҳоят, султоннинг кўкимтир сарғиш юзига сезилар-сезилмас қизиллик югурди. Буни кўрган ибн Шаҳвоний енгил тортиб, Абул Ҳасанакка қаради. Абул Ҳасанак ҳам «офарин сизга» дегандек унга қараб бир жилмайиб қўйди.

Ниҳоят, султон қисик кўзларини очди. У худди бошқа бир оламга парвоз қилиб қайтган одамдек атрофига аллақандай ҳадик ва қўрқув билан қаради-ю, кўзи вазири аъзамга тушиб:

— Ҳа!— деди ниманидир эслаб.— Сенга уч кун муҳлат, қари тулки! Истаган ғулом, истаган от-улов, истаган ганжингни ол! Девони давлатнинг номидан барча вилоят ва музофот ҳокимларига фармони олий йўлла! Кўҳи Сарандипга бориб ул неъмат илоҳийни олиб келмоқ учун неки ёрдам даркор бўлса — барини муҳайё қилсинлар сенга! Сўзим аёнму?

— Аён, валинеъмат!..

«Э худо! Иблисни жиловлаб минган бу баттол табибни қай гўрдан топдим? Бир балон ногаҳондан қутуламен деб, бошимга минг балон ногаҳон орттирдим».

— Аён бўлса, дарҳол йўлга чиқ! Қирқ кечаю қирқ кундуз уёққа, қирқ кечаю қирқ кундуз буёққа, жамики саксон кунда ҳакими даврон ҳазратлари айтган неъмат илоҳийни дастурхоним устига қўясен!

Вазири аъзам, тили лол, қулоғи кар, ҳайкалдай қотиб қолди. У тўсатдан тиз чўкиб ёлворгиси, неъмат илоҳий ҳақидаги бу гапларгина эмас, рўпарада савлат тўкиб ўтирган «ҳакими даврон»нинг ўзи ҳам авомни чалғитиб юрган сохта табиб эканини айтгиси, бунинг ҳаммасини ўзи ўйлаб топганига иқрор бўлгиси келди. Лекин бу фикр хаёлига қанчалик тез келган бўлса, шунчалик тез даф бўлди. Э воҳ, энди бу гапларни гапирмоқ тугул учини ҳам чиқариб бўлмас эди!..

Тўсатдан, султон ёстиғи тағидан тилла шақилдоғини олиб шақиллатди:

— Тағин бир баркаш олтин, тағин бир зарбоф тўн! Али Фарибнинг вужудини зирқиратган оғриқ хиёл тар-

қади. У умрида кўп зарбоф тўнлар кийган, беҳисоб олтинлар олган, бироқ ҳар сафар, офтоби оламнинг табаррук қўлларидан янги тўн кийиб, янги инъомлар олганида аъзойи бадани яйраб, кўзидан ёш чиқиб кетарди...

Зум ўтмай, эшик оғаси елкасида зарбоф тўн, қўлида бир баркаш олтин, таъзим қилиб кириб келди. Буни кўрган вазири аъзам вужудига иссиқ ҳаяжон юғуриб ўрнидан турди, турди-ю, келтирилган инъомлар унга эмас, «ҳақими даврон»га аталганини сезиб, суратдай қотиб қолди.

Абул Ҳасанак, ўрнидан сакраб туриб, эшик оғасининг қўлидан зарбоф тўнни олди-да, таъзим билан «ҳақими даврон»га тутди. Шоир Унсурий эса, худди кумуш баркашда олтин эмас, «неъмат илоҳий» уйиб қўйилгандай тамшана-тамшана лаганни қўлига олди.

— Олтин муборак, ҳазратим!

— Сарупо муборак, ҳазратим!

Ибн Шаҳвоний елкасига ташланган зарбоф тўнни тўғрилаб, олтин баркашни оларкан, ҳамон ўша виқор ва ўша салобат билан бош эгди.

— Тоабат миннатдормен, олампаноҳ!

— Ташаккур, ҳазратим! Хаста жисмимга ёпишган бу балои наҳсдан фориг бўлган куним олтину жавоҳирга кўмамен сизни! Зеро, итингизнинг товоғигача олтин бўлсин! Тағин не тилагингиз бор, сўзланг, ҳазратим, ҳаммаси муҳайё бўлур!

«Ҳақими даврон» сирли жилмайиб, сиполик билан бош эгди:

— Фақир... сиз офтоби оламнинг саломатлигидан бошқа тилагим йўқдур, олампаноҳ. Ва лекин бани одамнинг саломатлиги ёлғиз унинг жисми эмас, руҳига ҳам боғлиқдур, валинеъмат! Инчунин, кўнгил нечоғлиқ равшан, дил нечоғлиқ сафо бўлса, жисм ҳам шунчалик тек дўлғусидир. Шу боисдан фақир ҳақир истар эдимки, бу қасри олийда ҳеч бир ғам-андуҳ макон қурмаса! Билъакс, Ғазна мунавварада неки машҳур ва маълум хонанда ва созанда бўлса, барчаси шу даргоҳи муаззамга йиғилса! Соз чалиб, сиз олампаноҳнинг кўнглини хушласа! Ҳарамингизда неки ёш канизлар бўлса, бу давран саодатда гул-гул яшнаб, хиромон айласа! Токи, уларнинг чехран шамсларини кўриб, қалбингизда йигитлик истаги жўш урса! Томирларингиздаги қонингиз кўпириб, васлингиз ишқида ёнган ул офатнжонларга саодат ато қилсангиз!

Абул Ҳасанак ширакайф кўзларини сўзиб:

— Офарин, ҳакими даврон!— деб хитоб қилди. Унга шоир Унсурий жўр бўлди:

— Тасанно сизга, ҳакими ҳозиқ! Фақат илми ҳикмат бобида эмас, шакаргуфторлик бобида ҳам фақир сиздан мот бўлдим, мот!

Али Ғариб султонга яна ўғринча назар солди. Султон, кўзлари сузилиб, сирли ишшайиб ўтирар, афтидан, бояги майиздеккина нарса уни ғалати бир ҳолга солиб қўйган эди. «Э, яратган эгам! Бу не ҳол, не ҳодиса! Мен ақлимдан оздимми ё ғафлат тузоғига тушган бу телбалар ақли ҳушларидан айрилиб, ғирт тентак бўлдимиз?»

— Дарҳақиқат, май ва маҳбубда сир кўп!— «Ҳакими даврон» кўзлари ҳайрат ва илҳом билан порлаб султонга юзланди:— Офтоби олам ижозат берсалар, ибратли бир ривоят сўзлаб берсам. Инчунин, бундан бешолти йил муқаддам эски ганимингиз, Бухоро ҳокими Алитегин фисқи фасод гзпларга инониб, каминани зиндонга ташлади. Зиндонким, унга қирқ зина билан тушилади! Садоқатли қулингиз бу жаҳаннамда қирқ кун илону чаёнларга ем бўлиб ётдим. Аммо олло таоло фақирга раҳм қилди. Яъники, қирқ кун деганда ул саҳронишин амир шундай бир давосиз дардга чалиндиким, ноилож тағин каминаи камтаринга ёлвориб келди! Шунда фақир унга шарт қўйдим: зиндонга тушадурғон қирқ зинанинг ҳар бирида онаси ўпмаган бир соҳибжамол турсин! Ва ҳар бирининг қўлида бир пиёла май бўлсин! Не чора, давосиз дард сабаб, ул баттол фақирнинг шартларини рад қилиш чорасини топмади. Камина эса, қирқ кунда адои тамом бўлғон камина эса... қирқ зинанинг ҳар пиллапоясида бир тўхтадим, соҳибжамол тутган майдан бир ҳўплаб, гулғунча лабларидан бир бўса олдим. Ва шу йўсин май ва бўса ёрдамида зинама-зина кўтарилдим. Сизга ёлғон, оллога чин, олампаҳо, қирқ ҳўплам май билан гул юзли нозанинлар лабидан олган қирқ бўса сабаб, беҳол жисмимга шундай бир қувваг ато бўлдиким, қирқинчи пиллапояга етганимда отдай бўлиб, зиндондан ўзим сакраб чиқиб кетдим, олампаҳо!

— Ақли шуурларига тасанно ҳазратимнинг!— Абул Ҳасанак билан шоир Унсурийнинг кетма-кет хитоблари машваратхонани янграб юборди.

Султон ҳам ўрнидан қўзғалиб:

— Қани ўшал офатихон нозанинлар?— деб сўради, сўради-ю, нигоҳи бош вазирга тушиб, қийғоч кўзлари тўсатдан чексиз бир қувонч билан чарақлаб кетди.—

Келдингми, вазири аъзам? Олиб келдингми ул неъмаги илоҳийни?

Ҳамма баробар бурилиб султонга қаради, ҳамма-нинг, ҳатто ширакайф Абул Ҳасанакнинг кўзларида ҳам қўрқув ва саросима акс этди. Машваратхонага бирдан жимлик чўкди, бу жимликда эшик орқасидан чилдирма-нинг даранг-дурунги, сетор ва ғижжакларнинг ғит-ғити эшитилди, аёлларнинг пиқ-пиқ кулгуси, зеби зийнатлар-нинг нозик жаранги қулоққа чалинди.

Вазири аъзам, тирноқларигача музлаб, ерга тиз чўкди.

— Олампаноҳ! Бир қошиқ қонимдан кечинг, олам-паноҳ!

— Ҳануз топиб келмадингми ул неъмати илоҳий-ни? Ҳануз ивирсиб юрибсенми бу ерда? Йўқол! Даф бўл кўзимдан, баттол!

Абул Ҳасанак ўрнидан сакраб турди-да, гиламда юмалаб ётган вазири аъзамнинг кетига бир тепди.

— Даф бўл, маккор!

— Даф бўл!..

Вазири аъзам, кўзида ёш, апил-тапил ўрнидан ту-риб, эшик томон пилдиради. Саломхонада чилдир-манинг гижбанги авжга чиқмоқда, дутор ва сетор-ларнинг даранг-дурунги, раққосаларнинг шўх кулгуси янграрди.

Йигирма тўртинчи боб

1

«Амир Масъуд фармон қилганидек уч ҳафта эмас, тўртинчи ҳафтанинг чоршанба кунин намози асрда Ғазна яқинидаги бир бекатга келиб тушдик. Айтишларича, Ғазнага ярим кунлик йўл қолган эмиш. Ҳар кунгидек, эртага субҳи содиқ йўлга чиқсак, пешинга қолмай Ғаз-наи мунавварага кириб борар эканмиз.

Ёпирай! Босиб ўтган йўлни ўйласам... ҳайратдан ёқамни ушлаймен. Салкам тўрт ҳафта туну кун баб-баробар от сурибмиз. Бахтимизга, фасли баҳор яхши келди, оллонинг инояти билан кунлар илиқ бўлди. Фа-қат ғурийлар юртининг чуқур даралар ва қорли тоғ-ларидан ўтиш чоғида кўп азият чекдик.

Бу тоғлару тубсиз дараларда қор кетмаган экан, шундай жойлар бўлдики, отлар қоринларигача қорга ботиб қолди. Агар навкарлар ғайратли, отлар ярамли бўлмаганда, эҳтимол, жисмимиз бу тоғу тошлар ора-

сида яхлаб, руҳимиз у боқий дунёга парвоз қиларди. Аммо ойнанинг ярми қоронғу бўлса, ярми ёруғ деганларича бор экан. Бу уқубатлар эвазига узоқ йўлда шундай фусункор жойлар учрадики, бу кўм-кўк қирлар, чаман гуллаган боғу роғлар, ҳадсиз-ҳудудсиз яйловларни кўриб, бу фоний дунёнинг кўрку жамолига лол қолдик. Алхусус, Ҳирот теваараклари гўзалликда беназир экан. Бу музофотнинг машриқ томонидаги Боғдис водийсидан ҳисобсиз серсув тиниқ дарёчалар оқиб ўтар экан. Бу дарёчалар оралиғидаги ўтлоқларни кўриб кўзингиз тўймайди, боғлар, тоқзорлар, экинзорлар бир-бирига туташиб кетган, ҳаммаёқ кўм-кўк, мусаффо, ҳар қадамда зилол чашма. Шундайким, бу тиниқ чашмаларга ҳавзи кавсар ҳам тенг келолмас.

Боя ғурийлар юртининг қорли тоғларини айтдим. Дарҳақиқат, бу тоғлар бизга кўп азоб берди. Аммо осмони фалакка тиралган бу тоғлар оралиғида Бомийен деган бир воҳа бор эканким, уни бамисоли боғи фирдавс дейсиз.

Воҳанинг узунлиги нари борса уч-тўрт фарсанг, кенлиги кўп бўлса бир фарсанг келар. Бироқ унинг қоқ ўртасидан серсув дарё шарқираб оқиб ётар экан, дарёнинг икки қирғоғи гўзалликда тенгсиз, бепоён бир боғким, кирсангиз чиққингиз келмайди. Бу кўркам боғларга шундай тартиб берилганким, унда шафтолзордан хурмозорга, хурмозордан бодомзорга, бодомзордан узумзорга ўтасиз. Ҳаммаёқда булбуллар хониш қилади, ҳар қадамда ранг-баранг, ғаройиб қушлар пир-пир учади, ҳар бир дарахт тепасида лайлақлар қўниб ўтирибди.

Бу воҳанинг яна бир ғалати томони шундаким, дарёнинг икки ёнидаги харсангтошларга Будда деган ҳиндлар маъбудининг икки баҳайбат ҳайкали ўйиб ясалган. Бирининг бўйи камида юз газ келади, иккинчисиники 60 — 70 газ. Тошга ўйинган бу маъбудларнинг ёнларида беҳисоб ғорлар бўлиб, улар ҳам ғаройиб суратлар билан безатилган.

Хуллас калом, йўл азоби эвазига кўп ажойиб нарсаларни кўришга муяссар бўлдик.

Айтишларича, султоннинг энг чопқир дивсуворлари ҳар кун ийгирма-ўттиз фарсанг¹ йўл босиб, Ғазнадан Исфаҳонга икки ҳафтага қолмай кириб борар эмишлар. Улар тезчопар отларининг ёнига яна бир сара от-

¹ 150 — 180 километрга тўғри келади.

ни шатакка олиб, уларни навбатма-навбат минар экан, бекатларда эса, дивсуворлар учун махсус отлар шай турар эканми, етиб боришлари билан отлар алмашинар экан.

Бизга ҳам шу тартиб жорий этилди. Тартиб шундай эдиким, биздан олдин кетган дивсуворлар бекатларда энг сара отларни шай қилиб, кутиб турар эдилар. Биз етиб боришимиз билан чарчаган отларни топшириб, янги отларга минар эдик. Бир неча музофотларда эса от ўрнига югурук туялар бердилар. Шайх югурук туяларга илгари ҳам минган экан, камина минмаган эдим, бу ажаб ҳолни қаранги, югурук туялар югурмоққа киришса энг чопқир бедовларни ҳам ортада қолдириб кетар экан. Бедов чарчаса чарчар эканки, югурук туя чарчамас экан. Аммо, сабаби кексалик, югурук туялар бу сафар шайхга тўғри келмади. Зотан бу олис, сермашаққат йўл шайхни қаттиқ қийнаб, тамом ҳолдан тойдирди.

Гарчанд, шайх учун от ва туяларга махсус кажав ва маофа¹ ўрнатиб берсалар ҳам, гарчанд, йўлнинг бир қисмини соябон араваларда ўтса ҳам, сабаби кексалик, устод кўп азият чекди. Боз, вужуд қийноғига руҳий азоб қўшилиб, шайх кўп қийналди.

Дарҳақиқат, яхшиликка ёмонлик, деган кўҳна матал рост экан. Билъакс, шайхнинг муолижасидан шифо топган ноинсоф амир Масъуд лоақал уйига бориб, иниси Абу Маҳмуд тирикми, йўқми, хабар олишга ижозат бермасмиди? На иниси билан дийдор кўришишга ижозат этди, на симоб қуйди, деган тухмат билан зиндонга ташланган Бухоро малагини кўришга рухсат берди!..

Бу ерда не сир-асрор бор — ҳануз билмаймен, аммо бу шўрлик санамни кўришга ижозат бўлмагани шайхга айниқса қаттиқ тегди. Исфаҳондан Ғазнага кетадиган куни кечаси шайх мижжа қоқмай тор ҳужрада юриб чиқди. Субҳи содиқ ўн нафар навкарлар қуршовида йўлга чиқдик. Пули Шаҳристон кўпригидан ўтиб, Ҳирот дарвозаси томон йўл олдик. Қимсасиз кўчаларда ҳануз қора ўлат шарпаси ҳоким эди. Юзлари ва оғизларини қора мато билан ўраб олган қора кўлагалардан бошқа тирик бир жон кўринмас эди, улар ҳар жой-ҳар жойда юмалаб ётган мурдаларни араваларга ортиб юрар эдилар...

¹ Маофа — чармдан ясалган курсига ўхшаш ўриндиқ.

Биз Пули Шаҳристон кўпригидан ўтиб, ўнг қўлга бурилганимизда Қуйи Гунбаз гузарининг масчити ва масчит орқасидаги «Ҳисор» кутубхонасининг муаззам биноси кўринди. Кутубхонанинг юмалоқ гумбази ўпирилиб тушган, шаҳар кўркига кўрк қўшиб турган муҳташам бинонинг фақат баланд пештоқлари омон қолган эди, холос.

Шайх, икки кўзи гузарда, отининг жиловини тортиб тўхтатди. Унинг ҳовлиси кутубхонанинг орқасида, Қуйи Гунбаз гузарининг бошида, қўл чўзса тегадиган жойда эди. Бироқ олдинда бораётган чағиркўз шопмўйлов мушриф шайхнинг тўхтаганини кўриб, унинг ёнига бостириб келди-да, отининг сағрисига уст-устига қамчи урди. Шайх мушрифга лом-мим демади, аммо бу машъум воқеадан кейин бир ҳафтагача оғзига талқон солиб олди, гўё чағиркўз мушрифнинг қамчиси зарбидан тили соқов, қулоғи кар бўлиб қолди. Фақат ўн кунлар ўтиб, Ҳирот тоғлари ва гурийлар дарасидан чиқиб олганимиздан кейингина, чеҳраси хиёл ёришди. Кечалари кенг сайҳонликларда ёхуд улкан бекат чеккаларида тўхтаб, гулхан ёқиб пича ҳордиқ чиқарган чоғларимизда, унча-мунча гаплашадиган бўлди.

Биз ҳар куни камида йигирма фарсанг йўл босар эдик, аммо қанча йўл юриб, қаерга етиб қўнмайлик, ўшал жойга биздан олдин узунқулоқ гап етиб борар эди. Шундайким, биз етиб борган жойда бир қанча хасталар, майиб-мажруҳлар пайдо бўлиб қолар эди. Улар шайхнинг келаётганини қайдан билди, бу сир-асрорни кимдан эшитди — бу нарса ёлғиз оллога аён, аммо довосиз дардга мубтало бўлган бу шўрликлар дод-фарёд билан шайхнинг оёғига йиқилиб, нажот сўрар, навкарлар уриб-сўксалар ҳам кетмас эдилар. Шунда шайх навкарларни тўхтатиб, уларни даволашга киришар эди.

Зотан, шайх сафар чоғида ҳам ором не, ҳордиқ не — билмади, бир зум имкон бўлса, бас, йўлда учраган дашт гиёҳларини йиғар, парранда ва даррандаларни кузатар, гоҳида кўнглидаги ғам-андух хиёл тарқаб, дили равшан тортган чоғларида йўлдаги тоғ ва даралар ҳақида фикр юритар, чамамда, бу оғир йўлда ҳам у бўлгуси китобларини ўйлар эди!

Дарҳақиқат, шайх ҳатто рақиблар иғвоси билан «Фараж» қалъасига қамалганида ҳам фурсатни бекор ўтказмаган, туну кун мутолаа ва мушоҳада билан банд бўлган эди.

Қалъа беги ибн Яқзон инсофли, адолатли, диёнатли одам эди.

У шайхга «Фараж» қалъасидаги энг тинч, энг осулда хонани бўшатиб бериб, ош-сувидан хабар олиб турган, қоғоз-қалам — ҳаммасини муҳайё қилиб берган эди. Камина ҳар бомдод қалам-қоғозларни олиб шайхнинг ҳузурига кирар эдим. Шайх айтиб турар, мен эса ёзиб олар эдим, шу йўсин тўрт ой бу қалъада ётганимизда шайх ўзининг энг баркамол шеърӣ ва насрий асарларини ёзиб тугатган эди. «Ҳайӣ ибн Яқзон», «Қушлар рисоласи» ва «Саломон ва Ибсол» деган қиссаларини, кўп шеърлари, мусиқа бобидаги рисоласининг бош қисми ва мантиққа оид бир қанча асарларини шайх ўша қалъада, маҳбусликда битган эди. Кейинчалик шайх: «Бу дунёда бир ёмонликнинг бир яхшилиги ҳам бўлади, рақибларим иғбоси сабаб, «Фараж» қалъасига қамалмаганимда, эҳтимол, бу асарларим ёзилмас эди», деб кулиб юрган эди!..

Лекин «Фараж» қалъасида маҳбус бўлиб ётганида, шайх бир дақиқа ҳам ғам-андуҳ чекмаган эди. У маҳалда шайх ҳали ёш эди. Ҳар субҳи содиқ бошланган суҳбатларимиз гоҳо тун ярмигача, гоҳо тонг отгунча давом этар, кунлар қандай ўтганини билмас эдик. Энди эса шайх қаттиқ изтиробда эди. Унинг юрагини аллақандай пинҳоний бир алам, ҳеч кимга айтиб бўлмайдурган интиҳосиз бир дард туну кун каламушдай кемирар эди.

Бу пинҳоний дард сирларини эҳтимол ҳамшаҳари Шокалон билса, бироқ Шокалон Исфаҳонда қолиб кетди, шайх қанча ялғиниб-ёлвормасин, Шокалонни бирга олиб кетишга ижозат бўлмади.

Ҳар оқшом, саҳрода тўхтаб, гулхан ёқиб дам олишга чоғланган пайтларимизда, шайх йироқ-йироқларга кетади-да, танҳо узоқ айланиб юради.

Шайхга ором бермаган бу ғам-андуҳларнинг сабаби не? Буни мен кўп йиллардан кейин билдим. Маълум бўлишича, шайх ёшлик чоғларида амир Масъудга инъом қилиб юборилган бухоролик малакнинг онасига муҳаббат қўйган экан. Аммо тақдир азал сабаб, севгилиси билан қовуша олмаган экан. Шу боисдан ҳам Исфаҳонда, амир Масъуд зиндониде қолган шўрлик қизнинг қисмати унга ором бермай кўп қийналган экан.

Шояд энди шайхнинг омади келиб, султон сиҳат топса! Шайх эса юзи ёруғ бўлса! Шунда султон ҳам, эҳтимол, лутфи эҳсон кўрсатиб, тила тилагингни дер,

шайх эса ул бахтиқаро малакнинг жонини тилаб олар!.. Шояд шундай бўлса!..

Шайх қаттиқ чарчаган эди, бекатга келиб қўнишимиз билан ўз ҳужрасига кириб ётиб қолди, мен таом тайёрлашга киришдим».

(Абу Убайд ал-Жузжоний хотираларидан.)

2

Йўл азоби — гўр азоби, деганлари бежиз эмас экан. Боз устига, Исфаҳондан чиққандан бери юрагини қий-малаган нотинч ўйлар, Шокалон айтган гаплар, амир Масъуд зиндонидан қолган Бўтакўзбегим қизининг тақдири — бунинг ҳаммаси дилига бир зум ором бермай тамом ҳолдан тойдирган экан, ибн Сино ҳужрага кириб чўзилди-ю, кўзи уйқуга кетди. Бироқ бу не? Кўзи илиниши билан қулоқлари остидан мунгли куйдай ҳазин бир овоз янгради:

«Мен шўрликни кечиргайсиз, ҳақим ҳазратлари! Кўз ёшимга раҳм қиладиган, зоримни эшитадиган бир кимсани тополмай, тағини сизга бўзлаб келдим!»

«Ё тавба! Бўтакўзбегим! Камина сени оламдан ўтган десам!..»

«Ҳа, мен оламдан ўтганмен, ҳазратим. Суягим Олой тоғларининг этагига қўйилмиш, Ўғуз тоғининг бағрига кўмилмиш!»

«Ё раб! Улган одам тирилиб келса! Бўтадай бўзлаб юрса!»

«Не қилай? Елғиз қизимнинг бошига тушган мусибатни билурсиз. Онаизор, бу мусибатни эшитиб, гўримда тинч ётолмадим, оҳ чекиб, оллога илтижо қилдим. Билмам, оҳим арши аълога бориб етдимми ё тошни эритган кўз ёшларим кўкни ҳам эритдимми, яратган эгам қайта жон ато қилди. Гўримдан чиқдимму бўтасидан айрилган оқ туядай бўзлаб, қизимни излаб Исфаҳонга бордим. Бироқ додимни эшитадиган тирик бир жон топмадим. Шу-шу, дилим вайрон, кўзим гирён, тағин ортингиздан қувлаб келдим, ҳазратим. Мен уни оллодан тилаб олган эдим. Сизнинг пуштикамарингиздан бўлмаса ҳам, сиздан бўлгандай суяр эдим уни!»

«Айтмасанг ҳам англадим буни. Ўзинг билган Шокалон айтди. Аммо не чора, бегим?»

«Не чора? Ушал машъум фироқ онлари ҳам «не чора», деб нолиган эдингиз, бугун яна нолийсиз. Бу не

бадбахт дунё экаики, ёмонликка чора бўлмаса? Мен ғарибнинг бошидан нелар кечгачини ҳеч бир кимса билмаса?»

«Сен ҳам билмайсен, бегим!..»

«Ўўқ, биламен. Мен шўрликни кўнглингиздан ўчириб, ўрнига китоблар битдингиз. Ҳақими даврон, деган ном чиқардингиз. Мен ғариб эсам... Дунёда Олой тоғларидай улкан тоғлар йўқ экан. Унинг қорларидай оппоқ қорлар кўрмадим, сувларидай ширин сувлар ичмадим, Олой яйловларидай кўркам яйловлар йўқ экан сламда! Мен эсам... кўзим йўлда, хаёлим Афшона қорларида, эрта кўклам сиз билан от суриб ўйнаган лолазор даштлар ишқида ой-йилларим ўтди, ой-йилларим ўтди! Кундуз кўзим тўрт: карвон йўлларига тикилдим, туяларда унсиз бўзлаб тонг оттирдим, сиз эса...»

«Сен ёзган китобларимни санайсен, орттирган шоншухратимни сўзлайсен. Мен эсам... сени бир кўрмоқ учун ёзган барча китобларим, орттирган барча шоншухратимдан воз кечар эдим! Бир дақиқа иккиланмай ҳаммасидан воз кечар эдим, бегим, азизим, кўз очиб кўрган севгилим!»

«Севгилим дедингиз! Шу сўзингиз рост бўлса... оллодан тилаб олган ёлғизимни сизга топширдим! Мана, султон Маҳмудни даволаш муродида Газнага йўл олибсиз. Мен ҳам ортингиздан бўзлаб келдим. Омадингиз юриб, султон шифо топса, додимни унга етказгайсиз! Ёдингизда бўлсин: сизнинг пуштикамарингиздан бўлмаса ҳам, сиздан бўлгандай севар эдим уни! Агар қизим бир нарса бўлса... суягим Олой тоғларида, арвоҳим қарғиш теккан Исфаҳонда, тоабад бўзлаб ўтамен, ҳазратим, бўзлаб ўтамен!..»

Ибн Сино аллақандай босинқираб уйғониб кетди. У деворларига қизил ипак гиламлар тутилган серҳашам ҳужрада ётар, токчалардаги шамларнинг аксари ўчирилган, ҳужра ғира-шира, фақат шифтдаги дўппидеккина туйнукдан оппоқ ёруғ юлдузлар чарақлаб турарди.

Ё тавба! Бу не? Тушими, ўнгими?

Ибн Сино туш кўриш ҳодисаси ҳақида кўп ўйлаган, унинг сирларини ўрганишга кўп уринган. Аммо... йўқ, бу туш эмас, назарда, у ҳозир тирик бегимни кўрган, унинг алам тўла таниш, мулойим овозини эшитган эди!..

...Ҳа, ўша куни, Исфаҳонга келиб, амир Масъуднинг қулоғини даволаган куни, у Бўтакўзбегимнинг қизини

кўриш умидида эди. Оғриқ азобидан қутулган амир уйқуга кетишдан аввал зиндон қилинган шўрлик малакни кўришга ижозат берган ҳам эди. Бироқ зиндонбон уни кўрсатиш учун амирнинг муҳри босилган фармони олий талаб қилди, бироқ амир уйқудан уйғониб, бу фармон олингунча саройда қандайдир бир воқеа содир бўлди, чамаси, ҳибсда ётган Қоракўзбегимни кўрсатиш у ёқда турсин, унинг ўзини ҳибсга олишди. Бир кеча ҳибсда сақлаб, эртасига тонг қоронғусида... қўл-оёқларини боғламасалар ҳам, боғлагандан бешбаттар қилиб буёққа олиб келишди!

Ибн Сино юраги қаттиқ сиқилганини сезиб, ёстиққа ёнбошлади-да, аста кўзини юмди. Юмиши билан нечундир нигоҳи олдига яна Афшона ортидаги ям-яшил қирлар келди. Қир устида улкан оқ ўтов. Пастда, қир атрофида эса, бошқа кичикроқ ўтовлар, оқ, қизил, қора ўтовлар... Баҳор. Далалар, далаларгина эмас, ҳатто жонсиз қумликларга ҳам жон битган, ҳаммаёқ тилларанг чучмомалар, бўзтиканлар, бахмалдай майин ёвшан ва шувоқлар билан қопланган, тиниқ қўзигуллар, равоч ва хушбўй кийик ўтлари, митти читиргул ва сариқбош гуллар орасида беҳисоб лолақизғалдоқлар чўғдай ёнади, ўтовлар ёнида бошларидаги қизил қалпоқчаларига укки патлари қадалган хипчабел, бодомқовоқ қиз-келинчаклар сочларига тақилган кумуш тангаларни майин жиринглатишиб, чопқиллашиб юришади.

Кечалари, тиниқ, серюлдуз Афшона кечалари, беҳисоб ўтовлар олдида гулханлар ёнади, қароргоҳдан йироқда, поёнсиз даштнинг хилват жойларида қизийгитлар йиғилишади, сўнг, бирда шўх, бирда хиёл маъюс қўшиқ ва лапарлар чексиз-чегарасиз дашт узра сокин дарёдай оҳиста оқади.

Еш Абу Али бу ҳазин лапарларни эшитиб, қир бағрида ёнбошлаб ётаркан, назарида, қандайдир улкан кемага тушиб, бошқа бир гўзал оламга сузиб кетаётгандай бўлади. Тўсатдан, унинг қўлига кимнингдир майин, илиқ кафти аста тегади, гўё мулойим бир қушча келиб қўнгандек туюлади.

— Тақсир, бекам йўқлайдур сизни!

Бодомқовоқ, қийғочкўз каниз митти қушчадай мулойим қўлини Абу Алининг қўлидан узмай уни қаёққадир бошлайди. Атроф зим-зиё. Абу Али ҳеч нарсани кўрмайди, бироқ абжир каниз ҳеч нарсага қоқинмай қалин саксовулзор томон бошлайди-да, қаёққадир етаклаб кетади.

Ана, юқорида, юлдуз тўла осмонга қўшилиб кетган қир устида улкан оқ ўтов кўзга чалинади.

Ўтовга яқин қолганда танниш бўрибосарларнинг ваҳимали ириллаши эшитилади-ю, зимистон тун қаъридан икки ясовул чиқиб келади.

— Бу ким тун ярмида санғиб юрган?

— Ҳаким ҳазратлари!— дейди каниз.— Ҳаким ҳазратларини бекам йўқламишлар!..

Абжир каниз Абу Алини секин туртиб, ўтов томон йўллайди.

Ўтовнинг қанотига осилган қандилда биттаю битта мойчироқ милтирайди. Унинг заифгина шуъласида ўтов бурчагига тутилган чимилдиқ кўринади.

Абу Али кириши билан чимилдиқнинг бир чети кўтарилиб, гўё оққушнинг бўйнидай оппоқ нозик қўллар кўринади-ю, бетоқат ҳаракат қилади: «Бери келинг!»

Абу Али юраги тузоққа тушган қушдай питирлаб, чимилдиққа яқинлашади. Шу пайт чимилдиқ очилиб оппоқ нозик қўллар унинг бўйнидан қучиб, пастга тортади.

— Ҳазратим!

Ерга тиз чўккан Абу Али юзида Бўтакўзбегимнинг чўгдай иссиқ юзини, ҳаяжонли нафасини ҳис этади. Бегимнинг сочларидан дала гиёҳларининг хушбўй нозик бўйлари, лабларидан аллақандай тотли ва шўртанг таъм келади...

— Устод!

Ибн Сино, хаёл оғушидан зўрға қутулиб, рўпарасида қўл қовуштириб турган шогирди Абу Убайдга қаради.

— Овқат келтирайми, устод?

— Ташаккур, азизим.

— Сизга не бўлди, устод? Кун бўйи туз тотмадингиз!..

— Зарарн йўқ, табобатда гоҳо очлик тўқликдан фойдалироқдур,— ибн Сино шундай деб бир кулимсираб қўйди-ю, шогирдининг йўл азобидан киртайиб қолган кўзларидаги ташвишни кўриб, кўнгли хиёл юмшади.

— Майли, азизим, камина ҳовлига чиқиб, бирпас нафас олиб келай. Кейин овқатни бирга баҳам кўрамиз.

Кеча ойсиз, бироқ серюлдуз эди. Бекат ҳали уйғоқ, беҳисоб хужраларнинг даричалари беҳисоб митти юлдузлардай милтирайди, бироқ ҳовлида одам сийрак, фақат қаердадир олисда, дарвоза томонда гулхан ёнар,

у ердан ғала-ғовур овозлар, асабий хитоблар, гоҳи-гоҳи-да эса «гур-гур» кулгу эшитиларди.

Ибн Сино бир-бир босиб гулхан томон юраркан, даврадан келәтган овозлар қулоғига чалинди:

— Топиб бўлибсен адолатни, хомкалла! Бу дунё тугул, у дунёдан ҳам тополмайсен уни!

— Ҳамма баробар эмас, тентак! Ақлли пошшолар ҳам ўтган бу дунёда!

Ақлли пошшони ўз кўзинг билан кўрдингми, нодон?

— Узинг нодон!

Ғала-ғовур, кулгу, асабий хитоблар авжига чиқди. Ибн Сино ичида кулимсираганича қадамни жадаллатди, шу пайт орқасида қандайдир соя пайдо бўлиб:

— Ҳазратим!— деб шивирлади.— Борманг уёққа, бетавфиқ қарматийлар йиғилган у ерда!

Бироқ ибн Сино тўхташ ўрнига қадамни тезлатди-да, гулханга яқинроқ жойда юмалаб ётган тўнкага кўзи тушиб, унга чўнқайди. Уни таъқиб этган соя тўхтаб орқага чекинди ва чўкка тушиб кавш қайтараётган туялар панасига ўзини олди.

Ибн Сино тўнкага чўнқайган заҳоти гулхан ёнида ёнбошлаб ётган, эгнига кўк чакмон, бошига кўк кулоқ кийган, бўй-басти келишган, фақат ўнг қошининг устида катта чандиғи бор бир қаландар:

— Ҳой, мўминлар!— деб хитоб қилди.— Каминна бу жумбоқни ечиб бергувчи бир ривоят эшитганмен. Қимки бу ривоятни тингламоқни истаса... бир танга-ярим танга садақа қилсин!

Даврада пиқ-пиқ кулгу эшитилди.

— Ривоятни ҳам ақчага сотасенму, ноинсоф!

— Охир замон келганидан нишона бу!

— Кўп валдирамай, ақчанг бўлса бер — эштайлик ривоятни!

Ибн Сино пешонаси чандиқ бу хушқад барваста қаландарни қаердадир кўргандай бўлди, бироқ ҳарчанд уринмасин, қаерда кўрганини эслай олмади-ю, чўнтагидан уч-тўрт дирҳам топиб, унинг кулоғига ташлади.

Қаландар чандиқ пешонасини силаб, унга бир зум тикилиб қаради-да, йиғилган хайр-эҳсонни белбоғига туғиб, ҳикоясини бошлади:

— Шундайким, бир пошшо кунлардан бир кун туш кўрмиш. Тушида етти ориқ ҳўкиз етти семиз ҳўкизни еб қўймиш. Уйқудан уйғониб кетган пошшо кўрққанидан дарҳол донишмандларни йиғиб, улардан тушининг

Таъбирини сўрмиш. Шунда энг кекса бир донишманд ай-тибдики, мамлакатда етти йил тўқчилик бўлади, одамлар фаровон турмуш кечиради, сўнг қаттиқ қурғоқчилик бошланиб, етти йил кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган очлик ва қаҳатчилик юз беради.

— Бунга қарши не чора кўрмоқ даркор?— деб сўрабди пошшо.

— Бошда бўладурғон етти йил фаровонлик чоғида кейин келадурғон етти йиллик қаҳатчиликка етадурғон дон-дун ва етти йиллик сув ғамламоқ даркор!

Алқисса, донишманднинг таъбири рўёбга чиқиб, етти йил оби ҳаво яхши келмиш. Ҳаммаёқ тўкин-сочин, мамлакат обод бўлмиш. Шундайким, донишманднинг таъбири ҳатто хотирдан кўтарилмиш. Бир кун пошшойи олам донишмандни чақириб: тақсир, таъбирингиз рост бўлса сиз айтган очлик ва қурғоқчилик қайда?— деб таъна қилибди.

Шунда донишманд:

— Шошманг, пошшойи олам,— дебди,— бир кун уйқудан қаттиқ қорнингиз очиб уйғонасиз. Шу кунни мен айтган қурғоқчилик бошланиб, мамлакат очлик ва қаҳатчиликка юз тутади.

Филҳақиқат, эртасига пошшо уйқудан қаттиқ қорни очиб уйғонибди. Шу-шу, қаттиқ қурғоқчилик келиб, очлик ва қаҳатчилик бошланибди. Бу бахтсизлик етти йил давом этмиш. Йўғонлар чўзилиб, ингичкалар узилмиш. Агар тўқчилик йиллари донишманд айтган сув ва ғалла ғамланмаганда, барча аҳли мўмин қирлиб кетар экан. Шунда пошшойи олам яна кекса донишмандни чақириб, қачон бу қурғоқчилик ва қаҳатчилик тугайди, деб сўрабди. Донишманд айтибдики, пошшойи олам, бир ҳафта сабр қилгайсиз. Бир ҳафтадан кейин қурғоқчилик тугаб, қаттиқ ёмғир ёғади. Аммо, демиш донишманд, барча аҳли мўминга хабар қилгайсиз. Биринчи ёмғир сувини ҳеч ким ичмасин, токи кимки уни ичса, ақлдан озадур!

Пошшо жарчиларга фармон бериб, донишманднинг сўзини элга етказибди. Лекин бу гапга қулоқ солгувчи бир кимса бўлмабди. Пошшодан бошқа ҳамма ёмғир сувини ичиб, ҳамма баб-баробар ақлдан озибди. Шу-шу, ҳеч ким пошшонинг амри фармонларига итоат этмайдиган бўлибди. Шунда пошшойи олам кекса донишмандни учинчи бор чақиртириб, бу балога қарши не чора кўрмоқ даркор, деб маслаҳат сўрабди. Донишманд жавоб бермишки, бу балонинг бирдан-бир чораси —

сиз ҳам ўшал сувдан ичасиз, фуқаро шундагина амри олийларнингизга итоат қиладур, дебди.

Чорасиз қолган пошшойи олам ҳам ўша ёмғир сувдан ичиб, ўзиям ақлдан эзибди. Ақлдан озиб, телба-тескари фармонлар бера бошлабди. Шунда телба фуқаро телба пошшодан мамнун бўлиб, унинг телба-тескари фармонларига жон-дилдан итоат этадиган, амру фармонларини шак келтирмай вожиб қиладиган бўлибди.

Қаландарнинг сўнгги гаплари зўр қаҳқаҳа ва захарханда хитоблар остида кўмилиб кетди:

— О, ҳо, ҳо! Баайни Ғазнадаги ишлардан сўзладинг, дарвеш!

— Балли! Агар биз ҳам нодон бўлмасак қиличидан қон томган бу телба султонга қуллуқ қилиб юрармидик?

Ғала-ғовур ва қийқириқ баттар авжига чиқди. Шу пайт гулхан ортидаги зим-зиё қоронғиликдан:

— Ушланг бу қарматийларни!— деган таҳдидли хитоб янгради.— Бу карвонсарой бединлар уясига айланмиш! Даҳрийлару қарматийлар йиғилмиш бу уяга! Ушланг бу муртадларни!

Чўкка тушган туялар панасидан, гўё шу таҳдидли овозни пойлаб тургандай, қилич яланғочлаган беш-ўн нафар навкар ёпирилиб чиқди.

Ибн Сино уёғи нима бўлганини яхши англамай қолди. Чамаси, гулхан теварагида ўтирган гадолар сапчиб турдилару «қоч!» деган хитоб билан ўзларини ҳар томонга уришди. Ибн Сино ҳам сакраб ўрнидан турди, бироқ ҳали жойидан жилмаган ҳам эдики, кимдир келиб, унинг қўлидан ушлади.

— Бу шаккок қарматийлар сизга не керак, ҳазратим? Ҳужрангизга кириб дам олинг! Субҳи содиқ йўлга чиқамиз!

Ибн Сино индамай орқасига қайтди. Тўс-тўполонни эшитган Абу Убайд ҳам ҳужрадан югуриб чиққан эди, биргалашиб ҳужрага қайтди.

Ажабо! Доруссалтанат остонасида қарматийлар тўғрисидаги бу гаплар! Пешонаси чандиқ бу хушқад, барваста қаландар ва унинг ғалати ривояти!..

Ибн Сино уни қаердадир кўрган, эҳтимол даволаган. Салкам қирқ йил табиблик қилиб, у мингларча, балки ўн мингларча хасталарни даволаган. Шундай бўлса ҳам, одатда, даволаган кишиси ёнида турар эди. Бу қаландарни ҳам эслагандай бўлди, уни қаердадир

дағолагани аниқ, аммо қаерда? Гурганждами, Жур-жондами ёхуд Ҳамадон ва Райдами? Қаерда?.. Қаерда?..

Ибн Сино кўзи илиндими, йўқми — ўзи ҳам билмай қолди. Қулоғига яна аллақандай шов-шув, қиличларнинг шарақ-шуруғи, кимларнингдир инграган, сўкинган овози, от туёқларининг дупури эшитилгандай бўлди, сўнг, зулфинлар шарақлаб, ҳужранинг икки тавақали ўймакор эшиги тарақлаб очилди. Бўсағада... қўрқувдан дағ-дағ титраган Абу Убайд, Абу Убайднинг орқасида эса, бошига ағдарма телпак, эгнига кўк чакмон кийиб, белига эгри қилич тақиб олган норғул бир йигит кўринди.

— Устод!— Абу Убайд, негадир, кўзига ёш олиб ибн Синони қучоқлаб олди. Норғул йигит эса, тавозе билан бош эгиб, салом берди.

— Қўрқманг, ҳазратим! Бизнинг лашкаримиз... «ҳақ ва адолат» лашкаридур, тақсирим!

«Ҳақ ва адолат лашкари!»

Ибн Сино ҳайрат билан йигитнинг шиддатли қорам-тир юзига тикилди.

«Допишлар ва алломалар тилидаги бу муқаддас сўзларни қайдан билади бу йигит?»

— Ҳозир бекатни босган ҳам шу... «ҳақ ва адолат» лашкарими, ўғлим?

— Йўқ!— йигит бошини мағрур кўтарди.— Биз кар-воисаройни эмас, султон Маҳмўд сарбозларини босдик, тақсир! Матлабимиз — бу мустабид султонни тахтдан ағдариб, юртда ҳақ ва адолат тикламоқдур!— Йигит шундай деб, яна қўл қовуштириб таъзим қилди.— Сиздан илтимос: «Кўшки қасос» аталмиш қароргоҳимизга ташриф буюргайсиз! Каминанинг сўзи эмас, «ҳақ ва адолат» лашкарининг сардори имом Исмоил Ғозий ҳазратларининг илтимосидур бу!

— Имом Исмоил Ғозий?

— Шундай, ҳазратим!

Норғул йигит ибн Синонинг жавобини кутмай, орқасига ўгирилди-да:

— Отлар қайда?— деб қичқирди. Қаердандир яқиндан:

— Отлар шай, сардор!— деган овоз эшитилди.

Тонг отган, уфқдаги қорли чўққиларнинг тепаси оқариб қолган, артилган шишадай тиниқ мовий осмоннинг у ер-бу ерида сўнгги юлдузлар сўнаётган шамдай заиф милтирарди.

Қўрғон ўртасида, кечаси гулхан ёнган жойда, қўллари орқасига боғланган бир нечта исфаҳонлик сарбозлар ётар, бироқ улар орасида шопмўйлов мушриф кўринмас, дарвоза олдида эса «ҳақ ва адолат» лашкарининг суворилари бўлса керак, бошларига кўк ёпинғич ташлаб, эгниларига кўк чакмон кийган беш-ўнта отлиқлар кўзга чалинарни.

Сардор айтган «Кўшки қасос» бекатдан бир-икки фарсанг йироқда, кичикроқ сой ёқасидаги қалин арчазор орасида экан. Ибн Сино бир гуруҳ суворилар қуршовида ўрмондай қалин чакалакзор ва қамишзорлар орасидан отини елдириб бораркан, миясида ҳамон ўша нотинч ўйлар гужғон уради.

«Ҳақ ва адолат» лашкари!.. Бошларига кўк ёпинғич ташлаб, устларига кўк чакмон кийиб олган бу суворилар қарматийлар экани энди унга аён! Аммо... имом Исмоил Ғозий ким? Исмоил Ғозий... Исмоил Ғозий Исфаҳонда, телба амир Шамсуддавла даврида, «яратғувчи олдида шоҳу гадо баробар», деб чиққан ва бу даъвоси учун масчитни жомеда ўқилган хутбада «шайтонни лайн» деб қораланиб, юз дарра еган, девқомат бир қаландар бўларди. Агар ибн Сино янглишмаса, унинг исми ҳам Исмоил, ҳа, имом Исмоил эди!

«Йўқ, Исфаҳон қайда-ю, Ғазна қайда? Имом Исмоил доруссалтанат остонасида не қилади?»

Ана, олдинда ўт ўйнатиб бораётган суворилар чуқур жарликдан от суриб ўтишди-ю, ўнг томондаги арчазорга шўнғиб кетишди. Сал юрмасдан, арчазор сийраклашиб, олдинда қатор кўк чодирлар, ҳисобсиз қамиш қапа ва бир неча ўтов тикилган кўкаламзор майдон кўринди.

Майдоннинг ҳар жой-ҳар жойида сарбозлар тўп-тўп бўлишиб қиличбозлик ва найзобозликдан машқ қилишар, дарахтларга камонлардан ўқ узишиб, кураш тушишар, ўтовлар ортидаги ўчоқлардан паға-паға буғ ва тутун кўтарилар, афтидан, у ерда овқат пишириларди.

Ибн Синони бошлаб келган сардор орқасига ўгирилиб, «кетимдан юринг!» деган маънода имо қилди-да, отининг бошини машриқ тарафдаги катта кўк чодир томон бурди. Кўк чодирнинг икки ёнида икки сарбоз қилич яланғочлаб турарди. Сардор шартга ёқасини очиб, бўйнидаги учбурчак кўк туморчасини кўрсатди-да, ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай, чодирдан қайтиб чиқиб, отда ўтирган ибн Синога таъзим қилди:

— Пири муршид сизни сўрайдур. Марҳамат қилгайсиз, ҳазратим!

Ибн Сино Абу Убайд ёрдамида отдан тушди, чодир бўсағасида бир лаҳза тўхтаб, уст-бошини тузатди, сўнг, негадир юраги гурс-гурс уриб, ичкарига кирди.

Тагига бўйра тўшалган катта саропарданинг тўрида чап қўлини кўк мато билан ўраб, бўйнига осиб олган повча бир қаландар қиблага қараб чўккалаб ўтирарди. Қаландарнинг олдида кўк жойнамоз, орқасидаги илгакда кўк чакмон ва кўк ёпингич осиглиқ турар, уларнинг ёнида қилич-қалқон ва камон ўқлари терилган кўк чарм садоқ кўринарди.

Ибн Сино пойгакда тўхтаб, жойнамозда чўккалаб ўтирган серсоқол қаландарга тикилиб қаради-ю, беихтиёр юраги «шиғ» этди.

Кўзларини юмиб, қиблага қараб тиловат қилиб ўтирган бу барваста қаландар... ё раб!.. кечаси ғалати чўпчак айтиб, ҳаммани кулдирган, бундан ўн йил муқаддам эса, Исфаҳон масчитида уламои киромлар лаънатига учраган... қоп-қора, барваста қаландар имом Исмоил Ғозий эди! У, афтидан, бомдод намозини ўқиб бўлиб, тасбеҳ ўгириб, ўтирар, бошида кўк салла, эгнида кўк бўз кўйлак, чуқур хаёлга толган эди.

Ибн Сино ҳамон тили лол, намоз ўқиб ўтирган имомга жимгина тикилиб тураркан, кўз олдида Пули Шаҳристон кўпригининг ортидаги чилангарлар даҳаси келди.

Ойсиз, зимистон кеча. Ибн Синони бошлаб борган одамлар уни торгина бир ҳовлига, ҳовлидан кичкинагина, зах ҳужрага бошлаб киришади. Токчадаги мойчи-роқ шуъласида ибн Сино ҳужранинг тўрида узала тушиб ётган ярим-яланғоч бир кимсани кўради, кимсанинг қамчидан тилим-тилим бўлган тақир боши, юзи, бўйни, елкалари қоп-қора қон, кўзлари юмуқ.

Ибн Сино беҳуш кимсага яқинроқ бориб, бўйрага тиз чўкади-ю, ўшандан уч-тўрт кун аввал масчити жомедаги хутбадан кейин юз дарра еган новча қаландарни танийди.

Дарҳақиқат, бу ўша, «яратғувчининг олдида шоҳу гадо баробар», деб чиққан ва бу даъвоси учун хутбада лаънатланиб, аёвсиз калтакланган қоп-қора барваста қаландар эди!..

Ибн Сино ўшанда беҳуш ётган бу қаландарни бир ой пинҳона даволаб оёққа турғазган, аммо ундан кейин, қисмати не бўлди, бундан беҳабар эди!

Дунёнинг ишлари ғалати экан. Мана, тақдири азал уларни яна дуч қилди! Келиб-келиб Ғазнаи мунаввара остонасида дуч қилди!

Имом Исмоил жойнамозини йиғиштириб, тавозе билан қўл қовуштирди:

— Фақир кулбамизга хуш келибсиз, ҳаким ҳазратлари, қадамларига ҳасанот, марҳамат, тўрга ўтсинлар!

Ибн Сино имом кўрсатган жойга ўтиб ўтираркан, унинг синовчан тикилиб қолганини пайқаб, яна бояғидай ғалати бўлиб кетди. Имомнинг пешонаси ва ўнг қоши устидаги чандиғи, сал қисилган кўзлари, ўзига ярашган соқол-мўйлови, бутун важоҳатидан аллақандай сеҳрли бир куч ва пинҳоний бир иқтидор ёғилиб турар, ҳар бир ҳаракатида ўзига ишонч ва қатъият сезиларди.

Бошига кўк ёпинғич ёпинган бир навкар кириб, ўртага бўз дастурхон ёзди, дастурхонга сопол кўза билан икки сопол пиёла ва иккита арпа нон қўйди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Имом Исмоил соғ қўли билан сопол кўзадан арпа гўжа қуйиб ибн Синога узатаркан, билинар-билимас кулимсиради:

— Чамамда, ҳазратлари тунда каминани танимадилар?

— Тунда танимаган эдим, аммо...

— Танимаганингиз ажабланарли ҳол эмас, ҳазратим. Исфаҳонда кечган ул воқеаларга салкам ўн йил бўлмиш. Аммо фақирни бир ой пинҳона даволаб, жонсиз жисмимга қайта жон ато қилганингиз тоабад ёдимдадур, ҳазратим!

— Ташаккур!— деди ибн Сино ва имомнинг кўк мато билан ўраб, бўйнига осиб олган қўлига зимдан кўз ташлади.— Чамамда, тақсирим яна муолажага муҳтождурлар!

— Ҳа,— деди имом, ўнг қўли билан ярадор қўлни аста силаб.— Минг таассуф, тундаги тўқнашувда бир неча йиғитларимиз жароҳатландилар.

— Марҳамат, ёрдам бермоқ лозим бўлса — каминани хизматларига ҳозирмен!

— Миннатдормен, тақсир. Аммо сизнинг ёрдамингиздан ҳам зарур бир гап бор.— Имом тўсатдан қовоғини уйиб, ибн Синога синовчан тикилди.— Сўзимга қулоқ солинг, ҳазратим. Биз бу қароргоҳдан дарҳол кетмоғимиз даркор. Сабаби — ҳазратларини излаб доруссалтанатдан ногаҳон лашкар бостириб келиш хавфи

бор! Бас, ҳазратимдан бир нарсани сўраб олмоғим лозим.

— Бош устига!

— Камина эшитган эдимки, ҳазратлари бу бераҳм мустабид султонга хизмат қилишдан тоабад бош тортиб, қочиб юрмишлар деб! Бу сўз рост бўлса... нечун бу аҳдишгиздан қайтиб, уни даволагани келдингиз, тақсир?

Имомнинг хиёл бўғиқ овозида аллақандай норози ва таҳдидли оҳанглар янгради.

— Не чора,— деди ибн Сино чуқур хўрсиниб.— Биз ҳақимлар учун шоҳу гадо баробардур. Хаста борки, хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо — уни даволамоқ биз учун ҳам фарз, ҳам қарздур, тақсир! Аммо...

— Билмам, ҳазратим. Бу бетавфиқ султонга ёнишган бу дарду бедаво... тақдири азалининг хайрли ҳукми эмасму? Қирқ йиллик қатлу қирғинлари, жабру ситамлари, тўккан дарё-дарё қонлари учун кўк юборган интиқом эмасму? Бас, бундай бешафқат мустабид шоҳни даволамоқ гуноҳи кабир¹ эмасму, ҳазратим?

Ибн Сино имомнинг аллақандай қаҳр ва илҳом билан порлаган кўзларидан кўзини олиб қочди. Ажабо! Қаҳрли кўзларидан ўт чақнаб турган бу имомнинг сўзларида донишмандларга хос бир мантиқ ва адолат бор эди!

Имом Исмоил гўё унинг ўйларини илғаб олгандай:

— Ҳа,— деб хитоб қилди.— «Ҳақ ва адолат» лашкарининг ғозийлари бугун-эрта ғазоват туғи остида бирлашиб, юртимиз тупрогини бул мустабид шоҳ зулмидан фориг этмоқ азмидадур!

«Ғазоват туғи? Ё тавба! Агар «ҳақ ва адолат» лашкари деган сўз рост бўлса... нечун бу кураш ғазоват туғи остида бошланадур?— деди ибн Сино ичида. Лекин дарҳол бундан ўн-ўн беш йил муқаддам Мисрда, имом аз-Зоҳир бошчилигида бўлиб ўтган занжилар исёни лоп этиб ёдига тушди. Бу занжи қуллар исёни ҳам ғазоват туғи остида ўтганини ибн Сино яхши билар эди. Бироқ яхши билса ҳам, шафқатсиз қон нафаси совуқ шаббода бўлиб тегди-ю, кўнглини ёритиб турган илқ нур сўнди-қолди. Имом эса буни сезмай:

— Тасанно!— деди чеҳраси очилиб.— Сукут — аломати ризо! Агар каминанинг сўзига рози бўлсангиз, бизнинг лашкаримизга қўшилгайсиз, ҳазратим!

¹ Катта гуноҳ.

Ибн Сино базўр ҳушини йиғиб:

— Ташаккур,— деб қўлини кўксига қўйди.— Аммо... тақсиримнинг лашкари султон Маҳмуд лашкарига тенг келурму?

— Султоннинг таянчи — беҳисоб лашкар бўлса, бизнинг таянчимиз ҳақ ва адолатдур! Маконимиз осмон баробар тоғлардур! Бас! Фурсат зиқ, ҳазратим, Ё «ҳа» дегайсиз, ё «йўқ!»

Ибн Сино ҳамон нима дейишини билмас эди. Унинг кўз олдига яқиндагина не машаққатлар билан босиб ўтган тоғ ва даралар келди, келди-ю, бир зум имомнинг сўзига киргиси, унинг лашкарига қўшилиб, «ҳайю ҳайт», деб ўша тоғларга, султон қўшинлари, унинг машъум хуфиялари ва мушрифлари етолмайдиган чўқ-қиларга чиқиб кетгиси келди. Аммо...

— Таассуфлар бўлсинким, камина сарбоз бўлиб туғилган эмасмен...

— Сарбоз бўлиб туғилмасангиз ҳам сарбозу саркардалардан юз чандон ортиқ иззату икромда бўласиз, ҳазратим.

— Тоабад мишнатдормен. Ва лекин... Камина бутун фикри зикрим илми ҳикматдадур. Уйлаб қўйган асарларим, бошлаб қўйган китобларим бор — шуларни ниҳоясига етказсам...

— Китобми ё одил шоҳлар ҳақнида чўпчакми?— деди имом Исмоил, чандиқ қошлари асабий пирпираб.— Мен сиз алломаларга ҳайронмен! Одил шоҳларни қўмсаб ва ёмон ҳокимларни лаънатлаб ёстикдай-ёстикдай китоблар битасиз. Узларинг эса... султон Маҳмуд янглиғ мустабид шоҳлар хизматида қуллуқ қилиб юрасиз.

— Не чора?— деди ибн Сино ва имомнинг кўзлари совуқ чақнаганини кўриб, бошини эгди.— Боз устига, Исфаҳон қора ўлат исканжасида қолган. Умидим — тезроқ қайтиб бормоқ, қайтиб бориб шўрлик мардуми мўминнинг хизматида бўлмоқ...

— Бас!— Имом Ғозий соғ қўлини бир силтаб ўрнидан турди.— Сизга ижозат, ҳазратим.

— Рухсат этсалар жароҳатланган қўлларини кўрсам...

— Ташаккур!— деди имом Ғозий, худди аразлаган боладай чандиқ юзини терс буриб.— Қўлим синганми, йўқми, шуни айтиб берсангиз бас!

Ибн Сино имомнинг қўлидаги қалин бўз латтани аста ечди. Имомнинг билагини қилич кесган, узун ва

чуқур ярасига нимадир сепилган, лекин қон ҳануз тўхтамаган эди.

Ибн Сино имомнинг шишиб кетган билагини аста-аста ушлаб кўрди. Имом, ранги девор, тишини тишига қўйганича, жимгина бош эгиб турарди.

Ибн Сино ярани авайлаб артиб, қайта боғлади.

— Хайрият, суяк омон...

— Хайрият,— деди имом ҳам.

— Аммо ярангиз хавфли. Фақирга бир одам қўшиб берасиз. Уқилон заҳри билан аччиқ бодом ёғидан ясалган дору берамен. Уни ҳар куни икки маҳал суртасиз!

— Ташаккур!— деди имом Исмоил, ҳамон қовоғи очилмай.— Сизга рухсат, ҳазратим! Менинг сарбозларим сизни работга элтиб қўядилар. Ва лекин ёдингизда бўлсин: мабодо, ҳазратлари бирор ёрдамга муҳтож бўлиб қолсалар... Ғазнада Маликул шароб деган бир шоир бор. Уни доруссалтанатда танимаган одам йўқ. Ушал бандан мўминга хабар қилгайсиз. Хайр, султон сарбозлари бостириб келгунча бекатга етиб олинг. Омон бўлинг, ҳазратим!

Имом Ғозий шитоб билан юриб чодирдан чиқди.

Ибн Сино чодирда ёлғиз қолди. У имом Ғозийнинг илтимосини рад этиб, тўғри қилдими ё нотўғрими — буни ўзи ҳам билмас эди.

Йигирма бешинчи боб

Кечаси Осмон маликаси саройида ўтган тонготар базми жамшиддан сўнг маст уйқуга кетган вазир Абул Ҳасанак кимнингдир турткисидан базўр кўзини очди. Тепасида, қўлида дир-дир титраган шам, «назм бўстони» шоир Унсурий турарди.

Хона бўм-бўш, ўртада турган хонтахта четга сурилган, унда ёйилмай қолган бир лаган қовурдоқ, май тўла биллур идишлар, ёқут ва фируза пиёлалар бетартиб юмалаб ётар, ёнидаги тўшак эса бўм-бўш, кечаси «ҳазрат ибн Сино» билан бўлган майхўрликдан сўнг ёнида қолган ҳарам бекаси уни тарк этган, тўғрироғи, бека эмас, вазир жанобларининг ўзи уни беҳаё-бешарм бир сўзи учун кетига тепиб, ҳайдаб юборган эди!..

— Хўш, сабаб тун ярмида ажинадай тентираб юрибсен?— деди Абул Ҳасанак, қайта жойинга чўзилиб.— На ўзинг ухлайсен, на бошқаларга уйқу берасен!..

Шоир Унсурий, қўлидаги шам баттар титраб, тўшак ёнига чўккалади.

— Машъум хабар, валинеъмат!

— Машъум хабар?— Абул Ҳасанак устидаги шойи кўрпани отиб юбориб, қаддини ростлаб ўтирди.— Оф-тоби олам?..

— Офтоби олам, оллога шукур, саломатлар,— деди Унсурий шошиб.— Аммо... Ғазнага ҳазрат ибн Сино келмиш!

— Қочмиш?— деди Абул Ҳасанак талмовсираб.— Қаёққа қочмиш?

— Қочмиш эмас, келмиш! Исфаҳонлак чин ҳазрат ибн Сино келмиш! Шундайким, гўё саройдаги бу ибн Сино эмас, амир Масъуд йўллаган ўшал ибн Сино — чин ҳазрат ибн Сино эмиш!..

Абул Ҳасанак афтини бужмайтириб, заҳарханда қилди:

— Бул ибн Сино, ул ибн Сино! Тақсирим қайдан топдилар бу хабарни?

— Камина бу хабарни Пири Букрийдан эшитдим. Бу маккор букри эса, хабарингиз бор, билмаган сирасрори йўқдур. Пири Букрийнинг айтишича, Хатлибегим бошлиқ бир гуруҳ амирлар Исфаҳондан келган ул ибн Синони эрта-индин асъасаю дабдаба билан қарши олмаққа чоғланганлар. Чоғланганлар орасида анов мутақаббир аллома Абу Райҳон Беруний ҳам бор эмиш. Бу ишга ҳаттоким қадрдон хешингиз... вазири аъзам Али Ғариб ҳам бош қўшган эмиш!..

— Али Ғариб?— Абул Ҳасанак ўрнидан сапчиб туриб, хонтахта ёнига борди. Итоатсиз қўлларни билан ёқут ипёлани тўлдириб май қўйди-да, бир кўтаришда бўшатиб, хонани айланишга тугинди.

«Бул ибн Сино, ул ибн Сино! Чин ибн Сино, ёлғон ибн Сино!»

Ажабо! Бир-икки ҳафта муқаддам «ҳазрат ибн Сино» аталмиш бу кимса саройда пайдо бўлгандан буён бу гаплар унинг хаёлидан тамом кўтарилган эди. Анов имонсиз Али Ғариб қаердандир топиб келган бу иблис сохта ибн Сино экани, оламда ҳақими даврон аталмиш чин ибн Сино борлиги, у қаердадир йироқларда, амир Масъуд турган Исфаҳон томонларда қочиб юргани ва-зир жанобларининг хаёлидан батамом кўтарилган эди!

Ўзини «ҳазрат ибн Сино» деб атаган бу кимса до-руссалтанатга қадам қўйди ҳамки, саройда ғалати иш-лар бошланиб кетди. Ҳамма унинг ҳукми ва сеҳрига мафтун бўлиб, гўё ақли ҳушидан айрилиб қолди. Авва-

ламбор, сўнги бир неча ойдан буён саройда, напнки сарой, бутун салтанатда ҳукм сурган таваҳҳум ва таҳлика кайгадир даф бўлиб, ҳамма енгил нафас олди, мотам кайфияти тарқаб, қандайдир енгил, хушнуд, сафоли кунлар бошланди, гўё осмонни қоплаган қора булутлар тарқаб кетди-ю, ярқираб офтоб чиқди. Мотам либосини кийган ҳарам бекалари, баковуллар, хазинадорлар, хонанда ва созандаларга жон кирди, шу-шу, серлаззат базми жамшидлар, кайфи сафо, мусқа ва мушоиралар бир-бирига уланиб кетди. Бу кайфият, бу хушнудликнинг бош сабаби эса, бирламчи, оллонинг инояти, иккиламчи, «ҳаким ҳазратлари»нинг муолижаси бўлди. Шу муолижа сабаб жар ёқасига бориб қолган амирал мўъминин кундан-кунга «бери қарай» бошлади. Бир-икки ҳафтадаёқ дилига ором, белига қувват кирди, шундайким, бундан бир кеча кун муқаддам, доруссалтанат аҳлига кўришиб, мардуми мўъминларга ўз чехраи шамсларини намоён этиб, уларни бахтиёр қилиш иштиёқи туғилди. Шу бондан, Ғазнаи мунаввара кўчалари супурилиб-сидирилди, майдон ва гузарларга сув сепилиб, дарахтлардаги чанглари ювилди, ҳовузларга сув қуйилиб, фавворалар ишга туширилди, дўкон ва раста пештоқларига қимматбаҳо ипак ва шойи матолар тутилди, бозорлар ва карвонсаройларда неки шубҳали кимсалар, гадолар, қаланғи-қасанғилар, неки ипринди-сипринди йўқсиллар бўлса, ҳаммаси шаҳар ташқарисига ҳайдалди. Кеча, ниҳоят, ҳамма ишлар интиҳосига етди. Сарой олдидаги майдонда султонни салотиннинг шахсий ғуломлари бўлмиш етти юз сувори саф тортди. Уларнинг ҳаммаси эгниларига бир хилда қизил чакмон, бошларига қизил попукли мис дубулғалар кийган, ҳаммаси бирдай қилич яланғочлаб, ҳаммаси бирдай оқ бедов минган. Фақат ҳар юз суворининг бошида турган ясовулларгина эгниларига кўк бахмал тўн кийиб, ҳаммаси бир хил қора арғумоқ минган, қўллариди эса, яланғоч қилич ўрнига кўк туғ ушлашган.

Пешинга яқин Осмон маликасини қасри олдидаги кент майдонига от ўйнатган амиру умаро, кимхоб ва зарбоф тўнларга ўранган аркони давлат, ҳаммаси бир хил сафроранг жубба кийган уламои киромлар йиғилишибди. Сўнг, қаср буржларида ўнларча ноғоралар гумбурлаб, ўнларча карнайларнинг пайваст наъраси осмону фалакин зир титратди-ю, саройдан... бир ёнида имом Сайид, бир ёнида Абул Ҳасанак билан «ҳазрат ибн Сино», амирал мўъминини чиқиб келди. Султоннинг бошида...

учига инжулар қадалган қундуз телпак, эгнида тилла тасмалар билан зийнатланиб, тугма ўрнига дур ва ёқут қадалган қизил зарбоф тўн, белида беш юз мисқоллик тилла камар, оёғида пошналарига кумуш тепки қоқилган қизил чарм этик. Унинг ёноқлари туртиб чиққан, кенг, суякдор юзи ҳамон мумдай сарғиш, аммо чуқур ботган кўзлари тунги алангадай чарақлаб турар, қадам ташлашлари бардам ва шиддатли эди. Султон дарвозадан чиқиши билан унга туёқларидаги тақаларидан тортиб эгар-жабдуқларигача соф қизил тилладан ясалган, пешонасига зар попилдириқлар тақилган сеvimли қора қашқа бедовини рўпара қилишди. Бироқ амирал мўминин отга минишдан аввал, майдонда баб-баробар таъзим бажо келтириб турган мингларча, йўқ, ўн мингларча садоқати зоҳир аёну боёнларга, қилич яланғочлаганларича серрайиб қолган суворилар ва кўк туғ ушлаган ясовулларга узоқ ва синовчан тикилиб турди, кейин, қўлтиғидан олган надимларни силтаб ташлаб, узангига оёқ қўйди, қўйди-ю, ўн минг оломоннинг жўр ва ҳайрагомум хитоби остида ўзини эгарга олди!

Ноғоралар гумбури ва карнайлар садоси яна осмон фалакка чиқди. Шу музаффар садолар остида беҳисоб аркони ҳарб ва аркони давлат қуршовида, қилич яланғочлаган етти юз сувори ва кўк тугларини ҳилпиратган юзларча ясовуллар даврасида амирал мўминин доруссалтанат кўчаларидан, сув сепилиб ёғ тушса ялагудек қилиб қўйилган чорраҳа ва гузарлардан, кумуш фавворалар ўрнатилган майдонлардан, кўк, қизил, сариқ матолар билан безатилган раста ва дўконлар олди-дан қора қашқа бедовини ўйнатиб ўтди. Ҳачир миниб, хуржуларини кумуш ва тилла тангаларга тўлдириб олган хазинадорлар кўчалар ва гузарларни тўлдирган оломоннинг бошига ҳовуч-ҳовуч пул сочди. Шу йўсин, ерга сочилган тангаларнинг жаранг-журунги, бу тангаларни талашиб муштлашган оломоннинг ҳайқириғи ва отлар дупури остида султон Қўшки давлат рўпарасидаги масчитни жомега етиб борди.

Юксак пештоқлари осмони фалакка санчилган, лажувард тиллакори гумбазлари офтобда камалак рангида товланган бу муҳташам масчитнинг юз минг намозхонга мўлжалланган мрамар майдонига қизил гулдор палослар тўшалган эди. Амирал мўминин шу масчит айвонида, ҳаммаси бир хил сафроранг жубба кийган мингларча уламои забардастлар даврасида, майдонга йиғилган юз минг намозхон иштирокида пешин намози-

ни ўқиди. Намоздан кейин имом Сайид масчит меҳробидан туриб ваъз айтди, барча мўминларнинг тўккан кўз ёшлари ва қилган дуой жонлари кўкка етиб борганини, яратган эгам ўз марҳаматини дариф тутмай, «ҳазрати ибн Сино»ни етказиб, ўзи берган дардини ўзи даф этганини сўзлади ва кўзига ёш олиб, дуога қўл очди: илоё жафонг юкиши тортмоққа тоқат ва муҳаббатинг меҳнатини чекмоққа бардош ато қилгайсен. Омин!

Имомнинг ваъзи ва бутун доруссалтанатни ларзага келтирган юз минг кишининг жўр «илоҳи омин»идан кейин энг мўътабар мартабадорлар, амирлар, девон беклари Боғи Фирузга лутфан таклиф этилди.

Боғи Фирузнинг қоқ ўртасига, гумбазли шийпон ёнидаги мрамар ҳовуз теварагига ранг-баранг ҳинд гиламлари тўшалиб, беш юз кишига дастурхон тuzатилган эди.

Осмон беғубор, тиниқ, офтоб сели гўдак кулгусидай ёқимтой эди. Кўм-кўк ясси қирлар бағридаги беҳудуд Боғи Фируз жаннатдай гўзал, ҳаммаёқ ям-яшил, тиниқ, мусатффо, ҳар бир дарахт, ҳар бир гул тагида булбуллар сайрар, қовурилаётган гўшт, қалампир ва пиёзнинг ўткир ҳидига ҳовуз бўйларидаги райҳон ҳиди, қир гиёҳларининг сал тахир нозик бўйлари қўшилиб, ҳавони аллақандай бетакрор хушбўй атир нафаси тўлдирган эди. Ҳовузнинг икки ёнидаги икки супани хонанда ва созандалар эгаллаган, созларнинг куйи боғдаги булбуллар овозига қўшилиб, юракларда ширин орзулар ва аллақандай хаёлий гўзал ҳислар уйғотарди.

Амирал мўъминин, бир ёнида Абул Ҳасанак, бир ёнида «ҳазрат ибн Сино», кўк гумбазли шийпонга чиқиб, суянчиқлари ёқут ва жавоҳирлар билан зийнатланган, устига шер териси ташланган юмшоқ курсига ўтирди, қолган мартабадорлар эса ҳовуз теварагидаги шойи кўрпачалардан жой олишди.

Нозик ҳаворанг кошнлар билан қопланган ҳовуз сувига бир кун аввал беш минг каллақанд ташланган, истаган киши ўтирган жойида пиёласини чўзиб, шарбатга айланган бу сувдан тўйгунича сипқариши мумкин эди!

Зиёфат яна «ҳакими даврон ҳазратлари»ни улуглашдан бошланди. Амирал мўъминин унга ўз қўли билан оғзига сиққунча олтин ошатиб, эгнига бошдан-оёқ янги сарупо ёпди, сўнг, назм бўстонининг боғбони шоир Унсурий аввал султони салотинга, кейин «ҳазратлари»га бағишланган икки янги қасидасини ўқиб бер-

ди. Янги қасида янги куйларга, куйлар қадаҳлар жа-рангига уланиб кетди-ю, базми жамшид авжига чиқди. Май дарё бўлиб оқди, сомсапазлар барра қўзи гўштига доривор гиёҳлар қўшилган иссиқ сомсаларини кўз-кўз қилнишди, кабобпазлар арча чўғларида жизғинак қи-линган ва арча бўйи таралган думба аралаш жигар кабобларини намоийиш этишди, кабобдан кейин ёқут ко-саларда кийик ўти, райҳон ва қора мурч солинган шўр-ваи шер, шўрваи шердан кейин қисик кўз нозанинлар сурати солинган чиний лаганларда бедана гўштли қи-зил палов тортилди.

Султон бошда хиёл хомуш эди. Уқилган қасидалар, чалинган куйлар, дунё тургунча туришини тилаб айтил-ган ҳамду саноларга жимгина қулоқ солиб, бирда ки-нояли кулимсираб, бирда гўё тинимсиз ўқиляётган бу мадҳияларни хушламагандай аллақандай маҳзун хаёл-ларга чўмиб ўтирди.

Базм қизиб, палов тортилган маҳалда «ҳакими ҳо-зиқ ҳазратлари» амирал мўъмининга бир пиёла май тугди. Султон бу майни ичди-ю, гўё ичига олов кирган-дай баногоҳ сергак тортди. Белидаги беш юз мисқол-лик олтин камарини олиб, бир чеккага отди, тугма ўр-нига беҳисоб жавоҳирлар қадалган зарбоф тўнини ҳам счиб ўрнидан даст турди-да, хоодай узун, қоқсуяк қўлларини машшоқлар томон узатиб:

— Бас!— деди қисик кўзлари чўғдай ёниб.— Бас, бу қўшиқ, бу ҳамду санолар!

Ҳовуз бўйидаги ғала-ғовур, суналардаги машшоқ-ларининг тинғир-тинғирини тиниб, орага совуқ, таҳдидли сукунат чўкди. Қизарган, бўғриққан юзлар оқариб, мастона сузилган кўзлар гумбазли шийпон томон ҳа-дик ва қўрқув билан тикилди.

— Дунё тургунча тургайсиз! Файзи плоҳий тоабд ёр бўлғай!— деди султон кесатиб.— Базм устида мад-ҳия ўқимоқ осон, аммо вафодор надим бўлмоқ мушкул бу дунёда! Ҳа, ҳамманинг ичини кўриб турибди султон Маҳмуд! Дилларингда не ўй, кўнгилларингда не ғараз, каллаларингда не фисқи фужур — барини кўриб туриб-ди султон Ғазнавий! Букун каминга ҳамду сано ўқи-ган аёну боёнлар... кеча унга ўлим тилаган эди дил-ларарида!— султон шундай деб, бир қадам олдинга юрди, юриши билан пастда, дастурхон атрофида ўтирганлар бир газ орқага тисарилишди.

— Ҳа, кимки вафо қилса вафо, жафо қилса жафо топгусидир бу дунёда! Кимки султон Ғазнавийга чоҳ

кавланган бўлса, ўзи шу чоғга қулагусидир! Султон Маҳмуд эса, дини ислом йўлида ҳамиша камарбаста, яқин келгусида машриқда Қашмир, мағрибда қайсарни Рум, қўйингики, пойқадамим етмаган жой қолмас!..

Шоир Унсурий пилдираб келиб, шийпон зинасига тиз чўкди-да, кўзига ёш олиб:

— Илоҳи омин!— деб хитоб қилди.

Мастана овозлар бир-биринга қовушмай заифроқ янгради:

— Илоҳи омин!

— Аммо... кимки, тили шакар, дили заҳар бўлиб ёмонлик тиласа, тоабат эсларида сақласинлар!— Султон шундай деб, шийпон устунини қучоқлади-да, пастга, емиш тўла хонтахталар орқасида гужанак бўлиб ўтирган мартабадорларга қадалиб-қадалиб қаради, гўё улар орасидан энг ашаддий душманини қидираётгандай узоқ тикилиб турди-да, тўсатдан:

— Анов иблиси лайн... вазирни аъзам қайда?— деб сўради.

Абул Ҳасанак шоша-пиша таъзим бажо келтирди.

— Олампаноҳнинг мунаввар хосираларида бўлса, ул муғамбир тулкини ҳақим ҳазратлари айтган «неъматни илоҳий»ни топиб келмоқ учун Кўҳи Сарандипга йўллаган эдик, давлатпаноҳ!

— Ҳануз қайтмадими ул маккор?

— Яқинда қайтмоғи даркор, олампаноҳ!

— Ҳмм!— деди султон кўзини юмиб.— Май!

Ҳовуз теварагидаги аъёну боёнлар нақшинкор устунни қучоқлаб турган султондан кўзларини узолмас, улар гўё илон сеҳрига илнинган бақалардай жой-жойларида серрайиб қоллишган эди.

Султон Абул Ҳасанак тутган майни аста ва узоқ смирриб, пиёлани қайтариб берди-да, яна ҳовуз атрофида бақалардай кўзлари чақчайиб ўтирган аъёнларига қаради, гўё уларнинг орасидан яна бир ашаддий душманини қидирмоққа киришди.

— Ҳа, айтгандай, анов шаккок шоир... Маликул шароб қайда?— тўсатдан сўради султон. Сўраш билан ҳовуз бўйидаги сарой аҳли баб-баробар «уф», деб, енгил нафас олди.

— Ул шаккок шоир...— деди Абул Ҳасанак, нечундир талвасага тушиб.— Хабарим йўқ, давлатпаноҳ! Ип-ринди майхонасида қусуғинга беланиб ётгандир, ул бетавфқ!

— Фармон бер, дарҳол топиб келсинлар ул имон-

сизни! Узига умр тилаш ўрнига султонга ўлим тилаган галамислардан бири ўшал қузғун эди! Чақир — ҳолини кўрсин султони салотиннинг!..

Амирал мўъминин шундай деб жойига бориб ўтирди. Утириши билан нимадандир безовталаниб, аллақандай питирлаб қолган ибн Шаҳвоний ёнини кавлаштириб, зарҳал қоғозга ўралган мошдеккина сафроранг бир дори олди-да, султонга узатди.

— Бир хўплам шарбат билан ичиб юборинг, давлатпаноҳ. Белингизга қувват, дилингизга сурур бағишлайди бу дору!

Дарҳақиқат, доридан кейин чорак соат ҳам ўтмадики, султоннинг қийғоч кўзлари артилган динордай ярқираб, юпқа лабларига кулгу югурди-ю, тўсатдан амир Алитегиннинг кенжа хотинини кўриш истагини билдирди.

Абул Ҳасанак ичида «ҳаким ҳазратлари»га яна бир бор таҳсинлар ўқиб, дарҳол тахтиравонни рўбарў қилди. Сўнг, «ибн Сино ҳазратлари» билан султонни саройга элтиб, махфий гўшага киритди-да, Осмон маликаси қасрининг беҳисоб хоналаридан бирида ибн Шаҳвоний билан бирга айшни давом эттирди!..

Ё халлоқ! Ҳамма, ҳамма ишлар яхши кетаётган бир маҳалда... бу машъум хабар! Гўё султонни даволаган бу «ҳакими даврон» ибн Сино эмас, Хатлибегим билан анов баттол Али Ғариб топган ул ибн Сино— чин ибн Сино эмиш!.. Боз устига, бургага тузоқ қўйган бу вазири аъзам яқин-яқинларгача Хатлибегим билан амир Масъудни кўрарга кўзи, отишга ўқи йўқ эди. Энди эса, улар билан тил топишган эмиш! Узи топган «ҳазрат ибн Сино»дан айниб, бошқа ибн Синони топган эмиш!.. Ҳай аттанг! Агар Абул Ҳасанак эски рақибининг бу қадар қабиҳлигини билганида тунов куни уни «неъмат илоҳий»ни топиб келиш учун Кўҳи-Сарандипга эмас, тўппа-тўғри асфаласофилнинг жўнатиб қўя қолар эди!

Абул Ҳасанак билар, султоннинг фармони билан Кўҳи Сарандипга жўнатилган бош вазир Гардиз тоғлари орасидаги Кўҳандиз қалъасида яшириниб ётарди. Тошга ўйилган минг пиллапоялик бу махфий қалъада энг ашаддий ғанимлар сақланар, шундай бўлса ҳам, дарғазаб султоннинг кўзидан йироқ бўлишни истаган бош вазир ўша қалъага махсус жой қилдириб, каламушдай бекиниб олган, чамаси, қаёққа яширинганини ҳеч ким билмайди, деб ўйларди. Лекин Абул Ҳасанак бунин билар, бош вазир Кўҳандиз қалъаси тугул, етти қават

ернинг тагига кириб кетса ҳам билган бўларди. У фақат фурсат пойлар, «неъматни илоҳий»ни топиб келишга кетадиган саксон кун ўтгач, уни ёқасидан ушлаб, яшириниб ётган қавагидан судраб чиқишни режалаб қўйган эди! Аммо бу режани тузаркан, Абул Ҳасанак уни Кўҳандиз қалъасида тавбасига таяниб ётибди, деб ўйлаган эди! Бургага тузоқ қўйган бу қари тулки эса тавбасига таянмоқ уёқда турсин, анов ёсуман Хатлибегим тарафига ўтипти, ўтгани ҳам майли, амир Масъуд юборган чин ибн Синони султонга рўбарў қилмоқчи бўлганлар билан тил бириктирибди! Бас, бу қузғун бош қўшган ишдан қўрқмоқ даркор! Ҳар қалай, эҳтиёт шарт. Қазрададир айш қилиб ётган «ҳақими даврон» ҳазратларини топиб, уни бу гапдан огоҳ қилиб қўймоқ лозим!

Абул Ҳасанак ҳамон рўпарасида титраб-қақшаб турган Унсурийга қараб кинояли кулимсиради:

— Йўл бошланг, назм бўстониинг боғбони! «Ибн Сино ҳазратлари»ни топиб бу хушxabарларни унга етказмоқ даркор!

Сарой маст уйқуда, бошдан-оёқ майин ипак гиламлар тўшалган узун йўлак кимсасиз эди. Токчалардаги олтин шамдонлар ва шифтга осилган чамбарак қандилларда битта-яримтагнна шам ёнар, уларнинг хира шуъласида нимқоронғи йўлак аллақандай сирли ва совуқ туюларди.

Абул Ҳасанак билан шоир Унсурий, қўлларида шам, икки ёндаги турнақатор ўймакор эшикларни битта-битта очиб, йўлакнинг охиригача боришди.

Бири катта, бири ўртамиёна, бири чоғроқ, лекин ҳаммаси бирдай қимматбаҳо жиҳозлар — ғаройиб суратлар солинган ранг-баранг палослар, ҳинд ибодатхоналарининг олтин маъбудалари, сержило биллур идишлар, ёқут ва забаржад косалар, фил суягидан ясалган ҳайкалчалар, тилла баркашлар билан зийнатланган бу хоналарнинг ҳаммаси бўм-бўш; гўё кутилмаган бир офат рўй бергану, сарой аҳли ҳамма бойлик, ҳамма буюмларни ташлаб, бош олиб қочган...

Абул Ҳасанак йўлак охирига етгач, қаёққа юришни билмай, бир лаҳза ҳанг-манг бўлиб туриб қолди.

Кечаси султонни пинҳоний гўшасига элтиб қўйганларидан кейин Абул Ҳасанак «ҳазрат ибн Сино» билан бирга бояги хонага кириб, майхўрликни давом эттирган, сўнг, ҳарам бекаларидан бирини чақириб, иккита каниз келтиришни буюрган эди.

Ҳарам бекаси ёшгина бир канизни бошлаб келди-да, ўзи ҳам даврага қўшилди. Унинг мақсадига тушунган «ҳаким ҳазратлари» ёш канизни танлади, чекига ҳарам бекаси чиққан Абул Ҳасанак эса, унга ғаши келиб, қумалоқ солишни таклиф қилди. Аммо омади юришмади. Қумалоқ солинганда чекига ёш каниз чиққан «ҳакими даврон» канизни бошлаб чиқиб кетди-ю, Абул Ҳасанак ҳарам бекаси билан қолди.

Ҳарам бекаси ҳам дуркунгина, кўҳликкина жувон эди. Абул Ҳасанак тақдирдан нолимай, унга бир пиёла май тутиб қучоғига олмоқчи бўлди. Бироқ бека Абул Ҳасанакка тақлид қилиб, май тўла пиёлани бир кўтаришда бўшатди-да, оппоқ, момиқ қўллари билан вазир жанобларининг юзини силаркан:

— Вой тавба!— деб кулди.

— Хўш, нечун ажабланасиз, бекам?

— Қош-кўзларингизга!— деди каниз эркаланиб.— Худо сизга шундай қош-кўз инъом қилгану ишқ ҳунарида.

— Хўш, хўш?

— Ишқ ҳунарини... анов ҳаким ҳазратларига инъом этган!

Абул Ҳасанак қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Аввал камипани бу ишда бир синаб кўринг, кейин сўзлайсиз, бекам!

— Йўқ!— ҳарам бекаси эркаланиб унинг юзига секин шапати урди.— Уриниб юрманг, жаноблари, барибир, бу ишда ҳаким ҳазратларига тенг келолмайсиз!

Шундан кейин нима бўлди,— аввал тарсаки туширдими ёхуд олдин бир тепиб, кейин тарсаки туширдими — буни Абул Ҳасанакнинг ўзи ҳам билмай қолди, фақат учиб кетган беканинг дод солиб ўзини эшикка ургани эсида қолди, холос.

Мана, ҳозир ҳам беканинг масхараомуз гапи ёдига тушган вазир жанобларининг кўнглида ҳасад аралаш рақобат туйғуси аланга олди-ю, йўлак охиридаги мармар зиналардан иккинчи қаватга кўтарила бошлади.

Бу ерда ҳам икки томон турнақатор эшиклар бўлиб, султоннинг машҳур махфий гўшаси йўлакнинг энг охирида эди. Бу ердаги шамларнинг деярли ҳаммаси ўчирилган, фақат энг тупкарнда биттаю битта шам милтирар, қоронғи йўлак тубсиз ғордай сирли ва беҳудуд туюларди.

Абул Ҳасанак, ранги ўчиб, дир-дир титрай бошлаган шоирга бир қараб қўйди-да, оёқ учида одимлаб,

яна эшикларни бирин-кетин оча бoшлади. Шоир Унсурий унинг орқасида арвоҳдай эргашиб борар, мўралаб қарашга ҳам журъат этмас эди.

У аввал лаблари унсиз пичирлаб, очиб-ёпилган эшикларни санаб борди, кейин пинҳоний гўшага яқинлашган сайин кўрқув ва ҳаяжондан саноқни ҳам унутиб қўйди. Мана, махфий гўшага биттагина хона қолди. Абул Ҳасанак бу хонанинг фил суягидан жило берилган эшигини аста очиб ичкарига кирди, кирди-ю, гўё хонада мудҳиш бир нарсани кўргандай. даҳшат билан орқага тисарилди:

— Олампаноҳ!

— Олампаноҳ?— Унсурий вазир жанобларининг ваҳимали шивирлашидан даҳшатга тушиб, орқага чекинди.— Т-тирикмилар, олампаноҳ!

— Тирик! Маст уйқудалар! Аммо... анов баттол ҳақим қайда?— Абул Ҳасанак чиройли серкиприк кўзларини нирпиратиб, шонрга бир зум тикилиб турди, сўнг, шитоб билан юриб бориб, махфий гўшанинг тилла тасмалар қоқилган залварли эшигини юлқиб очди!..

Хона чароғон эди. Ундан тушган ёруғ нур Абул Ҳасанак билан Унсурийнинг кўзини қамаштириб юборди.

— Во дариғ!

Девор ва шифтларига яланғоч эркак ва аёлларнинг ишқий ҳолатларини тасвирловчи ҳаёсиз суратлар солинган ўрдадай кенг хонанинг тўрида, қават-қават шойи тўшак устида, танаси ҳаёсизларча очилиб қолган бир канизни қучоқлаб... «ҳақими даврон ҳазратлари» донг қотиб ухлаб ётарди!

Абул Ҳасанак ялт этиб Унсурийга қаради. Шоир Унсурий, бир деворлардаги беҳаё суратларга, бир тўрдаги оппоқ ипак тўшакда чирмашиб ётган «ошиқ-маъшуклар»га тикилганича, бўсағада ғалати тамшаниб турарди!

Абул Ҳасанак заҳарханда билан қўлидаги шамни «пуф» этиб ўчирди-да, қаҳр билан юриб бориб, «ҳақими ҳазратлари»нинг маймундай сертук кетига бир тепди.

«Ҳақими даврон» чўчиб кўзини очди-ю, апил-тапил ўршидан турди. Уни тепганда уйғониб кетган каниз тепасида қаққайиб турган вазир жанобларини кўриб, қичқириб юборди. Бу ўша, кечаси уни ишқ ҳунарида ожизсиз деб, масхара қилиб кулган ҳарам бекаси эди!

— Йўқол кўзимдан, беҳаё фоҳиша!

Абул Ҳасанак бекани ҳам тепишга чоғланди, бироқ яланғоч бека абжирлик билан ердаги оқ рўжага ёпишиб, ўзини эшикка урди.

Сал ҳушига келган «ҳакими даврон» ҳам шоша-пиша кенг ипак шалварини кийиб, эгнига тўнини ёпди.

Абул Ҳасанак оёқларини кериб, унинг тепасида чанг солишга ҳозир турарди.

— Ҳўш, ғаламис? Олампаноҳнинг бу табаррук гўшасини ҳаром қилмоққа ким ижозат берди сенга?

— Олампаноҳ... ўзлари ижозат этдилар, жаноби вазир!

— Олампаноҳ! Манов беҳаё ҳарам бскасини ҳам қўйнингга слампаноҳ солдими, баттол?

— Шундай, ттақсири олам, ўз... ўзлари ижозат этдилар!

— Иблис!— деди Абул Ҳасанак, яна ҳасад алағсида ёниб,— ҳаммани авраб, ногоранга ўйнатиб бўлдинг! Энди кунинг битди сен қузғуннинг! Чин ибн Синога юзма-юз бўласан шу бугун!

— Чин... чин ибн Сино?

— Ҳа, чин ҳазрат ибн Сино келмиш Ғазнага! Амир Масъуд шаҳри Исфаҳондан топиб юбормиш уни!

— Амир Масъуд юбормиш!— «Ҳакими даврон» Абу Шилқим ибн Шаҳвоний ҳаёсиз суратлар солияган деворни пайпаслаб, аста ўрнидан турди. Дир-дир титраган қўллари билан юз-кўзларини ишқаб:— Ажабо!— деб, ёқасини ушлади.— Наҳот сиздай доно вазир бу ёлғон гапларга инонсалар?

— Ёлғон?

— Ёлғон бўлмаса... ул валлинеъмат амирал мўъмининни бу дарди бедаводан фориг қилган ким? Фақирми ёхуд... амир Масъуд топган ул сохта ибн Синоми?— Абу Шилқим ибн Шаҳвоний охириги сўзларини аллақандай ўксиб айтди-ю, бошини эгиб жим қолди.

Абул Ҳасанакнинг кўзларидаги бояги қаҳр ҳайрат ва умид билан алмашди. «Ҳаким ҳазратлари» буни пайқади чоғи:

— Майли!— деди бирдан дадилланиб.— Агар вазир жаноблари фақирдан шубҳа қилган бўлсалар... шифо топган кимса, яъники, амирал мўъминин ўзлари айтсинлар — ким чин ҳазрат ибн Сино, ким сохта?! Султонни салотин ўзлари ечсинлар бу жумбоқни!

Эшикда ҳануз тамшаниб турган Унсурий бу сўзни эшитиб:

— Офарин сизга, ҳазрат ибн Сино!— деб чапак ча-

либ юборди. Ибн Шаҳвоний эса учлари қайчиланган мош-гуруч мўйловини силаб кулимсиради:

— Ҳарам бекасини бскор ҳайдадингиз, жаноби вазир! Чақиринг уни! Мен сизга шундай бир дору берайким, ишқ ҳунарида каминадан юз чандон ўзиб кетасиз!— «Ҳакими даврон» мастона қаҳ-қаҳ отиб кулди.— Йўқ, йўқ, ҳақ сўз бу, валинеъмат! Султони салоти пешингача уйқудан уйгонмайдилар! Ҳарам бекасини чақиртиринг. Сулув канизлардан келтирсинлар! Анов кекса шоир ҳам бу дунёга келибди — ноумид кетмасин! Бизга қўшилиб бу жаннатда бир даври даврон сурсин, шўрлик!

Йигирма олтинчи боб

Ғазнаи мунавварада чин ҳазрат ибн Сино пайдо бўлгани ҳақидаги хабарни шоир Унсурийга Пири Букрий етказган бўлса, Берунийга соҳиби девон Абу Наср Мишкан жаноблари етказди.

Беруний сўнги бир-икки ҳафта расадхонада бўлиб, шом чоги шаҳар ҳовлисига қайтган эди. Қайтиши билан соҳиби девон ҳам кириб келди.

Худо бўй-бастанд уриб қолган бўлса ҳам, ақл-заковатдан бенасиб қилмаган, ўзини ҳамиша вазмин ва басавлат тутадиган бу одам ҳозир аллақандай бесабр ва бетоқат эди. У Берунийнинг илтифотларига қулоқ солмай, Сабҳуга «чиқиб тур!» деб имо қилди-да, эшикни зич ёпиб, ҳаяжон билан шивирлади:

— Дарҳол кийининг, мавлоно! Биродари азизингиз... ҳазрат ибн Сино пойтахтимизга қадам ранжида қилмишлар!

«Ибн Сино» номини эшитганда Берунийнинг юраги беихтиёр «шиғ» этди, бироқ шу заҳотиёқ бир ойдан бери бўлаётган можаролар, доруссалтанатда юрган ҳайратомуз миш-мишлар ёдига тушиб, лабига кулгу югурди.

— Олампаҳоғга қанча ибн Сино керак? Бир сохта ибн Сино етмайдими? Иккинчи сохта ибн Сино не керак, тақсирим?

Соҳиби девон рад ифодасида оппоқ салладор бошини чайқади:

— Йўқ-йўқ, бу ибн Сино сохта эмас, чин ибн Синодур, мавлоно! Исфаҳонда турган амир Масъуд ўзи йўллагандур ҳазратларини!

— Иншоолло сўзингиз рост бўлсин! Аммо... амир Масъуд йўллаган бу ибн Сино чин ибн Сино бўлса, саройдаги анов «ибн Сино»ни не қиласиз, тақсирим?

— Фош қиламиз! Ёлғиз уни эмас, анов ҳезбачча ва- зир... Абул Ҳасанакни ҳам қўшиб фош қиламиз, мавло- но!

Берунийнинг лабларидаги табассум аччиқ кулгуга айланди.

— Билмам, тақсирим, сиз айтган ул сохта ибн Си- нонинг дорулари султонга сиҳат келтириб, давосиз дардини даф этган эмиш!

— Ёлгон!

— Ёлгонми, чинми, кеча амирал мўъминини ўз кў- зингиз билан кўрдингиз. Масчитти жомеда сиз айтган ул баттол ҳакимга ўқилган ҳамду саноларни ўз қуло- гингиз билан эшитдингиз...

— Эшитдим... аммо... бари бир инонмаймен! Ул мак- кор кимса ҳаким эмас, илонинг ёғини ялаб, қонини сўрган бир фирибгардур! О, мавлоно, мавлоно!— деди соҳиби девон, оппоқ бошини алам билан тебратиб.— Шайтондан тарқаган бу шайтон саройда нелар қилиб, не ўйинлар кўрсатмоқда — ҳеч бирини билмайсиз! Ул муғамбир афсунгар жоду ва афюн билан султонни ақ- лу ҳушидан айирмиш. Давлатпаноҳнинг кўзини очмоқ- чи бўлган хешу ақраболар эса — қувғиндадур! Ҳатто бу фирибгарни топган вазири аъзам Али Ғарибнинг ўзи ҳам олампаноҳнинг қаҳрига йўлиққандур!

— Сиз эса... ул фирибгарни фош қиламен, деб чи- ранасиз!

— Мен эмас, сиз билан чин ҳазрат ибн Сино фош қилмоғи даркор ул қаллобни! Ҳамма умид сиз икков- ларингда, мавлоно! Токи, ўзини чин ибн Сино деб, олам- паноҳни ўз сеҳрига илинтирган бу ғаламиснинг сохта ҳаким эканини фош қиладурғон бошқа бир кимса йўқ- дур, мавлоно!

— Йўқ, уни биладурғон яна бир кимса бор!

— Ким ул?

— Шоир Маликул шароб! Ул шўрликнинг бирдан- бир гуноҳи — бу маккор жодугарни таниганидур! Тани- гани учун бир зиндондан иккинчи зиндонга ташланур, сиз эса...

— Ҳмм...— соҳиби девон Берунийга қарашдан уял- гандай нигоҳини четга олди, сўнг, митти жуссасига мос тушмаган бир қатъият билан:— Хўп!— деди, кичкина- гна муштини тугнб.— Маликул шаробни зиндондан

чиқармоқ чорасини кўрамиз! Аммо шу нарса ёдингизда бўлсин, мавлоно, доруссалтанатга ташриф буюрган биродарингиз чин ибн Сино ҳам ҳозир Маликул шароб каби хатар остидадур!

«Хатар» сўзи Берунийга худди сармаст одамнинг бошига қуйилган бир пақир совуқ сувдай таъсир этди. У бирдан хушёр тортиб:

— Ҳазрат ибн Сино қайда ҳозир?— деб сўради.

— Расадхонада! Ҳаким ҳазратларини анов бетавфиқ Абул Ҳасанак хуфияларидан эҳтиёг қилмоқ ниятида расадхонага туширмоқни лозим топдик. Расадхонада ўзларидан бошқа ҳеч ким бўлмас. Ҳазратлари олам-паноҳнинг чеҳраи шамсларини кўришга муяссар бўлгунларича биродарингиз билан бирга бўлурсиз, мавлоно!

Беруний соҳибни дегонинг гапига эндигина ишонди-ю, яна бояғидай юраги гурс-гурс уриб, жимгина бош эгди.

— Сукут — аломати ризо! Дарҳол кийининг, мавлоно!

Машриқ томондаги тоғлар устида қучоққа сиғмас тўлин ой гўё соф тилладан ясалган олтин жомдай ярқираб турар, олам унинг аллақандай осуда, тиниқ шуъласига фарқ бўлган, кўчалар, майдонлар, чорраҳалар ёруғ ва хиёл сирли эди.

Бир неча ой совуқ таҳлика қўйнида ётган шаҳар кечаги тантаналардан кейин сал илиганга ўхшар, тун ярмидан ошиб қолган бўлса ҳам, карвонсаройлардан мусиқа овозлари эшитилар, гузарларда гулхан ёқиб ўтирган қоровуллар кўзга чалинарди.

Берунийни қуршаб олган ўн нафар сувори шаҳардан чиққач, пастқам арчазер қирлар оша отларининг бошини мағриб томон буришди. Сутдай тиниқ ой шуъласида олисдаги қорли чўққилар элас-элас кўзга чалинарди. Чўққилар томондан ғир-ғир шабада эсар, арча ва ёввойи гиёҳларнинг арлаш-қуралаш нозик атри димоққа гуп-гуп урарди.

Берунийнинг саман йўрғасини «чуҳ-чуҳ»лашнинг ҳожати йўқ, у бошқа отлар қуршовида бир меъёрда беозор йўрғалаб борар, зотан, Беруний қандай ва қаёққа кетаётганларини ўйламас, унинг бутун фикри зикри бўлгуси учрашувда эди. Бу учрашув, ажабо, унинг хаёлида бир-бирига зид, нотинч ўйлар, дилида эса хижолат аралаш пушаймон уйғотмоқда эди.

Шак йўқ: Абу Алининг келгани яхши! Улар Гурганж

сарҳадида видолашибдики, Абу Райҳон уни бир кўришга интиқ-интизор! У билан олам ҳақида, табнат сирлари ҳақида, ўлим ва ҳаётга боғлиқ ечилмас жумбоқлар ҳақида тўйиб-тўйиб суҳбатлашиш, бошларидан ўтган яхши-ёмон гаплар, кечган кечмишлар тўғрисида ётиб дардлашиш, ораларидан ўтган низо-нифоқлар учун кечирим сўраб, кўнгил тугунларини ёзиш орзусида юрарди! Мана, орзусига ҳам егди ҳисоб! Лекин орзусига етган бир маҳалда бу машъум ишларнинг бошланиши! Ўзини ибн Сино деб эълон қилган бу фирибгарнинг пайдо бўлиши! Унинг ақл бовар қилмас найранглари-ю, бу найранглар сабаб, саройдаги фитна-фасодларнинг авж олиши!..

Бундан бир ой муқаддам, ақл бовар қилмас бу машъум ишлар бошланганда Беруний сал ўтмасданоқ уларнинг мисли чиқиб, ҳақ қарор топишига инонган эди. Йўқ, акси бўлди! Шайтонга сабоқ берган бу муғамбир қандай дорулар ишлатгани ҳаммага қоронгу, аммо ҳақиқат шуки, бир неча ойдан бери оғир дард оташида қовурилиб ётган амирал мўъминин «ҳазратлари»нинг муолижасидан шифо топиб, оёққа турди. Шаҳарда тарқалган совуқ мишмишларга барҳам бериш ниятида султон кеча биринчи марта кўчага чиқди, мисли кўрилмаган асъасаю дабдаба билан доруссалтанат гузарлари ва майдонларидан от суриб ўтди, масчитни жомеда юз минг намозхон иштирокида беш ракаат намоз ўқиб, Боғи Фирузда беш юз кишига зиёфат берди!..

Бас, бу оғир, потинч вазиятда азиз биродарининг аҳволи не бўлади? Йиғирма йил бу мустабид шоҳга хизмат қилишдан бош тортиб қочиб юрган алломаи замон, наҳот энди телба тақдирнинг тескари ўйинлари сабаб, ғурурини поймол этиб, катта бошини кичик қилиб чин ибн Сино эканини исбот қилишга мажбур бўлса? Бу ҳам майли, сохта ибн Сино теварагида бошланган бу машмаша, Хатлибегим билан вазиру вузуро ва амиру умаро ўртасида тобора авж олаётган бераҳм-бешафқат кураш орасига тушиб қолса нима бўлади?

Ана, ўнгда Гардиз қалъасининг қўрғони кўринди. Қўрғондан ўтиш билан йўл бирдан ўрлаб кетди-ю, олдинда, тўлин ой шуъласида олмосдай ярқираган қорли тоғ ўрқачида расадхона биноси кўзга чалинди. Бинонинг иккинчи ошёнасидаги дўнгалак даричалари сўнаётган юлдузлардай ожиз милтирар, афтидан, кекса мунажжим мавлоно Абу Толиб Фаррухий ҳануз уйғоқ эди.

Одатдагига хилоф, расадхона қўрғони олдида... қўл-

ларида тиф ушлаган икки навкар турарди. Берунийни бошлаб келган навкарлар уни отдан тушириб, орқаларига қайтишди. Беруний увишиб қолган оёқларини уқалай-уқалай, ҳовлига кирди. Катта боғни эслатувчи сердарахт ҳовли кимсасиз, расадхона жимжит эди. Унинг қўш тавақали залварли эшиги берк эди. Беруний, гўё ибн Синони уйғотиб юборишдан қўрққандай, эшикнинг улкан мис ҳалқаларидан тутиб аста тақиллатди. Дарҳол ичкарида енгил оёқ шарпаси эшитилиб, эшик аста очилди. Бўсағада, қўлида тошфонус, ёш муаррих Абулфазл Байҳакий турарди. Оёғида кавуш, эғнида йўл-йўл бўз яктак, Абулфазл, Берунийни кўриб:

— Устод!— деб шивирлади аллақандай ваҳима билан.— Расадхонага... Ҳазрат ибн Сино ташриф буюрдилар! Сохта эмас, чин ибн Сино, устод! Ёнларида шогирдлари ҳам бор!

Беруний беихтиёр кулимсираб:

— Ҳазратлари қайдалар?— деб сўради.— Истироҳатдаларму?

— Йўқ, устод. Шогирдлари пастда, истироҳатдалар. Ўзлари юқорида, расад¹ билан машғулдурлар!

— Расад билан?

— Шундай, устод! Олатлар ёрдамида Дубби акбар буржларини ўлчаш билан банддурлар!

Беруний бир-бир босиб қаршисидаги мармар зина томон юрди, бироқ зина пиллапояларига оёқ қўяркан, негадир тўсатдан бир маҳаллар Абу Алига ёзган хатлари, тўғрироғи, хатлардаги заруратсиз густоҳликлари эсига тушиб, яна боягидай хижолат аралаш пушаймон туйғуси қуйилиб келди. Бунга доруссалтанатда бўлаётган можароларни айтиш ташвиши қўшилди-ю, Беруний, зина тутқичларига суянганича, узоқ туриб қолди.

Йўқ, на мактублардаги густоҳликлари учун узр сўрашга зарурат туғилди, на доруссалтанатда содир бўлаётган мудҳиш воқеаларни изоҳлаб ўтиришга! Тўғрироғи, узр ҳам сўради, мудҳиш воқеаларни айтиб ҳам берди, лекин бунинг ҳаммаси кейин, бир неча кун давом этган тонготар суҳбатлар чоғида, Беруний орзу қилган «ётиб дардлашншлар» вақтида айтилди. Абу Али эса гўё шундай бўлишини олдиндан билгандай бу гапларни кулиб эшитди, фақат кулгуси аллақандай маъюс ва дардли чиқди. Бироқ бу гаплар кейин бўлди. Ҳозир эса...

¹ Р а с а д — фалакни кузатиш.

Беруний кирганда хонанинг ўртасидаги ёйсимон судси фахри¹ ёнида, шифтдаги катта туйнукнинг тагида, одатда Беруний ўтирадиган суянчиғи баланд юмшоқ курсида... бошига мўрисимон кўк қалпоқ, эгнига кўк кимхоб тўн устидан енгсиз оқ яктак кийган бир мўйсафид калласини осилтириб ўтирарди!

Беруний оёқ учида юриб, курсининг ёнига борди.

Мўйсафиднинг тиззасидаги ипак қоғозда Дубби акбар юлдузларининг судси фахрида акс этган буржлари чизилган бўлиб, тагига бир неча сатр изоҳлар ёзилган, лекин бу изоҳларни ёзган қалам гилам устида юмалаб ётар, ибн Сино пинакка кетган эди!

Ёпирай! Улкан бошини ҳорғин осилтириб курсида ухлаб ётган бу мўйсафид... наҳот ўша Абу Али ибн Сино бўлса? Беруний билган Абу Алига ҳам ўхшар, ҳам ўхшамас эди! Беруний билган ибн Синонинг соқол-мўйловлари сақичдай қоп-қора ва бежирим эди, бу ҳорғин мўйсафиднинг мош-гуруч соқоли эса кўксига тушган! Беруний билган ибн Синонинг чўзинчоқ хушсурат чеҳрасида битта ҳам ажин йўқ эди, курсида беҳолгина ухлаб ётган бу мўйсафиднинг офтоб ва шамолларда қорайган юзи силлиқ бўлса ҳам, юмуқ кўзларининг теграсига, лабларининг четларига чуқур излар тушган, ҳорғин чеҳрасида қандайдир тизгинсиз аламлар муҳри босилган эди! Фақат шам шуъласида мис баркашдай ялтираган катта дўнг пешонаси-ю, узун қийғир бурни Беруний билган бурунги ибн Синони эслатарди, холос!

Беруний, юраги аллақандай ачишиб, секин орқага қайта бошлади, бироқ шу пайт, курсидаги мўйсафид уйғониб кетди-ю, аста ўрнидан турди. Унинг ҳорғин чеҳрасида, чуқур ботган тиниқ кўкимтир кўзларида таажжуб аралаш ҳайрат акс этди, сўнг бу ҳайрат ёшига мос тушмаган мулойим бир табассум билан алмашди.

— Ассалому алайкум, устод!

Ё тавба! Бу сал бўғиқ, осойишта овоз, мулойим кулимсираб турган бу кўкимтир кўзлар, бу катта дўнг пешона — ҳамма, ҳаммаси таниш, азиз, қадрдон эди!

— Ваалайкум ассалом, Абу Али!

Беруний ибн Синонинг новча, назарида, бурунгидан ҳам новчароқ, озғин қаддини бағрига босаркан:

— Во дариг!— деб «қулт» этиб ютинди.— Сени кўрадургон кун ҳам бор экан, Абу Али!

Улар, гўё дийдор кўришганларига ҳануз ишонолмай,

¹ Судси фахри — секстант.

бир-бирига қайта-қайта тикилиб қарашар ва қайта-қайта қучоқлашиб кўришишар эди. Ниҳоят, курсларини суриб, юзма-юз ўтиришаркан, ибн Сино хиёл гамгин кулимсираб:

— Тангрига шукур,— деди кўзини Берунпйдан узмай.— Ҳануз бурунгидай бардам, бурунгидай саломат кўрдим сизни, устод.

— Э воҳ! Сен билган Абу Райҳон эмасмен. Умрнинг энг нурли онлари ўтиб кетди, Абу Али!

— Не чора? Тақдири азалининг қонунини шу экан, устод!

— Наҳот сендай ҳакими даврон ҳам бу қонунни ўзгартира олмаса, Абу Али!

Ибн Сино ҳорғин кўзларини юмиб, яна маҳзун кулди:

— Ёшликда, шубҳа нелигин билмай юрган ақл заиф чоғларда наинки бу қонун, ҳатто ажални ҳам даф этишга инонар эдик! Мапа энди, кексаллик манзилга етиб, оқу қароши танганимизда аён бўлдики, олам сирларини ечишга ожиз бир банда эканмиз, устод!

— Қариганда энди ақлимиз кирди де, Абу Али!

— Билмам, устод!.. Фақир ақлим кирдим, йўқми — буни айтолмаймен. Аммо... буюк аллома Суқрот айтганидек, шуни билдимки, ҳануз ҳеч нарсани билмас эканмен, устод!

Ибн Синонинг ўз устидан хиёл кулиб, хиёл киноя билан гапиришлари Берунийга айниқса хуш ёқди-ю, меҳр билан тикилиб:

— Каминани уялтирма, Абу Али!— деди ёлвориб.— «Ал-Қонун»дай буюк асар яратиб, «шайх ур-раис» номини олган сендай алломаи замон фақирни «устод» дейишинг ярашмас, билъакс, мен сени «устод», десам ярашадур, Абу Али!

— Камтарлик — инсон зийнатидур, биламен, Аммо... сиз ҳам мени уялтирманг, устод!

— Майли! Гап бир-биримизни улуғлашда эмас, Абу Али!

— Шундай, устод!

Улар, гўё бу лутфу илтифотлардан хижолат чеккандай, бир зум жим қолишди. Беруний юрагини чулғаб олган ҳаяжон билан ҳануз олишиб:

— Фақир сени ўйлаганимда, нечундир донм Гурганжда, видолашув кечасида айтган сўзларинг ёдимга тушарди, Абу Али.— деди.

— Ҳа, видео кечаси менинг ҳам ёдимда, устод.

Беруний мийиғида бир кулиб қўйди:

— Қалай, орзу қилган одил шоҳларни топдингму, Абу Али?

— Топдим,— ибн Сино ҳам ҳорғин кўзларини юмиб, ғамгин кулимсиради.— Қайга бормай — ҳамма жойда «одил шоҳларга» дуч келдим, устод. Шундайким, охир-пировардида улардан яширинишга жой тополмай қолдим. Жўржонда Қобус ибн Вушмағирнинг «адолатидан» зўрға қочиб қутулдим. Райда ўзингиз билган маликаи Саида!..

«Маликаи Саида» номини эшитиши билан негадир Хатлибегим билан бўлган учрашув ёдига тушди-ю, Берунийнинг кўзларида шўх учқунлар чақнади:

— Эшитишимча... ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган ул маликаи гулрухсор сенга ошиқу беқарор бўлган эмиш. Бу сўз ҳақиқатму, Абу Али?

— Не чора! Тақдирнинг бу ўйинини ҳам кўрдик, устод!— кулди ибн Сино,— шундайким, ул маликаи гулрухсорнинг меҳри адолатидан сичқоннинг ини минг танга бўлди. Аммо, э воҳ, ёмғирдан қочиб дўлга, яъники, маликаи Саидадан қочиб Шамсуддавлга тугилдим. Буниси ундан ҳам меҳрибон, ундан ҳам адолатли эди, устод.

— Бир-биридан меҳрибон, бир-биридан адолатли де?

— Шундай, устод. Сиз-чи? Сиз ҳам бу томонларга адолат қидириб келган эдингиз...

— Ҳа, адолат деганда бойўғли тўғрисидаги ривоят ёдимга тушадир, Абу Али! Ғазнани кўра олдингму?

— Оз-оз кўрдим, устод. Ҳақиқатан, гўзалликда беназир бир шаҳри муаззам бўлибди! Аммо... бу гўзаллик, бу масчиту миноралар, кўшқу саройлар кимлар ва нелар ҳисобига...

— Биламен, Абу Али! Ўз юртини обод қилмоқ учун бошқа юрт, бошқа шаҳарларни зер-забар қилмоқ — гуноҳи азимдур. Ҳаммасини биламен, Абу Али. Доруссалтанатда қурилган муҳташам саройлар, кўркам қасрлар, масчиту миноралар учун ҳиндлар юртидаги ўнлаб шаҳарлар талон-торож бўлганини ўз кўзим билан кўрдим. Ва лекин... ҳозир ўзинг иқрор бўлдинг: бу одил шоҳлардан дунё кўзимга қоронғу кўринди, деддинг! Бир-биридан «одил», бири-биридан «оқил» деддинг! Бас, султон Маҳмуд хизматида бўлмасам, Шамсуддавла хизматида бўлур эдим. Шамсуддавла бўлмаса, маликаи Саида хизматида бўлур эдим. Не чора, Абу Али?—

Берунийнинг товуши ногаҳон чексиз ғам-андуҳ билан янграб кетдию, ибн Сино беихтиёр юраги увишиб:

— Устод!— деди қўлини Берунийнинг тиззасига қўйиб.— Йўқ, устод, султон Маҳмуд хизматига келганингиз учун сизни айбламоққа ҳаққим йўқ. Биламен — келишдан бош тортсангиз, сизни ҳам фақир каби оёқ-қўлларингиздан боғлаб олиб келур эдилар. Илгари бўлмаса ҳам энди бир нарсага ақлим етди, устод: бу дунёда ҳамма нарса, яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам нисбий экан. Қим билсин, агар сиз бу мустабид шоҳ хизматига келишдан бош тортганингизда... эҳтимол, бу муаззам расадхона бунёд бўлмас эди!

Беруний бирдан чеҳраси ёришиб, бир қуббадор шифтдаги улкан махсус туйнукка, бир пастдаги судси фахрига, бир деворлардаги жадвалларга қаради.

— Ҳа, бу расадхона камина учун бир таскину тасалли даргоҳи бўлди, Абу Али! Сен каби мен ҳам дунё кўзимга қоронғу кўринган онларда шу даргоҳга келиб, илм билан, мутолаа ва мушоҳада билан ўзимни овутамен. Бу туйнукдан кўринган анов ситоралар олдида бани одам умрининг ўткинчилиги ҳақида ўйлаб, тасалли оламен. Сўнг, бу олам, бу фалакиёт сирларини ўрганиш учун алланечук бир рағбат ва қувват топамен бу расадхонада! Насиб қилса яратган тақвимларим, чизган жадвалларим — ҳаммасини кўрсатамен, Абу Али!

Ибн Сино устоднинг дилидаги дардларини бутун вужуди билан ҳис этгандай унга ҳайрат ва меҳр билан термиллиб:

— Ҳиндистон-чи?— деб сўради.— Ҳиндистон ҳақида катта китоб битган эмишсиз. Уни хаттотларга бериб кўчиртиргандурсиз, устод?

Беруний секин уф тортди:

— Уни хаттотларга бермоқ учун аввал султон Маҳмудга кўрсатмоғим даркор, Абу Али!

— Нечун, устод?

— Нечун? Наҳот «одил шоҳлар» одатини билмайсен, Абу Али? «Ҳиндистон» деганда султон Маҳмуд унинг музаффар юришлари тўғрисида ёзилган бир қасида, унинг қатлу қирғинларини шарафлаб, номини башарият тарихида қолдиргувчи бир асар деб ўйлайди! «Ҳиндистон» эса бу буюк ва мазлум элга фақирнинг юрагида туғилган улуғ эҳтиромдан бир тэмчидир, Абу Али!

Ибн Сино кўзлари ёш толиби илмнинг кўзларидай ҳайрат билан порлаб:

— Лоақал бир нухаси тайёрдур, устод?— деб сўради.— Тайёр бўлса, бир неча кунга бўлса ҳам берарсиз!

Беруний кўзини қисиб кулди:

— Марҳамат, агар сен «ал-Қонун»дан бир нухса берсанг, мен ҳам «Ҳиндистон»дан бир нухса берамен!

— Бошма-бош денг?

— Бошма-бош!

Суҳбат гоҳ илми ҳикмат, ёзилган ва ёзиш орзусида кўнгилларига тугиб қўйган китоблар ҳақида бўлар, гоҳ бошдан кечган умр савдоларига ўтарди. Илм ва китоблар ҳақида гап кетганда суҳбатга қандайдир жон кирар, иккиси ҳам кўзлари чақнаб, юзларига қон югурар, умр савдосига ўтганида эса суҳбат сокин, аммо аллақандай ҳазин бир нур билан йўғрилар эди.

Иккиси ҳам бир-бирларининг дилида қат-қат бўлиб ётган дарду ҳасратларни, бошларидан ўтган мусибатларни бир-бирига айтишдан ийманар, бу ғам-андуҳларни чуқур ҳис этганлари ҳолда, юракларида чандиқ бўлиб қолган эски яраларни тирнашни истамас, тўғрироғи, тирнаш бефойда эканини яхши англаб, шунинг учун ҳам телба тақдирнинг телба ўйинлари ҳақидаги гапларни четлаб ўтишга ҳаракат қилишар, бунга илож бўлмаганида эса, гап оҳанги енгил, аммо сал мунгли ҳазил-мутойибага бурилар эди.

Суҳбат шу йўсин тонг отгунча давом этди.

Иигирма еттинчи боб

Вазири аъзам Али Ғариб Хатлибегимнинг амри билан ўз кўшкига қайтиб келганида тун яримдан ошган эди.

Хатлибегимнинг махфий мактубини вазири аъзамга Пири Букрий етказди. Мактуб билан бирга у саройда бўлаётган ҳамма можаролардан бош вазирни воқиф қилди. Бу гаплардан кейин Пири Букрий вазири аъзамга ўз дарду ҳасратлари, ўз илтимосларини изҳор қилмоқчи эди. Лекин Хатлибегимнинг мактубини ўқиб чиққан вазири аъзам шундай ҳаяжонга тушдики, Пири Букрийнинг гапларини чала-чулпа эшитди-да, илтимосларини тинглашга сабри етмай, дарҳол отга минди. Кўшкка бош вазирдан аввал етиб келган мушрифлар эшик оғасини огоҳ қилиб қўйган экан, у вазири аъзам билан Пири Букрийни дарвоза олдида кутиб олиб, тўғри кўшкка бошлади. Бироқ кўшкка киргач, одатдагидек, иккинчи қаватга эмас, пастга, биринчи қаватнинг

тагидаги ертўлага ўхшаш махфий хоналарга бошлади. Бу ерда бир-бирига туташ икки хона бўлиб, биринчисида биттаю битта эски курси турар, иккинчи хона ҳам, гарчи жиҳозлари ғарибгина бўлса-да, ҳар қалай, тагига катта қизил юмшоқ палос тўшалиб, ўртага нознеъматлар тўла хонтахта қўйилганди.

Вазири аъзам эғнидаги одмигина олача тунини ечиб қозикқа илди, бошидаги эскироқ сувсар телпагини олиб, шафтоли гулли гилам дўпписини тўғрилаб кийди-да, қўлларини орқасига қилиб, хаёл оғушида кенг, чорбурчак хонани айланишга тутинди.

Пири Букрий, мунчоқдай кўзлари садоқат ва умид билан жавдираб, пойгакда қўл қовуштириб турар, у худди хўжасидан суяк кутаётган кучукка ўхшар, бироқ хўжаси, ўз ғами, ўз ўйлари билан банд, вафодор кучуғига қарамас эди.

Вазири аъзам сўнги бир-икки ҳафтада ўзини жуда олдириб қўйган, нақш олмадай қин-қизил, лўппи юзлари сўлиб-сарғайиб, мунчоқ кўзлари ичига ботиб кетган, калта, йўғон бўйни ингичка тортиб, томоқ остлари қари тустовуқнинг томоғидай осилиб қолган эди.

Вазири аъзамнинг аҳволини кўрган Пири Букрий кўнглидаги дарду ҳасратларини айтишини ҳам, айтмаслигини ҳам билолмай ҳанг-манг бўлиб турган эди, ногаҳон ташқарида тап-тап оёқ товушлари эшитилди-да, эшик шитоб билан очилиб, хонага... Хатлибегим кириб келди.

Эғнида одатдаги қора ипак кўйлак ўрнига тўпигига тушган қизил бахмал кўйлак, ёқаси ва енгларига сариқ ипак шокилалар тикилган қизил мурсак, оёғида сақичдек ялтиллаган учи эгик бежирим қизил этикча, Хатлибегим, юзига тутилган шаффоф шойи дуррасини орқасига ташлаб, бир тўрда бош эгиб турган вазири аъзамга, бир пойгакда тош бўлиб қотиб қолган Пири Букрийга қаради-ю, юпқа лабларини ҳимариб:

— Ҳи, куёвтўра!— деб кулди.— Ғунажинни нўхта-лай олдиларми ё ҳануз нўхта сололмай овораларму?

Бегимнинг ҳазили заҳарли қамчидай тегса ҳам, Пири Букрий аллақандай қийшанглаб кулди:

— Узингиздан қолар гап йўқ, бегим. Ёш нарса...

— Чайналмай, чинини айта беринг, куёвтўрам! Агар жиловлай олмаган бўлсалар ҳарам бекаларини юборамен, ўзларни жиловлаб миндириб қўядилар!

— Тоабад миннатдормен, бегим!— Пири Букрий ҳамон ҳиринглаб кулганича қўйнига қўл солди.— Олий-

ҳиммат бегимга аталган бир совғам бор эди, фурсатдан фойдаланиб...

Хатлибегим кескин ҳаракат билан Пири Букрийни тўхтатди:

— Ҳозир совға-саломнинг фурсати эмас. Ундан юз чандон зарур гап бор! Даф бўлсинлар, куёвгўрам!

— Қуллуқ, бегим, қуллуқ!— Пири Букрий шоша-пиша орқасига тисарилиб, хонадан чиқди. У олди эшикни зич ёпмоқчи эди, кейин, хаёлига аллақандай бир фикр келиб, қия очиқ қолдирди-да, бирдан ҳолсизланиб, деворга суянди, суяниши билан ичкаридан Хатлибегимнинг одатдагидай ўктам, қаҳрли товуши эшитилди:

— Ҳамма қилгуликни қилиб қўйиб, энди нечун пис-тирмаларда пусиб юрибдилар, тақсирим? Суф сиздай вазири аъзамга!..

Али Ғариб бир нималар деб гудранди, бироқ унинг сўзларини яна Хатлибегимнинг бетоқат, дарғазаб овози бўлди:

— Бас! Нолаи фиғонингизни йиғиштиринг, жаноб вазир! Бу маккор сохта ибн Сиони топган мен эмас, уни топган тақсиримнинг ўзларидур! Ҳай аттанг! Мана энди билинди Хўжа Аҳмад¹ ҳазратларининг қадри! Барча аркони ҳарб ва аркони давлатнинг қаҳрига йўлиққан бир ҳезалакни даф қилишга ақлингиз етмаса... вазири аъзам бўлиб не қиласиз, тақсирим?

— Соябони марҳамат, бегим! Деворнинг ҳам қулоғи бор!— Али Ғариб ҳадиксираб келиб эшикни зич ёнди чоғи, овозлар эшитилмай қолди.

Пири Букрий, одатда, қулоғини деворга қадаб бўлса ҳам, бундай пинҳоний гапларни билиб олишга уринар эди, ҳозир эса, кўнгли ғаш, юрагида интиҳосиз бир алам, беҳолгина судралиб бориб, четроқда турган эски курсига аста чўкди.

Ажабо: унинг кўз олдида ҳамон Хатлибегимнинг кинояли табассуми турар, қулоқлари остида заҳарли гаплари янграр эди! Бу гаплардан унинг юраги оғримасдан кимнинг юраги оғрийди?

Мана, бир ойдан ошдики, Хатлибегимнинг навкарлари кимсан Ҳоруи ар-Рашиднинг бебаҳо жавоҳири эвазига Садафбинни унинг қўлига олиб бориб топширишди.

¹ Хўжа Аҳмад Маймандий— султон Маҳмуднинг кўп йиллик бош вазири.

Бибининг шарафига Пири Букрий ўз дўконига туташ бир ҳовли-жойни сотиб олиб, гулдай ясатиб қўйган эди. Бибини вазири аъзам кўшиқдан қолтирмайдиган шу кўркем ҳовли-жойига туширди, хизматига кекса оқсоч ёллаб, ўзини ноёб заррин либосларга ўраб ташлади, ертўласидаги энг яширин сандиқларини очиб, бўйнига энг қимматбаҳо маржонлар, қулоқларига олтин сирғалар, қўлларига тилла билагузуклар, ҳатто оёқларига олтин холхоллар тақиб, бошидан лаъл ва инжулар сочди. Аммо не фойда? Садафбиби ҳануз уни кўрса бўрини кўрган қўзичоқдай қалтирайди, қалтираса ҳам майли, юмалоқ кулча юзидан қонни қочиб, кўзлари ҳазар аралаш аллақандай нафрат билан чақнайди... Кечалари эса ёнига йўлатмайди, на унинг оҳу фарёдларига қулоқ солади, на кекса оқсочнинг панду насиҳатларини дўқ-писандаларига!..

Кўп йиллардан бери Пири Букрийнинг хизматида юрган кекса оқсоч бир неча марта унга Садафбибинини ҳайдаб юборишни, энгидаги бебаҳо либосларини ечиб олиб, ўзини қулжаллобга пуллашни маслаҳат берди, агар шундай қилса, ундан минг чандон кўхлик, минг чандон мулойим, безабон канизларни топиб беришни ваъда қилди. Бироқ... не чора? Пошшонинг ишқи қурбақага тушмиш, дегандек, кўнгилга амр қилиб бўлмас экан. Пири Букрий, ҳарчанд уринмасин, ўз ҳисларини жиловлай олмади.

Пири Букрий гарчи мажруҳ бўлса ҳам, гарчи ёни пайғамбар ёшига яқинлашиб қолган бўлса ҳам, бир йигит тенги кучи бор. Ҳатлибегим айтмасданоқ Садафбибинини ҳеч кимнинг ёрдамисиз ўз кучи билан нўхталаб олишга бир неча бор уришиб ҳам кўрди. Бироқ Садафбиби ҳам, жуссаси чоғроқ, нозик қиз бўлса-да, уришқоқ мушукдай олишиб, Пири Букрийга бўй бермади, шундайким, ҳар сафар у қизнинг гўшасидан соқоллари юлиниб, юзлари тирналиб чиқди!

Йўқ, агар Пири Букрий истаса, Ҳатлибегим айтганидек, уни аллақачон нўхталаб оларди. Ўзининг кучи етмаса, нтади вафодор оқсочининг ёрдамида, оёқ-қўлларини боғлаб бўлса ҳам нўхталаб оларди. Бироқ бибининг кўзларидаги бу чексиз нафрат, кулча юзларидаги бу жирканиш!.. Йўқ, кишининг нафсониятини поймол қилувчи бу нафратга тоқат қилиш қийин! Қийин, бироқ у тоқат қилиб юрибди, тишини тишига қўйиб бўлса ҳам, аламдан юраги қон-қақшаса ҳам чидаб келмоқда.

Э, яратган эгам! Бу не кўргулик? Пири Букрий умрида икки марта шундай хор бўлди. Бири Қиётда, отасининг қадрдони бўлмиш насроний савдогарнинг бева қизи Райҳонабонуга ишқи тушганида, бири энди, Садафбибига дуч бўлганида! Боз бу телба тақдирнинг телба ўйинини қарангки, ҳар икки сафар ҳам унинг муҳаббатига панд берган одам — Абу Райҳон Беруний бўлди. Тақдир нечун уларни бир-бирига рақиб қилиб қўйди? Райҳонабону сабаб Қиётда қирпичоқ бўлиб, йўллари ажрашиб кетган икки рақиб, нечун салкам қирқ йилдан кейин яна бу шаҳарда дуч келишди, нечун тақдир яна ораларига бу малакни солди? Пири Букрий бу жумбоқни ечишдан ожиз. У фақат бир нарсани билади: гар аёвсиз қисмат уни Абу Райҳонга рўбарў қилмаганида унинг ҳаёти ўзгача йўлдан кетарди! Шак йўқ — ўзгача бўларди! Ешлик чоғларида Райҳонабону висолига ета олмаса ҳам, бу сафар Садафбибининг висолига етарди! Ҳозир эса... Пири Букрий Садафбибининг гўшасига киришга ожиз, унинг бўсағасида ўз ёғига ўзи қовурилиб ётаркан, ҳар кеча унинг: «Устод! Устод!» деган нидоларини эшитилади-ю, қулоғига қизнинг фарёди эмас, бамисоли оғу қуйилгандай, вужуд-вужудларигача ачишиб кетади!

Ё раб! Ёзуғи не унинг? Қайси гуноҳлари учун уни бу норасо дунёдаги энг катта саодат — муҳаббат саодатидан мосуво қилдинг? Гуноҳи — майиб-мажруҳлигими? Аммо... уни майиб-мажруҳ қилган ким? Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен, ва лекин, уни мажруҳ қилиб, бандаларингга калака қилган ҳам ўзинг эмасму, парвардигори олам?

Ҳа, бундан қирқ йил муқаддам, йўқ, қирқ беш йил муқаддам, кичкинагина, қоп-қорагина Абу Райҳон Қиёт бозорларини супуриб, дўкондорлар хизматини қилиб юрган чоғларида, Пири Букрий ўн беш ёшлар чамасидаги нозиккина хушсурат бир ўспирин эди! Ўзи сал рангпар, касалманд бўлса ҳам, елкасидаги букридан асар ҳам йўқ эди! Ҳазар¹ томонлардан келиб, Қиётда катта дўкон очган отаси эса, — олло унинг гуноҳини кечиргай, — насроний динидаги машҳур савдогарнинг қизи Райҳонани унга олиб бериб, бойлигига бойлик, доврўғига доврўқ қўшмоқ орзусида юрарди.

Лекин... э воҳ! Бало қайда? Боссанг, оёғинг остида, деганлари рост экан!

¹ Ҳ а з а р — ҳозирги Қаспий денгизи.

У бир ҳафтагана бетоб бўлди. Аммо дард уни шундай исқанджга олдики, азалдан касалманд, нозик-ниҳол ўепирни, балон оташ ичида қовурилиб, бир ҳафта ҳушини билмай ётди. Ҳушига келганда эса... тепасида йиғлаб ўтирган отасини кўрди. Отасининг ёнида ҳакимлар кийимида алломанамо бир кимса ўтирарди.

Пири Букрийнинг кўкрак қафасларига совутга ўхшаш бир нарса кийдирилган, совутнинг ичи эса назарида, иссиқ лойга ўхшаш қаттиқ ва ёқимли бир нарса билан тўлдирилган эди.

Бир ойдан кейин алломанамо кимса унга кийдирилган «совут»ни ечиб, танасини қора лойдан соқит қилди-да, қўлтиғидан суяб, ўрнидан турғазди.

У ҳаким ёрдамида ўрнидан туришга турди-ю, фарёд чекиб, қайта ўзини тўшакка отди. Унинг нозик-нимжон бўлса ҳам шовчагина бўй-баста камиди бир қарич кичрайган, заиф кўкраги бўртиб чиққан, елкасида эса... каллақантдай хунук, бедаво бир ўркач пайдо бўлганди!..

Балон ногаҳон бўлиб ёпишган шу ўркач туфайли у бир йилгача одамларнинг кўзига кўринмай, ўз дўконлари тагидаги ертўлада кўксини захга бериб ётди. Дунё кўзига қоронғу кўриниб, кўкка нола қилиб ётди, ҳатто ота-онасини кўришга ҳам тоқати бўлмади. Унинг дарду аламларини тушунадиган, чексиз ҳасратларига ҳамдард бўладиган биттаю битта дўсти қолди, у ҳам бўлса... икки қаричгина қамиш най эди!

У очилмасдан хазон бўлган умри, кўнгил фарёдларини барбод бўлган севгиси — ҳамма-ҳаммасини шу ҳамдард дўстига сўзлар, юрак-бағри қон, кўзларида шашқатор ёш, туну кун тинимсиз бўзлар эди!

Лекин унинг кўнглига таскинлу тасалли бергувчи бу дўст, нимқоронғи ертўлада кечаю кундуз янграган бу юлаи фарёд ундан бурун ота-онасини адои тамом қилди. Аввал онанзори йиқилди, кейин отаси. Улимидан уч-тўрт кун аввал отаси уни ертўла тепасидаги ўз хосхонасига чақиртириб олди.

— Гуноҳкор падарингни кечир, болам,— деди шўрлик ота бошини ёстиқдан аранг кўтариб.— Биламен, сен менни гуноҳларим учун куйдинг, болам. Оллонинг хоҳиши шу экан, не чора, бўтам? Сўзимга инон, ўғлим, бир йилдан бери гуноҳкор отангни ёлғиз бир ғам, бир ташвиш қийнайдди: бу ўткинчи дунёдан кўз юмсам ногирон зурриётимнинг ҳоли не бўлур, деган қайғу кўнглим-

га ором бермайди, болам! Единигда бўлсин: бани одам оч қашқирдан ёмон — ким ожиз, ким ногирон — авваламбор шуларни ёйди! Ва лекин шунни ҳам билиб қўй, жигарим. Бани одамнинг қудрати унинг ҳусни жамолли ва бўй-бастиди эмас, орттирган бойлигида! Пошшоларнинг кучи ҳам бошидаги тожида эмас, хазинасидаги ганжиди!

Падари поки,— ояло унга равзаи ризводан жой ато қилгай!— шундай деб, унга қаршидаги тоқчанинг пастки фиштарини кўчиришни буюрди. Фишт тагида ўра бўлиб, ундан иккита катта хум чиқди. Хумларнинг бири олтин зеб-зийнатларга тўла эди, иккинчиси нодир тошларга!

— Единигда бўлсин, болам,— деди отаси, соқолини кўз ёши билан юзиб.— Фақирга бобондан бир хум ганж теккан эди, мен уни сенга якки хум қилиб топширамен. Бу бойликни кўз қорачиғингдай асрагайсен, токи, у сенинг қора куйларингга ҳам, масъуд дамларингга ҳам ярағусидир!

Хайҳот! Ота сўзларининг фақат биринчи қисмигина ҳақиқат бўлиб чиқди. Падари қолдирган ганжлар ҳақиқатан ҳам Пири Букрийнинг қора куйларига яради. Масъуд дамлар эса... э воҳ! Пири Букрий отасидан қолган икки хум ганжни ўн баробар кўпайтирди, аммо ўн баробар ошган бойлик ҳам отаси айтган бахту саодатни инъом этолмади!.. Падари покидан қолган ганжларга ишониб аввал Райҳонабонга ёпишиб кўрди, энди Садафбигига. Лекин, э воҳ, кўнглига яқин на севиқли маҳбуб топди, на бир дўст!

Пири Букрийнинг хаёлини яна Хатлибегимнинг қаҳрли овози бўлиб юборди. У дик этиб ўрнидан турди-да, оёқ учиди бўсағага бориб, қулоғини эшикка тутди.

Хатлибегим, гўё ҳар бир сўзини қилич билан кесгандай кесиб-кесиб гапирарди:

— Инонган амирларингизни ишга солинг, вазирни аъзам! Осмон маликаси саройига энг содиқ сарбозларингизни қўйинг! Шундайким, чин иби Сино ҳазратлари бу муборак даргоҳга қадам ранжида қилганларда... ҳеч бир кимса йўлларини тўсмасин!

Пири Букрий тап-тап оёқ товушларини эшитиб, дарҳол ўзини четга олди. Эшик шарақлаб очилиб, ичкаридан Хатлибегим чиқди. Унинг сурма тортилган қийғоч кўзлари аллақандай чиройли чақнар, ула-элик суртилган қорамтир юзи ловиллаб ёнарди.

— Ҳа, куёвтўра!— деди Хатлибегим, бўсағада тў:

таб.— Тарки одат — амримаҳол, сўзимизни пойлаб турибсенму бу ерда?

— Йўқ-йўқ! Фақир ҳақир бегимнинг хизматларига мунтазирмен!— Пири Букрий шундай деб, қўлтиғига қўл солди-да, эски латтага ўралган юмалоқ бир нарса-ни олиб, бегим томон юрди:

— Бағдод заргарлари ясаган ноёб билагузук! Нодир ёқутлар билан зийнатлангандур, бегим!

Хатлибегим совғани олмоқчи бўлиб қўл чўзди-да, дарҳол қўлини тортиб олди.

— Бағдод заргарлари ясаган ноёб билагузукни ўраган латтанги қара! Одамнинг кўнгли айнийдур! Сиз олинг, вазири аъзам! Кейин элтиб берасиз!— Хатлибегим икки букилиб турган букрига ижирғаниб тикилиб қаради-да, яна заҳарханда қилди:— Куёвтўра деган сал қаддини ростлаб юради, азизим! Қаддингизни тутинг! Эрта-бурускун ҳарам бекасини юборамен: эрка гунажингизга кучингиз етмаса, ўзи жиловлаб, устига миндириб қўяди!

Бегим шундай деди-да, ҳануз кинояли кулимсираганича, хонадан чиқди.

Йигирма саккизинчи боб

1

Хатлибегимнинг хуфиялари тўртинчи кун хуфтонда келишди. Бу пайтда ҳазрат ибн Синонинг Исфаҳондан Ғазнага нима мақсадда келтирилгани икки алломанинг ҳам эсларидан чиққан, зотан, узлуксиз ва аллақандай интиқ-интизор суҳбат билан бўлиб, бутун олам хотираларидан кўтарилган эди!

Одатда, эрталабки нонушта вақтида бошланадиган бу суҳбатлар аксар ҳолларда тун ярмигача, ҳатто тонг отгунча давом этар, кунлар тунларга, тунлар эса кунларга уланиб кетар, бироқ бир-бирларининг гапини эшитиш иштиёқи, ҳаёт, олам ва табнат ҳақидаги фикрларини билиш истаги, мулоқот чанқоқлиги сўниш уёқда турсин, билъакс, тобора ортиб борарди.

Беруний, гарчи бир маҳаллар табиат муаммолари тўғрисида, хусусан офтоб нурларининг ҳаётий кучи, иссиқлик ва совуқлик таъсирида жисмларнинг кенгайиши, торайиши ва ниҳоят шаҳарлар оралиғидаги масофаларни ўлчаш усуллари борасида ибн Сино билан анча мунозара қилган, ҳатто бу масалаларга бағиш-

ланган мактубларида аллома деган номга номунсиб густоҳликка борган бўлса ҳам, ибн Синонинг етук салоҳиятига, айниқса, тиббиёт бобидаги истеъдодига ҳеч қачон шубҳа қилган эмас. Лекин, у эндигина, расадхонанинг тинч, осуда хоналарида ўтириб, «Ал-Қонун» ва «Аш-Шифо» китобларининг мазмунини, назм, мусиқа ва фалсафага оид асарларини ўз оғзидан эшитганиданига унинг нақадар буюклиги ва оламшумул шуҳрати сабабларини англаб олгандек бўлди.

Биринчи суҳбатдаёқ негадир тиббиёт масалалари кўзгалди. Ибн Сино Берунийнинг илтимоси билан суҳбатни «Илми ташриҳ»дан бошлаб, ундан инсон аъзоларига хос касалликларга, касалликлардан даволаш усулларига, яъники, наботот оламига ўтди, сўнг, ярим ҳазил-ярим чин тарзда Берунийнинг томирини ушлаб, унинг дардларини ва ҳатто бу дардларни кўзгаган сабабларни айтиб берди ва шу ернинг ўзидаёқ дору ҳозирлашга киришди. Гарчи, суҳбат устида икковидан бошқа ҳеч ким бўлмаса ҳам, бу гап зум ўтмай бутун расадхонага тарқалди-ю, расадхонада кимки бўлса, ёшу қари, хастаю соғ — ҳамма ҳакими давронга бир кўриниб қолиш орзу-сини изҳор эта бошлади.

Ибн Сино, одатда, «касал»нинг дардини сўраб-суриштириб ҳам ўтирмас, кўз қорачиқларини, бурун каткалари, оғзи ва томоғини кўздан кечирар, лозим бўлса ечинтириб кўрар, кейин бошини ҳам қилганича, қўлидан ушлаб, томир уришларига жимгина қулоқ соларди-да, хастанинг дардини ўзига гапириб берарди. Ҳакими давроннинг топқирлигидан лол қолган бетоб ўзини йўқотиб қўяр, ибн Сино эса, шогирди Абу Убайдни чақириб, дарҳол дору ҳозирлашни буюрарди.

Беруний улуғ донишмандларда чуқур илм ва ўткир заковатдан ташқари қандайдир нозик, илоҳий бир туйғу бўлишини биларди. Ибн Синода бу илоҳий ва ноёб туйғу айниқса кучли эканини Беруний биринчи дақиқаларданоқ сизди. Назарида, ибн Сино, кўзини юмганича, хастанинг билагини ушлаб, узоқ сукутга толаркан, фақатгина бетобнинг томир уришлари эмас, балки ўз дилидаги илоҳий туйғуларга ҳам қулоқ солар, бу туйғулар эса уни сира «алдамас» эди! Унинг гап-сўзлари, муомаласи, фикр-мулоҳазаларида ҳам худди шундай ўзгача бир салоҳият ва чуқур инсоний назокат сезилиб турарди.

Ибн Синонинг ҳар бир сўзида, чеҳрасида, ҳорғин кўкимтир кўзларининг аллақандай сокин бокишида

ҳаётда кўп мусибатларни бошидан кечирган доно одамлардагина бўладиган хиёл маънос бир жозоба, кишини ўзига дарҳол ром қилиб олгувчи бир меҳригё бор эди!.. Шу боисдан, улар бир-бирининг дилини, гап-сўзларини, дардларини имо-ишораларданоқ илғаб олишарди. Улар энди ёшлик чоғларидагидай кўп мунозара ва мубоҳаса қилишмас, билъакс, бир-бирларининг фикр-мулоҳазаларига чуқур эътибор билан қулоқ солишар, фақат бир масаладагина кўп тортишарди: Беруний кўпроқ ибн Синони сўзлатгиси келар, унинг китоблари, олам ва табиат ҳақидаги ўйларини кўпроқ билгиси келар, ибн Сино эса аксинча, Берунийни кўпроқ гапиртиришни истарди, айниқса, Ҳиндистонни кўп суриштирар, бу юртнинг иқлим, тоғу тошлари, дарё ва кўллари, уммонлари, шаҳарлари, куй ва қўшиқлари, ўтмиш ва ҳозир, эртак ва ривоятлари — ҳамма-ҳаммасини билгиси келарди. Кечалари эса, шифтдаги махсус туйнук тагида ўтириб, судси фахри ва бошқа олатлар ёрдамида юлдузлар ҳолатини кузатишар, жадвал ва тавқимларга аниқликлар киритишар эди.

Ибн Сино ўзи ҳам бир маҳаллар Райда, маликан Саида илтимосига кўра, расадхона қурган эди. Бироқ у қурган расадхона бу расадхона олдида анча ғариб, олатлар ҳам Беруний яратган олатларга тенглаша олмас эди. Чунки Беруний бу расадхонани қуришда фақат араб ва рум мунажжимлари эмас, ҳинд алломаларининг фалакиёт бобидаги машҳур асарларидан ҳам фойдаланган, кўп олатларни ҳам Ҳиндистондан олиб келган.

Осмон тўла юлдузларнинг сирли милтираши, сайёраларнинг олатлар сатҳидаги акси икки алломанинг ҳаёлини яна ечилмас муаммолар, олам ва коинот ҳақидаги азалий ва сержумбоқ саволларга бурарди. Зотан, уларни айниқса яқинлаштирган нарса ҳам шу сержумбоқ саволлар, иккисини ҳам кўпдан бери қийнаб келаётган теран фалсафий ўйлар бўлди: олам не? Ҳаёт не? Яратгувчи не?

Ажабо: бу ечилмас фалсафий муаммоларга ёндашишда уларнинг ўйлари ҳам, дардлари ҳам жуда-жуда ўхшаш эди. Беруний бу масалада икки жавҳар¹ни тан олар, яъники, борлиқнинг ибтидоси моддий ва руҳий жавҳар, деб биларди. Ибн Сино унинг фикрига қўшилди, фақат яратгувчининг мавжудлигини ҳам тан олмоқ лозим, деб қўшиб қўйди. Зотан, у ҳам Беруний каби

¹ Субстанция.

оламни яхлит ва мураккаб борлиқ, деб тушунар, ҳамма мавжуд нарсаларни иккига, яъни, зарурий вужуд ва имконий вужудга бўлар, уларнинг ўзаро муносабати эса сабаб ва оқибат муносабатидур, деган эътиқодда эди. Беруний унинг гапларини жон қулоғи билан эшиттар, чунки бу фикрлар унинг ўз фикрлари, уни кўп қийнаб, кечаларни уйқу бермай юрган пинҳоний ўйлари ва пинҳоний дардлари билан ҳамоҳанг эди! Лекин, э воҳ, олам ҳақидаги ўйлари қанчалик ҳамоҳанг бўлмасин, бу ўйлар охир-пировардида тағин ўша маънос фикрларга, мавжуд борлиқнинг боқийлиги ва бани башар умрининг ўткинчилиги, табиатнинг мукаммаллиги ва инсон ҳаётининг мислсиз норасолиги ҳақидаги гамгин хаёллар бориб тақаларди. Хаёллар эса дилларида тош бўлиб ётган «Нечун шундай? Нечун?» деган эски ва аламли саволларни тугдирарди.

Дарҳақиқат, нечун шундай? Нечун метин зарурат асосига қурилган бу олам, бу чексиз коинот, бу сайёралар ҳаракати ва табиат ҳодисаларида буюк бир қонуният ва ақл-заковат мавжуд? Бани башар эса... тирик мавжудотлар мукаммали бўлмиш бани башар эса... хурофот, нечун зулм ва адолатсизлик тутқунидан чиқолмайди? Нечун?..

Рост, олам бино бўптики, ҳеч бир донишманд бу жумбоқни ечолмаган. Улар буни билишадди, билишганч учун ҳам бу тўғрида кам гаплашадилар, дилларида армон бўлиб ётган дарду ҳасратларини қўзғамаслик учун бу мавзунини эҳтиёткорлик билан четлаб ўтишга уринадилар, лекин қанча ҳаракат қилинмасин, бу сўнмас дард, ҳақ ва адолат ҳақидаги бу интиҳосиз армон бот-бот қайта ёпирилиб келлади-ю, мунгли куйдай кўнгилларини қайта-қайта вайрон қилади.

Ибн Сино биринчи кунини кечаси Исфаҳонда бўлган воқеаларни, ноёб кутубхонаси ёнғинга учраганини, ёлғиз иниси Абу Маҳмудни эса ҳатто дараклаш имкони ҳам бўлмаганини гапириб берган, куюниб, ёниб гапириб берган эди. Шу боисдан Беруний бу гапларни унинг кўнгилдан чиқаришга, дилига озор берадиган нарсалардан уни авайлашга кўп уринди. Шу боисдан саройдаги можаролар, хусусан, ўзини ибн Сино деб, султоннинг устига миниб олган анов маккор ҳаким ҳақидаги гапларни айтгани келмади, назарида, бу гаплар азиз биродарини қаттиқ ҳақорат қилиб, дилига чуқур озор берадигандек туюлди. Бироқ пастда, хатотлар ва шоирлар даврасида истиқомат қилаётган Абу Убайд бу мишмиш-

лардан огоҳ бўлиб, устозига етказган экан, ибн Сино ўзи шу тўғрида сўз очиб қолди. Беруний эҳтиёткорлик билан бўлса ҳам, баъзи гапларни гапириб беришга мажбур бўлди. Ибн Сино сохта «ҳакими даврон» тўғрисидаги ғалати ҳангомани эшитаркан, аввал маъюс жилмайиб ўтирди, охирида эса қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Баайни кўнгилдаги иш бўлибди!— деди у кўз ёшларини артиб.— Сохта ибн Синоми, чин ибн Синоми— султонни даволабдимми — марра ўшаники! Офарин ва тасанно! Энди, ижозат берсалар — камина Исфаҳонга қайтиб кетар эдим, устод!..

Беруний ич-ичидан куюниб: «О, азизим, азизим!— деди ичида.— Қани энди сенинг қайтишингга ижозат олмақ осон бўлса!.. Номи расадхона, ҳибсга тушганингдан беҳабарсен, азизим! Бу тузоқдан саломат чиқиб кетгайсен, ишқилиб!»

...Бугун расадхонада шамлар ёқилиб, одатдагидек, юлдузларни кузатишга киришишларидан олдин, Беруний, ярим ҳазил-ярим чин, зойича тузиб, ибн Синонинг тақдирини айтиб беришга аҳд қилди. Мунажжимлар қондаси бўйича у пешин чоғида қуёшнинг ҳолатини белгилаб олди, кечаси зойича сонияларини ҳисоблаб чиқди, жадвал тузди, сўнг, Миррих ва Муштарий юлдузларининг буржларини аниқлади... Зойичада шу нарса аён бўлдики, ибн Сино учун яқин кунларда саодатли онлар бошланар, унинг юлдузи ёруғ, тақдири баланд эди!...

Беруний, гарчи зойичага ишонмаса ҳам, бу гапни хушнуд кулиб гапира бошлаган эди, эшик берухсат очилиб, салласига нишон қадалган баланд бўйли, занжидек қоп-қора бир сарбоз кириб келди. Бу — сохта ҳакимни бошлаб келган ва Работи Сангин ёнида Хатлибегимнинг хуфияларини чопиб ташлаган чўтир мушриф эди! Бу сафар у нечундир саройга ибн Сино билан Берунийни чақириб келибди.

Беруний ҳаяжон ичида ибн Синога юзланди:

— Шояд ҳозир зойичада кўринган саодат юлдузи — истиқболнинг хайрли фоли бўлса, азизим?

Ибн Сино индамади. У, одатдагидек, киноя аралаш ғамгун кулимсираб, ўрнидан турди.

2

«Ҳакими даврон» Абу Шилқим ибн Шаҳвоний Ғазнага чин ибн Сино ҳазратлари келганини биринчи бор эшитганида пинагини бузмаган бўлса ҳам, кейинроқ

астойдил тараддудга туша бошлади. Тараддудга тушишининг боиси эса султоннинг саломатлигида эди.

Ибн Шаҳвоний, гарчи таваккалнинг таги тош эканини билса ҳам, ишни бошда таваккалдан бошлаган, султонни даволашга киришаркан, доруларининг қудратидан ҳам кўра умри бино бўлтики, уни ҳеч қачон тарк этмаган омадга, қолаверса, афюни аълонинг сеҳрига инонган эди! Шу боисдан ҳам султон унинг муолижаси сабаб, тез кундаёқ, шифо топиб, ўрнидан туриб кетганида, ибн Шаҳвонийнинг ўзи ҳам ҳайратдан ёқасини ушлаган эди! Зеро, султоннинг бунчалик тез сиҳат топишининг сир-синоати не? «Ҳазрат ибн Сино» деган номнинг сеҳрими ёки «Ал-Қонун»дан олинган доруларнинг кучими, ёхуд афюни аълонинг қудратими — буни ибн Шаҳвонийнинг ўзи ҳам билмас эди! Шу сабабдан биринчи кунлари бу мўъжизадан ўзи ҳам лол қолиб, толеига шукрона билдирган эди. Лекин сўнгги кунларда, хусусан, Ғазнага чин ҳазрат ибн Сино ташриф буюргани ҳақида гап тарқалгандан бери нима ҳам бўлди-ю, султоннинг сиҳати хиёл орқага кета бошлади. Бунинг сабаби не? Доруларнинг кучи кетдими ё афюни аълонинг таъсири сусайдими, ёхуд ҳазрат ибн Сино узоқдан турибоқ сеҳр қилдими — ибн Шаҳвоний бу сир-асрорнинг ҳам тагига етолмай гаранг. Боз устига, сўнгги пайтларда нечундир жуда питирлаб қолган Абул Ҳасанак бугун ҳар кунгидан ҳам нохушроқ бир хабар келтирди. Гўё султоннинг суюкли синглиси Хатлибегим Кўҳандиз қалъасида яшириниб ётган анов қари қузғун Али Ғарибни чақиртириб олган эмиш. «Бу маккор табибни ўзинг топиб, ўзинг султоннинг қаҳрига дучор бўлган эдинг, энди уни ўзинг даф этмоғинг лозим», деб ул шайтонни ҳам гижгижлаган эмиш! Хатлибегимдан мадад олган Али Ғариб эса, амиру умарони ишга солиб, Абул Ҳасанакнинг одамларини четлатаётган эмиш, ҳатто сарой дарвозаларига ҳам ўз надимлари ва ўз сардорларини қўйган эмиш. Шундайким, шу букун Хатлибегим Исфаҳондан келган ҳазрат ибн Синони султонга рўбарў қилиб, уларни фаш этмоқ ниятида эмиш!..

Абул Ҳасанак бу гапларни шундай бир совуқ ваҳима билан гапирдики, ибн Шаҳвонийнинг хаёлига келган биринчи фикр қочмоқ бўлди! Бироқ қандайдир ички бир туйғу, энг хатарли онларда уни қалтис йўллардан ҳаммиша асраб келган ички бир туйғу бу сафар ҳам ёрдамга келди-ю, тилига келган гапни ичига ютди.

— Давлатпаноҳнинг аҳволи қалай!— деди Абу Шилқим ибн Шаҳвоний, юрагини чулғаб олган совуқ таҳликани жиловлашга уриниб.

— Олампаноҳ ҳануз уйқудалар. Кечаси берган дорунгиз...

— Уйқу — саломатлик гаровидир!— деди ибн Шаҳвоний вазирнинг сўзини бўлиб.— Анов ёсуман... Хатлибегим қачон келади?

— Барча хуфия ишлар саройда тунда бўлади! Кечаси, хуфтондан кейин келмоғи даркор, ҳазратим.

— Бир ўзими ё исфаҳонлик анов маккор... ўзини ибн Сино деб юрган анов маккор табибни ҳам бошлаб келурми?

«Ул ибн Сино ёлғон эмиш! Ул ёлғону, бу баттол чин ибн Сино эмиш! Офарин!»

Абул Ҳасанак алам билан бош чайқаб:

— Қани энди... ёлғон ибн Сино ёлғиз бўлса?— деди.— Ёнида гувоҳи ҳам бор!

— Гувоҳи?

— Ҳа, Ғазнада Абу Райҳон Беруний деган бир алломан бетавфиқ борким, бу кимса чин ибн Синони танир эмиш!

— Чин ибн Сино!— деди ибн Шаҳвоний, тўсатдан кўзлари чақнаб.— Чамамда, Хатлибегим топган бу маккор ҳақимнинг чин ибн Сино эканига вазир жаноблари ҳам инониб қолганга ўхшайдурлар?

— Йўқ-йўқ, камина...

Ибн Шаҳвоний бетоқат қўл силтаб, Абул Ҳасанакнинг гапини бўлди:

— Аввал таом, баъдаз калом! Шароб ва таом, жаноби вазир!— буюрди у ва эшикка бориб қолган Абул Ҳасанакни тўхтатди.— Ҳа, ёдимда борида айтиб қўяй: олампаноҳ букун намози асргача ухлайдилар. Уйғонган заҳоти мана бу доруни бергайсиз!

— Офтоби олам уйғонган заҳоти сиз ҳазратимни йўқлайдилар.

— Йўқласалар, бир баҳона топгайсиз! Камина намози асрдан кейин олампаноҳнинг ҳузурларида ҳозир бўламен. Унгача... энг яхши шароблардан топтинг! Лозим бўлса... анов имонсиз Маликул шаробга одам юборинг! Энг кўҳна, энг аъло майларидан олдинг! Ёдингизда бўлсин, жаноб вазир: букун бизнинг қисматимиз олампаноҳнинг аҳволи руҳиятига боғлиқдур! Бас! Олган доруларингизни ўз вақтида бериб, ортидан яхши май тутинг! Қолганига камина ўзим йўл топамен. Иншоолло,

ишимиз ўнгидан келур!.. Ҳа, тўхтанг, тағин бир сўз!— Ибн Шаҳвоний шундай деб, Абул Ҳасанакни яна тўхтатди.— Башарти... омад ёр бўлиб амирал мўъминин ул фирибгарни... ўзини ибн Сино деб, юртни тўнаб юрган ул баттол ҳақимни тарк этсалар... уни дарҳол йўқотмоқ даркор!

Ибн Шаҳвоний вазир жаноблари чиқиб кетгунча кутиб турди-да, ерга тўшалган майин ипак гиламларни бир-бир босиб, ўз хосхонасини бир айланиб чиқди.

У Ғазнага ҳазрат ибн Сино келганини эшитганидан бери оёғи тагидан чиққан бу «балои ногаҳон»га қарши чора қидирар, бироқ қанча қидирмасин, хаёлига бирор тузук фикр келмас эди. Ҳозир ҳам нима қилишини билмас, ўктамликда султондан қолишмайдиган унинг шаддод синглиси Хатлибегим ҳазрат ибн Синони бошлаб келганида нима тадбир кўришини тасаввур этолмас эди. Лекин баковуллар келтирган шаробдан бир коса ичиб, иссиқ бедана кабоблардан еб, кимсасиз, осуда хосхонани аста айланаркан, тўсатдан миясига ғаройиб бир фикр келди-ю, яна хонтахтадаги май тўла кўзага қўл чўзди. Унинг миясига келган бу фикр шундай ноёб ва шундай ғалати эдики, Абу Шилқим ибн Шаҳвоний уст-устига яна бир неча коса май ичиб, тўрдаги банорас кўрпачаларга ёнбошлади. У калласида юлдуздай «ярқ» этган бу фикрга сайқал бериб, хаёлида уни обдан «пишитмоқчи» эди, бироқ сўнгги кунлардаги ташвишу таҳликалар тамом ҳолдан тойдирган экан, миясида ҳамон ўша ўй, ўша ташвиш, пинакка кетганини ўзи ҳам сезмай қолди.

У кимнингдир турткисидан уйғонди. Токчадаги кумуш шамдонларга терилган шамлар ёқилган, хона кундузгидай ёруғ эди. Тепасида вазир жаноблари қўл қовуштириб турар, унинг ҳорғин юзидаги кундузги ташвиш, бир кундаёқ киртайиб қолган кўзларидаги кундузги қўрқув ҳануз сўнмаган эди.

— Турсицлар, ҳазратим, давлатпаноҳ йўқлайдур сизни.

— Кайфиятларин қалай, олампаноҳнинг?

— Кайфларин чоғ, аммо... ҳозир Хатлибегим анэв... ҳазрат ибн Синони бошлаб келаду...

Ибн Шаҳвоний гўё танасига илон теккандай бир сапчиб тушди, бироқ шу заҳотиёқ кундуз миясига келган ғаройиб фикр-ёдига тушди-ю, мийиғида кулимсираганича, ўрнидан турди.

Чор атрофи нарқу ёстиқлар билан ўралган султон пинҳоний ишратхона ёнидаги шабистоннинг тўрида би-

бәшлаб ётар, унинг олдидаги саккиз қиррали ўймакој хонтахта одатдагидай ноз-неъматларга тўла, май соллинган биллур идишлар, баркаш-баркаш сомсалар, лаганлаган парранда гўштлири, шинни ва шарбат қуйилган гулдор пиёла ва тақсимчалар дастурхонга сиғмас, фақат хонанда ва созандалар етишмас эди, холос.

Султон, нечундир, ёруғни кўп хушламас, шифтдаги улкан чамбарак қандилга терилган шамларнинг учдан биригина ёқилган, шабистон нимқоронғи, шунинг учун ҳам султоннинг юзи яхши кўринмас эди.

Абу Шилқим ибн Шаҳвоний тавозе билан салом бериб, хонтахтанинг рўпарасига чўнқаймоқчи эди, султон кулимсираб ёнидан жой кўрсатди. Ибн Шаҳвоний итоаткорлик билан султон кўрсатган жойга ўтиб ўтираркан, ер остидан амирал мўъмининга бир қараб олди-ю, дарҳол енгил тортди. Майга қўшиб берилган афюни аъло яхши таъсир этган чоғи, султоннинг лабларида кулгу, чуқур ботган қисик кўзларида хушнуд табассум ўйнардди.

— Ажаб ҳол, ҳаким ҳазратлари букун ўз одатларига хилоф хиёл хомуш кўринадилар? Қун бўйи қайда эдилар, ҳазратим?

— Камина... кун бўйи сиз валинеъматимга дору тайёрлаш билан банд бўлдим, офтоби олам!

— Ташаккур ва тасанно!— деди султон, сийрак мошгуруч соқолини силаб.— Яратган эгамга шукур, мана, авваламбор, худованди карим, иккиламчи, сиз ҳазратимнинг дуои жонлари ва муолижалари сабаб, мен ҳам букун дилим хуш, жисмим осойиш, ўлтирибмен куй ва мусиқа ишқиди!.. Аммо сиз... сиз қаттиқ чарчабсиз, ҳазратим. Олинг, бир пиёла май сипқаринг, токи чарчоқларингиз даф бўлиб, кўнглингиз яйрасин!

Ибн Шаҳвоний маҳзун бош чайқаб, секин уф тортди.

— Нечун оҳ чекасиз? Сизга не бўлди, ҳазратим?

Ибн Шаҳвоний яна овози ғамгин титраб:

— Офтоби олам!— деб хитоб қилди.— Бу бевафо дунёда неки ғам-андух бўлса биздай фақиру ҳақирлар бошига тушгай. Сиздай офтоби олам эса...

— Йўқ!— деди султон мамнун кулимсираб.— Дилингизда не андуҳ бор — тўкинг барини!..

— Агар олампаноҳ бир қошиқ қонимдан кечсалар...

— Сўзланг, ҳазратим!

— Сўзласам...— Ибн Шаҳвоний нафаси бўғилиб, бир зум дудуқланиб қолди.— Букун кечаси... камина

ёмон туш кўрибмен, уни айтишдан ҳам кўрқамен, давлатпаноҳ!

— Ёмон туш?— султон, негадир, «ҳазратлари»дан нарироқ сурилиб ўтирди.

— Хўш? Хўш?

— Тушим шундайким, сиз валинеъмат «неъмати илоҳий»га йўллаган анов бевафо вазири аъзам Кўҳи Сарандипдан қайтиб келган эмиш.

Султон аллақандай ранги ўчиб:

— Хўш?— деди. Олиб келибдими ул «немати илоҳий»ни?

Ибн Шаҳвоний алам билан бош чайқаб:

— Сиз ҳам ул бетавфиқдан шу сўзни сўрар эмиш-сиз, олампаноҳ!

— Хўш?— деди султон бетоқат бўлиб.— Ул бетавфиқ не деди?

— Ул бетавфиқ оёқларингиз остига йиқилиб, «неъмати илоҳий»ни топмаганини арз қилар эмиш.

— Ҳмм...

— Ва лекин, дермишким, олампаноҳ бир қошиқ қонимдан кечсинлар, «неъмати илоҳий» ўринга ҳазрат ибн Синони топиб келдим!— дер эмиш ул қузғун.

— Ҳазрат ибн Сино?

— Шундай, валинеъмат! Ул қузғун ҳазрат ибн Сино деб шундай бир кимсани бошлаб келган эмиш-ким, ул кимса каминага гўё эгизак қўзидай ўхшар эмиш!

— Ажаб туш!— Султон ибн Шаҳвонийнинг сўзини охиригача эшитмай, олдиндаги май тўла ёқут пиёлани олиб аста сипқарди-да, ёшли кўзларини артди.

— Дарҳақиқат, ажаб туш? Хўш, хўш? Уёғи не бўлди?

— Уёғи... сиз олампаноҳ ул қаллобдан сўрар эмиш-сизким: сен топиб келган бу кимса ҳазрат ибн Сино бўлса, бу ким, деб каминаи камтаринга ишора қилар эмиш-сиз, давлатпаноҳ!

— Хўш, хўш?

— Ул каззоб эса... ул каззоб фақирни кўрсатиб: «Офтоби олам!— деб фарёд чекармиш.— Сиз инониб юрган бу маккор чин ибн Сино эмас, ўзини ибн Сино деб эл-улусини тўнаб юрган бир баттол, чин ҳазрат ибн Синони мен топиб келдим, олампаноҳ», деб ўзи бошлаб келган кимсани кўрсатар эмиш!

— Ё тавба, бу не туш?— султоннинг лабидаги кулгу аста сўниб, гўё юзига яна совуқ ниқоб кийиб олди.

— Бас! Охири не бўлди бу тушини? Охирини сўзланг, ҳазратим!

— Охири...— Ибн Шаҳвоний томоғи ёни бўғилиб, «қулт» этиб юттиди.— Охири... Хайҳот! Сиз олампаҳо ҳам ул қузғуннинг сўзига инониб, фақирни жаллодлар қўлига топширдингиз!..

— Сиз эса... бу тушга инониб, андуҳ чекиб ўлтирибсиз!— Султон аллақандай бўғиқ товушда қаҳ-қаҳ отиб кулди.— Ғам еманг, ҳазратим. Дўнолар айтмоқчи, сув аксига оқмайди, аммо туш аксига юрадур!

Султоннинг сўзи оғзида қолди. Ногаҳон эшик берухсат очилиб, хонага... Хатлибегим кириб келди.

Ибн Шаҳвоний бу хотин тўғрисида жуда кўп эшитган бўлса ҳам, ўзини биринчи кўриши эди, бейхитёр сесканиб, аъзойи баданидан қора тер чиқиб кетди.

Эғнида одатдагидек тўпинга тушган қора шойи кўйлак, бошида зар сочилган қора шойи рўмол, юзида ҳарир қора дурра, Хатлибегим, пойгакда тўхтаб, султон билан ибн Шаҳвонийга бир зум унсиз тикилиб қолди, сўнг, қушдай талпиниб бориб, султоннинг оёғига чўккалади.

— Оғажоним! Меҳрибонни соябоним, оғажоним!..

Султон, қовоғи солиқ, қоқсуяк қўлини синглисининг йиғидан титраган өзгич елкасига қўйди.

— Туи ярмида бу не юриш? Ким чорлади сени, ошпоғим?

— Оғажон!— деди Хатлибегим тўсатдан фарёд чекиб.— Беш вақт намозни қанда қилмай шукур қондасини бажо келтириб юрган сиздай ампрал мўъминин!.. Эндиликда бу май, бу риндона кайфиятлар!.. Сизни ҳидоят йўлидан урган бу фирибгар афсунгарни қайдан топдингиз, оғажон?

Султон, худди кафтига чўғ теккандай, қўлини синглисининг титроқ елкасидан тортиб олди.

— Бу не сўз, не қилиқ, Хатли? Улим тўшагида ётган оғанга сиҳат келтирган, донги оламга кетган ҳакими давронни фирибгар демоқ!..

— Сўзимга инонинг, оғажон!— Хатлибегим юзидаги дуррасини жаҳл билан елкасига отиб, ёш билан ювилган юзини очди.— Ўзини «ҳакими даврон» деб юрган бу қузғун, чин ибн Сино эмас, ёлғон ибн Сино, оғажон, ёлғон ибн Сино! Чин ҳазрат ибн Сино энди келмиш, оғажон! Сўзимга инонинг — энди келмиш!

Ибн Шаҳвоний ялт этиб султонга қаради.

— Епирай! Тушимму бу, ўнгимму?

Хатлибегим унинг сўзига эътибор бермай ўрнидан салтиб турди-да, шитоб билан юриб бориб, эшикни очди:

— Тақсирим! Ҳакими даврон... ибн Сино ҳазратлари! Марҳамат қилгайсиз!..

Ўтирган жойида ҳайкалдай қотиб қолган Абу Шилқим ибн Шаҳвоний, ногаҳон аллақандай питир-питир қилиб ўрнидан турмоқчи бўлган эди, султон, совуқ кулимсираганича, унинг тиззасига қўлини қўйиб, тўхтатди.

Эшикда... Абу Али ибн Сино кўринди. Эгнида янги кимҳоб тўн устидан кийилган янги оқ ридо, бошида кўк тақя устидан ўралган оппоқ симобий салла, у пойгакда тўхтаб, бош эгиб салом берди, салом бераркан, аввал султонга, сўнг унинг ёнида ўтирган Абу Шилқим ибн Шаҳвонийга зимдан бир қараб олди.

«Қорадори!— ибн Сино эшикдан кириб султонга кўзи тушиши биланоқ бу фикр хаёлида чақмоқдай чақнади.— Бундан чиқди табиб кийимидаги бу одам... Ё тавба! Нимаси биландир унга ўхшаб кетадиган бу қирғийбурун, хушсурат одамни қаердадир кўрган эди у! Лекин қаерда? Қачон?..»

Уртага чўккан мудҳиш жимликда Абу Шилқим ибн Шаҳвонийнинг:

— Субҳонолло!— деб шивирлаган ҳаяжонли титроқ овози эшитилди.— Ё тавба! Тушим! Худди тушимда кўрганларим, олампаҳо!

Хатлибегим бир тўрда алланималарни пичирлаб ўтирган ибн Шаҳвонийга, бир эшикда ҳамон бош эгиб турган ибн Синога қаради-ю, яна боягидай: «Оғажон!» деб хитоб қилди. Бироқ султон қўлини кўтариб синглисини тўхтатди. У ҳам аввал пойгакда қўл қовуштириб турган ибн Синога, сўнг ўнг томонида алланималарни пичирлаб ўтирган Абу Шилқим ибн Шаҳвонийга узоқ тикилиб қаради-да, сийрак муртини силаб, кинояомуз кулимсиради.

— Ажаб ҳол! Бир жойда, бир маҳалда икки ибн Сино! Икки ҳакими даврон!.. Бу ғалати жумбоқни ким ечади?— Султон шундай деб, эшикда ҳамон жимгина бош эгиб турган ибн Синога қаради.

— Оғажон!

— Шошима, Хатли! Ҳазратлари сўзласин аввал!

Ибн Сино ер остидан тўрда ўтирган кимсага яна бир қараб олди. Кимса, ранги девор, ҳануз ақлидан озган одамдай алланималарни пичирлаб ўтирарди.

«Йўқ, ибн Сино янглишмади, у бу одамни қаердадир кўрган! Кўрган! Бироқ... қаерда? Қачон? Во дариг! Наҳот бу... бу ўша, ёшлик чоғларида Бухорон шарифда, Жуйи Мўлиён даҳасида бирга ўсган Абу Ҳалим ибн Файсал... йўқ-йўқ, Абу Ҳалим эмас, шилқимлиги ва фоҳишабозлиги учун Абу Шилқим ибн Шаҳвоний, деб чиқарган эркатой бойвачча бўлса? Ҳа, ўша! Худди ўзи! Ё тавба!»

Султон эса... май ва афюндан қисқ кўзлари носоғлом чақнаб ўтирган бу сармаст, қоқсуяк одам ибн Сино тасаввур этган султон Маҳмуд Ғазнавийга, қирқ йил оламни титратиб турган фотиҳи музаффарга ҳам ўхшар, ҳам ўхшамас эди! Унинг қуриган теракдай узун, қоқсуяк гавдасида, бутун қаҳрли важоҳатида саҳронини ҳокимларга хос пинҳоний бир куч сезилиб турар, бироқ ажал муҳри босилган ялпоқ сарғиш юзида, қисқ кўзларининг носоғлом чақнашида кишини чўчитадиған телбанамо бир ваҳима бор эди!..

Ибн Синонинг хаёлини султоннинг совуқ заҳархандаси бўлди.

— Ҳа, нечун оғизларига талқон солиб олдилар? Сўзласинлар, ҳазратим!

Ибн Сино таъзим бажо келтириб:

— Олампаноҳ кечиргайлар!— деди билинар-билимас кулимсираб.— Шу бугунгача фақир Абу Али ибн Сино эканимга иштибоҳ қилмас эдим. Ва лекин энди, ҳузурларида бу ҳазратларини кўриб, ўзимга-ўзим инонмай қолдим, пошшойи олам!

Абу Шилқим ибн Шаҳвоний султоннинг қулоғига эгилиб:

— Ё тавба!— деб шивирлади.— Тушим! Худди тушимда кўрганларим, олампаноҳ!

«Туш» сўзини эшитган султон тўсатдан қисқ кўзлари ярқ этиб очилиб кетди.

— Сени бу даргоҳга ким йўллади, ким сени ҳакими даврон ибн Сино деб донг таратди, эй осий банда? «Неъмат илоҳий»га кетган анов қузгун... вазири аъзам қайда?

Хатлибегим яна султоннинг ёнига тиз чўкиб, унинг катта, қоқсуяк қўлларини ўпди.

— Офтоби олам! Ибн Сино ҳазратларини топиб келган вазири аъзам эмас! Бу зоти шарифни сиз олампаноҳга садоқати боқий фарзандингиз шаҳзода Масъуд йўллагандур, оғажон!

Шаҳзода Масъуд номини эшитган султон кутилмаганда қалтироқ босиб, совуқ кулди:

— Агар амир Масъуд йўллаган бўлса, ҳазратларига инонмоқ даркор!

— Огажон!— Ҳатлибегим султоннинг қўлини қўйиб юбормай қайта-қайта ўпди.— Нечун инонмайсиз, огажон? Ҳазратларини танийдурғон одамлар бор. Мавлоно Абу Райҳон Беруний бор!

— Мавлоно Беруний не керак бу ишда? Ким чин ибн Сино, ким ёлғон — бу жумбоқни ҳозир ўзим ечамен!— Султон қўлини сингисининг қўлидан тортиб олиб қаддини ростлаб ўтирди.— Ул «неъмат илоҳий» қайда ўсади? Қимки чин ибн Сино бўлса — буни билмоғи даркор! Бу илоҳий дору унинг ёнида бўлмоғи даркор! Сўзим тўғриму, ҳазратим?

Ибн Шаҳвоний бирдан юзига қон югуриб:

— Тасанно, офтоби олам!— деб юборди.— Буюк доноликнинг нишонасидур бу сўз!

Ибн Синонинг ёдига «неъмат илоҳий» тўғрисидаги Берунийнинг ҳикояси тушди-ю, лабидаги кулгини яшириш учун бошини пастроқ эгди. У доруссалтанатда бўлаётган ғаройиб ҳангомаларнинг бир чеккасини эшитган бўлса ҳам, бундай ҳийлаю найрангга дуч келишини тасаввур этмаган эди. Уни айниқса султон лол қолдирди. У давосиз дард бани одамни ҳар қўйга солишини билса ҳам, бу қайсар ҳокими мутлақни бундай аянчли ва жунун ҳолда кўраман, деб ўйламаган эди. Султон эмши. Унинг ўзи-чи? Келиб-келиб қариган чоғида, бу бераҳм, мустабид шоҳ саройида «неъмат илоҳий» ҳақидаги жумбоқни ечолмай «сохта ибн Синога айланишини» тасаввур этганмиди? Дарҳақиқат, бу тескари дунёнинг телба ўйинларини англаб бўлмас экан!

Ибн Сино ҳамон ўйга толиб, пойгакда бош эгиб турар, унинг дилидаги ҳислар қуюндай чарх урар, алам заҳархандага, заҳарханда аччиқ аламга айланар эди.

— Хўш, нечун ҳазратлари тили лол, қулоғи кар бўлиб қолдилар? Чин ибн Сино бўлсалар, жумбоқни ечинлар, ҳазратим!

Ибн Сино лабларидаги аламли кулгунни яширишга уриниб:

— Офтоби олам бир қошиқ қонимдан кечгайлар!— деди оҳиста.— Фақир шу букунгача ўзимни ибн Сино деб юрган эдим, аммо энди ибн Сино эмаслигимга инондим, зеро, олампаноҳнинг бу саволини ечишга ожизмен!

Султон ёстиғининг тагидан олтин шақилдоғини

олиб шақиллатмоқчи бўлди. Бироқ ибн Сино кутилмаган бир қатъият билан қўлини кўтариб уни тўхтатди. Унинг кўнжа мойил катта-катта кўзларида, қалин қошларининг чимирилишида, талвасасиз, мағрур ва ваъмин туршида кишини ўзига ром қилувчи шундай бир куч бор эдики, султон бу зоҳирий кучга беихтиёр таслим бўлиб, шақилдоғини кўтарганича қотиб қолди.

— Ҳакимлар ҳеч қачон, ҳеч кимга, ҳатто ўз ғанимларига ҳам, алжусус, улар бетоб бўлса — деди ибн Сино ҳар бир сўзини чертиб-чертиб.— Ёмонлик тилаган эмас. Қамила сизга ҳам сиҳат тилаймен, амирал мўминин! Ҳаким ҳазратларига эса...— ибн Сино султоннинг ёнида ҳамон пштирлаб ўтирган ибн Шаҳвонийга қараб, мийида кулди.— Жаноб Абу Шилқим ибн Шаҳвонийни эса ҳазрат ибн Сино бўлганлари билан чин қалбимдан кутлаймен!

Ибн Шаҳвоний шитоб билан ўрнидан туриб:

— Фармони олий — амри худодур!— деб бақирди.— Даф қил бу муғамбирни, Абул Ҳасанак!

— Оважон!— Хатлибегим, кўзида ёш, султоннинг тивзасидан қучди, бироқ султоннинг шароб тўла идишга қўл чўзганини кўриб, ўрнидан сакраб турди-да, ўзини ташқарига урди. Зум ўтмай йўлакдан унинг:

— Ҳазратларини қўйиб юбор, ҳезбачча!— деган бўниқ, ўжтам овози эшитилди.

Йигирма тўққизинчи боб

1

Ё тавба! Ё алҳазар! «Ал-Қонун» ва «Аш-Шифо»ни яралиб, донғи бутун оламга кетган, ҳакими даврон ва ҳаттоки шайх ур-раис номини олган ҳазрат ибн Сино ёлғонга чиқиб, икки маккўр вазир фириб ниятда «ўйлаб» талган бир иблис чин ибн Сино деб толилмиш! Буюк аллома ва пок инсон ҳақоратомуз сўзлар билан саройдан ҳайдалиб, ибн Синонинг номини булғаб аҳли мўминини тўнаб юрган бир шайтони лайн бўйи баробар ганжга кўмилмиш!.. О, бу телба дунё, телба дунё!

Беруний ҳеч қачон бунчалик фиғони чиқмаган, ҳеч қачон бунчалик дарғазаб бўлмаган эди. Назарида, ибн Синони эмас, унинг ўзиши мислсиз таҳқир қилишган, Абу Алини эмас уни сохта Берунийга чиқариб, саройдан ҳайдашган эди!..

У юрагини ўртаган ички аламдан чўзинчоқ қорамағиз юзи баттар қорайиб, расадхонанинг кенг, осуда хо-

насини тинимсиз айланар, гоҳ оёқ остидаги олатлар ва курсиларга қоқилар, гоҳ расад туйнуги олдида тўхтаб, кўкдаги юлдузларга тикилганича аламли сукутга толар, бироқ зум ўтмай машъум вақеа қайта эсига тушарди-ю, «О, малъунлар, малъунлар!» деганича яна асабий ҳолатда расадхонани айланишга киришар эди.

Ибн Сино эса, аксинча, одатдагидан ҳам вазмиш кўринар, лабларида, ҳорғин кўзларида хиёл маҳзун табасум, Берунийни тинчитишга уринар, дам-бадам кулиб:

— Куюнманг, устод!— деб ёлворарди.— Бани одам бино бўптики донолар ғурбатда, нодонлар иззатда эмасму? Нечун ажабланасиз, устод?

Беруний юришдан тўхтади, кўзини юмиб, қаттиқ уф тортди.

— Йўқ, мен ажабланмаймен, Абу Али! Сен айтган аччиқ ҳақиқатни фақир ҳам биламен. Ва лекин билсам ҳам тоқат қилолмаймен. Ҳар сафар бу машъум ҳақиқат юрагимни тилка-пора қилади, илло мен қорнимга эмас, қадримга йиғлаймен. Сендай алломаларнинг қадрига йиғлаймен, азизим Абу Али!

— Не чора, устод? Узингиз биласиз, донолар фарёди кўкка бориб ета бермас экан! Тўғрисишни айтсам, каминна тақдирининг бу ўйинидан ҳатто миннатдормен! Менинг ёлғиз истагим—тезроқ, илож бўлса бугун-эртадан қолмай бу ердан кетмоқ!

Беруний яна юришдан тўхтаб, тасдиқ ишорасида бошини эгди.

— Ҳа, ҳа, сен кетмоғнинг даркор, азизим. Бу нотинч шаҳардан тезроқ кетганинг маъқул. Аммо... қапдай кетасен? Сенга от-улов керак, озиқ-овқат керак, йўл кўрсатадиган одамлар керак!..

Ибн Сино болаларча бир самимият билан кўзини қисиб кулди:

— Сиз сарбозлар қуршовида қолган бу расадхонадан олиб чиқа олсангиз бас, уёғига каминна ўзим йўл топамен, устод.

— Йўқ, йўл топиш сен ўйлаганча осон эмас, Абу Али. Сен султон Маҳмуд айғоқчиларини тасаввур ҳам қилолмайсен!

— Тасаввур қиламен, устод. Аммо Ғазнада Маликул шароб деган бир дарвеш бўлмоғи даркор. Ушал дарвешга йўл топиб берсангиз бас...

Беруний кўзларини катта очиб:

— Маликул шароб?— деб хитоб қилди.— Сен... сен ул дарвешни қайдан биласен, Абу Али?

Ибн Сино ўзига ярашган мош-гуруч соқолини силаб, хушнуд кулди:

— Фақир билмаган сир-асрор йўқ, устод! Маликул шароб уёқда турсин, ҳатто бу юртда султон Маҳмудга қарши қилч чархлаган баҳодирларни ҳам биламен!

— Ёпирай! Қим экан ул баҳодирлар?

Ибн Сино эшикка бир қараб олди.

— Имом... Исмоил Ғозий!..

Беруний ҳам беихтиёр эшикка кўз ташлади.

— Имом Исмоил?

— Балли, устод! Аҳволимдан Маликул шароб хабар топса бас, ул имомга етказадди. Алқисса, бу тутқундан пинҳона қутулуб чиқсак, уёғи имом Исмоилга ҳавола. Фақат Маликул шаробни топиб, уни бу ишдан огоҳ қилмоқ лозим, холос!

Маликул шароб ҳибсдан озод бўлдим, йўқми— Беруний бундан беҳабар эди. Лекин унинг хаёлига келган бу фикрни бошқа ўй, бошқа саволлар суриб чиқди: Ғазнадан уч юз фарсанг йироқда юрган Абу Али Маликул шаробни қайдан билади? Имом Исмоилни-чи? Наҳот Маликул шароб имом билан пинҳоний алоқада бўлса?

Тоғу тошлар орасига макон қуриб, бой тижорат аҳли ва ман-ман деган аъёну боёнларни зир титратиб юрган, лекин ҳеч кимга, ҳатто султон Маҳмуд лашкарларига ҳам тутқич бермай келаётган, масчитларда аллақачон лаънатланган бу исёнкор, довюрак одамни билса-ю, бу сирни ундан, қил ўтмас қадрдони Абу Райҳондан сир тутса?

Берунийнинг чуқур ўйга толганини кўрган ибн Сино аллақандай хижолат чекиб:

— Сиз кўп қайғура берманг, устод!— деди.— Агар Маликул шароб бўлмаса...

— Маликул шаробни сўраб-суриштирамен,— деди Беруний.— Аммо...— Унинг хаёлидан: «Маликул шароб ҳибсдан чиқдим, йўқми— бунинг ўзим ҳам билмаймен!»— деган фикр ўтди-ю, бу фикрни ичига ютиб, такрорлади.— Дарҳол суриштирамен!

— Аммо расадхона султон назоратида!— деди ибн Сино, гўё унинг фикрини илғаб олиб.— Қаминани мана шу нарса ташвишга солмоқда. Чунки... имом Исмоил навкарларни бостириб келса қон тўкилиши муқаррар. Фақир эсам... қон тўкилишини истамаймен!..

— Унинг ҳам чораси топилур!— деди Беруний.— Ра-

садхонанинг остида тоғ ортига олиб чиқадиган лаҳим¹ бор! Эҳтиёт шарт деб, султон ўзи қурдирган бу лаҳимни!..

Ибн Сино ялт этиб Берунийга қаради.

— Камина бу лаҳимдан чиқиб қочсам... сизнинг аҳволингиз не бўлур? Бошингиз балога қолмасму, устод?

Беруний бетоқат бош чайқаб, унинг сўзини бўлди.

— Бу бош не мусибатларни кўрмаган бош, Абу Али! Бошга тушганини кўз кўрар, дейдилар! Каминани бу ташвиш эмас, норасо дунёнинг нопок ишлари куйдирди, Абу Али!

— Не чора, устод?

Йўқ, кўҳна оламнинг бу тескари ўйинлари иккаласи учун ҳам янгилик эмас. Иккиси ҳам бу азалий адолатсизликлардан нола қилиш бефойда эканини нозик ҳис этади, шу боисдан ҳам кўп мусибатларни бошларидан кечириб, кўникиб кетган алломаларга хос бир донолик билан дам хиёл кулимсираб гапиришар, дам маҳзун ўйларга кетишар эди. Бироқ тирик одам, гоҳо-гоҳо, аламли ўйлар хуруж қилиб келганда, хусусан Беруний, тўсатдан портлаб кетганини ўзи ҳам сезмай қоларди.

Бу сафар Беруний қўлларини кўксида қовуштирганича, осмонга тикилиб узоқ сукутга толди, сўнг, қаҳрли бўғиқ овози аллақандай самимий ва ўйчан оҳанг касб этиб, тиниқ янгради:

— Ё тавба! Бу гўзал олам, бу мусаффо осмон, бу ёруғ юлдузлар, қўйингки, бу мукамал оламини бунёд этган худованди карим, нечун ўз бандасини бундайин номукамал қилиб яратди? Агар бу фоний дунё, Абу Али, сен айтгандай буюк зарурат ва етук ақл-идрок асосига қурилган бўлса, нечун бу улуғ қонуният бани башар ҳаётига келганда ўз кучини йўқотди?

— Осий бандангни ўзинг кечиргайсен, э яратган эгам! Ва лекин... агар бандангни лойдан яратиб, унга ўз нафасингдан уфуриб жон ато қилганинг рост бўлса, нечун бу жон билан бирга унга жаҳолат ва қаллоблик, худбинлик ва разолат янглиғ тубан истакларни қўшиб бердинг? Нечун унга бошқа ҳеч бир тирик зотга ато қилмаган ўткир тафаккур ва етук ақл-заковат инъом этиб, бу ақл-заковатни тубанлик, разолат ва қабоҳат йўлида ишлатмоқни раво кўрдинг?— Беруний, гўё кўкдан садо кутгандай бир нафас сукутга чўмди. Ибн Сино гўё унинг

¹ Лаҳим — ер ости йўли.

мунгли куйдай сскин оққан овозига сеҳрлангандай бошини ссилтирганича маҳзун хаёлларга толган эди.

— Йўқ!— деди Беруний, ҳамон дард тўла ўша ўйчан овозда.— Камина бидъат ва хурофот асирлари бўлмиш уламои забардастлар ақидасига, сенинг «Иродангиз пашша ҳам бўлмайди!» деган ғариб каломларига инонмаймен, э сарвари конкот. Камина ҳам, азизим Абу Али каби бу олам зарурат қонунига қурилганига инонамен, бани одам эса сен ато қилган ақл-идрок ва инсофу адолат асосида ҳаёт кечирмоғи лозим эканига имон келтирамен! Аммо бу тубанликларни кўриб яна ўз ўтимда ўзим қовуриламэн. Не чора? Ахир ўзинг ато қилган ақл-заковат қайда-ю, бани башар ҳаётидаги бу тубанлик ва бу разолат қайда? Шу боисдан ироданг ва қудратинг олдида сажда қилган ожиз банда, сен яратган бани башар ҳаётидаги бу қабоҳат ва жаҳолатни идрок этишга ожизмен, ожизмен!..

Ибн Сино аста юриб Берунийнинг ёнига борди. Гўё унинг теран ўйларини ҳуркитиб юборишдан қўрққандай, секин унинг елкасидан кучди.

— Беҳуда изтироб чекасиз, устод! Зеро, сиз айтган бу разолат ва жаҳолат янгилик эмасдур бу кўҳна дунёда!

— Биламен, Абу Али! Ҳаммасини биламен! Аммо... «Ал-Қонун»ни яратган ибн Синони бундай хору зор қилмоқ!..

— Қўйинг, устод! Наҳот бу ҳақдаги ривоятни эшитмаган бўлсангиз?

— Не ривоят?

— Шундайким, буюк бир данишманд бани башарнинг нопок истаклари ва тубан эҳтиросларини бир уйга қамаб қўйилган уч махлуҳ — одам, тўнғиз ва арслонга ўхшатган экан. Бани одам деганда у ақл-идрокни назарда тутибди, тўнғиз деганда инсоннинг чиркин хоҳишларини, арслон деганда эса қаҳру ғазабини назарда тутибди. Бу уч махлуқнинг қайси бири зўр чиқса, қамалган уйда ўша устунлик қилар эмиш.

— Хўш, хўш?

— Бу қиссадан ҳисса шулки, тўнғиз билан шер, яъники, тубан эҳтирослар қанчалик зўр бўлмасин, бани одам, яъники, ақл-идрок **енггусидир!**

— Ҳайҳот!— деди Беруний аста бош чайқаб.

— Бу кўҳна дунёни каминадан яхши биласиз, устод. Юз йиллар, балки минг йиллар ўтар, аммо бари бир, охир — пировардида ҳамма нарсадан ақл-идрок устун чиққусидир!

— Минг йиллар!— деди Беруний— Минг йиллар!..
Донишманд ҳақ: бани одам тўнғиз билан шерни енга-
ди! Фақир ҳам бунга ишонамен! Аммо... камина бугун-
ни ўйлаб куямен, Абу Али!

Ибн Синонинг лабларида яна ўша, кишини ўзига
ром қилувчи киноя аралаш мулойим табассум зуҳур бўл-
ди.

— Бугуннинг ташвиши ўзига етар, устод!

— Дарҳақиқат, ҳозир фалсафий ўйларнинг вақти
эмас, Абу Али!— Беруний шундай деди-да, ёш тарих-
навис Абулфазл Байҳақийни чақириб, ибн Синони унга
топширди. Ўзи эса лаҳим орқали расадхонадан чиқиб,
шаҳарга отланди.

Ҳали Маликул шаробни топиш ва унинг ёрдамида
ибн Синонинг саломини имом Исмоилга етказиш керак,
аммо бу ишдан фойда чиқадими, йўқми — буёғи қоронғу
эди.

2

Беруний шаҳар ҳовлисига кириб борганида тонг
отиб қолган, хира тортган кемтик ой Мозори калон
ортидаги тоғлар устида заифгина милтираб турар, ос-
мон тўла юлдузлар гўё кемтик ойнинг заифлигидан
севингандай, аллақандай чарақлаб кетганди.

Тонг салқин, майин, оромбахш эди, дашт гиёҳлари,
барра кўкат ва райҳон ҳиди димоққа гуп-гуп урарди.
Ҳаммаёқ жимжит. Дарвоза негадир қулфланмаган, кат-
та сердарахт ҳовли жимжит, осуда, фақат ҳовлининг
этагида ариқ аста жилдирар, қаердадир олисда тегир-
мон новидан қуйилган сувнинг сокин гувиллаши эшити-
лар, гоҳо-гоҳо, узоқ-яқинда итлар ҳурар, ҳануз мудҳиш
тахликадан қутулмаган шаҳар энди уйғонмоқда эди.

Беруний, ҳамон ғамгин ўйлар оғушида, аста юриб
ҳовлининг этагига борди, ариқ бўйига чўнқайиб, юзини
ювди, бўйлари бир қарич бўлиб қолган митти райҳон-
ларга қўл уриб, ҳидлаб кўрди, сўнг, бир-бир босиб уй
томон оидмлади.

Ажаб ҳол. Сабҳу ҳужрасининг даричаси ёруғ, афти-
дан, у уйқудан туриб, мутолаага киришган эди.

Беруний оёқ учида юриб, дарича олдига борди. Саб-
ҳу ҳужранинг қибла томонида чўккалаб ўтирар, қўли-
да қандайдир қизил мато, кўзлари юмуқ, дам бошини
ерга уриб алланималарни пичирлар, дам қўлидаги қи-
зил матони ўпар эди. Токчадаги хира фонус шуъласи-

да Сабхунинг юзи кўринмас, бироқ бутун хаёли, бутун вужуди билан кўкка илтижо этиб, ибодат қилаётгани кўриниб турарди.

Беруний, кўнгли алланечук бўлиб, даричага яқинроқ борди-ю, беихтиёр юраги «шиғ» этди. Сабхунинг қўлидаги қизил мато... Садафббининг қизил гулдор рўмоли эди!

Сабху гоҳ бу рўмолни ўпиб, гоҳ бошини ерга уриб, ўз худоларидан бирига, бахт ва смад худоси Шивагами, ё ҳаёт-мамонт худоси Бораҳимгами, ёхуд бош худо Вишнагами, кимгадир, илтижо этар, такрор-такрор сажда қилиб, нола чекарди.

Беруний юраги қаттиқ ачишиб, деворга суянди, суянган заҳоти негадир ҳибсдан аввал Садафббни билан бўлган тунги суҳбат эсига тушди. Қизнинг унинг ҳужрасига ҳуркак кийикдай аста юриб кириб келгани, қаршисига тиз чўкиб, йиғлаб айтган сўзлари, бу сўзлар кўнглида аллақандай ширин умид қўзғагани хотирасида жонланди-ю, юраги виждон азобидан баттар зирқираб кетди. Назарида гўё икки ёшнинг бошига тушган бу мусибат учун у ҳам айбдор, гўё ўша дақиқаларда ёшига номуносиб умидларга бормай, уларни қовуштириб қўйганида бу жафо содир бўлмас эди!

Беруний уйга киришга юраги дов бермай, аста кўчага чиқди. Шояд Маликул шароб шўрлик бибидан хабар топган бўлса! Шояд имом Исмоил воситасида бўлса ҳам қизни қутқариш чораси топилса!..

Сангтарошлар даҳасига кираверишда ўзига тўқроқ деҳқонлар, хорижий савдогарлар, заргар ва мисгарлар, бозори чаққон ҳунармандлар растаси саф тортган, йўқсиллар, гадолар, майда косиблар макони бўлмиш Маликул шароб маҳалласига шу расталар орқали ўтиб бориладди.

Ана, олдинда сердарахт гузар кўринди. Гузардаги илк дўкондорлар; ҳалвофуруш ва қандолатпазлар, сомсапаз ва исвойлар ўз дўконларини очилган, ҳавода димоқни қитиқловчи тандир сомса, ҳолва ва кабоб ҳиди тарала бошлаган эди.

Расталар олдида чарм камзул кийган мешкобчилар оғир мешларидан ерга сув сепар, фаррошлар узун супурчиларни билан йўлларни супурар, чап қўлдаги кагта карвонсарой ҳовлисида савдо тараддудига тушган тижорат аҳли чумолидай гимирлаб қолишган эди.

Беруний, гавжум гузардан ўтиб, атторлар ва заргарлар растаси бўйлаб кетди. Бу ерга ҳам сув сепилган,

фаррошлар ёғ томса ялагудек қилиб супуриб қўйишган эди. Лекин, қизиқ, одатда жуда барвақт очиладиган серҳашам дўконлардан бирортаси ҳам очилмаган, очилганлари қайта ёпилмоқда, нимадандир ҳаяжонга тушган дўкондорлар шивир-шивир қилишиб, раста охиридаги бозор томон шошилмоқда эди.

Агар Берунийнинг ёдидан чиқмаса, Пири Букрийнинг дўкони ҳам бозор яқинида эди. Ана, муюлишда унинг дўкони ҳам кўринди. Бироқ... бу не тўполон? Дўкон олди аросат, ҳамма ўша томонга қараб югурмоқда эди.

Беруний ҳам бенхтиёр қадамини тезлаштираркан, атрофдан келаётган ваҳимали гап-сўзлар қулоғига чалинди:

- Шўрлик Пири Букрий оламдан ўтибди!
- Худо раҳмат қилгай! Яхши одам эди!
- Туф де, гумроҳ! Яхши бўлса шундай қилурми?
- Не қилибди?
- Ўзини ўзи осиб қўйибди!
- Астаффирулло!..

— Билмай сўзлама, тентак! Пири Букрий эмас, чўриси ўзини ўзи осиб қўйипти!

- Ё алҳазар!

Одам оқими тобора тошиб, дўкон олдида катта оломонга айланган эди.

Беруний, бирдан исканжага олган совуқ туйғудан юраги сиқилиб, аридай ғувиллаган оломон орасига кирди, яккакифт бўлиб, оломонни базўр ёриб олдинга ўтди. Бировлар уни таниб, бировлар алломаларга хос сипо кийимига қараб, йўл беришди. Оломон узра ҳамон ўша ваҳимали гап, бир-бирини инкор этувчи ўша шивир-шивир ҳоким эди.

Тўсатдан, дўкон эшиги тарақлаб очилди-ю, ичкаридан боши хумдай, паканагина, чорпахил бир кимса алпанг-талпанг юриб, йўқ, юриб эмас, югуриб чиқди-да, оломонни кўриб, қоққан қозиқдай қотиб қолди.

— Ё тавба! Ичкаридан худди Азроилдан қочгандай қочиб чиққан бу ёқавайрон, яланг оёқ, яланг бош одам... Пири Букрий эди!..

Унинг соқол-мўйловлари юлинган, бўғриққан юзи, туксиз тақир боши ва ҳатто бир каллақантдай елкасида дўппайиб турган ўркачигача — ҳаммаёғи қоп-қора қон, кўзларида, гўдакнинг кўзларидай маъсум кўзларида даҳшатли бир ифода қотиб қолган эди!..

Букрийнинг важоҳати шундай қўрқинчли эдики, га-

ла-ғовур бирдан сўниб, аридай ғувиллаган оломон сув қуйгандай жим бўлиб қолди.

Пири Букрий, даҳшат муҳрланган мовий кўзларини олазарақ қилиб, бир он анграйиб турди, сўнг, холадай осилиб қолган узун қўлларини пахса қилиб:

— Йўқ!— деб қичқирди.— Бу қиз... бу жорияни мен осганим йўқ! Узини-ўзи осиб қўйди ул беҳаё!

Букри шундай деб, уввос тортиб йиғлашга тутинди-ю, тўсатдан, рўпарасида ҳайкалдай қотиб қолган Берунийга кўзи тушиб, йиғидан тўхтади. Худди уни таниб-таниёлмагандай, кўзларини катта очиб, бир дақиқа серрайиб турди, сўнг, ерга тиз чўкиб, унинг оёқларини қучоқлади.

— Мен бадбахтни кечиргайсен, мавлоно, кечиргайсен!

Беруний, гўё ақли ҳушидан айрилгандай, ҳануз карахт бўлиб турарди. У бир ўйида оёқлари остида юмалаб ётган букрини бир тепиб, ичкарига киргиси, шўрлик қизни кўргиси келди. Бироқ сиртмоқда чайқалиб турган қизнинг жасадини тасаввур қилди-ю, ҳамон ерда юмалаб ётган букрининг титроқ қўлларидан оёғини базўр тортиб олиб... аста орқага чекинди. Унинг юраги тинимсиз безиллаб оғрир, назарида, кимдир кўксига занглаб қолган ўтмас пичоқ қадагану қайта суғуриб олмаган эди.

Во дариг! Қариган чоғида бу не мусибат, не кўргулик? Оҳудай гўзал, мусичадай бегуноҳ бу қиз унинг чироқсиз ҳужрадай нурсиз, шуъласиз ҳаётида милт этиб ёнган бир шам эди, мана, бу шам ҳам сўнди. Ё тавба! Наҳот боя тонг чоғи қилган пок нияти, кўнглидаги худбин истаklarни жиловлаб, шўрлик қизни келин қилиш орзулари кўкка бориб етмади? Агар бориб етган бўлса бу не шафқатсизлик, не адолатсизлик, э сарвари коинот?

Беруний, гузарга чиққач, таниш мешкобчидан бир коса совуқ сув сўраб олди-да, уни ичиб, сада тағида узоқ ўйга толиб ўтирди.

3

...Ҳали барвақт бўлса ҳам, Маликул шароб майхонасининг олдида одам гавжум, бировлар майхона остида бошларини ҳам қилиб хаёлга чўмиб ўтирар, бировлар уёқдан-буёққа изғиб юрарди. «Ажабо! Бу не? Нечун кўпчиликнинг боши ҳам? Нечун ҳамма сукутда? Наҳот?»

Бўсағада ўтирган майиб-мажруҳлар жимгина чекиниб ўнга йўл беришди.

Беруний усиз ҳам безиллаб оғриган юраги баттар увишиб, эшикни журъатсизгина очди.

Одатдагидай ғира-шира майхона бўм-бўш эди. Тўрдаги токчада биттагина мойчироқ ҳорғин липиллар, токчанинг тагида эгнига олача тўн кийган нотаниш бир кимса кулоҳлик бошини осилтириб ўтирар, у уйғоқми, пинакка кетганми, билиб бўлмас эди.

«Маликул шароб! Хайрият!»

Пойгакда тўхтаган Беруний қибла томондаги бурчакда... устига оқ мато ёпилган жасадга кўзи тушди. Жасаднинг оёқ томонида кимдир бошини осилтириб ўтирар, у ҳам Маликул шаробга ўхшаб чуқур сукутда эди. Берунийнинг кўнглидан: «Наргизабону» деган фикр ўтиб, аъзойи бадани музлаб кетди.

Маликул шароб оёқ шарпаларини эшитиб, аста бошини кўтарди, Берунийни таниб, ўрнидан туришга ҳаракат қилди, бироқ туролмади. Беруний тез етиб бориб, у билан кўришди. Кекса дарвеш тунув кунгидан ҳам озиб-тўзиб, фақат сояси қолган эди.

— Қалайсен, азизим? Ҳибс деган балон азимдан омон-эсон қутулдингму?

Маликул шароб дағал бармоқлари билан томоғини силаб, «қулт» этиб юттиди, унинг токчадаги мойчироқдай ҳорғин милтираган кўзлари тўсатдан жиққа ёшга тўлди.— Каминна омон чиқдим, аммо... Бобо Хурмо... Бобо Хурмодан айрилиб қолдик, Абу Райҳон!..

Беруний юзига фотиҳа тортди-да, бурчакка ўтиб марҳумнинг юзини очиб, кўрмоқчи бўлди, бироқ Маликул шароб:

— Қўя бер, Абу Райҳон,— деб уни тўхтатди.— Гунг дарвеш қуръон ўқиб ўлтирибди. Уқий берсин... Шўрлик Бобо Хурмо! У кўрган азобларни олло ҳеч бир бандасининг бошига солмасин! Кеча ҳибсдан чиқишда чивиндай жони ҳалқумида эди, кулбаи вайронамга етолмай жон таслим қилди, шўрлик! Пешинга чиқарамиз. Дафн маросимида бўласенму ё...

— Бўлмасам гуноҳга ботамен, аммо...

— Биламен. Ғазнага чин ҳазрат ибн Сино ташриф буюрган эмиш.

— Бун қайдан билдинг?

— Ёдингда бўлсин, Абу Райҳон. Маликул шароб билмаган сир-асрор йўқ. Бу жоҳил султоннинг жоҳил надимлари уни ҳам устод Фирдавсий янглиғ таҳқирлаган

эмиш. Анов фирибгар Абу Шилқим ибн Шаҳвонийни чин ибн Сино деб, чин ҳакими давронни ёлғон ибн Синога чиқарган эмиш! Бу ишга куюнма, Абу Райҳон. Билъакс, бу ҳам султон Маҳмудга кўк юборган бир қасосдур!

— Филҳақиқат. Аммо ҳазрат ибн Синонинг ҳаёти хавф остида, Маликул шароб!

— Биламен. Ҳаммасини биламен, Абу Райҳон. Мен ўзим одам юбормоқчи эдим!— Маликул шароб шундай деб, Берунийнинг қулоғига шивирлади:

— Имом Исмонлдан одам келган. Бу табаррук номдан хабаринг борму?

— Бор. Сен айтмасанг ҳам эшитганмен, Маликул шароб!

— Камина бу гапни шаръий заифам Наргизабонудан ҳам сир тутаман, Абу Райҳон. Алқисса, ҳазрат ибн Синога не ёрдам керак? Дарҳол хат ёзиб бер. Имомнинг одами кутиб ўлтирибди!— Маликул шароб шундай деб, тўрдаги тоқчадан қоғоз-қалам олиб берди, сўнг, Беруний ёзган мактубни носқовоғига яшириб, ташқарига чиқиб кетди-да, дарҳол қайтиб кирди.

— Кечқурун намози асрга қолмай жавоб келади. Истасанг, кулбаи вайронамда кут, истасанг...

У сўзини тугатолмади. Тўсатдан, майхонанинг эшиги шарақлаб очилди-да, кимдир ичкарига кириб, бир нарсани «гурс» этиб ерга ташлади. Маликул шароб эшик томонга ялт этиб қаради-ю:

— Шоир Унсурий?— деб хитоб қилди.

— Хотираларига тасанно, Маликул шароб! Танидилар, азизим, танидилар! Э-э, мавлоно Беруний ҳам шу ерда эканлар-да! Боракалло, боракалло!— шоир Унсурий банорас тўннининг этаги билан ер супурганича, алпанг-талпанг юриб келиб аввал Беруний билан, кейин Маликул шароб билан кўришди, кўришаркан, гўё кўнгилсиз гапнинг олдини олмоқчи бўлгандай:

— Фақир Кўшки давлатдан, офтоби оламнинг ҳузурларидан келмоқдамен,— деди, пешона терини артиб.— Яъники, ул валинеъмат амрал мўъминининг бағоят зарур топшириғини лутфан етказгани келдим, азизлар!

Шоир ҳаяжондан энтикиб, нимқоронғи бурчакка бир қараб қўйди.

— Ул бандан ожиз Бобо Хурмо қайдадур, азизим Қутлуғқадам?

Маликул шаробнинг уйқусизликдан киртайган кўзлари ярқ этиб очилиб кетди.

— Агар султони салотин Бобо Хурмони йўқлаган бўлсалар... кеч йўқлабди! Бу фоний дунёни етим қолдириб, боқий дунёни мунаввар қилмиш ул бандан хокисор!

— Олло раҳмат қилғай! Қачон?

— Шу букун! Агар шўрлик Бобо Хурмо еган калтакларнинг ўндан бирини еганларида жаноблари ҳам ҳибсдан чиқмасданоқ Боғи Эрамга парвоз қилар эдилар!

Унсурий, гўё Маликул шаробнинг бу аччиқ киноясини эшитмагандай, лабларини пичирлатиб, юзига фотиҳа тортди-да, ёқасини ушлаб:

— Э, яратган эгам!— деб шивирлади.— Шу букун ул бандан ожиз Бобо Хурмо... амирал мўъмининнинг тушига кирмиш!

— Нечун ажабланасиз, назм бўстонининг боғбони?— деди Маликул шароб заҳархандалик билан.— Бобо Хурмо ҳали кўп киради султони салотиннинг тушларига!

Унсурий, ҳануз кўзлари юмуқ, лаблари аста пичирлаб, тиловат қиларди.

Султон уни кеча шом чоғи ўз шабистонига чақиртирган эди.

Унсурий кирганда қандиллардаги шамларнинг кўпчилиги ўчирилиб, шабистон аллақандай сирли руҳ касб этган эди. Султон ўрдадай кенг, аммо аллақандай хувиллаб қолган бўм-бўш хонанинг тўрида, баланд шойи тўшак устида чалқанча ётарди. Унинг чўғир қовундай сўпоқ боши оқ парқу ёстиқларга ботиб кетган, кўзлари юмуқ, осмонга қараган ялпоқ юзи яна илгаригидай униқиб, мумдай сарғайиб қолганди.

«Ҳакими даврон» билан Абул Ҳасанак қаёққадир гумдон бўлган, хонада аллақандай ваҳимали сукунат ҳоким эди.

Унсурий, вужудини совуқ тер қоплаб, бўсағада анча турди, кейин, ўзини зўрға босиб, султоннинг оёқ томонига ўтиб ўтирди.

Султон соғ пайтларида Унсурийга оёқ уқалатниши яхши кўрарди. Амирал мўъмининнинг бу одати эсига тушган Унсурий кўрпа тагидан чиқиб турган қоқсуяк оёқларга аста қўл чўзди, чўзиши билан султон чўчиб кўзини очди.

Унсурий, баданидаги туклари тиг бўлиб, сал орқага сурилди.

— Азизим Унсурий!— деди султон, овози базўр эшитилиб.— Боя намози асрда кўзим илинган экан, анов гадо... Бобо Хурмо деган Боғи Фирузадаги хурмо-

зорнинг эгаси тушимга кирмиш. Устида кафан янглиф оқ либос, яланг оёқ, яланг бош, анов эшикдан кириб келмиш. Бир нарсаларни сўзлаб таҳдид қилмиш. Не деди, сўзини англамадим. Сендан сўраймен: хазинадордан бир хуржун олтин олиб, уни излаб топ! Шу олтинларни бериб, уни рози қил!— Султон қудуқ тагидаги сувдай милтираган мунгли кўзларини шифтга тикиб:

— Ё парвардигор!— деб хитоб қилди.— Қайси гуноҳларим учун бу интиқом, бу давосиз дардни раво кўрдинг? Осий бандангни ўз ҳифзи ҳимоятингга ол! Қимгаки ёмонлик қилган бўлсам, яхшилик қилгум бор! Муродим— фақат яхшилик қилмоқ эндиликда, фақат яхшилик!— Султон киприклари орасида тирқираб чиққан кўз ёшларини артишдан ожиз қулт-қулт ютиниб Унсурийга қаради:

— Анов ҳазрат ибн Сино билан Абул Ҳасанак қайда? Наҳот «неъматни илоҳий»дан дарак бўлмаса! Э, яратган эгам! Ёзуғим недур менинг?..

...Унсурий чўчиб кўзини очди.

— Ё қудратингдан! Амрал мўъминин Бобо Хурмонинг рози-ризолигини ол деб, бир хуржун олтин соборган эди! Бир хуржун олтин!

— Тириклигида хору зор қилиб, ўлганида иззат-икром кўрсатишдан не фойда?— деди Маликул шароб куюниб.— Ҳайҳот! Энди бу шўрлик Бобо Хурмога олтин не керак? Султоннинг ўзига буюрсин бу олтинлар!..

Шоир Унсурий тўсатдан кўзига ёш олиб:

— Шўрлик амрал мўъминин!— деб ҳиқиллади.— Билмам, неча кунлик умри қолди олампааноҳнинг!

Берунийнинг кўнглидан: «Неъматни илоҳий»ни топиб берган анов муттаҳам табиб қайда? Ё бу ҳакими даврон топган «неъматни илоҳий» олампааноҳга шифо келтирмадими, тақсирим?» деган фикр ўтди, бироқ Унсурийнинг индосидан султоннинг аҳволини тасаввур этди-ю, густоҳлик қилгиси келмай, бўғзига келган аччиқ сўзларни ичига ютди.

— Ҳаммаси оллодан!— шоир Унсурий шундай деб, эшик томон юрди. Бироқ эшикдан чиқаётганида Маликул шароб:

— Тўхтанг, жаноби Унсурий!— деб уни тўхтатди.— Агар амрал мўъминини бу беғуноҳ гадонинг руҳини шод этмоқчи бўлса... Бобо Хурмонинг ўз еридан, Боғи Фируздан бир парча жой берсин!.. Биз бу шўрликни суюккли хурмозорига дафи этайлик!

Унсурий ердаги хуржунни аранг кўтариб елкасига ташларкан:

— Офтоби оламга етказаман бу сўзингизни!— деб гудранди.

— Етказинг! Султоннинг жавобини намози асргача кутамиз!

Маликул шароб «тўғри қилдимми, йўқми? дегандай, савол назари билан Берунийга қаради. Бироқ Беруний ўз ўйлари билан банд эди. Кўнгли нотинч, у дам расадхонада қолган ибн Синони ўйлаб безовта бўлар, дам ёдига Садафбиби тушиб, тирноқларигача зирқираб кетарди.

Лекин қанча уринмасин, ибн Сино келгандан бери айниқса кўп эзаётган ўйлар, телба тақдирнинг ғалати ўйинлари, бани одам қисматининг ечиб бўлмас жумбоқлари, ўлим ва ҳаёт, инсоф ва адолат ҳақидаги аламли ўйлар миясидан чиқмас, бироқ ўйлаган сайин ўйиннинг таги кўринмас, билъакс, хаёли чалкашиб борарди. Ажабо: у ёшлик чоғларида «ўлим ҳақ» деган сўзни эшитганида бу сўз жуда адолатсиз бўлиб туюлар эди. Энди эса бу сўзда буюк бир адолат борлигига ишонди. Дарҳақиқат, агар амирал мўъминин аталмиш бу мустабид шоҳ яна минг йил яшаса, бани башарнинг аҳволи не бўлур эди? Бас, эндиликда бу дунё устунларидан, яъники, шерлар ва шоҳлардан йироқ юрмоқ даркор! Бу ёлғон дунёда илми ҳикматдан, мутолаа ва мушоҳададан катта бахт йўқ экан! Ишқилиб, телба тақдир уни бу сўнги бахтдан ҳам мосуво қилмагай! Ибн Синони тутқундан қутқазиб, ўзи тутқун бўлмагай ҳали!

Намози аср бўлди ҳамки, султондан хабар келмади.

Бобо Хурмони «Мозори калон» гўристонининг бир чеккасига дафн этишди.

Осмонни сийрак кулранг булутлар қоплаб, илиқ ёмғир ёға бошлади. Бироқ йиғилган оломон — юз чоғли гадолар, мулла мирқуруқ шоирлар, ҳофиз ва машшоқлар — ҳеч ким жойидан жилмади.

Гунг дарвеш қабр тепасида ўтириб, узоқ тиловат қилди. Унинг мунгли овози ҳали тинмаган ҳам эдики, қаердадир, яқинда, қабристон деворлари ортида, бошқа бир мунгли куй янгради. Во ажабо! Бу юракларни сел қилғувчи най овози эди!..

Тиловатдан кейин ўрниларидан энди турган одамлар, уст-бошлари шалаббо бўлса ҳам, бу чашмадай тиниқ, ҳазин куйни эшитиб, жой-жойларида қотиб қолишди.

— Бечора Пири Букрий!— деди кимдир.
— Ақлдан озмиш, шўрлик!— деди иккинчи биров.
— Ғалат дунё! Ақлдан озса ҳам най чалишни унутмабди!— деди учинчи биров.

Одамлар турнақатор бўлиб, Афшон сой томон жилишди. Маликул шароб билан Беруний қабристон ортидаги мунгли куй тугагунча жимгина қулоқ солиб ўтиришди, сўнг одамлар кетидан юриб, қабристондан чиқишди.

Илиқ ёмғир ҳамон майдалаб ёғар, бироқ одам ёмғирдан қочгиси келмас, аксинча, осмонга қараб, аста ёғаётган илиқ томчиларга юзини тутиб тургиси келарди.

Маликул шароб йўлда тўхтаб:

— Ҳар қалай, менинг унга раҳмим келади,— деди уф тортиб.— Пири Букрийни айтамен. Не бўлганда ҳам — бахтсиз одам!

У бошидаги кулоҳини олиб, юзидан ёмғир томчиларини артди-да, қалпоғининг йиртиғидан найча қилиб ўралган хат олиб берди. Бу — имом Исмоилдан келган жавоб бўлиб, у жуда қисқа эди. «Хуфтон чоғи сарбозларим сизларни тайинлаган жойингизда кутадилар. Фурсатни бой берманг. Шу кеча Абул Ҳасанак навкарлари расадхонани босиш эҳтимоли бор!»

Беруний бетоқат бўлиб, Маликул шаробга қаради.

— Имом не депти? Яхши сўзму?

— Йўқ. Камина дарҳол расадхонага етиб бормоғим лозим! Кўлик¹ керак, Маликул шароб!

— Ҳозир топамиз, азизим!— Маликул шароб шундай деди-да, изма-из келаётган увада тўнли бир қаландарни чақириб, қулоғига алланималарни шивирлади. Қаландар қабристон томонга югуриб кетди-ю, зум ўтмай бўлиқ бир жийрон отни бошлаб келди.

— Минг афсус!— деди Маликул шароб кулимсираб.— Шу букун бошимизга тушган бу кулфатлар қайтмасин деб, бир косадан май ичмоқ умидида эдим, Абу Райҳон.

— Насиб қилса ичармиз. Омон бўл, Маликул шароб!

— Таассуфлар бўлғайким, камина шунча йил ҳазрат ибн Синони бир кўриш орзусида юрардим, насиб этмаган экан, кўролмадим. Саломим ва яхши каломини етказгайсен. Омад ёр бўлсин, ул зоти шарифга. Омон бўл, Абу Райҳон!

¹ От-улов маъниссида.

Уларнинг назарида, кўнгилларидаги ҳамма алам, ҳамма сўз айтилиб бўлгандай, айтиладиган дарду ҳасрат қолмагандай туюларди, бироқ видолашув онлари яқинлашган сайин, изҳори ихлос истаги, дардлашиш тилаги тобора ортиб борар, гўё диллари тубидаги энг катта орзу-истаклар, энг ҳазин туйғулар ифодаси сўнги дақиқаларга қолган эди! Бироқ имом Исмоил айтган хатарли дақиқалар тобора яқинлашмоқда, фурсатни бой бериб бўлмас, зотан, бу хатардан чўчимаганда ҳам, айтиладиган дарду ҳасрат тугамас, буни иккови ҳам яхши англар эди.

Беруний Абу Алига ўз «Ҳиндистон»нинг Сабҳу кўчирган энг тиниқ нусхасини инъом этди, ибн Сино эса, «Ал-Қонун»нинг энг нодир қўлёмасини меҳр ва ихлос билан тутди.

Имом Исмоил сарбозлари, Беруний айтгандай, лаҳимдан чиққан жойдаги қалин арчазор орасида отларни шай қилиб туришарди.

Икки дўст, икки аллома бу онларнинг қайтиб келмаслигини, эндиликда дийдор кўришиш насиб этмаслигини бутун вужудлари билан ҳис этишар, шу боисдан ҳам, ўзларини қанчалик вазмин тутмасин, жудолик туйғулари оғушидан чиқолмас эдилар.

Беруний биринчи бўлиб Абу Алини қучиб бағрига босди.

— Алвидо, азизим. Дийдор кўришмоқ насиб этмаса рози бўл, жигарим! Қимки сени хор қилган бўлса, ўзи хор бўлсин! Сени имом Исмоилга, имомни оллога топширдим, Абу Али!

Ибн Сино устозини қучиб, бенхтиёр кўзига ёш олди.

— Каминадан ҳам еманг, устод! Сўзимга инонинг: фақир, кўп жафоларни кўра бериб кўса бўлганмен, мен букун ўз тақдирим эмас, сизни ўйлаб қўрқамен! Сиз каминани бу пинҳоний лаҳимдан қочириб, ўз бошингиз балога қолмаса деб қўрқамен, устод! Эҳтимол бир-икки ой имом Исмоил ҳимоятида бўлурсиз?

— Агар сен бирга бўлсанг...

— Э воҳ! Фақир Исфаҳонга тезроқ етиб бормоғим лозим! Бирламчи, қора ўлат чангалида қолган Исфаҳон аҳлига ёрдам бермоғим даркор. Иккиламчи, ёзишни орзу қилган китобларим бор!

— Биламен. Одил шоҳлар тўғрисида китоб бошлагансен!..

— Мендан куласиз, аммо одил шоҳларни улуғлаб китоб битмадингизми, устод?

— Не чора? Мен ҳам битганмен, Абу Али!
Беруний, маъюс кулимсираб, ибн Синони сўнг бор қучоқлади. Улар гўё бу дақиқаларнинг бетакрор улғулигини ҳис этгандай, узоқ жим қолишди, сўнг, имом Исмоил сарбозларининг бетоқат ҳаракатларига бўйсуниб, қучоқларини ёздилар.

— Омон бўлинг, устод. Бу яхшилигингизни тоабад унутмаймен!

Беруний бенхтиёр кўзига ёш олди.

— Оқ йўл! Бошинг тошдан бўлғай, азизим!

Хотима

«Бугун тўрт юз саксон биринчи йил ҳижрий муҳаррам ойининг ўн саккизи кунни алломалар мажлисига кетган шайх, намози аср чоғи, қўлида аллақандай мактуб, қаттиқ ҳаяжонда кириб келди.

Ғазнаи мунавварадан қайтгандан бери камина шайхни бу аҳволда кўрмаган эдим.

Шу йил кўкламда Ғазнаи мунавварадан соғ-саломат қайтиб келганимиздан кейин сал ўтмай доруссалтанатдан, султон Маҳмуд оламдан ўтди, деган,— олло унинг қабрини юмшоқ қилгай!— совуқ хабар келган эди. Хабарни йўллаган Хатлибстимнинг ёзишича, савр ойининг охирида бу дунёни етим қилиб, у дунёни мунаввар этган султон Боғи Фирузага дафн қилиниб, салтанатда қирқ кечаю қирқ кундуз мотам бошланган эмиш.

Бу хабарни эшитган амир Масъуд ҳам бошдан-оёқ оқ либос кийиб мотам тутган ва эртасигаёқ қўшин тортиб, Ғазна томон сафарга чиққан эди. Сафарга отланаркан, амир, юзида зоҳиран қайғу, ботинан қувонч, барча аъёну боёнларни саройга таклиф қилган, ҳатто шайхчи ҳам чақириб, ҳануз зиндонда ётган Қоракўзбегимни озод этиш тўғрисида амру фармон берган эди. Амир Масъуд Исфаҳонни тарк этгандан бери шаҳарда осойишталик ҳукм сураб, қора ўлат ҳам даф бўлиб, шайх нодир кутубхонасини тиклаш юмушлари билан банд эди. Уни фақат бир нарса қаттиқ ташвишга солар— устод Берунийдан ҳануз дарак йўқ эди!.. Шу боисдан шайхнинг қўлидаги мактубни кўриб, камина қаттиқ сескандим. Оллога шукур, устод Беруний саломат эканлар. Мактуб устоднинг садоқати боқий шогирди, салоҳиятли муаррих Абулфазл Байҳақийдан бўлиб, унда

амир Масъуд бошлаган қатлу қирғишлар ҳикоя қилинган экан.

— Амир, ота фарзанди эмасму, доруссалтанатга етиб бормасданоқ минг-минг кишиларнинг бошларини олибди. Иккала вазир ҳам қатл қилинибди. Улар эгилган бошни қилч кесмас деб, барча лашкар, барча ганжни олиб, амирга пешвоз чиқсалар ҳам, унинг оёғини ўпиб йиғласалар ҳам, гуноҳларидан кечмабди. Али Фарибни Нишопурда, ўз инисининг уйида, меҳмондорчилик чоғда чавақлаб ташлабдилар. Абул Ҳасанакни эса қарматий деб (тақдирнинг ғалат ўйинидан қўрққулик!) Ҳирот бозорида тошбўрон қилдирибди! Даҳшат! Мана, ўзинг ўқиб кўр. Мана бу ерини ўқи!— Шайх шундай деб, қўлидаги мактубни менга узатди.

Камина кўп ҳуснихат хаттотларнинг дастхатини кўрганмен, аммо Абу Фазл Байҳокийнинг дастхатидай чиройли дастхатни кўрмаганмен.

Сулс усулида ёзилган бу мактубда шундай сўзларни ўқидим.

«Абул Ҳасанакни дор тагига,— бундай жазодан ўзинг асрагайсен, э, яратган эгам!— келтириб, уст-бошини ечишни амр қилдилар. Абул Ҳасанак, шалварини кўтариб, белни маҳкам боғлади, эскирган, аммо қимматбаҳо сиёҳранг жуббаси ва кўйлагини ечди ва сурмаранг салласига қўшиб бир чеккага отди. Сўнг ёлғиз иштонда, кумушдай олоқ танаси ва кўҳлик чеҳрасинч йиғилган оломонга намоён қилиб, дор тагида тўхтади. Оломон, гарчи Абул Ҳасанакдан яхшилик кўрмаган бўлса ҳам, унинг ҳолига ачиниб, юм-юм йиғлади. Жаллодлар унинг юзига тош тегмасин деб, токи калласини Бағдод халифасига инъом қилиб юбориш ниятида эдилар, бошига темир ниқоб кийдирдилар.

Шундан кейин оломонга қараб, «тошбўрон қилинлар бу имонсизни!» деб амр қилдилар. Аммо раҳмдил авом, гарчи Абул Ҳасанакни ёмон кўрса ҳам, унга тош отишни истамади. Оломон орасидан: «Дорга осиладурғон бир шўрликни тошбўрон қилишининг не ҳолати бор? Ундан кўра дорга осинлар, тезроқ!» деган хитоблар эшитилди ва катта ғалаён бошланди. Аммо бозор майдонини қуршаб олган суворилар от суриб келиб, ғалаённи босдилар. Сўнг жаллодлар Абул Ҳасанакнинг бўйнига сиртмоқ солиб, оёқлари остидаги курсини тепиб юбордилар ва яна оломонга қараб тошбўрон қилишни буюрдилар. Оломон яна сукут қилди.

Шунда гадоларга пул улашиб, Абул Ҳасанакни

тошбўрон қилишга даъват этдилар. Улар дорда питирлаб жон бераётган Абул Ҳасанакка тош отдилар, аммо Абул Ҳасанак жон таслим қилиб бўлган эди.

Жаллодлар унинг бошини танидан жудо қилиб, оёғидан дорга осиб қўйдилар¹.

Абул Ҳасанакнинг Абул Саҳл Завзоний деган эски таниши бўлғуси эди. Бу одам ўша куни кўп нуфузли бек ва бекзодаларни меҳмонга чақириб, катта зиёфат берди. Май дарёдай оқиб, зиёфат айни қизиган чоғда қопқоқлик олтин жом келтирдилар.

— Бу янги пишган мевалар,— деди Абу Саҳл Завзоний.— Мазасини татиб кўрайлик!

— Татиб кўрайлик!— дедилар меҳмонлар ҳам.

Олтин жомнинг қопқоғини олдилар. Қарасалар, жомда... Абул Ҳасанакнинг қонга бўялган боши!..

Даҳшатга тушган меҳмонлар меҳмонхонани ташлаб қочдилар...

Қасосли дунё экан. Абул Ҳасанак,— олло унинг гуноҳларини кечиргай!— аҳли мўминга кўп жабр қилган эди, жазосини тортди. Жазосини тортмаган ёлғиз аисв маккор, ўзини ҳазрат ибн Сино деб, ҳаммани, ҳатто султони салотинни ҳам тўнаб, хуржун-хуржун ганжини олиб қочган Абу Шилқим ибн Шаҳвоний қолди, холос. Айтадиларки, бургага тузоқ қўйган ул фирибгар Мо-вароуннаҳр томонларда ҳануз ўзини ҳазрат ибн Сино деб, шўрлик авомни тўнаб юрган эмиш...»

Мактуб шу ерга келганда камина беихтиёр шайхга қарадим. Шайх хаёлга толиб ўтирган эди, менинг қараганимни кўриб ўрнидан турди.

— Донолар ҳақ,— деди шайх.— Бу кўҳна дунёда кимки жафо қилса, жафо, вафо қилса, вафо топғусидир.

— Абу Шилқим ибн Шаҳвоний-чи?— дедим мен.

Шайх унинг номини эшитиб, хушнуд кулди.— Ибн Шаҳвоний тақдири азалнинг ажаб жумбоғи. Бу жумбоқни донолар ҳам ечишга ожизлик қилур!— деди шайх.— Устод Беруний ҳақ. Бу дунё устунларидан йироқ юрмоқ даркор. Дарҳақиқат, бу оламда мутолаа ва мушоҳада бахтидан улкан бахт йўқ экан. Қўлингга қоғоз-қалам ол, ишга киришайлик, азизим!— шайх шундай деб, кутубхона эшигини очди».

(Абу Убайд ал-Жузжоний хотираларидан.)

¹ Абулфазл Байҳакийнинг гувоҳ беришича, Абул Ҳасанакнинг жасади дорда етти йил осилиб турган, ҳеч ким уни дордан олиб дафн қилмаган.